

અંદોળીનું સાહિત્ય.

રા. બા. ગોવિંદભાઈ લાથીભાઈ રેસાઈ.

કિંમત : ૧-૮-૦૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીયરિક વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૦૫૫ દાખલ

પુસ્તકનું નામ ગ્રંથાલય સંગ્રહ

વિષય ૮, ૧૧૧:૬

નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ સ્મારક ગ્રંથ.

જીંંગીનું સાફલ્ય.

થાયરના અંગ્રેજી ગ્રંથ ઉપરથી

તૈયાર કરનાર

રા. બા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ.

બી. એ., એલ એ. બી.,

વડોદરા.

પ્રસિદ્ધકર્તા

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી,

હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ.

આસિ. સેક્રેટરી—અમદાવાદ.

સને ૧૯૨૦.

આવૃત્તિ ત્રીજી

સંવત ૧૯૭૬.

પ્રત ૫૦૦

કિંમત રૂ. દોઢ.

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
ગુજરાત રાઈટ-સંગ્રહ
૬૦૮૪

સર્વ હક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને સ્વાધીન છે.

શ્રી ભાગ્યોદય પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં નેહાલાલ દેવશંકર દવેએ છાપ્યું.
ખાડીઆ—અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

ઉપોદ્ધાત.

અમદાવાદના નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ ઇ. સ. ૧૮૮૭ માં ગુજરી ગયા. તેઓ દયા, ઉદારતા, પરોપકાર વગેરે સારા ગુણોને લીધે તથા અંબીર, નિષ્કપટ અને માયાળુ સ્વભાવને લીધે આ શહેરમાં તેમજ મુંબાઈ અને બીજાં સ્થળોમાં માન પામતા હતા અને પોતાના કાર્યમાં સુયશ પ્રાપ્ત કરતા હતા. તેમના આવા ગુણોના સ્મારક તરીકે તેમના સુપુત્ર શેઠ મણીભાઈ પ્રેમાભાઈએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૩૫૦) એવી સરતથી સોંપ્યા કે તે રકમનું ઇનામ આપીને આ પુસ્તક તૈયાર કરાવવું અને છપાવવું. આ ઉપરથી સોસાયટીએ આ પુસ્તક રા. રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ. બી. એ., એલ એલ. બી., એમની પાસે તૈયાર કરાવી નગરશેઠ પ્રેમાભાઈ હીમાભાઈ સ્મારક ગ્રંથ તરીકે છપાવ્યું છે.

અમદાવાદ.

તા. ૧૧ જુલાઈ. ૧૮૯૭.

લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી.
આનંદી સેક્રેટરી, ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટી.

પ્રસ્તાવના.

દૃષ્ટાન્ત સાથે બોધ આપવાથી જીવાન માણસને તે રમજી લાગે છે, અને તેના મનપર તેથી સારી અને કાયમની અસર થાય છે એટલા માટે વોશિંગ્ટન, દ્યુથર, કોલિંબસ, બર્ક વગેરે અમેરિકન અને યુરોપિયન મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રમાંથી ઉદાહરણ આપી, આ ક્રિયામાં ક્ષેત્ર મેળવવાને આવશ્યક ગુણોના બોધનું 'Tact, Push and Principle' એ નામનું એક પુસ્તક અંગ્રેજીમાં વિલયમ એમ ધાયર નામના લેખકે તૈયાર કર્યું છે. આ પુસ્તક ધણું લોકપ્રિય નિવડ્યું છે અને એ વર્ષની મુદતમાં તેની લગભગ વીસ આવૃત્તિ બહાર પડેલી છે. ધાયરના આ ઉપયોગી અને લોકપ્રિય અંગ્રેજી પુસ્તક પરથી, ગુજરાતીમાં, આ પુસ્તક તૈયાર કરેલું છે. 'Tact, Push and Principle' એ નામનો બરાબર અર્થ સુચવે એવા શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં ન મળવાથી, એ નામનું ભાષાન્ત કરવાને બદલે, પુસ્તકના વિષયપરથી "જીદગીનું સાક્ષ્ય" એવું નવીન નામ ચોંટાડવામાં આવ્યું છે.

મૂળ ગ્રંથમાં જે મહાન પુરુષોનાં દૃષ્ટાન્ત આપ્યા છે તે ઉપરાંત આ દેશના મહાન પુરુષોનાં દૃષ્ટાન્ત આપવાનો વિચાર હતો, પરંતુ આ દેશના મહાન પુરુષો પૈકી થોડાનાંજ જીવનચરિત્ર લખાએલાં હોવાથી પુસ્તકમાં વર્ણવેલા ગુણોનાં જોઈએ તેવાં અને તેટલાં દૃષ્ટાન્તો મળી શક્યાં નહીં, તેથી હાલ તુરત તે વિચાર માંડી વાઙ્યો છે. તોપણ એવાં ઉદાહરણ એકઠાં કરવાનું કામ જરૂરી રાખ્યું છે, તેથી બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ આવશે તો તેમાં એ ઉદાહરણ વધારી શકાશે એવી ઉમેદ છે.

છેવટ ધર્મ સંબંધી પ્રકરણ લખવામાં રા. રા. રમણભાઈ ચહી-
પતરામ નીલકંઠ, બી. એ, એલ. એલ. બી. એમણે મદત આપી છે
તેથી આ સ્થળે તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

વડોદરા. } ગોવિંદભાઈ ભાઈભાઈ દસાઈ.
૧૮, જુલાઈ ૧૮૯૭ }

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ ૧ છું.						
ફતેહ.	૧
પ્રકરણ ૨ જી.						
કળાવિ.ળ.	૨૨
પ્રકરણ ૩ જી.						
જાત મહેનત.	૪૪
પ્રકરણ ૪ થું.						
સંપૂર્ણતા.	૫૧
પ્રકરણ ૫ મું.						
એકાગ્રતા.	૬૬
પ્રકરણ ૬ ઠું.						
અવલોકન.	૯૦
પ્રકરણ ૭ મું.						
દ્રઢતા અને કૌવત	૧૦૮
પ્રકરણ ૮ મું.						
ખંત.	૧૨૪
પ્રકરણ ૯ મું.						
ઉદ્ધોગ.	૧૪૨
પ્રકરણ ૧૦ મું.						
વખત અને પૈસાનો ખચાવ.	૧૬૮

પ્રકરણ ૧૧ મું.					
સમય સેવન.	૧૮૫
પ્રકરણ ૧૨ મું.					
વ્યવસ્થા	૨૦૧
પ્રકરણ ૧૩ મું.					
સદ્ગતિન.	૨૧૮
પ્રકરણ ૧૪ મું.					
અંતઃકરણ	૨૩૭
પ્રકરણ ૧૫ મું.					
પ્રમાણિકપણ.	૨૫૮
પ્રકરણ ૧૬ મું.					
પરોપકાર.	૨૭૬
પ્રકરણ ૧૭ મું.					
લંધાર્મા ધર્મ.	૨૬૦
પ્રકરણ ૧૮ મું.					
ધર્મ પુસ્તક.	૩૦૫

અંદગીનું સાહસ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

ફતેહ.

આપણા દેશની હાલની ઉછરતી પ્રજા પર ત્રીસ વર્ષ પછી દેશનાં બધાં કામકાજનો બોલો આવી પડશે: આપણા ભવિષ્યના રાજનીતિજ્ઞ પુરુષો, ન્યાયાધીશો, વકીલો, વૈદ્યો, ધર્મગુરુઓ, વેપારીઓ અને કારીગરો એ વર્ગમાંથી તૈયાર થવાની આપણે આશા રાખીએ છીએ; પરંતુ ઉછરતી પ્રજાના હજારો જુવાનોમાંથી કેટલા જણને ફતેહ મળશે? કેટલાનો જન્મારો એળે જશે? દેશની ચઢતી કે પડતી થવી તેમના હાથમાં છે. પોતાની ફરજો બરાબર બજાવી પોતાનો જન્મારો તેઓ શી રીતે સફળ કરી શકે? આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાની ધારણા આ પુસ્તકમાં રાખી છે.

ફતેહ એટલે શું? માત્ર પોતાના જાત કાયદાની આકાંક્ષા પૂરી કરવી, એ કંઈ ફતેહ નથી. પૈસો એકઠો કરવો, મોટામાં મોટી પદ્ધિ મેળવવી, વિદ્વતા, બાબજી કરવાની છટા, અથવા રાજ્યકોશલ્યને માટે પ્રખ્યાત થવું, એટલામાજ ફતેહ સમાએલી નથી. આમાંની કોઈ અથવા બધી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થાય, તોપણ વાસ્તવિક રીતે અંદગીમાં

ફતેહ મળે નહીં. નીતિ બાબુએ મૂકીને મેળવેલો પૈસો, ખટપટથી મેળવેલાં માન, અથવા લોકોપયોગી કામને બદલે માત્ર પોતાનો ફાયદો સાધવામાં વાપરેલી વિદ્યા અને રાજ્યકૌશલ્ય, એ કંઈ ખરી ફતેહનાં લક્ષણ નથી. ધણામાં ધણું એટલું કહી શકાય કે તે મેળવનારે થોડા ભાગની ફતેહ મેળવી છે. પૂર્ણ ફતેહ તો આપણી શક્તિ અને તકનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કર્યાથી મળે છે. થોડી બુદ્ધિ અને થોડી તકવાળો માણસ પોતાનાં સાધનોનો એવો સારો ઉપયોગ કરી શકે કે તેનાથી બમણી બુદ્ધિ અને વધારે તકવાળા માણસ કરતાં તે મનુષ્ય વર્ગનું વાસ્તવિક રીતે વધારે લાડું કરી શકે; માટે વધારે બુદ્ધિ અને વધારે સાધનોવાળા માણસ કરતાં તેને વધારે ફતેહમંદ ગણવો જોઈએ. જીંદગીનું સાર્થક કરવામાં તેણે પોતાનાં સાધનોનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કર્યો છે, કારણ કે પોતાનાથી બમણાં સાધનોવાળા કરતાં તેણે મનુષ્યવર્ગની વધારે ઉન્નતિ કરી છે; અને તેમ કરવામાંજ તેનું ડહાપણ સમાયત્ત છે. એક મહાશયે કહ્યું છે કે “સોનું મેળવવા કરતાં ડહાપણ મેળવવું વધારે સાઈ છે, કારણ કે હીરા, માણેક અને ઝવેર કરતાં ડહાપણ ચઢતું છે અને તેની સાથે સરખામણીમાં દુનિયાની બીજી બધી વસ્તુઓ નિર્માલ્ય છે.”

જૉન જેકબ એસ્ટર જન્મ્યો ત્યારથીજ તેનામાં પૈસો મેળવવાની આકાંક્ષા જન્મેલી હતી. તેનું કુટુંબ કામ કરવાની નિપૂણતાને માટે જાણીતું હતું. ૨૦ વર્ષની ઉંમરે જર્મનીથી તે યુનૅટેડસ્ટેટ્સમાં આવ્યો હતો અને ન્યૂયૉર્ક શહેરમાં વસ્યો હતો. ૧૬ વર્ષમાં અઢી લાખ ડૉલર તે કમાયો હતો. તે મરી ગયો ત્યારે જે પૈસો મૂકી ગયો હતો તેની આગળ આ અઢીલાખ ડૉલરની રકમ તો જીજ જેવી હતી. એ તો દેખીતુંજ છે કે ઉદ્યોગ, કરકસર, ખંત અને

અવલોકન જેવા ખરી ફતેહ મેળવવાને અવશ્યના ગુણ તેનામાં હતા; પણ જીંદગીમાં તેની મુખ્ય ધારણા પૈસાદાર થવાની હતી અને ઉપર જણાવેલા તેના ગુણોને લીધે તે પોતાની એ ધારણા પૂરી કરી શક્યો હતો. જો કે તે લાખો રૂપિયા એકઠા કરી શક્યો હતો, તોપણ જીંદગીનું સાર્થક કરવામાં તેને માત્ર થોડીજ ફતેહ મળી હતી. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ખરૂં પુરુષત્વના અડધા ગુણ તેનામાં હતા; બાકીના ગુણ પૈસા કમાવાની અંધાધુનીમાં તે ખીલવી શક્યો નહોતો, અને ખીલવી શકાય પણ નહીં. આખરે તે સોનાના મહેલનો માલેક થયો હતો; પણ તેની ચાલચલકત માટીની હતી, માટે તેને ફતેહ મળી કહેવાય નહીં. હોરેસમેન આ અભિપ્રાય નીચેના શબ્દોમાં જણાવે છે: “કોઈ માણસ પોતાની આખી જીંદગી પૈસા કમાવાને માટે મહેનત કરે, દરરોજ જીજી જીજી દાન આપે નહીં, અને દાન માગવા આવનારનું સાંભળે નહીં; પણ દરરોજ આપેલી જીજી જીજી રકમો એકઠી કરવામાં આવે તો તેથી બંતી શકે નહીં એવા મહા-ભારત પરોપકાર કરવાના કામની વ્યવસ્થા મરતી વખતે કરી શકાય એની ચોક્કસ ધારણાથી માત્ર પોતાનો પૈસો વધારવા તરફજ લક્ષ રાખે તો એવો માણસ પોતાની મેળે પરમેશ્વરનો નોકર અને દાના-ધિકારી બને છે; અને પોતાના ઘણીનો પૈસો જાણે ભારે દરના વ્યાજે મૂકતો હોય એમ કરે છે, અને આખરે હિસાબ લેવાને દહાડે વ્યાજ ને મુદ્દલ બન્ને સોંપી દે છે. કોણ કહેશે કે આવો માણસ પરમેશ્વરનો ખરો અને નીમકહલાલ નોકર નથી? કોણ કહેશે કે મુશ્વર તરફથી બદલો મળવાને તે લાયક નથી? જીંદગાની શી ધાર-ણાથી પૂરી કરવામાં આવી છે તેની કસોટી કાઢવાનો દિવસ ખચિત આવશે. એ દિવસે જણાઇ આવશે કે અખૂટ દોલતના ધણીએ

રૂટીવન ગીરડની પેઠે પૈસો એકઠો કરવાને ખુશીથી મહેનત કરી છે, દુઃખ સહન કર્યું છે, અપમાન ખમ્યું છે, પણ તેના અંતઃકરણમાં એવી ધારણા હતી કે મુત્તા પછી એવું કંઈ પણ ધર્મદા કામ કરવામાં પૈસો મૂકી જવો કે જેથી મનુષ્ય વર્ગનું અખંડ અને નિરંતર જાણ થયાં જાય; અથવા એવું માલુમ પડી આવશે કે જોન જેકબ એસ્ટરની પેઠે માત્ર પૈસાના નીચ લોભને ખાતર અને મરણને વખતે ઇશ્વરને નહીં પણ પોતાના પૈસાને યાદ લાવીને પૈસા સાથે બાંધી જવાના હોય, તેમ પૈસા પરજ પ્યાર રાખી, તે પૈસો એકઠો કરતો હતો. જ્યાં સુધી મરણ આવીને પલકમાં તેના હાથ કાપી નાખે છે અને દુનિયાનો પૈસાદાર માણસ મટાડીને તેને દુનિયા છોડી ગયેલામાં ગરીબમાં ગરીબ બનાવી દે છે ત્યાં સુધી એવો માણસ પોતાના પૈસાને વળગી રહે છે. ”

ખોસ્ટનનો મરહૂમ ઍમોસ લૉરેન્સ, એસ્ટર કરતાં ઉલટી વર્તણૂકનો જાણીતો દાખલો છે. એસ્ટરની પેઠે તે પણ ખેડૂતને ત્યાં જન્મ્યો હતો, અને વીસ વર્ષની ઉંમરે શહેરમાં રહેવા આવી તેણે વેપાર કરવા માંડ્યો હતો. અન્નેએ મુંડી અથવા મિત્રોની મદદ વગર શરૂઆત કરી હતી. અન્નેમાં કામ કરવાની શક્તિ, ઉદ્યોગ, કરકસર, કળવિકળ, અને ધણી ખંત હતાં, પણ એ એની વચ્ચે તકાવત આ હતો: એસ્ટરની પેઠે લૉરેન્સ માત્ર પૈસાનેજ પૂજતો નહીં. લૉરેન્સે પોતાની જાંદગીનો ઉદ્દેશ તેનાથી જૂદો તરફનો રાખ્યો હતો. “ પહેલી નીતિ અને પછી પૈસો ” એ તેનો કહેવત હતી. તેના ગજવામાં રાખવાની નોટણીમાં નીચેનું વાક્ય તેણે લખી રાખ્યું હતું. “ કોઈ માણસને આખી દુનિયા મળે પણ તે પોતાનો આત્મા ખુવે તો તેમાં તેને શો ફાયદો છે ? ”

તેની જીંદગીનો ઉદ્દેશ શો હશે તે આ પરથી જણાઇ આવે છે. પૈસો આગળ બીજી બધી વાતો ઉતરતી ગણવાને બદલે તે નીતિ કરતાં પૈસાને ઉતરતો ગણતો હતો. પૈસાજ કમાવા, એવી કંઈ તેની ધારણા નહોતી. તેની જીંદગીનો કુખ્ય ધારણા સાથે તેની પૈસા કમાવાની ધારણાને આકર્ષક સંબંધ હતો. એક વખતે ધર્મોદ્ધાર કામમાં આવવાને તેણે પોતાના ભાગીયા પાસે જઈને કૌલર મંગાવવાની ચિઠ્ઠી લખી હતી. થોડા દિવસ પછી બીજા વધારે પૈસા મોકલવાને તેણે લખ્યું. કાંઈ વિચક્ષણ લેખકનાં નીચેનાં શબ્દ એ ચિઠ્ઠીમાં તેણે ટાંક્યાં હતાં: “ પૈસામાં જે સારી વાત રહેલી છે તે પેલી સ્ત્રીની મલમની દાઢીની પેઠે તેના ઉપયોગમાં રહેલી છે; જેમ એ દાઢી ઉઘાડી તેમાંનો મલમ બહાર કઢી, ઇસુખિરતના દુઃખી અવયવોપર લગાડી તેને આરામ આપવાના કામમાં લેવામાં ન આવે તો તે નકામો છે તેમ ઈશ્વરને માટે અને તેણે બનાવેલાં દુઃખી પ્રાણીઓને માટે જે પૈસો વાપરવામાં ન આવે તો તે પણ નકામો છે, જે માણસ ધણો પૈસો સંગ્રહ કરી રાખે છે તે નહીં, પણ જે ધણો ખર્ચે છે તે પૈસાદાર છે; માટે હું મારો પૈસો ધર્મોદ્ધાર કામમાં ખર્ચીને વધારે પૈસાદાર થઇશ અને સંસારાર્શકતાવાળો માણસ લોભથી પૈસો ભરી રાખશે તે વધારે ગરીબ થશે. ” લૉરેન્સને પોતાના કામમાં બહુ ફતેહ મળી હતી. તે લક્ષ્યાધિપતિ વેપારી થયો હતો. સાત લાખ ડૉલર પોતાની જીંદગીમાં ધર્મોદ્ધાર કામમાં તેણે ખર્ચ્યા હતા; અને મુલા પછી બહુ દોલત પોતાનાં સગાંને તે વારસામાં આપી ગયો હતો. પૈસો કમાવા બાબત વેલ્સલીનો નિયમ ટુંકમાં નીચે પ્રમાણે હતો: “ જેટલું કમાવાય તેટલું કમાઓ; જેટલું બચાવાય તેટલું બચાવો; જેટલું આપી શકાય તેટલું આપો. ” આ

નિયમનો પહેલી એ કલમોની શિખામણ પ્રમાણે લૉરેન્સની પેઠે એસ્ટર પણ ચાલતો હતો; પણ ત્રીજી કલમની શિખામણ તેણે એકજ આનુએ મૂકી હતી. છેલ્લી કલમપર લૉરેન્સ ખાસ ભાર મૂકતો હતો અને ઉદ્યોગ, કૌવત અને અધા સદ્ગુણ પોતાની જાંદગીની એ ઊમદા ધારણા પાર પાડવાનું સાધન મેળવવા પાછળ વાપરતો હતો. પરિણામ એ થયું કે તેને માત્ર પૈસો નહીં પણ પુરુષાર્થ એટલે કે સૌથી ઉંચા પ્રકારની ફતેહ મળી.

અરી ફતેહનું દૃષ્ટાંત એલીહુ અરીટના જીવનચરિત્રપરથી મળે છે. તેનો આપ મોચી હતો; આલ્યાવસ્થામાં વરસમાં માત્ર ત્રણ ચાર મહિના નિશાળની ફળવણી તેને ચળતી અને આડીનો વખત આપના ધંધામાં કાઢવો પડતો. જ્યારે તે સોળ વર્ષનો થયો ત્યારે તેનો આપ દેવલોક પામ્યો અને પોતાની આજીવિકા પોતે પેદા કરવાની ફરજ તેને માથે આવી પડી. લુહારનો ધંધો કરવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો અને તે શીખવા એક લુહારને ત્યાં તે શાગીદ રહ્યો. અચપણથી વાંચનનો તેને ઘણો શોખ હતો, પણ વાંચવાનાં ઘણાં પુસ્તકો તેને મળી શકતાં નહીં, તેથી આપમત્ર અને તેના આપનાં અને તેના પાડોશીઓનાં જે થોડાં પુસ્તકો હતાં તે ફરી ફરીને તે વાંચી જતો. તે ગામના પુસ્તકાલયમાંથી નિયમ પ્રમાણે તેને મહિને એકજ પુસ્તક વાંચવાને મળતું; પણ એથી ઘણાં પુસ્તકો વાંચવાની તેના મનની ઇચ્છા તીક્ષ્ણ થઈ. ધ્યાનમાં રાખો કે તેની ધારણા પૈસાને અદલે જ્ઞાન મેળવવાની હતી. જેટલું લક્ષ એસ્ટર પૈસો મેળવવા પાછળ આપતો તેટલું તે પોતાના ધંધામાં અને જ્ઞાન મેળવવામાં આપતો. તેનો ઉદ્યોગ, ઉત્સાહ, હિમ્મત અને ખંત પ્રખ્યાત લક્ષાધિપતિ એસ્ટરના સરખાજ હતાં. પોતાનાં એ લક્ષણો

વડે તે એક સારો લુહાર અને સારો વિદ્વાન થયો. લાયક જીભરનો થયા પછી કેટલોક વખત લુહારનો ધંધો તેણે કર્યો. જિનાળામાં તે ધંધો કરતો અને કાષ્ટ કાઈ વાર તો કેટલાંએક અઠવાડિયાં સુધી બે માણસ જેટલું કામ કરતો, અને શિયાળામાં અભ્યાસ કરતો. ધર્મની આજ્ઞા પ્રમાણે કામ અને જ્ઞાન પાછળ પોતાનો વખત તેણે ગાળ્યો તેથી તેનું શરીર. મન અને નીતિ સરખા પ્રમાણમાં દૃઢતા મેળવતાં ગયાં. તે પચાસ બાષાઓ શીખ્યો; સ્થાવરજંગમવિદ્યામાં પ્રવીણ થયો; વર્તમાનપત્રના અધિપતિ તરીકે અને પરગણુ તરીકે જાણીતો થયો; અને દુનિયાના દરેક ભાગમાંથી વિદ્વાનોનું ધ્યાન પોતાના તરફ તેણે ખેંચ્યું. તેણે ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તોપણ માત્ર તેજ જ્ઞાન-તમાં તે ફતેહમંદ નીવડ્યો હતો એમ નહોતું, તેણે પોતાનું શરીર અને નીતિ પણ કેળવ્યાં હતાં; તેથી તેની બુદ્ધિ અને અંતઃકરણ તેની એકંદર ચાલચલકત સંપૂર્ણ અને શોભિની કરવાને એકત્ર થયાં હતાં. એક વખત તે ઇંગ્લાંડ ગયો હતો. મેરી હાઉસીટ તેને વિષે કહ્યું છે કે “તે માત્ર બાષાઓના જ્ઞાન માટેજ જાણીતો નથી. બાષાઓનું જ્ઞાન તેણે ઘણું મેળવ્યું છે, અને એવી સ્થિતિમાં મેળવ્યું છે, કે આપણને અચંબો અને આશ્ચર્ય લાગ્યા વગર રહે નહીં; તોપણ માત્ર જ્ઞાનને માટે નહીં પણ કેંચી નીતિને માટે પણ તે જાણીતો છે. તે ઘણો વિદ્વાન છે, તેની સાથે નીતિશાળો પણ છે તેથી તેને સ્હાવાને અને માન આપવાને આપણને મન થાય છે. લોહીજુહાણ થયેલાં અને જમીનપર પડી ગયેલાં હજારો માણસને કાપી નાંખી પોતાનો રસ્તો કરનાર ઉદ્ધત લઢવધવાને વખાણવા અથવા વખાણવાનું બીજાઓને શીખવવા તેણે હોમસ અને વર્થલ, પૂર્વના વેદ અને ઉત્તરના સાગાઃ વાંચ્યા નથી, પણ એવું શીખ-

વાને માટે તે વાંચેલાં છે કે ઇશ્વરે બધાં માણસને બાઈ તરીકે રહેવાને બનાવેલાં છે અને ઇશ્વરની આજ્ઞાનો સાર એ છે કે બધાંએ એક બીજાને ચહાવું. તેની બધી વિદ્વતા અને વાંચનનો આ ઉદ્દેશ હતો. પાઠશાળાઓમાં સહેજાઇથી બહુવું, શણ અને રવાના ઝલા પહેરવા, અને બીજાઓને અચંબો લાગે એટલી બધી વિદ્વતા મેળવવી પણ ઘણા પરાપકાર કરવો નહીં, તેના કરતાં આ પ્રમાણે એરણુ અને હથોડાથી મજુરી કર્યા પછી હરકતો વેડીને અભ્યાસ કરવો, એ વધારે સાઈ છે.”

ફતેહ મેળવવાનો આ કંઈ આધુનિક અથવા નવલ વિચાર નથી. સાધારણ માણસોને તે કદાચ નવલ લાગે તોપણ ન્યાય અને હકના જોટલોજ જાણીતો અને જૂનો છે. ઘણાં વર્ષ પર “ મરચન્ટસ મેગેઝિન ” નામના ચોપાનિયામાં આસપોર્ને લખ્યું હતું કે “ ઇશ્વરે આપણને શક્તિઓ આપી છે તે ચોગ્ય અને અવિરોધીપણે કેળવવામાં જાંદગીની ફતેહ સમાએલી છે. પૈસા કમાવાની શક્તિ કરતાં આપણા હિતને વધારે ઉપયોગી બીજી શક્તિઓ આપણામાં છે. એ શક્તિઓ આપણું સુખ તથા શરીર અને આત્માની આરોગ્યતા વધારવાને ઉપયોગી છે. રૂપિયાનો વધારો કરવાને ઉલોગ કરવા કરતાં ઉલોગ કરવાની બીજી વધારે ઉચી અને સારી ધારણાઓ છે. પૈસા કરતાં બીજા સારો વાસ્તો માણસ પોતાનાં છોકરાંને વાસ્તે મૂઢી જઈ શકે છે. સારો દાખલો, સારી ટેવ, ધર્મપર આસ્થા અને આ દુનિયાની ઇષ્ટ વસ્તુઓનો ખરો ખ્યાલ તે પોતાનાં છોકરાંને માટે મૂઢી જઈ શકે. મન અને અંતઃકરણના ગુણ આફતની વખતે દિલાસો આપે છે અને આપાદી વખતે શૈલા વધારે છે.”

આમલા કોઈ પણ જમાનાના જુવાનો કરતાં આજના જુવાનો

વધારે સારી તક ભોગવે છે. તેમના કરતાં સૌથી સરમ અને ઉમદા-
રીતે વધારે ઉપયોગી અને વધારે આખાફ થવાને તેમને વધારે
ખુદ્દો રસ્તો છે. આથી ઉલટો અભિપ્રાય દર્શાવનારા ફટલાક જણ
છે, અને તેઓ એમ જણાવે છે કે હાલના જુવાનોને ફતેહ મેળવ-
વાનું કોઈ આર રહ્યું નથી. એવા બડબડિયા લોક વળી કહે છે કે
સારો વખત હવે રહ્યો નથી; લાભ અને મનની ચાહવા લાયક જગાઓ
બધી ભરાઈ ગયેલી છે, અને હવે જુવાન માણસોએ થોડું મેળવીને
અને લાંબી આશાઓ છોડી દેખને સંતોષ માની એસવું જોઈએ;
પણ તેમનું આ પ્રમાણે કહેવું ખોટું છે. સૌથી સારા માણસોને
માટે ફતેહ મેળવવાને હાલ જેટલાં સાધન છે, તેટલાં પહેલાં કોઈ
દહાડો નહોતાં.

દુનિયાના કામકાજમાં જુવાન માણસે ફતેહ મેળવી એ પહે-
લાંના કરતાં હાલ વધારે મુશ્કેલ હોય તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે
પહેલાંના કરતાં હાલના જુવાનોને સગવડો વધારે છે. પાછલા જમા-
નાનાં ડહાપણ, દાખલા, શોધો, બનાવટો, વિચાર, મહેનત અને
વધારાનો લાભ તેમને મળે છે. આ લાભથી જે મદદ થાય છે તે આગલા
જમાનાને નહોતી. આ સાધનોની મદદથી પચાસ વર્ષ પર દહમતના
માણસોને જે ફતેહ મળતી હતી તે આજના વધારે મુશ્કેલીવાળા
વખતમાં પણ મેળવી શકાય. નેપોલિયનને એવું કહેવામાં આવ્યું કે
આદેપ્સ પરંત તમારા લશ્કરને નડે છે ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે
“ ત્યારે તો આદેપ્સ પરંત રહેશેજ નહીં. ” અને સ્પીઅલનની
આરપાર તેણે રસ્તો બંધાવ્યો. આવો નિશ્ચય કરનારના આગળ કશું
અશક્ય નથી.

ફતેહ મેળવવાના સવાલમાં ફળવણી ફટલી ઉપયોગી છે તેનો

જીવાન માણસોને બરોબર ખ્યાલ હોતો નથી. શાળામાં કે પાઠ-શાળામાં જવું, એનેજ તેઓ કેળવણી સમજે છે, પણ શાળા કે પાઠ-શાળાના સંબંધ વગર પણ કેળવણી મળે છે, એ તેઓ જાણતા નથી. કેળવણીની વ્યાખ્યા વેબસ્ટરે નીચે પ્રમાણે આપી છે:—“જીવાનિયાઓને સારી ટેવ અને રીતભાત શીખવવાને, તેમને સ્વભાવ સુધારવાને, તેમનું મગજ ખીલવવાને, અને ભવિષ્યના તેમના કામ-કાજમાં ઉપયોગી નિવડવાને તેમને લાયક કરવાની ધારણાથી જે શ્રોધ અને સુધારણુંક આપવામાં આવે છે તે.” જે મૂળ ધાતુમાંથી કેળવણી શબ્દ નિકળ્યો છે તેનો અર્થજ એવો છે કે બનાવીને તૈયાર અથવા લાયક કરવું. સ્ત્રી કે પુરુષના ખરા ગુણ બનાવવા અને ખીલવવાની રીત એજ કેળવણી છે. કૌલેજના ગ્રેજ્યુએટને કંઈ કેળવણી મળેલી ન હોય પણ જાત મહેનતથી ભણેલા જીવાન માણસ સારી પેઠે કેળવાયેલો હોય, એટલે કે તેણે કરવાના કામમાં ઉપયોગી થવાને તે વધારે લાયક થયો હોય. એવું કહેવું છે કે “કામથી માણસ ધકાય છે.” એક અથવા બીજી રીતે કામ, મગજ અને અંતઃકરણ બન્નેને સુધારે છે. શાસ્ત્ર અને કળાનું જ્ઞાન પણ કામ કરવાથી વધે છે. લૅરેન્સને ગણિત અને તત્ત્વજ્ઞાનનું પહેલાં જ્ઞાન હતું તેના કરતાં પૈસા કમાયા પછી વધારે થયું હતું. સ્ટીવન્સને આગગાડી ચલાવનાર યંત્ર બનાવ્યું ત્યાર પછી સ્થાવર જંગમવિદ્યા અને યંત્રવિદ્યાનું તેને વધારે જ્ઞાન થયું હતું. જે સુધારધર બાધે છે તે ધર આંધવાના અનુભવથી યંત્રવિદ્યાના નિયમો વધારે સમજે છે. જે વણકર કપડું વણે છે તે તેની કિમ્મત અને પોત વિષે વચનાર વેપારી કરતાં વધારે જાણે છે. વાંધે આટલા મણુ ધઉં કે બાજરી થાય એ કરતાં પણ કંઠક વધારે ચંચળ ખેડૂત જાણે છે. પાક ઉતા-

રવાથી ખેતીવાડીને લગતા રસાયણનું પણ તેને જ્ઞાન થાયછે. તે ખેડેછે, વાવે છે અને લણે છે, તેની સાથે વિચાર પણ કરે છે. પ્રમાણિક અને યોગ્ય રીતે કરેલા કામથી તેનું શરીર, મન અને નીતિ માણસને વધારે જાગૃતા થાય છે. દરેક ધંધામાં ધંધો કરનાર વધારે કામ કરે તો તેને વધારે ફતેહ મળે; ધણા જણ માત્ર આજીવિકા પેદા કરવાને ધંધો કરે છે, પણ ધંધો કરવાથી માણસ તરીકેના તેમના ગુણ ખીલશે, એ વાતનો તેમને ખ્યાલ હોતો નથી.

ઉપયોગી ધંધા કરનારા એક ખીજની પર આધાર રાખેછે અને એક ખીજને મદદ કરે છે, એથી ઉપરની વાતને ટેકા મળે છે. કારીગર તત્ત્વજ્ઞાનીને મદદ કરે છે અને તત્ત્વજ્ઞાની કારીગરને મદદ કરે છે. ખેડુત રાજનીતિજ્ઞ પુરુષને જરૂરની મદદ કરે છે અને રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ ખેડુતને મદદ કરે છે. ખાણમાં કામ કરનાર ખેલદાર શિક્ષકનો ધંધા કરનારને મદદ કરે છે અને શિક્ષક ખેલદારને મદદ કરે છે. માણસના કામધંધા એક ખીજ સાથે ગુંથાયલા છે, અને સુખ અથવા દુઃખના એક પોટલામાં બંધાયલા છે. શરીરના અવયવોની પેઠે વિદ્યા અને હુન્નરના સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે જ્યારે તેના એક અવયવને દુઃખ થાયછે, ત્યારે ખીજ અવયવો પણ દુઃખ પામે છે. જો એક અવયવને સુખ થાય છે તો ખીજ અવયવો પણ તેની સાથે સુખી થાયછે. માત્ર એક ઉદાહરણથી આ ખાતર વધારે સ્પષ્ટ થશે. ખીજ ગમે તે કાંઈ વિદ્વાન કે શાસ્ત્રીની પેઠે ખગોળવેત્તા પણ એકાદ ખૂણામાં બેસીને પોતાનું કામ કર્યા કરે છે. ઉપરથી જોનારને એમ લાગશે કે કાંઈ મજુર કે કારીગરની પર આધાર રાખવાની તેને કંઈ જરૂર નથી, પણ તે બૂલ છે. તેને દુર્બીન વગર ચાલે નહીં; દુર્બીન વગર ખગોળવિદ્યાનો અભ્યાસ થઈ શકે

નહીં. દુર્બીન શોધી કાઢવામાં આવી તે પહેલાં એ શાસ્ત્રમાં આટલી બધી શોધો થએલી નહોતી; ચણુ ખગોળવેત્તા દુર્બીન શી રીતે મેળવી શકે ? તે જાતે તે જાનાવી શકતો નથી. કાચ બનાવનાર, કંસારો, સુથાર ગણિતશાસ્ત્ર સંબંધી ઉપયોગી યંત્ર બનાવનાર, અને ખીજા કારીગરોએ તેની મદદે આવવું જોઈએ. કાચ બનાવનારને મકાન અને ભઠ્ઠી હોવાં જોઈએ, અને તેણે સુથાર, લુહાર, સલાટ, કાંડ્યા વગેરેની જરૂર પૂરતી મહેનત અને કારીગરી ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ. વળી જ્યાં સુધી કડીઆરે લાકડાં કાપેલાં હોતાં નથી અને ગાડીવાને તે કાપવાના અને વહેરવાના સંચા આગળ આણી મૂકેલાં હોતાં નથી અને સંચામાં તે કપાઈ વહેરાઈ તૈયાર થયાં હોતાં નથી ત્યાં સુધી આ કારીગરો કંઈ કરી શકતા નથી. એટલું થવાથી પણ મકાન તૈયાર થઈ શકતું નથી. ખાણ ખોદનારે જ્યાં સુધી લોડું ભોંયમાંથી ખોદી કાઢ્યું હોતું નથી અને તેને ગાળી શુદ્ધ કરી હથિયાર અને ખૂંટા બનાવનારને આપ્યું હોતું નથી અને તેણે તેનો હથોડો, કરવત, વાંસલો, ખૂંટા વગેરે માલ તૈયાર બનાવ્યો હોતો નથી ત્યાં સુધી ધરનાં લાકડાં જોડી શકાતાં નથી; પણ હથિયાર અને ખૂંટા બનાવનારને ત્યાં જે ગાડામાં લોડું આણવામાં આવ્યું હતું તે ગાડું કંઈ તેમણે બનાવેલું નહોતું. તે તો સુથારે બનાવ્યું હતું; અથવા તે લોડું રેલ રસ્તે તેને ઘેર આણવામાં આવ્યું હશે તો, રેલ રસ્તો શી રીતે થયો તેના ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં આપણે ખાણમાંથી નિકળેલા કાચા લોહાથો ચર્યાત કરવી પડશે. એ લોહાને શુદ્ધ કરી તથા ગાળી તેની રેલો કોઈ કારખાનામાં બની હશે; આયરીશ, જર્મન, ફ્રેન્ચ અને ખીજા દેશના લોકોએ પાકો રસ્તો બનાવ્યો હશે; સ્ટીવન્સન જેવા શોધક બુદ્ધિના માણસોએ અદ્ભુત બુદ્ધિથી

એન્જન બનાવ્યું હશે. વળી ગાડી બનાવનાર, સાંચા કામ બનાવનાર, રંગનાર, ઇન્જનેર, વગેરે બીજા ધણાએ મહેનત કરી હશે. આમાં એટલા બધા જાણુની મહેનત સંયુક્ત થાય છે કે એકની મહેનત ક્યાં પૂરી થઇ અને બીજાની ક્યાંથી શરૂ થઇ, એ કહેવું ઘણું મુશ્કેલ છે. મકાન તૈયાર થયા બાદ કડિયો કાચ બનાવનારની કાઠી તૈયાર કરેછે, પણ કડિયો જે ઇંટો તથા ચૂનો વાપરે છે તે કંઈ જાતે બનાવતો નથી. તેમજ ફેલ કરવાને જે રેતી તે મેળવે છે તે કંઈ જાતે લઇ આવતો નથી. વળી ઇંટ બનાવનાર જે લાકડાં અથવા કાચલા વાપરેછે તે કંઈ જાતે કાપી અથવા ખોદી લાવતો નથી. વળી જે હથિયારો તે વાપરેછે તેમાંનું એક તેણે જાતે બનાવ્યું હોતું નથી. ઇંટ બનાવનારને પાણી કાઢવા માટે જે બંખો જોડાયેલો તે બંખો બીજે કોઇ માણસ બનાવે છે. હવાના દબાણનો સિદ્ધાંત, કે જેથી બંખો બનાવવાની યુક્તિ પ્રથમ સુઝી આવી હતી તેની એ બંખો બનાવનારને ખબર નહોતી. એ સિદ્ધાંત તો ટોરીસેલી નામના વિદ્વાને ધણાં વર્ષ પર ફ્લોરેન્સ શહેરમાં શોધી કાઢ્યો હતો. જ્યારે આટલા ઉદ્યોગી અને કાબેલ માણસો ભેગા થઇ મહેનત કરેછે ત્યારે કાચ બનાવનારનું મકાન અને કાઠી તૈયાર થાયછે. જ્યારે બીજા લોકોની મહેનતથી કારખાનામાં જોડતો બીજો સામાન પૂરો પડેછે અને કાચ બનાવનાર પુષ્કળ નોકરો રાખી કામની શરૂઆત કરેછે ત્યારે ખગોળવેત્તાની દુર્બીન માટે માત્ર કાચ તૈયાર થાય છે. આ કાચ તૈયાર કરી આપવામાં છેલ્લાં આઠસો વર્ષના ધણાજ મહેનતુ અને શુદ્ધિશાળી હજારો લોકોનો ભાગ છે, પણ માત્ર કાચ તૈયાર થવાથી તેની દુર્બીન તૈયાર થતી નથી. આકાશ તરફ નજર કરવાને દુર્બીન તૈયાર થાયછે તે પહેલાં પીતળ બનાવનાર, મણિતશાસ્ત્રને લગતાં

હથિયાર બનાવનાર વગેરેને અનેક પ્રકારની મહેનત કરવી પડે છે તથા બીજાઓને કામે લગાડવા પડે છે, તેનું વિવેચન સ્થળ સંક્રાંત્યને લીધે અમે અત્રે કરી શકતા નથી. ત્યારે હવે જુઓ, આ વિદ્વાન દેખીતી રીતે તો પોતાના જાતિ ભાઈઓથી એવા સ્વતંત્ર અને સંબંધ વગરનો દેખાય છે કે જાણે દીવ્ય લોકમાર્જ ન રહેતો હોય, પણ વાસ્તવિક રીતે હલકામાં હલકા મજૂર અને કારીગરની સાથે તે કામ કરે છે; અને જો એવા મજૂર અને કારીગર તેની મદદ ન આવે તો તેનાથી પોતાનું કામ ચિલકુત્ર થઈ શકે નહીં. શાસ્ત્ર, યાંત્રિક કળા, અને સૌથી સાધારણ અને સખતમાં સખત શારીરિક મહેનત વગર આથી વધારે નિકટ સંબંધ જેમાં હોય એવું બીજું કોઈ કામ ભાગ્યેજ હશે.

એજ પ્રમાણે ટુંકમાં આપણે એમ કહી શકીએ કે ખેડુત, કારીગર, બેલદાર, ખજાસી, અને બીજી જાતની મહેનત કરનારા ખગોળવેત્તાની મહેનતપર સરખો આધાર રાખે છે. જે પંચાંગ, આપણા ઘરમાં, ખેતરમાં, દુકાનમાં, કારખાનામાં, અને જ્યાં જ્યાં વખતની માપણી, ગ્રહો સંબંધી જ્ઞાન, હવાની સ્થિતિ, અને તેપરથી કાઢેલા અનુભવસિદ્ધ ઉપયોગ માણસને ઉપયોગી થઈ પડે છે ત્યાં ત્યાં ઉપયોગનું છે, તે પંચાંગ મોટા મોટા ખગોળવેત્તા અને ફિલસૂફે થઈ ગયા છે, તેમણે ખંતથી મન્યા રહી અભ્યાસ કર્યો ન હોત તો તૈયાર થઈ શકત નહીં. પંચાંગના કોઠા હાલ આપણને ઘણા સહેલા જણાય છે પણ તે આખી દુનિયામાં ખ્યાતિ પામેલા ઘણા ફિલસૂફોની ઉંડામાં ઉંડી શોધોનું પરિણામ છે. કંપાસ વગર અને 'પ્રેક્ટિકલ નેવીગેટર' નામના પુસ્તક વગર વહાણચાળો પોતાનું કામ કરી શકે નહીં; પણ આ પુસ્તકમાં જે કોઠા આપેલા છે તે

ખગોળ સંબંધી મોટી શોધોને લીધેજ તૈયાર કરી શકાયા છે. પોતાનું વહાણ કયા દેખાંશ પર છે એ શોધી કાઢવાને ખલાસી ચંદ્રપરથી જે ગણતરી કરેછે, તે તેમાં જે કાઠાનો ઉપયોગ કરે છે, તે ગેલેલિયો ન્યુટન, લાપ્લેસ, ક્રાન્કલિન, અને બાઉડીસની પ્રખ્યાત શોધોથી તૈયાર કરેલા હોયછે. મોટાં મોટાં કારખાનાંમાં રાતે ચોડી ફરવા નિકળનાર ચોડીદાર, પાછલી રાતે ચાર વાગે ઉઠવાને ધડિયાળના એલારમપર આધાર રાખનાર નોકર, અમેરિકાનાં બ્રીડમાં રાત પડી જવાથી સપડાયલો મુસાફર—એ બધા ખગોળવેત્તા અને તેના મદદગારોના આભારી છે.

મહેનત ઉમદા માણસ બનાવવાને શક્તિવાન થઈ કેળવણી આપવાનું સાધન શી રીતે બને છે તે આ દૃષ્ટાંત પરથી જણાય છે. વળી આ દૃષ્ટાંતપરથી એવું પણ જણાય છે કે કેળવણી શાળા કે પાઠશાળાના ઓરડામાંજ મળતી નથી પણ જીવંતી સાધારણ ચીજોમાંથી પણ મળી શકે છે. આનું કારણ દેખીતું છે; કારણ કે આપણે આગળ જોયું તેમ ધંધાના સંયુક્ત સંવ્યવહારમાં શરીરનું જેર નહીં પણ મગજનું જેર સત્તા ભોગવે છે. તત્વજ્ઞાનીની શોધોમાં, કારીગરની મહેનતમાં, અથવા ખાણ ખોદનાર ખેલદારની વધારે સખત મજુરીમાં મગજ હુકમ કરે છે, અને રસ્તો બતાવે છે. શરીરના બીજા અવયવો મગજનો હુકમ માને છે. રનાયુઓ મગજનો હુકમ માને છે અને મગજના નોકરનું કામ કરે છે; માટે કેળવણી આપવાની ખરી વસ્તુ મગજ છે; માણસનું મગજ એજ ખરૂં જોતાં માણસ છે; માટે જો તેને સુધારી વધારે મજબૂત, ઉમદા અને મોટું કરો તો માણસ જાતે પણ સુધરે છે. માણસના મગજની શક્તિમાં વધારો થાય નહીં તો તેની બીજી શક્તિમાં પણ કંઈ

વાસ્તવિક વધારો થાય નહીં. મગજ સુધારવાનો રસ્તો વિચાર કરવાનો છે, અને તે જમીન ખેડનાર ખેડુત કે આકાશ જોનાર ખજોળવેત્તા અનેથી થઇ શકે એવો છે. વિચાર કરવો, એ માણસને જન્મથી મળેલા હક પેરીનું છે વિચાર કરતાં કાયદો કે સામાનો જોરજુલમ આપણને અટકાવ કરી શકતો નથી; તથી જોકે કુદરત કે વખાર શિવાય માણસના હાથમાં ખીજું પુસ્તક ન આવે અથવા અનુભવ વગર અવલોકન શિવાય ખીજા શિક્ષક તેને ન મળે તોપણ તેની કેળવણી દરરોજ વધતી જાય. “ જાદુગર નહીં પણ યાંત્રશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ માણસ જાંઘીમાં ફતેહ મેળવે છે. ” એમ કહ્યું છે તે કેવું વાસ્તવિક છે !

ફતેહ મેળવવાને યુદ્ધિ કેટલી જરૂરની છે, એ વાત સી-સી-નાટીના જીવાન વેપારીઓને મરહુમ ન્યાયાધીશ જેમ્સ હૅલો ઠીક સમજાવ્યું હતું. જો કે તેનું કહેવું માત્ર વેપારીવર્ગના સંબંધમાં હતું તોપણ ખીજા ધંધાઓને પણ તે સહેલાઈથી લાગુ પાડી શકાય એ છે. તેણે કહ્યું હતું કે “ વેપારીએ પોતાનું મગજ કેળવવું જોઈએ અને સત્તા મેળવવાના એક અંગ તરીકે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. વેપારીને દેશ દેશની નિકાશ અને કળાગૌશલ્ય સાથે સંબંધ છે, અને દુનિયાનાં બધાં ખજરોના લાવતાજ જાણવાને પત્રવ્યવહાર ચલાવવો પડે છે, તેથી દુનિયાની બૂજોળ તેણે જાણવી જોઈએ; અને દરેક દેશની પેદાશ, રીતભાત, વેપાર સંબંધી રિવાજ, દ્રવ્યસાધન અને કર નાખવાની રીતની માહિતગારી મેળવવી જોઈએ, જે ચીજોનો તે વેપાર કરતો હોય તે ચીજોનો ઇતિહાસ અને બનાવટ તેણે સંપૂર્ણ-રીતે જાણવાં જોઈએ, અને તે ચીજ શી રીતે બનેછે, તે બનાવતાં શા ખર્ચ થાય છે, અને એ શિવાય ખીજા લાગતીવળગતી-દરેક બાબત

તેણે જાણવી જોઈએ. જે જે દેશો સાથે તેના વેપાર ચાલતો હોય તે તે દેશોમાં કેવું કેવું નાણું ચાલે છે, તોલ શા પ્રમાણે થાય છે, ત્યાંનાં અને પોતાના દેશનાં નાણાં વચ્ચે વટાવ કેટલો પડે છે, વેપાર સંબંધી ત્યાંના કાયદા કેવા છે, એ વગેરે બાબતો પણ તેણે જાણવી જોઈએ. ઉપર મેં જે વાત જણાવી એટલી તો દરેક વેપારીએ નફા મળે એ ॥ રીતે વેપાર કરી જાણવાને અને વેપારી તરીકેની પોતાની આખરે જાળવવાને અવસ્ય જાણવાની જરૂર છે; પણ બુદ્ધિવાળા વેપારીએ તો આથી પણ વધારે જ્ઞાન મેળવવાની ઉમદ રાખવી જોઈએ. સંસારવ્યવહારમાં વેપારીની પદ્ધતિ એવી છે કે પોતાના સૌથી વધારે સુશિક્ષિત જાત બાઈઓની સરખાવટમાં તેણે રહેવું જોઈએ. આપણા દેશમાં વેપારીવર્ગ સૌથી વધારે પૈસાદાર છે. સંસારવ્યવહારમાં સૌથી મોટા મોટા અધિકારી અને મોટા મોટા વિદ્વાનો અને સુધરેલા લોકોની સાથે તેઓ સમાગમમાં આવે છે. વેપારીને જેમાંથી ખાતલ કરેલો હોય એવો કોઈ સરકારી હોદ્દો નથી, અથવા વ્યવહારમાં કો જગા નથી. એથી ઉત્તરું તેના પૈસાને લીધે અને દેશો-દેશ સાથેના તેના વહિવટને લીધે વેપારી મોખરાનો માણસ ગણાય છે, અને ધર્માંદા કામકાજો, પુસ્તકશાળાઓ, અને એવાં બીજાં જાહેર કામોમાં વેપારી અગ્રેસર અને પુખ્ત ભાગ લેવાને લાયક ગણાય છે. ઉપયોગી થવાને આ પ્રમાણે વેપારીને બહોળા જગા હોવાથી તેણે પોતાના ધંધાનું મહત્વ અને તેની અગત્ય હમેશ પોતાના બક્ષમાં રાખવા જોઈએ, અને પોતાનું મન અને નીતિ ફેળવવાને ખૂબ મહેનત કરી પોતાની જુદી જુદી ફરજો અદા કરવાને લાયક થવું જોઈએ.”

ફતેહના જુદા જુદા દરજ્જા હોય છે. ફતેહની નિસરણીને સૌથી

ટાચનું પગથિયું હોય છે અને તેની નીચેનું પગથિયું પણ હોય છે. જે સૌથી જાણે પગથિયે ચઢી ન શકે તે તેની નીચેને પગથિયે તો ચઢી શકે. વિલિયમ આર્થર કહે છે કે “ જો કે દરેક માણસને મોટાઈ મળી શકે નહીં તોપણ દરેક પ્રમાણિક કરકસરીઓ અને મહેનતુ માણસ ફતેહમંદ થઈ શકે ખરો.” એક જુવાન માણસ જો કે લૉરેન્સ અથવા પીપ્પોડી જેવો લક્ષ્યાધિપતિ થઈ ન શકે તોપણ ફતેહમંદ વેપારી થઈ શકે. જો કે તે વેબ્સ્ટર જેવો નામાંકિત ન નિકળે તોપણ વકીલના ધંધામાં તે આખર મેળવી શકે. જો કે તે ક્રાંકિલન જેવો થઈ ન શકે તોપણ તત્વજ્ઞાની તરીકે જાણીતો થાય. જોકે તેને પીયાનો નામનું વાળુ બનાવતાં ન આવડે તોપણ તે હંચા દરજ્જાનો કારીગર છે એમ તે બનાવી શકે. આર્કિટેક્ટ કાંતવાનો સાચો બનાવ્યો પણ તે ઘડિયાળ બનાવી શક્યો નહોતો. એજ પ્રમાણે કોઈ માણસ એક કામમાં નિષ્ફળ નિવડે, તોપણ બીજા કામમાં ફતેહમંદ નિવડી શકે. બીજા કોઈ ધંધા કરતાં એકાદ ધંધામાં, માણસ કળવિકળથી વધારે ફતેહમંદ નિવડી શકે. ઉચ્ચપદ મેળવવાની વખાણુવા યોગ્ય આકાંક્ષા રાખનાર દરેક જુવાને આ વાતનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને પેટી કચ બાપાની કહેવત યાદ રાખવી જોઈએ કે જે પહેલાં દરજ્જામાં ઝંખિયો પડતો હોય તે બીજા દરજ્જામાં ઝળકી શકે.

ઉપરના એકંદર વિવેચનનો સાર એ છે કે દરેક ઉપયોગી ધંધામાં ફતેહની યોગ્ય કિમ્મત આપનારને ફતેહ મળે છે. આ અમત્યની બાબતમાં પરમેશ્વર ભાવ ઠરાવવાની ભાંજગડ કરતો નથી. નેક નામ મેળવવા ઇચ્છા રાખનાર પાસે તે એકજ કિમ્મત લે છે. આપણી મરજીમાં આવે તો તે લઈએ અગર ચાલ્યા જઈએ. જેમ વેપારી

પોતાના માલનો ભાવ ઓછો વધતો કરે છે તેમ ફતેહના સંબંધમાં
અશી એવી આશ્ચર્ય રાખીને જે અદૃઢ અને પોચો જીવાનિયો બેસી
રહે છે તે આખરે તદ્દન નિરાશ થાય છે. ફતેહને માટે ઇશ્વરે ઈરા-
વેલી કિંમત વાજખી છે. અને જે ઓછી કિંમતે તે મેળવવાને
છત્તે છે તેનામાં મરદાષ્ટના અડધા પણ ગુણ નથી. કારણાછલે
હજી છે કે “ ઘેર બેસી રહી બરી કાઠીએ ખાનાર અને તમાસો
જોનાર કરતાં જેણે ગરીબાઈ અને મહેનતથી લઠાઈમાં ભાગ લીધો
છે તે વધારે મજબુત અને હોશિયાર માલમ પડે છે. અડચણો અને
વિધ આવી પડશે એમ જાણ્યા છતાં પણ કામ કરવું એ ખરી
મરદાષ્ટનું લક્ષણ છે. થોડી પણ ખુશીથી શરૂઆત કરવી, ધીમે ધીમે
આગળ વધવું અને જીંદગીની મુખ્ય ધારણા તરફ પોતાનું બધું
કોવત કામે લગાડવું, ગુણ પણ દુનિયામાં ફતેહ મેળવનારનામાં
જણાય છે. જેટલાથી પોતાનો પૈસાદાર બાપ અટક્યો હોય તેટલાથી
જે જીવાનિયો શરૂઆત કરે છે તે ધણું કરીને જ્યાં તેના બાપે શરૂ-
આત કરી હોય ત્યાં આવી અટકે છે.

નીચેના વાક્યમાં સ્તેમ્યુઅલ બ્રજેટે વિષયનો સાર સંક્ષિપ્તમાં
જણાવ્યો છે; કળવિકળ, ધસતું અને ધોરણ એ ત્રણ ફતેહ
મેળવવાની શરતો છે.

એ વાતની આપણાથી ના પાડી શકાશે નહીં કે કેટલાક માણ-
સો જન્મથી કારીગર, વેપારી, તત્વજ્ઞાની, શોધ કરનાર, અને
વિદ્વાન હોય છે અને ફતેહ મેળવવી એ તેમને જન્મથી મળેલો હક્ક
હોય છે; પણ આવા પુરૂષોની સંખ્યા ધણી જણુ ધારે છે તેનાથી
અડધી પણ હોતી નથી. આ પુસ્તકમાં ફતેહ મેળવવાનાં જે સાધ-
નોનું વર્ણન કરવામાં આવશે, તે સાધનો કેટલાક જણુને પોતાના

જન્મથી મળેલા હોય છે, એ વાત ખરી છે, પણ આવા માણસો એટલા થોડા હોય છે કે તે કેળવણીથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એ સામાન્ય નિયમને મહત્વનો બાધ લાગતો નથી. આપણે ખુશીથી કશુંલ કરીશું કે એસ્ટર વેપારી જન્મ્યો હતો. એ તો દેખીતું છે કે ખરીદ જન્મ્યો ત્યારથી જ્ઞાન મેળવવાની અને વિશેષ કરીને બાષાઓનું જ્ઞાન મેળવવાની તેનામાં અસાધારણ લાયકા હતી. સૌ કોઈ કશુંલ કરશે કે શેક્સપીયર, બર્ન્સ, મિલ્ટન અને બીજાઓ કવિ જન્મેલા હતા. એ વાતનો કોઈ વાંધો કાઢશે નહીં કે અલેક્ઝાન્ડર, નેપોલિયન અને વૉશિંગ્ટન જન્મથી સેનાપતિ હતા. કરનોના સંબંધમાં આ વાત એથી પણ વધારે ખરી છે. તેના અચપણમાં એક નાટક જોવાને તેને લાખ જવામાં આવ્યો હતો. એ નાટકમાં કોઈ સ્કેરને ઘેરો ધાલવાનો દેખાવ આવતો હતો, તે બરાબર રીતે ગોઠવેલો નહોતો. એ નાના બાળકને માલમ પડ્યું કે હુમલો કરનાર ટુકડી એવી રીતે ઊભી રાખવામાં આવી છે કે તેની પર તોપોનો બંધો માર પડે; તેથી સેનાપતિના નામની જીમ પાડીને તે બોલી ઉઠ્યો કે “તમારી જગા બદલો, નહીં તો તમારાં માણસ માર્યા જશે.” આ સંભળી બધી મંડળીને અચંબો લાગ્યો. ક્રાન્સમાં રાજકીય ઉચલપાથલની વખતે તેની બરજીવાનીમાં તે કમિટી ચીફ પબ્લિક સેક્રેટરીનો પ્રમુખ થયો હતો, ચૌદ લશ્કરપર હુકમત ચલાવતો હતો, અને આલ્બસ અને પિરીનીઝ તરફથી ધસી આવી હુમલો કરનારને તેણે ફતેહમંદીથી પાછા હઠાવ્યા હતા. નેદરલેન્ડ જન્મ્યો ત્યારથી બીજા ઓકરાઓના કરતાં તેનામાં વધારે હિમ્મત હતી, એ વાત તેના અચપણ અને ઘડપણની વાતોથી સાબિત થઈ છે. બ્યારે તે નાનો હતો ત્યારે એક દિવસ પોતાનો રસ્તો ચૂકવાથી તે બૂલો

પડ્યો હતો. તેને માટે ઘણી શોધ કરવામાં આવી ત્યારે પાણીનો એક ઝરો કે જે તેનાથી ઓળંગી શકાયો નહોતો તેના કિનારાપર બેઠેલો તે માલમ પડ્યો હતો. તેની દાદીએ કહ્યું “ દીકરા મને અચાંખે લાગે છે કે બૂખ અને થાકથી પણ તને ઘેર આવવા મન થયું નહીં ! ” તે હિમ્મતવાન છોકરો બોલી ઉઠ્યો “ બાક . મેં બીક કદી જોઈ નથી. બીક શું ચીજ છે ? ” નામલ અને દ્રાક્ષગરની લઢાઈ-ઓમાં આ બહાદુર છોકરો વીર પુરૂષ નિકળ્યો એમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી. વૉલ્ટર સ્કૉટ જન્મ્યો ત્યારથી તેનામાં ખરી કવિત્વશક્તિ અને અદ્ભુત કલ્પનાશક્તિ હતી, એમ તેની આખી જીંદગી પરથી માલમ પડે છે. અઢાર માસની ઉંમરે એન્ડીનોલમાં સુંદર, ઉંચી, ખરખરડી ભેખડ પાસે તેના દાદા રહેતા હતા ત્યાં રહેવાને તેને મોકલવામાં આવ્યો. આ ભેખડપર ગોવાળની સાથે કાંઈ કાંઈ દહાડો તેને મોકલવામાં આવતો. ગોવાળ ઘેરાની પાસે તેને સુવાડતો. એક દિવસ તેને નોલ્સ પર મૂકી તે બૂઝમાં જતો રહ્યો, એવામાં કાટકા અને ગાજવીજ થવા લાગ્યાં. તેની કાકી તેને લઈ આવવાને દોડી, અને જ્યાં તેને મૂક્યો હતો ત્યાં જઈને જોયું તો તેને જતો મુતેજા અને કાટકા તથા વીજળીના ઝખકારા જોઈને “ કેવું સુંદર ! કેવું સુંદર ! ! ” એમ મોટે અવાજે બોલતો અને હસતો જોયો. મોટપણે લખેલાં તેનાં લખાણોમાં આવીજ તરેહની કલ્પના જોવામાં આવે છે. શીલરને પણ એજ પ્રમાણે થયું હતું. જ્યારે તે નાનો હતો ત્યારે એક દહાડો સખત તોફાનને વખતે તેના બાપે તેને ગ્રાડની ટોચપર બેઠેલો અને ઘણા આનંદથી “ આકાશની તોપો ” નું અવલોકન કરતો જોયો હતો. ત્યાં કેમ બેઠો હતો એ બાબત તેને પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે “ ગાજવીજ

ક્યાંથી આવે છે તે જોવાને હું બેઠો છું” ઉપર જે દૃષ્ટિએ આપ્યા છે તે કરતાં વધારે આપવાની જરૂર જણાતી નથી. કોઈ કોઈવાર ફતેહમંદ માણસોમાં સ્વાભાવિક બક્ષિસથી ફતેહ મેળવવાના ગુણ હોય છે, એ વાત કબુલ કરવાને એટલા દૃષ્ટિએ બસ છે; પણ આવા પુરૂષો ધણા થોડા જ હોય છે અને કળવણીની અસરથી માણસનું રૂપાંતરણ થઈ જાય છે, એ વિષે વધારે વિવેચન હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં કરીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

કળવિકળ.

કળવિકળ એટલે સ્વાભાવિક શક્તિ, મેળવેલી શક્તિ, અને તક એ બધાનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કરવાની આવડ. થોડી બુદ્ધિવાળો પણ કળવિકળવાળો માણસ, જેટલું કરી શકે તેટલું તેનાથી દસ ધણી બુદ્ધિવાળો પણ કળવિકળ વગરનો માણસ કરી શકે નહીં. કળવિકળ સાધારણ બુદ્ધિપર એવી હાથચાલાકી કરે છે કે તે ખરી માનસિક મોટાદને હડાવી પાડે છે, અને એ વાત સાબિત કરી આપે છે કે “ઝડપવાળો માણસ સરત જીતતો નથી, અને મજબુત માણસ લઘાઈ જીતતો નથી.” ઇમ્બરસને કહ્યું છે કે “કળવિકળ સાદું ઠોકા બેસાડે છે અને બચમાંથી નિકળી જાય છે.” કળવિકળવાળાની સામે વેબ્સ્ટર અથવા કલે જેવા હોય તોપણ તેને મત મળે છે.

પચાસ વર્ષની ઉંમરનો માણસ પોતાની જુવાનીના સોગંદી-ઓને યાદ કરે અને આજ તેમનો દરેક કંઈ સ્થિતિમાં છે તેની

તપાસ કરે તો ઉપરનો વાતનો ખાત્રી લાયક પુરાવો તેને મળી આવશે. જુવાનીમાં જે હોંશિયાર અને નામ કાઢે એવો બિલકુલ નહીં જણાયો હોય તે સર્વ કરતાં વધારે ફતેહમંદ નિવડેલો જણાશે અને જે ઘણો બુદ્ધિવાળો જણાયો હશે તે જાંઘીમાં નિષ્ફળ નિવડેલો માલમ પડશે; જુવાનીમાં જે આળસુ જણાયો હશે તે હવે ધણું કામ કરનાર, પૈસાદાર થઈ જાયો હશે; અયપણમાં જે ઘણો તેજ અને ચાલાક જણાયો હશે તે પુખ્ત ઉમ્મરે થોડી બુદ્ધિવાળો અને કંગાલ બની ગયો હશે. સાધારણ બુદ્ધિવાળા જુવાનો બહુ બુદ્ધિવાળા જવાનો કરતાં હાલ ઉંચી પદવી ભોગવના માલમ પડે છે. ધીમેથી ચાલનાર કાચખો સરત જીત્યો છે અને ઝડપથી દોડનાર સસલું પાછળ પડી ગયું છે, એમ ઘણી વખત માલમ પડે છે. આરા દાખલા દરેક જમાનાના ઇતિહાસમાંથી પુષ્કળ મળી આવે છે. ઔરંગઝેબીઆમાં ઘેટાં ચારવાની નોકરીપર રહેલા ત્રણ ઐન્યુએટની વાતને મળતી વાતો દરેક દેશમાંથી મળી આવે છે. એક ઐન્યુએટ આકમફડેનો હતો, બીજો કેમ્બ્રિજનો હતો અને ત્રીજો જર્મનીની સર્વવિદ્યોત્તેજ કાલવનો હતો. એ ત્રણે જણ એક અબજ, અગાન, પણ આપાદ ઘેટાં ઉછેરનારને ત્યાં નોકર રહ્યા હતા. જે કે અયપણમાં તે માણસ ઘણો ગરીબ અને રક્ષણતી હાલતમાં હતો તોપણ તેની અદ્ભુત કળવિકળને લીધે તે બારે દોલત કમાયો હતો.

જુદા જુદા ધંધાઓમાંથી કળવિકળનાં દર્શાવો આપવાથી આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ થશે. જેમ્સ ફ્રેગ્યુરાન ઇંગ્લાંડના એન્ડ્રશાયર પ્રજાના એક ગરીબ ખેડૂતનો છોકરો હતો. તેનો આપ પ્રમાણિક અને મહેનતુ હતો પણ એટલો ગરીબ હતો કે પોતાનાં છોકરાં નિશાળે બાળવા તે મૂકી શક્યો નહોતો. છોકરાંને તે જતે ઘેર

શીખવતો. જેમ્સ ચંચળ હતો, બહુવા તરફ તેનું લક્ષ હતું અને જમીન ખેડવામાં, ઢોર ચારવામાં અથવા બીજા કોઈ કામમાં પોતાના આપને મદદ કરવાને હમેશ તત્પર જણાતો. જ્યારે તે સાત વર્ષનો હતો ત્યારે એક દિવસ તેમની જીંપડીના છાપરાનો ફેટલોક ભાગ પડી ગયો. છાપડું ઉંચું કરવાને તેના આપે એક સીધા સોટા પર ટેકા મૂકી ઉચ્ચાલનથી તે સહેલાઈથી જીંપડું કરી ટેકાણે મૂકી દીધું. પોતાનો આપ એકલે હાથે આવડું ભારે છાપડું ઉંચકી શક્યો એ જોઈને જેમ્સને બહુ તાજુબી લાગી. તે કંઈ બોલ્યો નહીં પણ અખતરા કરી જોવા લાગ્યો. તેણે ઘણાં ઉચ્ચાલન બનાવ્યાં અને ભારે વજનની ચીજો ઉંચી કરી અને આખરે પોતાની એવી ખાત્રી કરી કે ઉચ્ચાલન, ટેકાથી જેમ અને તેમ વધારે દૂર મૂકવું જોઈએ. તેણે વળી શાધી કાઢ્યું કે ટેકાથી જેટલે છેટે ભાર હોય તે છેવટના પ્રમાણમાં ઉચ્ચાલનપર વજન લાગે છે. આ પ્રમાણે તે અખતરા કરતો, અને આખરે જેને વિષે પહેલાં કદી સાંભળ્યું નહોતું એવો રેંટ અને ધરીની શક્તિનો નિયમ પણ તેણે સાબિત કર્યો. આ બધું કરવાને તેની પાસે ગજવામાં રાખવાનું એક નાનું ચપ્પું અને એક નાના ફરતા ચરખા વગર બીજાં કંઈ હથિયાર નહોતું; ત્યાર બાદ એક મુસાફરનું ઘડિયાળ તેના જોવામાં આવ્યું તેથી તેની બનાવટ અને ગતિ સંબંધી તે તપાસ કરવા લાગ્યો અને આખરે તેનું સાંચા કામ એટલું સમજી ગયો કે ચ્હાના પ્યાલામાં રહી શકે એવું લાકડાનું ઘડિયાળ તેણે બનાવ્યું. આ વખતે લગભગ તે દરેક ચીજ બનાવી શકતો. રેંટીયા, ગાડાં, ઘર, ઘંટી, અને બીજી હરકોઈ ચીજ તેના જોવામાં આવતી તેનો નમુનો તે બનાવતો. પાસેના ગામમાં એક ખેડુતને ત્યાં તે રહેવા ગયો હતો, ત્યારે આકાશ તરફ

તેનું લક્ષ જે ચાચું હતું. તેના શેઠે એક દિવસ મોડી રાતે ધાખળી ઓઢીને તેને છતો સુતેલો અને મણુકા પરોવેલી એક દોરી વડે તારાઓના એક ખીજ વચ્ચેના અંતરનો અભ્યાસ કરતો જોયો હતો. તારા અને પોતાની આખતી વચ્ચે એક હાથ છેટે મણુકાની માળા તે રાખતો અને અમુક તારા દેખાતા ખંધ થાય ત્યાં સુધી મણુકા ખસેડતો અને પછી દોરી કાગળ પર મૂકી તેનું માપ લેતો. એક શિક્ષકે તેને ગાર્ડનકૃત જ્યોત્સ્નાદીકલ આમર આપ્યું. તેનો થોડો વખત અભ્યાસ કર્યા પછી પહેલાં કદી જોએલો નહીં એવો પૃથ્વીનો ગોળો તેણે જનાવ્યો. એ ગોળો સાફસુફ કરી તેનીપર તેણે કાગળ ચોટાડયો, અને તે કાગળપર પોતાને હાથે દુનિયાનો નકશો ચિતર્યો. તેણે વળી એક એવું ધડિયાળ જનાવ્યું કે જે ખરો વખત જતાવતું. તે એક સરખી રીતે ખેતી કરતો, ઠાર ચારતો, ધંડી ચલાવતો, ધડિયાળ સુધારતો, સ્ત્રીઓના પોશાકના નમુના ચિતરતો અને શાસ્ત્ર તથા કળાનો અભ્યાસ કરતો.

મયાસુસેટ્રસમાં આવેલા ખોરટન શહેરનો બેન્જામિન ફ્રાન્કલિન મિણુખતિ જનાવનારનો છોકરો હતો. દસ વર્ષની ઉંમરે તેના બાપના ધંધામાં તેને દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઝડપ અને ચાલાકીથી દિવેટો કાપતો અને ખીંચાં ભરતો; ત્યારપાદ તેનો બાપ છાપવાનો ધંધો કરતો હતો તેને ત્યાં તેને શાગીર્દ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો. ખીંચાં ગોઠવવામાં પણ તેણે પહેલાંના સરખી હોશિયારી બતાવી. નાની વયમાં ગદ્ય અને પદ્ય લખવામાં તેણે પોતાનો હાથ અજમાવ્યો, અને તેમાં પણ ફતેહ પામ્યો. તેની ઉંમર ૨૦ વર્ષની થઈ નહોતી તે પહેલાં ન્યુઈંગ્લંડ કુરન્ટ નામનું અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં વર્તમાનપત્રોમાં ખીજ નંબરનું વર્તમાનપત્ર તે ચલાવવા

લાગ્યો. દિલાડેભિયામાં તેણે જાપાનનું ઉધાડ્યું અને તે ફતેહમંદીથી ચલાવ્યું. જીવાન ઉમ્મરે તે જાહેર કામકાજમાં ભાગ લેવા લાગ્યો અને દરેક કામમાં તેની બુદ્ધિ અને નિપૂણતા એવી હતી કે બધા તેને માન આપવા લાગ્યા, અને તેની પર ભરોસો કરવા લાગ્યા. પોતાના દેશના પ્રતિનિધિ તરીકે ઇંગ્લાંડમાં અને યુરોપના બીજા દેશોમાં ધણા માનની અને વિશ્વાસની જગ્યાઓ તેણે ભોગવી હતી. એજ વખતે શાસ્ત્રીય બાબતોમાં તેણે કરેલા અભ્યાસ અને શોધથી તે વખતના સઉથી વિદ્વાન માણસોની બરાબરીમાં તે ગણાતો હતો.

આજ લાગવાની ધાસ્તી વગર ખાણમાં લખ જખ શકાય એવો દીવો બનાવનાર સર હુમ્ફ્રી ડેવી એક બીજા ધંધામાં આવજા ગુણોનો દાખલો છે. સોળ વર્ષની ઉમ્મરે તે એક ગાંધીની દુકાને દાખલ થયો હતો; ત્યાં રસાયનપ્રયોગશાળાએ તેનું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પરિણામ એ થયું કે તેના શેડના ધરના કાતરીઆમાં તેણે પોતાને માટે એક રસાયનપ્રયોગશાળા શરૂ કરી. દિવસનું પોતાનું કામ કરી રહ્યા પછી રાતે ત્યાં તેનાથી મોટી ઉમ્મરના માણસને પણ જાજે એવા પ્રયોગ તે કરતો. તે પોતાના હથિયાર જાતે બનાવતો અને શાસ્ત્રીય બાબતો પોતાની નવજ રીતે સાબિત કરતો. તેના શેડની વસાણાં મૂકવાની માટલીઓ, શીશીઓ અને બીજા ભાગેલો તૂટેલો સામાન જે દુકાન આગળ મળી આવતો તે તેને બણે ઉપયોગી થઇ પડતો. પોતે કરવા ધારેલા અખતરા કરવાસાર તેના રસાયનિક પ્રયોગ કરવાને લાયકનાં વાસણ તેમાંથી તે અજબ જેવી ચતુરાઈથી બનાવતો. ખડક આગળ અથડાઇને ભાગી ગયેલા ક્રાન્સના એક વહાણના દાકતરે કંઈ મહેરબાનીના બદલામાં દાકતરી હથિયારનો એક પેટી તેને બક્ષિસ આપી હતી. તે હથિયારો તત્વ-

જ્ઞાનને લગતા અખતરાઓ કરવામાં તેણે કામે લગાડ્યાં. એકમાંથી તો તેણે એક સાધારણ વાતશોષક યંત્ર બનાવ્યું, અને બીજાં પણ એવી રીતે વાપરવા માંડ્યાં કે તેથી તેને ધણી મદદ મળતી ગઈ. તેનું ચરિત્ર લખનાર કહે છે કે જે સાધનો મોટી ઉમ્મરે તેણે મેળવ્યાં તે સાધનો જીંદગીની શરૂઆતમાં તેને મળ્યાં હોત તો એ વાત ધણી સંભવિત છે કે શાસ્ત્રની ગુપ્ત અને અજાણી વાતો શોધી કાઢવામાં તત્ત્વજ્ઞાનીને જે અડચણો નડે છે તે દૂર કરવાને યોગ્ય હથિયારો બનાવવાની અને વાપરવાની અજળ જેવી હાથ ચાલાકી તે મેળવી શક્યો હોત.

અબ્બાહુમ લિંકેન લાકડાના નાના નાના કકડાથી બનાવેલા ધરમાં અમેરિકામાં પશ્ચિમ તરફના જંગલમાં જન્મ્યો હતો અને વૉશિંગ્ટનના સરકારી મહેલમાં મરણ પામ્યો હતો. આત્માની ઉત્તિ કરે એવી જે શક્તિનું અમે વિવેચન કરીએ છીએ તે શક્તિથી તે મુખ વગરની ઝુંપડીમાંથી વાઈટહાઉસના મહેલમાં જઈ રહેવા શક્તિમાન થયો હતો. શાળા શિક્ષક, ચોપડી કે લાગવગની મદદ વગર પોતાની જાત મહેનતથી તે ચઢ્યો હતો, અને પોતાનું નામ કીર્તિની ઉંચામાં ઉંચી તખ્તપર કાતરી શક્યો હતો. આનું કારણ એ હતું કે પોતાની શુદ્ધિ, પોતે મેળવેલું જ્ઞાન, અને પોતાની તક સૌથી ધણો ફાયદો કરી શકે એવી રીતે વાપરવાની તેનામાં અજળ જેવી શક્તિ હતી. દરેક ચીજનો તે સૌથી સરસ ઉપયોગ કરતો. પોતાની જાતને અને આસપાસની વસ્તુઓને તે સૌથી સારે કામે લગાડતો. નાનપણમાં જંગલમાં તે ઝાડ કાપતો, જમીન સાફ કરતો, વાવતો, ગાડાં બનાવતો, ઓળર બનાવતો, ગાડી હાંકતો, અને ખેડૂતની જીંદગીને લગતાં એવાં બીજાં ધણાં કામ સંપૂર્ણ ચાલાકી-

થી કરતો થોડાં વર્ષ પછી એક વેપારીની હોડીમાં વેપારાર્થે તે ન્યુઓરલિયન્સ ગયો. ત્યાર બાદ એક બીજા સંસ્થાનમાં પોતાને રહેવાનું નવું ઝુંપડું તેણે બાંધ્યું, જમીનને વાડ કરી, અને જોષ્ટો સરસામાન રાખ્યો. ત્યાં વળી તે વેપારના કામકાજમાં પડ્યો; પોતાની પુરસદનો સારો ઉપયોગ કરીને તે ગણિત, વ્યાકરણ અને બીજા વિષયો શીખી ગયો; જમીન માપવાનું કામ તે શીખ્યો અને કરવા લાગ્યો; તેણે નિશાળ બણાવી, કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને કાયદા કરનાર સભામાં એક માનવંતી જગાએથી પ્રતિનિધિ નિભાવ્યો. બ્લેકહોકવોરમાં લશ્કરની એક કંપની તેણે ઉભી કરી અને તેની પર ઉપરીપણું ભોગવ્યું; તે વકીલના ધંધામાં તેમજ રાજકીય બાબતમાં ઘણો પ્રખ્યાત થયો; તે કૌન્સિલમાં દાખલ થયો, ડગલાસના વિરૂદ્ધ સ્વતંત્રતાની લડાઈ લડવા લાગ્યો, અને તેના નાનપણનું જંગલનું કામ ઊડવાને ત્રીસ વર્ષ થયા એટલામાં તે યુનૅટેડ સ્ટેટ્સનો પ્રેસિડન્ટ થયો. યુક્તિઓ શોધી કાઢવામાં અને હાય ચાલાકીથી આસપાસની બાબતો પોતાને ઉપયોગી કરવામાં તે ડેવીડનો ખરા ખરીઓ હતો.

કળવિકળ એ શું છે, એ સ્પષ્ટ કરતાં માણસના જુદા જુદા ધંધાઓમાંથી લીધેલાં ઉપરનાં ઉદાહરણો સારી રીતે બતાવી આપે છે. તેની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાથી ખેતર, દુકાન, કારખાનું, વખાર, પુરસદના કલાક, પાંડિતોને મળવાની જગ્યા, કાયદા કરનાર સભા વગેરે, શાળા કે પાઠશાળાની પેડે ખરેખર ફળવણી આપનાર થાય છે, અને દુનિયામાં વ્યવહારોપયોગી કામ કરવાને માણસને હાયક કરવાને શાળા કે પાઠશાળાના કરતાં વધારે ઉપયોગી થાય છે. કળવિકળવાળો જીવનિયો પોતાની જીંદગી ખેતરમાં કે કારખાનામાં,

ગામડામાં કે જંગલમાં શરૂ કરે તોપણ ઉંચી ધારણાની સાથે કળ-
વિકળ તેનામાં હોવાથી તે ફતેહમંદ થાય છે. જે મહાન પુરુષોના ચરિત્રો
ઉપર જણાવેલાં છે તેમાંથી અને તેના જેવાં બીજાં સેંકડો બોધક
ચરિત્રોમાંથી શીખવાની વાત એજ છે. પ્રખ્યાત ઇબ્નેર ન્યૉર્ઝ
સ્ટીવન્સનનું જન્મ ચરિત્ર લખનાર કહે છે કે “ તેના વખતમાં
બીજા ધણા ઉંચી કળવણી પામેલા ઇબ્નેરો હતા; તેઓ શાળાઓ-
માં સારી પેઠે શીખેલા હોવાથી તેના કરતાં વધારે જ્ઞાન ધરાવતા,
પણ જે તેઓ જાણતા તેનો ઉપયોગ કરવામાં તેના જેટલી
કળવિકળવાળો કોઈ નહોતો ” ઉપર જે દ્રષ્ટાંતો જણાવ્યાં છે
તેમની પેઠે સ્ટીવન્સન ફતેહ મેળત્રી શક્યો, તેની કુંચી પણ આ
હતી, શું કરવું એ બુદ્ધિ જાણે છે; તે કેમ કરવું એ કળવિકળ
ખતાવે છે. વરાળથી ચાલતું વહાણ શોધી કાઢવાનો વિચાર કુલ્દેન
પહેલાં ધણાં જણને સ્પ્રયો હતો; પણ તે વિચારને અનુભવમાં
મૂકવાની કળવિકળ કુલ્દેન એકલો ખતાવી શક્યો હતો. આ કળ-
વિકળ ન હોત તો વહાણ ચલાવવાનો વિચાર અઘાપિ સુધી કોઈ
ઊંડા વિચાર કરનારના માત્ર મગજમાં રહ્યો હોત.

ઉપર આપેલાં દ્રષ્ટાંતોપરથી વાંચનારને માલમ પડ્યું હશે કે
એકજ ધારણામાં મદદ કરે એવી કળવિકળ પણ કોઈ માણસમાં હોઈ
શકે. જ્ઞાનનો શોખ, પદવી મેળવવાની ઇચ્છા, શ્રેષ્ઠ ગુણ મેળવવાનો
શોખ, પરાંપકારનાં કામ કરવાનું મન, પૈસો, માન અથવા સત્તા
મેળવવાનો લોભ અથવા બીજી કોઈ એકજ બાબતના વિચારમાં
અગળ ગરક થઈ જાય અને તેના કરતાં બીજી બધી બાબતો તેની
કળવિકળ ઉતરતી ગણે. આ પ્રમાણે ફરગ્યુસન અને ડેવીમાં
માત્રિક અને સામ્રાજીય શોધ કરવાનો ખાસ શોખ હતો અને તેમની

દરેક તક અને પ્રયત્ન એ શોખ પૂરો પાડવામાં વાપરતા. એસ્ટર વેપારી જન્મ્યો હતો અને જીંદગીમાં તેની મુખ્ય ધારણા ધન કમાવાની હતી. તે એવી ચાલાકીથી પોતાનું કામ કરતો કે “ તે પથરો હિંચો કરતો તો તેની તળેથી પણ તેને રૂપિયો જડતો.” અધ્યાત્મ-લિંકનને જ્ઞાન મેળવવાનો શોખ હતો અને તેથી પોતાની જીંડ-ડીમાં અને ખેતરમાં પણ તેને જ્ઞાન મળી શકતું. જેમ એસ્ટર પોતાની કળવિકળથી દરેક વસ્તુમાંથી પૈસો મેળવતો તેમ લિંકન પોતાની કળવિકળથી દરેક વસ્તુમાંથી જ્ઞાન મેળવતો.

કળવિકળવાળા માણસને વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળો માણસ ગણવાની ધણી બૂઝ કરે છે. એમાં કાંઈ અન્યથા જેવું નથી. કળવિકળવાળો માણસ મુશ્કેલીઓ દૂર કરે છે અને દેખીતી રીતે દેવતાઈ કહેહો મેળવે છે, તેથી તે વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળા માણસ જેવો જણાય છે. વિલક્ષણબુદ્ધિ હોતી નથી એમ અમારું કહેવું નથી; પણ ધણી જણ એમ સમજતા જણાય છે કે “ ધણી માનસિક શક્તિ ” એ વિલક્ષણ બુદ્ધિ વારંવાર માલમ પડે છે. સાધારણ બુદ્ધિના માણસો કહેહો મેળવી શકે છે એવી બાબતોમાં વિલક્ષણ બુદ્ધિવાળા હાર ખાય છે, એ વાતજ દેખાડે છે કે જ્યાં વિલક્ષણ બુદ્ધિ હોવાનું ધારવામાં આવે છે ત્યાં તે હમેશા હોતી નથી. અમારો થત એવો છે કે હિં. આમાં હિંચી બુદ્ધિવાળો માણસ શું કરવું એટલું નહીં પણ કેમ કરવું એ પણ જાણે છે અને આ પ્રમાણે તેની વિલક્ષણ બુદ્ધિના એક અંત તરીકે તેનામાં કળવિકળ હોય છે.

એથી ઊલટું કેટલાક ડાહ્યા માણસોને શું કરવું એ ખબર હોય છે પણ કેમ કરવું તેની ખબર હોતી નથી. અડમ્મિમથે રાજ્યની મહેસુલ સંબંધી કેટલીક સૌથી સરસ વાતો દુનિયાને પહેલ

વહેલી પોતાના પુસ્તકમાં જણાવી છે પણ તેના ધરની મહેસુલની તે ખરાબર વ્યવસ્થા રાખી શકતો નહોતો. એવું કહેવાય છે કે નેપોલિયનનો એક સેનાપતિ યુદ્ધશાસ્ત્રમાં નેપોલિયનના કરતાં વધારે જ્ઞાન ધરાવતો, પણ રણક્ષેત્રમાં પોતાનું જ્ઞાન શી રીતે વાપરવું એ તે જાણતો નહોતો. જ્યારે રણક્ષેત્રમાં પોતાના જ્ઞાનનો તે ઉપયોગ કરી જાણતો નહોતો ત્યારે તેનામાં કંઈ જ્ઞાન નહોત તો પણ સરખુંજ હતું. કળવિકળ વગર એકલું જ્ઞાન કેવું નિરૂપયોગી છે એ આ વાત દેખાડી આપે છે. જ્ઞાન, દોલત અથવા સત્તા એ ક્યાં વાપરવાં એનું જ્ઞાન ન હોય તો તેમાંનું કંઈજ હોય નહીં એ સરખુંજ છે.

જેને લોકો ઝીણી નજર અથવા સાધારણ સમજ કહે છે તેમાં ધણું કરીને કળવિકળ કરતાં વધારે અર્થ રહેલો હોતો નથી. ડૉક્ટર ઈમ્-સે કહ્યું છે કે “ સાધારણ સમજ ધણીજ અસાધારણ જાતની સમજ છે.” એક રીતે જેતાં કળવિકળની આથી સારી વ્યાખ્યા આપી શકાય તેમ નથી. ખરી વસ્તુ, ખરે વખતે અને ખરી જગ્યાએ કરવાને કળવિકળ આપણને શક્તિમાન કરે છે. તે આપણને આસપાસની બાબતોને લાયક બનાવે છે અને ખરેખરી “ બારીક નજર ” અથવા ખરામાં ખરી “ સાધારણ સમજ ” આપણે માટે આથી વધારે કરી શકે નહીં. જેનામાં બારીક નજર અથવા સાધારણ સમજ ન હોય તે “ પોતાની પ્રાર્થના પણ અયોગ્ય વખતે કરે ” અને પહેલું પગથીયું મેળવતા પહેલાં બીજું પગથીયું મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે. જેનામાં “ સાધારણ સમજ ” અથવા કળવિકળ હોતી નથી તે આવા બેબકૂરી ભરેલા કામ કરે છે. આ કારણને લીધે ડીનસ્વીક્રફ્ટ એક જામગામાં ખુણે ખોચરે બૂબે મૂવો અને તેનો ઠાક ગોઠિયો સ્ટેશોન.

પોતાની કળવિકળથી પૈસામાં અને લોકપ્રિયતામાં ખાષ્ટ પી મઝા કરવા લાગ્યો. બીથોવન નામના પ્રખ્યાત ગાયન બનાવનારે જ રૂમાલ અને બે ખમીસની કિંમત આપવા માટે કાપડિયાની દુકાને ત્રણસો ફ્લોરીન મોકલ્યા, ત્યારે તેને બીજા લોકોએ હસી કાઢ્યો. સાધારણ કામકાજમાં તેનામાં “સાધારણ સમજ” પણ નહોતી; કળવિકળગણો માણસ આવું અજ્ઞાન બતાવતો નથી. જ્યારે વેપારી રાજપુરુષની પેઢે વર્તે છે ત્યારે તે બતાવી આપે છે કે તેનામાં ઘણી કળવિકળ છે, પણ જ્યારે રાજપુરુષ હવ્વકા વેપારીની પેઢે વર્તે છે ત્યારે તે બતાવી આપે છે કે તેનામાં કંઈ કળવિકળ નથી. વેલીંગ્ટનનું ચરિત્ર લખનારે જણાવ્યું છે કે “વેલીંગ્ટન કોષ્ટ લઢાઈમાં હાર્યો ન હોતો તેનું કારણ એ છે કે કામ કરવાની તેનામાં સારી આવડ હતી;” એટલે કે યુદ્ધશાસ્ત્રમાં તેણે મેળવેલું જ્ઞાન શી રીતે વાપરવું એ તે જણ્યોતો હતો. તેનામાં “સાધારણ સમજ” હતી. એક ગાય દોવાના સંબંધમાં ગેરીટ સ્મિથના બે નોકરો વચ્ચે જે તકરાર પડી હતી તેનો નિકાલ કરવાને તેણે પોતે તાંબડી હાથમાં લીધી અને ગાય દોવા બેસી ગયો, એ તેનામાં આના જેવી ખરેખરી અને દરરોજના કામમાં હિપયોગી કળવિકળ હતી એમ દેખાડે છે. જેમ વેલીંગ્ટનની યુદ્ધ ચાતુર્યોથી વૉટરલુમાં ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચેના કળ્યાનો અંત આવ્યો તેમ આથી તેના નોકરો વચ્ચે ચાલતી તકરારનો અંત આવ્યો.

કળવિકળ એ કેટલીક બાબતમાં આખી પ્રજાને લગતું રક્ષણ છે; કોઈ પ્રજામાં બીજી પ્રજાઓ કરતાં તે વધારે દરજ્જે માલમ પડે છે. એક હિંદુએ ઇંગ્લાંડમાં વરાળચંત્ર જોયું ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે “અંગ્રેજ લોકો ધણા લુચ્છા છે. અમે હિંદુ લોકો ધોડા,

કામ કરાવીએ છીએ; પણ એ લોકો દેવતાને પકડે છે અને તેની પાસે કામ કરાવે છે.” તે હિંદુ મુદ્દાની વાત સમજ્યો હતો. અનાદિ કાળથી ચીના લોકોને જાપવાની કળાની અને હોકાયંત્રની ખબર હતી પણ આધુનિક દુનિયાનું રૂપ એ એ શોધના જે ફાયદાથી બદલાઈ ગયું છે તે શાયદ તે લોકો મેળવી શક્યા નહીં. સુધારો વધારવાને એ બેને શી રીતે કામે લગાડવાં એ વિશે—અવહારોપયોગી કલાપણુ તેમનામાં નહોતું. અમેરિકન લોકો કળવિકળમાં બીજી પ્રજા આ કરતાં ચઢતા છે; તેમની કળવિકળ કહેવત રૂપે થઈ પડી છે; તેમનો ગુજરો તેમની પોતાની તરફીપર આધાર રાખતો હોવાથી અને પોતાની ઉન્નતિ કરવાની તેમને ફરજ પડવાથી તથા હરકતો અને મુશ્કેલીઓ સોસતી પડવાથી ફતેહ મેળવવાનો આ ગુણુ તેમનામાં ઘણો વધ્યો છે. આ ગુણુને લીધે કળા, કૌશલ્ય અને જનાવટમાં અમેરિકન લોકો જૂની દુનિયાના લોકોને હઠાવતા જાય છે. લંડનમાં એક વર્તમાનપત્રે થોડા વખતપર જાહેર કર્યું હતું કે “ ઇંગ્લિશ અને સ્વિઝ જનાવટનાં ધડિયાળ કરતાં અમેરિકન ધડિયાળ ઇંગ્લાંડમાં અને સ્વિઝર્લેન્ડમાં અડધી કિમ્મતે વેચાય છે. તોપણુ આપણા દેશ કરતાં અમેરિકામાં કારીગરો સોંધા નથી. માટે મત્ર તેમની બુદ્ધિ ત્રેટાને લીધે અને તેમના યંત્રકામની સંપૂર્ણતાને લીધે, જે ધંધો પહેલાં આપણા આપનો કહેતાતો તે ધંધાનાં તેમણે આપણને હાળ્યા છે. બીજા દસમાર ધંધાને માટે એજ પ્રમાણે કહેવા જેવું છે. એ ધંધાઓમાં અમેરિકન લોક વધતા ગયા છે, અને આપણે જ્યાંતા ત્યાં રહ્યા છીએ. ”

આગળ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કળવિકળ એ એકજ શક્તિ નથી પણ ઘણી શક્તિઓનું મિશ્રણ છે.

જેનામાં કળવિકળ હોય છે તેનામાં બીજી શક્તિઓ પણ તેની સહાય છે અને દુનિયામાં બે શક્તિઓ પોતાની ફરજ કેવી રીતે બજાવે છે તેનું બારીક જ્ઞાન પણ હોય છે. જે ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક અમે લખ્યું છે તે પાર પાડવાને આ સંબંધમાં આનો વિચાર જરૂરનો છે. પ્રથમ તો એ વાતની ના પાડી શકાશે નહીં કે “ સત્તું નસીય તેના પોતાના હાથમાં છે, ” આ વાત જેના સમજા આવે છે તેને જ કળવિકળથી કહેવું મળે છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

જાત મહેનત.

એક જૂની કહેવત એવી છે કે જે જાત મહેનતથી મોં પામ્યો નથી તે કદી મોટામોટા પામશે નહીં એનો અર્થ એવો છે જીવાન માણસ ગરીબ હોય કે તરંગર હોય તોપણ પોતાની જાત મહેનતથી તેને કહેવું મળે છે. પાઠશાળા ગમે એવા ઉંચા પ્રકારે હોય તોપણ આજસુ વિદ્યાર્થીને વિદ્યાન કરી શકશે નહીં; એ ઉત્તરું હજારોમાં હજારો પાઠશાળા પણ ઉદ્યોગી અને ખેતીવારો જ નિયાતે ખ્યાતિ મેળવવામાં મદદ કરશે. કામ મહેતો કામ શકે એવો ન હોય તો નાની અને અપ્રસિદ્ધ પેઢીના કરતાં મોટી અને પ્રસિદ્ધ પેઢી તેને કંઈ વધારે ફાયદો કરી શકશે નહીં. ખર્ચ જોતાં ચાલક ચંચળ અને હોશીકાર મહેતાને નાની અને અપ્રસિદ્ધ પેઢીથી જોડેલા ફાયદો થશે તેથી ઓછો ફાયદો આજસુ ઝરકાળજીવાળો મહેતો મોટી અને પ્રખ્યાત પેઢીમાંથી મેળવશે.

કારણ એ છે કે જુવાન માણસને કારીગરી, વેપારી, વિદ્વાન, બા-
ળણ કરનાર, વડીલ, વૈદ્ય, ધર્મગુરુ, અથવા રાજનીતિય પુરુષ થવું
હોય તો જોવા થવાની તેની ઇચ્છા હોય તેવો તેણે પોતે થવું જો-
ઈએ. કામ ખાતું કે કારખાતું એ કામ તેને કરી આપશે નહીં; તેમ
કામ બીજો માણસ પણ તેને માટે એ કામ કરી શકશે નહીં. આજ-
સુ માણસને સૌથી સારી તક પણ નિરપયોગી છે. મહેનતુ અને કળ-
વિકળવાળા માણસને સાધારણ તક શિવાય બીજા કશાની જરૂર
પડતી નથી.

ડૉક્ટર આર્નેલ્ડ નામનો પ્રખ્યાત મહેતાજી કહેવો કે “ વિ-
દ્યાર્થી પોતાની મેળે જે કામ કરી શકે એમ હોય તે તેને કદી કરી
આપવું ન જોઈએ.” તેનો મત એવો હતો કે મહેતાજી દુનિયામાં
સૌથી સરસ હોય તોપણ આજસુ વિદ્યાર્થીને વિદ્વાન બનાવી શકે
નહીં; પણ વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે મહેનત કરીને વિદ્વાન થઈ શકે;
તેટલા માટે “ તે પોતાના વર્ગનાં છોકરાં માટે મહેનત કરતો નહીં;
પણ તેમની સાથે કામ કરતો; અને તેની કેળવણી આપવાની રીત
વિદ્યાર્થીઓને પોતે શીખવાની નહીં પણ જાતે કેળવવાના તેમના
પ્રયત્નમાં મદદ કરવાની હતી. તે એવું ધરતો હતો કે રસ્તો બતા-
વવાને રસ્તાપર આઢેલા પાટીયાની પેઠે શિક્ષકનું કામ માત્ર રસ્તો
બતાવવાનું છે અને તે રસ્તે ઉદ્યોગથી પગલાં ભરીને વિદ્યાર્થીએ પોતાની
મેળે આગળ ચાલવું જોઈએ.....તે વારંવાર કહેવો કે માઈ કામ
જ્ઞાન આપવાનું નથી પણ જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો બતાવવાનું છે.
મારા વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન આપવાની હું વિશેષ ધારણા રાખતો નથી
પણ હવે પછી મળવાના લાભનો સારો ઉપયોગ તેઓ કરી શકે
એવી રીતે તેમનું મનજી તૈયાર કરવાની વિશેષ ધારણા રાખું છું.

અભ્યાસ શી રીતે કરવો અને જાન કેળવણીનું કામ કરવાનો ખરો રસ્તો કયો છે એ મારે શીખવવાનું છે. ” જેને લોકો વિલક્ષણ શુદ્ધ દેહ છે તેને ડાકટર આનોદેહ અગત્યની ગણતો નહીં; પણ કીટાએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે તે એ માનતો અને શીખવતો:—
 “ તે વખતે હું ધારતો હતો અને આજ પણ ધારું છે કે સ્વાભાવિક શુદ્ધ વગેરે સંબંધી સારી સારી વાતો કરવામાં આવે છે તે અર્થ વગરનો લવારો છે. દરેક માણસ પોતાની તક અને ઉદ્યોગ પ્રમાણે જેવો થવાનો પોતાનો મરજી હોય તેવો થઈ શકે. ”

આ વાત સમજી ધ્યાનમાં રાખવી એ જીવાન માણસને ખાસ અગત્યનું છે; તેણે પોતાની ચઢતી પોતાની મેળે કરવી જોઈએ એ વાત તેના સમજ્યામાં નહીં આવી હોય તો તેની તકનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કરવામાં તેની કળવિકળ નિષ્ફળ નિવડશે. વળી સ્વાભાવિક શુદ્ધ વગેરે સંબંધી “ સાધારણ લોકોના જીવ બરેલા વિચાર ” તેની વચના માણસો રાખે છે તે તેણે પોતાના મનમાંથી કાઢી નાખવા જોઈએ. જો તેના વિચાર એવા હશે તો દુનિયાની અંધી કળવિકળ તેણે મેળવી હશે અગર તેને મળી હશે તો પણ તેને કંઈ ફાયદો થશે નહીં.

જીવાન માણસો ફતેહને ‘નસીબની વાત’ કહેવાનું પસંદ કરે છે. “નસીબદાર માણસ” “ખરો નસીબદાર” “નસીબની વાત છે,” એ વગેરે બોલ ધણા જનને મોઢે સાંભળવામાં આવે છે. તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ એવા જણાય છે કે ફતેહમંદ માણસ પોતાની ધારણા, ધરાદા કે ગોઠવણ વગર, અકસ્માતથી ફતેહમંદ નિવડે છે; તેને ફતેહ મળવાનું વાસ્તવિક રીતે કંઈ કારણ હોતું નથી; તેને ફતેહ મળી એ તેની જાગ્ય અને ખાંતીથી મહેનતનું પરિણામ નથી. આ કેવો જીવ બરેલો.

વિચાર છે ! દુનિયામાં નસીબ જેવી કંઈ ચીજ નથી. નિયમ અને વ્યવસ્થાથી ચાલતી આ દુનિયામાં નસીબ હોઈ શકે જ નહીં. જો દુનિયાનું રાજ્ય ચલાવનાર પરમેશ્વર હોય જ નહીં અને બધે અવ્યવસ્થા ચાલતી હોય તો દુનિયામાં નસીબ જેવી ચીજ હોય ખરી; પણ જ્યારે જગતનો નિયંત્રક પરમેશ્વર છે ત્યારે તો નસીબને માટે કંઈ જગા રહેતી નથી. સાધારણ રીતે જીવાન માણસો નસીબ એ શબ્દ પૈસા મળવાના સંબંધમાં વાપરે છે પણ જો નસીબ ખરેખર હોય તો તેથી જેમ માણસ પૈસાદાર થાય તેમ ડાહ્યો અથવા વિદ્વાન કેમ ન થાય ? જો નસીબ હોત તો કોઈ માણસ માત્ર અકસ્માતથી પ્રખ્યાત, તત્વજ્ઞાની, મહાન રાજનીતિજ્ઞ પુરુષ અથવા પ્રસિદ્ધ સેનાધિપતિ કેમ ન નિવડે ? એસ્ટર જેવાં માણસો ખતાવવા કરતા ન્યુટન, વેળસ્ટર, અથવા વૅલિંગ્ટન જેવા માણસો ખતાવવા એ શું નસીબને મુશ્કેલ પડે છે ? જે લોકો “ નસીબવાળા માણસ ” હોવાનું અથવા “ નસીબવાળા દહાડા ” હોવાનું માને છે તેમની એવકૂશી આ પ્રત્નોથી ઉઘાડી પડે છે. જ્યારે એવો વખત આવશે કે ઉદ્યોગી બીજા માગશે અને આજસુને ઘેર પુષ્કળ પાક આવશે, કરકસરીઓ માણસ ગરીબ બની જઈ અનાયાશ્રમમાં રહેશે અને ઉડાઉ તરંગર થઈ મહેલમાં રહેશે, મિતાહારી દુઃખ અને મંદવાડ ભોગવશે અને છાટકા તથા ખાઉધરા તંદુરસ્તીમાં અને ચેનઆજીમાં રહેશે, સફાઈ માણસ દુઃખી થશે તથા શિક્ષા પામશે અને દુરાચરણી વખાણાશે અને રાજ્ય મેળવશે, ત્યારે જ માત્ર સમજદાર માણસ નસીબ માનવાની સાધારણ લોકોની ગાંડાઈને ખરી માનશે. ૧૯૨૩ અથવા ફ્રંકફર્ટ અથવા કોલે અથવા ફુલ્ટન અથવા રોજર શરમન અથવા લિંકન અને એવા બીજા હજારો માણસોએ મહેનત કરી છે અને ફતેહ

મેળવી છે, તેમને માટે નસીમે શું કર્યું છે ? કંઈ નથી કર્યું. માટે નસીમ માનવાના બેવકૂફી ભરેલા અને ખોટા વિચારને જવા દો અને ફતેહ મેળવવાને હાડકાં નમાવી કામ કરો !!

જુવાન માણસોનો બીજો એવોજ ભૂત ભરેલો વિચાર એ છે કે વેપારમાં ફતેહ સહેલાઈથી મળે છે. જે વેપારીઓ ફતેહમંદ નિવડ્યા છે તેમણે કેટલી બધી મહેનત કરી છે, કેટલી બધી મુશ્કેલીઓ ભોગવી છે અને કેટલાં બધાં સંકટ વેડેલાં છે તેનો થોડાજ વિચાર કરે છે. વેપારમાં ઘણા વેપારીઓ નિષ્ફળ નિવડે છે એ વાતનો તેઓ વિચાર કરતા નથી. જનરલ ડીયર બોર્ન વીસ વરસ સુધી ખોરટનના બંદરમાં જહાત લેનાર અધિકારી હતો. બેકુતોને આપેલા એક ભાષણમાં તેણે કહ્યું હતું કે “વેપારી લોકો સાથે મારે બહોળું ઝાળખાણ થયા પછી અને વેપારી લોકોના કામકાજનું ઘણું વરસ સુધી ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કર્યા પછી મારી ખાત્રી થઈ છે કે ખોરટન શહેરમાં સો સોદાગર અને વેપારીમાંથી ત્રણ કરતાં વધારે જણને પોતાનો ખર્ચ ચલાવવાની શક્તિ જેટલું પણ ધન મળ્યું નથી. મારા મન સાથે ઘણી રગઝગ કર્યા પછી હું આ નિર્ણયપર આવ્યો હતો, પણ એક અનુભવી વેપારીને પૂછી જોયું તો તેણે મારો નિર્ણય ખરો છે એમ કહ્યલ કર્યું.”

જનરલ ડીયરબોર્નનું ભાષણ સાંભળનાર એક ગૃહસ્થને તેનું કહેવું ખરું લાગ્યું નહીં, તેથી એ વિષે સ્વતંત્ર રીતે સંપૂર્ણ તપાસ કર્યા પછી તેણે જાહેર રીતે નીચેની વાત જણાવી હતી:—

“જનરલ ડીયરબોર્ન જે વાત કહી હતી તે મને એટલી બધી ચમત્કારી અને કાળજી દાડી નાખે એવી લાગી હતી કે તે વધારે સંભાળથી તપાસી જોવાને મને મન થયું હતું. મારે દિલગી-

રી સાથે કહેવું પડે છે કે તે વાત ખરી છે એમ મને માલમ પડ્યું છે. મારો એક મિત્ર જૂના જમાનાની વાતથી વાકેફ હતો અને ખો. સ્ટન શહેરના કામકાજમાં તેની સલાહ વારંવાર લેવામાં આવતી હતી. હું તેની પાસે ગયો અને પૂછ્યું તો તેણે મને જણાવ્યું કે ‘સન ૧૮૦૦ ની સાલમાં લાંગ બંદર પર આવનાર દરેક વેપારીના નામની મેં નોંધ કરી રાખી હતી. એક માણસ વેપારમાં ધણું કરીને ૪૦ વર્ષ સુધી જીવી રહે છે એમ ધારી ૧૮૪૦ માં મેં ફરી નોંધ કરી તો તેમાંથી પાંચ માણસ વેપારમાં કાયમ રહેલાં મને માલમ પડ્યાં; બાકીના બધાએ દેવાળાં કાઢ્યાં હતાં અથવા તો તે ગરીબાઈમાં મરણ પામ્યા હતા. ’ પછી યુનિયન બેન્કના ડાઇરેક્ટર પાસે ગયો; તેણે મને કહ્યું કે ‘૧૭૯૮માં આ બેન્ક કામ શરૂ કર્યું ત્યારે ખોસ્ટન શહેરમાં ખીજી એક જ હતી. થોડાં વર્ષ પર અમારી બેન્કની શરૂઆતમાં ખાતાં બેવાને મારે પ્રસંગ આવ્યો હતો ત્યારે મને માલમ પડ્યું હતું કે એક હજાર માણસે શરૂઆતમાં ખાતાં પડાવ્યાં હતાં તેમાંથી ફક્ત છ કાયમ રહ્યાં હતાં. ૪૦ વર્ષમાં ૯૯૪ માણસોએ દેવાળાં કાઢ્યાં હતાં અથવા તે ગરીબાઈમાં મરી ગયા હતા. ’ તેણે વળી કહ્યું કે ‘દેવાળું એ મરણ જેવું છે અને મરણના જેવું ચોક્કસ છે. વેપારી એકે એકે ભાગે છે તેથી તેમને આપણે જુલૂની જખએ છીએ, પણ વહેલા કે મોડા ભાંગવાનો વખત આવે છે અને જે જીવાનીમાં ભાગે છે તેને નસીબદાર સમજવો. ”

વેપારમાં ફતેહ સહેલાઈથી મળે છે, એવા બેવફૂરી ભરેલા ચિન્હાર સામે ઉપર જણાવેલી વાતોથી વાંચનારે સાવધ રહેવું જોઈએ. “ જીંદગીની લઢાઈ ” ધણીખરાં કામમાં મુશ્કેલીઓ વચ્ચે મહેનતથી લડવી જોઈએ. મહેનત વગર મેળવેલી ફતેહમાં કંઈ માન નથી.

મહેનત કરતા જેવું કશું ન હોય તો મેળવવાનું કશું રહે નહીં. મુશ્કેલીઓથી નબળા માણસ ડરી જાય છે પણ હિંમત અને નિશ્ચય વાળા માણસોને તો તે એક જાતના આરોગ્યવર્ધક, ઉદ્દીપક ઓમ-કની ગરજ સારે છે.

કેટલાક જુવાન માણસો બીજા એ જૂઠા કરે છે કે પોતાના ધંધામાં મદદ માટે બીજાઓના તરફથી ભંડોળ અથવા લાગવગ મળવાપર તેઓ આધાર રાખે છે ધંધો કરવાને જોઇતું ભંડોળ પૈસાદાર આપ અથવા કાફો ન આપે તોપણ તેઓ જે ધંધો કરવા ચલાતા હોય તે પોતાની જાત મહેનતથી કરી શકે એ વાત તેમના માનવામાં આવતી નથી. કોઇ માણસને પોતાની ધારણા પૂરી પાડવામાં બીજાની સામ્ય અથવા ભલામણથી કદાચ મદદ મળે ખરી પણ આવી મદદ વગર ચાલેજ નહીં એમ ધારી દુનિયામાં પોતાનું વહાણ ઝોકવાને બદલે કોઇ મૈયનના વારસાની અથવા જીવતાની મદદની આશા રાખી તેઓ બેસી રહે છે. શરૂઆતમાં બીજાની મદદ ન મળે તેથી ફતેહ મેળવવાને જુવાન માણસો નાસીપાસ થાય છે અને અણી વખત જૂઠાબરેસો રસ્તો પકડી આખરે નિષ્ફળ નિવડે છે.

અમે એમ નથી કહેતા કે ભંડોળ અથવા ભલામણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મળે તો તેથી કોઇ દહાડો ફાયદો થતો નથી, અથવા તે માગમાં અયોગ્ય છે, પણ એટલું તો કહીએ છીએ કે તે તે વગર ફતેહ મેળવી શકે એવો ઉદ્યોગ કરકસર અને દૃઢતા જે જુવાનમાં હોય નહીં તે જુવાનને તે ભાગ્યેજ મદદ કરી શકશે. કામ કરંદા અને હિત્સાહી જુવાન માણસને ભંડોળ અને ભલામણ મળે તો તેથી તેને અણુપ્રાર્થો લાજ થાય, તેનો ધંધો વધે અને તેને જલદી ફતેહ મળે, પણ કંઈ પણ ધારણા વગરના અને આજસુ જુવા-

નાને તે મળે તોપણ નિરોપયોગી છે; કારણકે માણસનું નસીબ તેના હાથમાં છે ” એ કહેવત પ્રમાણે ચાલવા જેટલું તેમનામાં સામથ્ય હોતું નથી. બીજાની મદદ વગર પોતાના પ્રયત્નથી જે ફતેહ મેળવવામાં પ્રવીણ છે તેને બીજાઓની બલામણુ અને બંડોળની મદદ થાય તો તેથી તેને ઘણો ફાયદો થાય; પણ જેનામાં પોતાના પ્રયત્નથી ફતેહ મેળવવા જેટલું દૈવત હોતું નથી તેને ગમે એટલા પૈસા મળે અથવા ગમે એટલા સંબંધીઓની બલામણુની મદદ મળે તોપણ તેને ફતેહ મળતી નથી. બકરેટને પોતાના દીકરાને એક વખત લખ્યું હતું કે “ તું હવે એટલી ઉંમરે પહોંચ્યો છું કે તારે હવે જમણી કે ડાબી બાજુ તરફ વળતું જોઈએ. તારા મનની દબતા, તારો નિશ્ચય અને તારો ઢંગ ધડો હવે તારે બતાવી આપવો જોઈએ; અથવા તો તારે આજરુ બની જવું અને નાલાયક તથા મ્હોં માથા વગરના જીવાનિયાની સાથે મેળવવી. જો તું એક વખત એવી સાખ મેળવશે તો ફરીથી તેમાંથી નિકળી તારી ઉન્નતિ કરવી મુશ્કેલ થઈ પડશે. મારી ખાત્રી છે કે જીવાન માણસ જેવો થવાને ધારે તેવો થઈ શકે છે, મારા પોતાના સંબંધમાં એ પ્રમાણે બનેલું છે. ”

કેટલાક જીવાનિયા એવો બૂલમગેલો વિચાર રાખે છે મોજ-મઝા કરવી એ ફતેહ મેળવવાને અંગમૂત છે. ઘણા જીવાન માણસ મોજમઝા મેળવવાની પોતાની ધારણા પૂરી પાડવાના સાધન તરીકે પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે. તેઓ એમ ધારે છે કે પૈસા-દ્વાર માન પામેલા, અને મોટા ગણાએત્રા માણસો સુખી હોય છે અને તેમની મોજમઝા બીજા બધા કરતાં વધારે અને ઈંજ હોય છે. આ-રંભમાં થતી બીજી બૂઝોની પેઠે આ બૂલ પણ ઘણી નુકસાનકર્તા છે. ઘણામાં ઘણું એટલું કહી શકાય કે મોજમઝા આકસ્મિક અથવા

પ્રાસંગિક હોય છે. પોતાના આત્માની ઉન્નતિ કરવાની ધારણા રાખનાર માણસ મોજમઝા તરફ ખાસ લક્ષ આપતો નથી. દસ લાખ રૂપિયાથી જે મોજમઝા મળે તે મોજમઝા કરતા માટેજ દસ લાખ રૂપિયા જે માણસ કમાય છે તે માણસની જીંદગી અશળ જાય છે. સાંકડા મનથી તે શરૂઆત કરે છે અને આખર તેનું મન તેથી પછી વધારે સાંકડું થાય છે. ધિક્કારવા લાયક ધારણાથી તે શરૂઆત કરે છે અને જે મેળવવા તે ધારે છે તે, અંદરે કે ઉતરતી પંક્તિની માણસાઇ, તેને મળે છે. ધર્મની આજ્ઞા અને ફરજના હુકમને તાબે થવું અને બીજાઓને ઉપયોગી થવાની ધારણા રાખતી એ ફતેહ મળવાનાં સર્વોપરી આવશ્યક અંગ છે. મોજમઝાની તૃષ્ણા એ કંઈ ફતેહ મેળવવાનું આવશ્યક અને સર્વોપરી અંગ નથી. માણસનો ધર્મ આજ્ઞા કરે છે કે તેણે બીજાઓને ઉપયોગી થવું અને તે આજ્ઞા સાંભળીને માણસના ઉમદા ગુણ પોતાનું કામ બજાવવા તત્પર થાય છે.

જુવાન માણસોના જે બૂઝ બરેલા વિચાર ઉપર જણાવ્યા છે તે અને તેના જેવા બીજા વિચાર જાત મહેનતથી મોટાઇ પામવામાં તેમને નડતર કરે છે. એ વિચારો કળવિકળને દામી નાખે છે અને તેની ખીલવણી થતી એ અશક્ય બનાવે છે. સ્વાભાવિક શક્તિઓને પોતાનું કામ બરાબર રીતે કરવાને લાયક કરતી હોય તો આ વિચારો મનમાંથી તદ્દન કાઢી નાખવા જોઈએ. એવા વિચારો એક જાતનો કચરો છે અને તે કચરો જુવાન માણસ પોતે પોતાની ચઢતી કરી શકે તે પહેલાં કાઢી નાખવો જોઈએ.

કદાચ વાંચનાર એવી સ્થિતિનો હશે કે શાળામાં કે પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરવાનો તેને લાભ નહીં મળ્યો હોય; પણ તેથી

શું થયું? સૌથી ઉપયોગી અને પ્રખ્યાત નિવડેલા માણસો પૈકી
 બધાએ શાળા કે પાઠશાળાની ફેળવણીના લાભ વગર પોતાની મોટી
 પદ્ધતિ મેળવેલી છે. એ વાતની ના પાડી શકાશે નહીં કે સ્ટીવન્સન
 બ્યવહારોપયોગી માણસ થયો તે તેની વિદ્વતાથી નહીં પણ તેની
 મહેનતથી થયો હતો. કપાસ પીકવાનો સંચો શોધી કાઢનાર એડી-
 વીટનીને જોકે શાળાનો લાભ મળ્યો હતો તોપણ તેના સંબંધમાં
 પણ આ વાત તેટલેજ દરજ્જે ખરી છે. નાનપણથી ખેતરમાં મહેનત
 કરવાનો તેને મહાવરો પડ્યો હતો, અને જે થોડો વખત તેને
 મળતો તે શોધ કરવાનો પોતાનો શોખ પૂરો પાડવામાં તે ગાળતો
 હતો. તે એક નાનો જુવાન હતો ત્યારે તેણે ખીલા બનાવવાનું કાર-
 ખાનું શરૂ કર્યું હતું; અને અથાગ મહેનતથી તેમાં કામ કરવા માંડ્યું
 હતું. તે વખતની સાધારણ શાળાઓમાં જે ફેળવણી મળી શકતી તે
 કરતાં ઉંચા પ્રકારની ફેળવણી આ વખતે તેને મળેલી ન હોતી.
 તોપણ ૨૩ વર્ષની ઉંમરે તેણે પાઠશાળામાં દાખલ થવાનો હરાવ
 કર્યો અને લગભગ ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે ચેલ કૉલેજનો તે ગ્રેજ્યુએટ
 થયો; ત્યાર પછી તે દક્ષિણમાં ગયો; વગ અને જુદીવાળા માણસોની
 સોખતમાં તે આવી શક્યો, એ શિવાય બીજો કંઈ ખાસ ક્ષણ
 તેની પાઠશાળાની ફેળવણીથી ત્યાં તેને થયેલો જણાતો નથી. તેની
 ફેળવણી અને સુધારાથી તેનો દેખાવ અને સોખત આકર્ષક થયાં;
 પણ પાઠશાળામાં દાખલ થતા પહેલાં યાત્રિક અને શોધસંબંધી જે
 કામ તે કરતો હતો તેજ કામ ત્યાર પછી પણ કરવાનું તેણે જારી
 રાખ્યું; અને તેના ઉદ્યોગનું પરિણામ એ થયું કે કપાસ પીકવાનો
 સંચો તે બનાવી શક્યો. જે પદ્ધતિ મેળવીને તે પ્રખ્યાત થયો તે
 પદ્ધતિ મેળવવાને તૈયાર થવામાં તેની પાઠશાળાની ફેળવણી કરતાં તેની

કળવિકળ, મહેનત અને ઉદ્યોગે વધારે કર્યું હતું.

આર્કિરાઇટ અને વીટનીના ચરિત્રોપરથી, જાતમહેનતથી મોટાઇ મેળવવાનાં સારાં દર્શાવે મળે છે, એ ચરિત્રોપરથી વળી એવો પણ એક મળે છે કે જીંદગીના પ્રશ્નમાં મોજમજાનું અંગ અણુવાનું નથી. મોજમજાને માટે એ પુરૂષોએ કંઈ કરી રાખ્યું હોય એમ માનુષ પડતું નથી. મોજમજાનો વિચાર તેમના મનમાં કાંઈ દહાડો આવેતોએ જણાતો નથી. જાણે કે મોજમજાનું નામજ તેમણે સાંભળ્યું ન હોય એ પ્રમાણે તેમણે પોતાની યોજના કરી હતી, અને પોતાની ફરજ બજાવવા અને બીજાઓને ઉપયોગી થવા ખંત અને ઉદ્યોગથી મહેનત કરી હતી. તેમણે કંઈ એવી ધારણા રાખી નહોતી કે ભવિષ્યમાં આપણે એવો વખત આવશે કે જ્યારે કામ કરવાની જરૂર રહેશે નહીં, ત્યારે આજસુ એવી રહીયું, ગાડી ઘોડા દોડાવીયું, ઘરેણાં પહેરીયું, અને આપણા ભત્રાંથી લોકોમાં નામ કાઢીયું. જીવાન માણસોની જે સાધારણ ભૂલે આગળ અતાવવામાં આવી છે તે તેમણે કરી નહોતી. ‘ નસીમ ’ ‘ વારસો ’ ‘ લક્ષ્મીપૂજા ’, અને ‘ મોજમજા ’ના વિચાર તેમના મનમાં કદી આવ્યા નહોતા.

જાત મહેનતથી મોટાઇ પામેલા માણસો દુનિયાને કેટલોજમ્મો ફાયદો કરે છે તેના આર્કિરાઇટ અને વીટની સારા દાખલા છે. ૩ તૈયાર કરવાને અને કપડાં બનાવવાને થયેલી સરકારે માટે દેશ દેશના લોક આ એ પુરૂષોના આભારી છે. અમેરિકાના દક્ષિણ ભાગમાં “ ટુંકા તાર ”નાં કપાસને માટે ખાસ રીતે લાયકની જમીનો હતી; પણ ૩ અને કપાસિયા છૂટાપાડવાનું કામ એટલું મુશ્કેલ અને મહેનત ભરેલું હતું કે એ કપાસના વાવેતરમાં ઘણું ખર્ચ થતું અને

કંઈ નફો મળતો નહીં. કપાસ પીલવાના સંચાની શોધથી આ હર-
કત દૂર થઈ અને અમેરિકાની દક્ષિણનાં સ્થાનોનો પૈસો વધ્યો અને
ગરીબ લોકોને સસ્તી કિંમતે રૂનાં કપડાં મળવા લાગ્યાં. અજબ
જેવા ઝડપથી રૂના કપડાં બની શકે એવો રૂ કાંતવાનો સંચો આર્ક-
રાઇટે શોધી કાઢ્યો. ગુણ્ય વર્ગના સુધારા અને ઉન્નતિનો વધારો
કરવામાં આ એ શોધો જેટલી ઉપયોગી નિવડી છે તેટલી બીજી
કોઈ શોધ, બનાવટ અથવા કારીગરી નિવડી નથી.

જેમ આગલા જમાનામાં જાત પ્રયત્નથી મોટાઇ પામેલા માણ-
સોએ દુનિયામાં સત્તા બોગવી છે તેમ હાલ પણ એવા માણસો સત્તા
બોગવે છે. કળાકૌશલ્ય, શાસ્ત્ર, રાજનિયમ રચના, રાજકારભાર અને
બીજાં કામોમાં દુનિયાના અગ્રેસર માણસો કંઈ પાઠશાળામાં શીખેલા
ગ્રેજ્યુએટ હોતા નથી. જેમણે અપ્રસિદ્ધ અને ગરીબાઇમાં મહેનત
અને મુશ્કેલીથી જાત પ્રયત્ન વડે પોતાનો રસ્તો આગળ કાપ્યો છે
એવા એ માણસો હોય છે. જે ગુણોને લીધે મુશ્કેલીઓપર તે ફતેહ
મેળવી શક્યા તે ગુણોને લીધે પ્રજામતમાં અને જાહેર કામકાજમાં
તેઓ અગ્રેસર થાય છે. આ વાત કેટલી બધી સાચી છે એ ઇતિહા-
સમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક નામાંકિત નરના દાખલાથી સાબિત થશે.
સૂતર કાંતવાનો સંચો શોધી કાઢનાર અને ગ્રેટબ્રિટનમાં રૂનાં કાર-
ખાનાં સ્થાપન કરનાર સર રીચર્ડ આર્કરાઇટ લગભગ ત્રીસ વર્ષની
ઉંમરનો થયો ત્યાં સુધી હજમનું કામ કરતો હતો. શેકસપિયર
ખાટકીનો છોકરો હતો; તે ઉન સાફ કરવાનું કામ કરતો હતો અને
જીજ રકમને મઠે નાટકગૃહ આગળ ગૃહસ્થાના ઘોડા સાચવવાનું કામ
કરતો હતો. પ્રખ્યાત પાદરી વિલિયમ કેરી અને પ્રખ્યાત અમેરિકન
રાજપુરુષ રોજર શરમન જાતના મોચી હતા. સર આર્થર ડેન્ક

એક ગરીબ ખેડુતનો છોકરો હતો. ટ્રાફિકગાર આગળ ક્રંચ કાફલાને હરાવનાર નેહસન પાદરીનો છોકરો હતો; તેનો બાપ એટલો ગરીબ હતો કે તેને ખલાસી તરીકે નોકરીએ લગાડવાની તેને જરૂર પડી હતી. જૉન ફ્રાંસ્ટર અને ડૉક્ટર સિવિંગ્સ્ટન વણકર હતા, અને સખ્ત મહેનતથી પોતાનો ગુજારો ચલાવતા હતા. મિડલ લંડનના એક ખત લખનારનો છોકરો હતો. વૉશિંગ્ટન એક ખેડુત હતો અને જનરલ જેકસને પોતાનું બચપણ ધણા દુઃખમાં કાઢ્યું હતું. કુલ્ટન, હેન્રી કલે, અબ્રાહમ લિંકન અને બીજા ધણા પ્રખ્યાત અમેરિકન પુરૂષો પણ એવીજ રીતે ખેડુત તરીકે ઉછરેલા હતા. ફ્રાન્કલિન છાપખાનાવાળો હતો અને તેનું બચપણ મિશ્રબત્તિ ખનાવવાના ધંધામાં તેણે ગાળ્યું હતું. આજના વખતમાં મોટી પદ્ધતિવાળા અને અગ્રેસર ગણાતા પુરૂષો જેઓ વેપારી, શોધક, વિદ્વાન, ધર્મગુરુ, શિક્ષક, કાયદાવેત્તા, વૈદ્ય અગર રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષ તરીકે આપણા દેશનું કામ કરવામાં રોકાયેલા છે તેમાંના ધણાખરા પોતાના વખત અને કુદ્દિનો સારો ઉપયોગ કરીને પોતાના પ્રયત્નથી મોટાઇને પામ્યા છે. આ વર્ગને ફતેહ મળી છે તે એક પ્રખ્યાત લેખકના નીચેના વાક્યનું સારું દર્શાન છે. “ જુવાન માણસને જે તમે કરી આપો તેથી તેને કે બીજાઓને વધારે ફાયદો થવાનો નથી, પણ તેને પોતાની મેળે જે કરવાને શીખવશો તેથી વધારે ફાયદો થશે. ” લૉડ જૉન રસેલે કહ્યું છે કે “ જુવાન માણસને પૈસાની મદદ કરવાને બદલે આપણે એવું કહેવું જોઇએ કે “ તારે તારો રસ્તો પોતાની મેળે કરવાનો છે; અને તું જુએ મરીશ કે નહીં એ તારી મહેનતપર આધાર રાખે છે ! ”

પોતાના પ્રયત્નથી મોટાઇ પામેલા પુરૂષો ફતેહમંદ નિવડ્યા છે

તેનું એક કારણ એ છે કે કામ કરવાથી તેઓ બીતા નથી; ધૂળ અને વૈતરાથી તેઓ ડરતા નથી. કામ ગમે એટલું હઝકું હોય તોપણ જો તે કરવાની જરૂર હોય તો તે કરવુંજ જોઈએ. હુઈ ફિલિપ કહેતો કે ‘ રાજની પદ્મી ભોગવવાને લાયક આખા યૂરોપમાં હું એકલો છું ! ’ જે માણસ જરૂરીઆત કામ પોતાની મેળે કરી શકે તેજ માણસ નામ કાઢી શકે એવો હોય છે. દસ કલાકથી વધારે કામ થઇ શકે નહીં, એવી દલીલ એવો માણસ લાવતો નથી, કારણ કે કોઇ કાંઈ વખત એક દહાડામાં અઢાર કે વીસ કલાક કામ કરવાની પણ તેને જરૂર પડે. અમુક કામ પૂરું કરવાની તેની ધારણા હોય છે અને જ્યાં સુધી તે પૂરું થાય નહીં ત્યાં સુધી તેને એન પડતું નથી. જનરલ ગ્રાન્ડની પેઠે લઢનાં લઢનાં રીયમન્ડ પહોંચવાને આખો ઉનાળો લાગે તોપણ તે તેમાં મર્યો રહે છે. તેનું અંતઃકરણ અમુક કામ કરવા પર ચોંટી જાય છે. જેમ તેમ માફું ગખડાવવાની અથવા સહેલે રરતેથી કે થોડું કામ કરીને પોતાનો નિર્વાહ કરવાની તેની ધારણા હોતી નથી. તેનો આખો જીવ કામ કરવામાં ગરક થઇ જાય છે. એવું કહેવાય છે કે રપેનિયર્ડ લોક કામ કરવાને શરમાય છે પણ બીજા માગતાં શરમાતા નથી. પોતાના પ્રયત્નથી મોટો થવાની દૃષ્ટિ રાખનાર માણસ બીજા માગતાં શરમાશે, પણ કામ કરતાં શરમાશે નહીં. બીજા માગવી એ નીચું જોવાવનાર છે. કામ કરવાથી શરીર, મગજ અને નાતિ સુધરે છે, સ્વર વે વઢર રેકોઢના વિષે અમે આગળ બોલી ગયા છીએ, તેના છાકરાને આપેલી સજાહમાં કામ કરવાપર તેણે ખાસ બાર મૂક્યો હતો. એક વખત તેણે તેને લખ્યું હતું કે “ દરેક સ્થિતિમાં કામ કરવાની દરજ્જા સુધરે આપણાપર નાંખેલી છે એ વાત તારા મનમાં હું જોટલી ઠસાવું

તેટલી ઓછી છે. પોતાને કપાળે પરસેવો ઉતારીને ખેડત રાટસો મેળવે છે ત્યાંથી શરૂ કરીને તે પૈસાદાર માણસ પોતાનો વધારાનો પૈસો રમતગમતમાં ઉડાવી દે છે ત્યાં સુધી, એવી કાષ્ટ ચીજ મેળવવા લાયક નથી કે જે મહેનત વગર મળી શકે. ” કામ કરવામાં શરમ રાખવાથી ઘણા સારા કુટુંબમાં જન્મેલા જીવાનિયા નિરૂપયોગી અને અપ્રસિદ્ધ સ્થિતિમાં રહી ગયા છે.

જે પ્રખ્યાત પુરૂષની ઉમદા જીંદગી તરફ તે જીંદગીનો કમકમાટ આવે રીતે અંત આવવાથી દુનિયાનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું છે, તે પુરૂષના ચરિત્રપરથી આ વિષયનું એક સારું દર્શાવ મળે છે. આ પુરૂષ ઓનરેબલ જેમ્સ, એ. ગારફીલ્ડ છે. પચાસ વર્ષ પર ઓલિઓના જંગલોમાં તે જન્મેલો હતો. જંગલમાં જન્મવું એ મોટાપ મેળવવાની આશા આપનાર ચિન્હ નથી. વળી એ ઉપરાંત તે માત્ર અદાર માસની ઉમ્મરનો થયો ત્યારે તેનો આપ ગુજરી જવાનું દુઃખ તેને માથે આવી પડ્યું. ચાર છોકરાંના કુટુંબવાળી અને પાસે એક દમડી વગરની તેની માએ જેમ તેમ કરીને દહાડા કાઢી છોકરાંનો નિભાવ કરવા માંડ્યો. જેમ્સનામાં અચપણથી વિદ્યાનો શોખ અને ચંચળ ભુદ્ધિ જણાતી હતી. જો કે શાળામાં કેળવણી લેવાનો લાભ તેને મળતો નહોતો તોપણ પોતાનું મગજ કેળવવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તે લાકડાં કાપતો, જમીન ખેડતો, ઢોર ચારતો અને પોતાની માનું ગુજરાન કરવાને અને પોતાની કેળવણી વધારવાને પૈસા કમાવાસારૂં જેટલી થાપ તેટલી મહેનત કરતો. તે ઉછોગી, કરકસરીઓ, ખંતીડો, ઉમંગી અને ચાલાક હતો, અને પોતાની ધુરસદની પળેપળ ઉપયોગમાં લેતો. સોળ વર્ષની ઉમ્મરે આડીમાં ચાલતી એક હોડી હંકારવાનું કામ કરવાની નોકરી કરવાનું

તેણે કમુદ્ય કર્યું; અને પંદર વર્ષ પછી જે જુસ્સાથી બળવા વખતે રક્ષકેત્રમાં તે લડતો તેજ જુસ્સાથી આ હલકા નોકરીનું કામ તે કરતો. તેના શેઠ તેને વિષે કહેતો કે “ એના જેવો બહાદુર હોકરો કાઠ નથી. ખરું કામ કરવાને તે હમેશા હિંમત ધરે છે. ” જે કે તેની પાસે એક જોડી કપડાં અને બે બદન હતી તોપણ ત્રણ માસ નિશાળમાં ભણવાનું ખર્ચ પૂરું પડે એટલા પૈસા તે કમાયો કે તરતજ અભ્યાસ કરવાને માટે તેણે નોકરી છોડી દીધી. ધણી ઉદ્યોગથી, વખતનો બચાવ કરવાથી અને ધણી દિવસ રાત્રે ઓછું ઉઘી અભ્યાસ કરવાથી તે શિક્ષકનું કામ કરવાને લાયક થયો. વધારે જ્ઞાન અને કળતણી મેળવવાને તે આતુર હોવાથી વેસ્ટન રીઝર્વ એક લોકિટક ઇન્સ્ટિટ્યુટ નામની જ્ઞાનવર્ધક સભાની વ્યવસ્થાપક મંડળીને તે મળ્યો; અને પૂછ્યું કે ‘ આ મંડળીનો હું સભાસદ થઈ શકું અને મારી મહેનતથી મારા હિસ્સાનું ખર્ચ આપું એવો કાર્ડ રસ્તો છે ’? તેની અરજ મંજૂર કરવામાં આવી અને ઘંટ વગાડનાર અને ઝાકુ કાઢનારની જગ્યા તેને આપવામાં આવી. પોતાની ધારણા પાર પાડવાને કોઈપણ કામ કરવાનું તો હલકું ગણતો નહીં. થોડા વખતમાં એ સભામાં એ શિક્ષક નિભાયો અને ઘંટ વગાડનારની જગ્યા છોડીને તેને બદલે વધારે પગારની અને માનની શિક્ષકની જગ્યા તેણે લીધી. તેણે કાલેજમાં દાખલ થવાને માટે તૈયારી કરી અને વિલિયમ્સ કોલેજમાં બે વર્ષ અગાડીથી દાખલ થઈ આખરે ધણી માન સાથે ગ્રેજ્યુએટની પદ્વી મેળવી. હિરામ કોલેજમાં વિદ્યાર્થી તરીકે તેણે નામ કમાયું હતું ત્યાં તે શિક્ષક નિભાયો. થોડા વખતમાં એ કોલેજમાં તે મુખ્ય ગુરૂ નિભાયો, અને એથી પણ મોટી અને માનવંતી પદ્વી તેને મળી, ખંતથી મહેનત કરીને જાહેરમાં છટાદારરીતે બાપણ કરતાં તે

શીખ્યો; તેણે સ્વતંત્રતાનો પક્ષ લીધો અને વક્તા તરીકે થોડા વખતમાં ખ્યાતિ મેળવી. આ પછી તેની ચઢતી ઝડપથી ચતી મધ્ય, ૨૬ વર્ષની ઉંમરે તે સંસ્થાનની રાજમંડળીનો સભાસદ થયો; ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે ઓહિઓની બેંતાળીસમી પલટણનો કર્નલ થયો; ૪૧ વર્ષની ઉંમરે તે સ્પિરિટીયર જનરલ થયો, હુમફ્રી માર્શલના હાથ નીચેના બળવાખોરોને હરાવ્યા, પીટસબરોલેન્ડીંગ આગળની લઢાઇમાં જનરલ બચુઅલને મદદ કરી, અને લઢાઇઓ તથા ધેરાઓમાં હિંમત અને લશ્કરી ચાતુરીને માટે એટલી નામના મેળવી કે ૩૨ વર્ષની ઉંમરે તેને મેજર-જનરલની પદવી મળી. લઢાઇમાં તેમજ શાન્તિને વખતે તેણે કાઢેલી નામનાથી લોકોમાં તે એટલો પ્રિય થઇ પડ્યો હતો કે જોસા. આર. ઝીલ્ડીંગની પછી પ્રતિનિધિ તરીકે ચુંટી કાઢવાને તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો. ૩૩ વર્ષની ઉંમરે તે કોંગ્રેસનો સભાસદ થયો. બધા સભાસદોમાં સૌથી નાની ઉંમરનો તે હતો. અઢાર વર્ષ સુધી લાગલમટ પોતાના પ્રગણાના પ્રતિનિધિ તરીકે તેણે એટલી જુદી અને નિપૂણતાથી કામ કર્યું કે અડતાળીસ વર્ષની ઉંમરે તે યુનૈટેડસ્ટેટ્સનો સીનેટર નિમાયો. અને એ જગાના અધિકાર ધારણ કરવાનો વખત આવ્યો તે પહેલાં એ દેશમાં સૌથી ઊંચી યુનૈટેડસ્ટેટ્સના પ્રેસિડેન્ટની પદવી તેને આપવામાં આવી. હિસમ કૉલેજમાં ધંટ વગાડવાની અને તેના ઓરડામાં ઝાડુ કાઢવાની નોકરી મેળવવાને તે આજીજી કરતો હતો તેને આ વખતે સતાવીસ વર્ષ થયાં હતાં; એટલામાં તો તેના દેશીમાઇઓએ તેને આ સૌથી ઊંચામાં ઊંચું માન આપ્યું.

પોતાની કળવિકળ, ઉદ્યોગ, ખંત, હિંમત અને સદ્વર્તનથી આવી અજબ જેવી ફતેહ તે મેળવી શક્યો. એના ચરિત્ર જેનો

અનુપમ અને બોધક બીજો દાખલો જુવાનોને બાળ્યેજ મળે. એક કવિએ કહ્યું છે કે “મોટા માણસો જે મોટાછ પામ્યા છે તે એકદમ ફક્કો મારીને પામ્યા નથી પણ જ્યારે તેમના સોજની ઉધના ત્યારે મોતાની ઉન્નતિ કરવાને તેઓ રાત્રે કામ કરતા તેથી પામ્યા છે”.

પ્રકરણ ૪ થું.

સંપૂર્ણતા.

ડૉક્ટર જોન્સને કહ્યું છે કે “ જે કામ કરવું યોગ્ય છે તે સારીરીતે કરવું યોગ્ય છે. ” આ નિયમ પૂરતીરીતે પાળવાથી માણસની કળાકૌશલ્ય અને વિદ્યામાં ધણો વધારો થયો છે. વાસ્તવિકરીતે અને અડપથી આગળ વધવાને માણસે દરેક કામ સંપૂર્ણરીતે કરવું જોઈએ. એ વાત ખરી છે કે અડધું કામ કરવાની રીત ઘણી સાધારણ છે. આલી શકે એવું કામ કરીને ધણાજ સંતોષ માને છે, ફતેહ મેળવવાને જે ગુણ આવશ્યક હોવાનું આ પુસ્તકમાં અમે કહીએ છીએ તે ગુણ, જેમાં કળવિકળ એ મુખ્ય છે, તે જેનામાં હોય છે તેઓ સંપૂર્ણ કામ કરનારા તરોફે જાણીતા છે. કળવિકળવાળા માણસમાં વ્યવહારોપયોગી ડહાપણ હોય છે, તેથી ફતેહ મેળવવાના સાધન તરીકે સંપૂર્ણતાની અગત્યતા તે એકદમ સમજી શકે છે. સર શેવેલ અકસ્તેને તેના ઓકરાને લખ્યું હતું કે “ તું હવે પુત્ર ઉમ્મરનો થયો છું અને જો તું એવો કરાવ નહીં કરે કે જે કરવું તે સારોરીતે કરવું તો મારો ખાત્રી છે કે જીંદગીમાં હજારી પહોંચે તારે રહેવું પડશે. તારા મનમાં નિશ્ચય કરી રાખજે કે દસ કામ અડધાં કરવાં તેના કરતાં એક કામ સંપૂર્ણરીતે કરવું એ વધારે હાવદાકારક છે. જે

આખત તું જાણતો હોય તે સંપૂર્ણ રીતે જાણજે. " સર એડવર્ડ સ્વજનને મેં પૂછ્યું હતું કે તમને ફતેહ શી રીતે મળી. તેનો જવાબ તેણે એવો આપ્યો હતો કે " મેં કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માડ્યો ત્યારે નિશ્ચય કર્યો હતો કે જે જ્ઞાન મેળવવું તે સંપૂર્ણ રીતે મેળવવું અને પહેલી ચીજ સંપૂર્ણ રીતે પૂરી કર્યા વગર બીજી ચીજ હાથમાં લેવી નહીં. હું એક અકવાડિયામાં જેટલું વાંચતો તેટલું મારા હરીફો એક દિવસમાં વાંચતા, પણ મારું જ્ઞાન, જે દિવસે તે મેળવ્યું તે દિવસે જેટલું તાજું હતું તેટલું બાર માસ પછી પણ તાજું રહ્યું હતું; અને તેઓનું તેમની યાદદારતમાંથી જતું રહ્યું હતું." આ કહા-ખજુબરેલી શિખામણ પ્રમાણે ચાલવામાં આવે તો આ દુનિયામાં જેટલા સારા બની શકાય તેટલા સારા, ખેડુતો, કારીગરો, વેપારીઓ વિદ્વાનો, વકીલો, વૈદ્યો, ધર્મગુરુઓ અને રાજનીતિષ્ઠ પુરૂષો થાય.

સેન્ચુઅલ બજજેટને વેપારમાં ફતેહ મળી તે ધણેભાગે સંપૂર્ણતાનો આ નિયમ પાળવાને લીધે મળી હતી, એમ તે કહેતો હતો. તે ધણીવાર કહેતો કે " માણસનો ધંધો ગમે તે હોય તે-પણ તે ધંધામાં શ્રેષ્ઠ થવાનો તેણે યત્ન કરવો જોઈએ. જે જોડા સાફ કરવાનો તેનો ધંધો હોય તો આસપાસના બીજા જોડા સાફ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ થવાનો તેણે યત્ન કરવો જોઈએ." પોતાની વખતમાં આ નિયમ બરાબર રીતે પળાવવાને તે યત્ન કરતો. જ્યારે નવા ઊકરાઓને તેના કારખાનામાં દાખલ કરવામાં આવતા ત્યારે કારખાનાની આસપાસથી વીણી દાઢેલા જૂના ખુંટા સીધા કરવાનું કામ અમુક વખત સુધી તેઓ સારીરીતે કરી જાણે ત્યારપછી ગુણે સમી કરનાર મુકાદમના હાથ નીચે કામ કરવાની જગોપર તેમને ચઢાવવામાં આવતા. ગુણે સમી કરવામાં તેઓ સંપૂર્ણતા મેળવતા ત્યારે તેમને

કામ સોંપવામાં આવતું; આ પ્રમાણે તેના કારખાનામાં એક જગ્યા પરથી ઊંચી જગ્યા પર જવાને સંપૂર્ણતા એ અવશ્યની સરત હતી. મિ. બ્રજજેટ એમ કહેતો કે જે છેકરો ખીસા સીસા કરવાનું કામ બરોબરરીતે કરી શકે નહીં તે ખીજું કંઈ કામ બરોબરરીતે કરી શકે નહીં તે ખીજું કંઈ કામ બરોબર કરી શકશે નહીં; નાની બાબતોમાં તે ચોકસાઈ રાખે નહોતો તે વધારે જવાબદારીની બાબતોમાં પણ રાખે નહીં. જે માણસ થોડી બાબતમાં નિમકકલાસ રહે છે તે વધારેમાં પણ રહે છે અને જે નાની બાબતમાં ગેરવાજાની વર્તન કરે છે તે મોટીમાં પણ કરે છે. એક મરેડા રાખ્યે પોતાના એક નોકરને, પોતાના ધણીના જોડા એરી મજબુતરીતે પકડીને સુતેડો જોયો કે એ જોડાને તે છૂટા પાડી શક્યો નહીં, જે નોકર જોડા જેરી નાની બાબતમાં આટલો બધો વફાદાર છે તેને વધારે જોખમદારીનું કામ સોંપવામાં આવે તો તેમાં પણ તે વફાદાર રહેશે એવું અનુમાન કરીને તેણે તેને પોતાના શરોરતું રક્ષણ કરવાના કામ પર નિમ્નો. આ પછી થોડે વર્ષે તે નોકર હિંદુસ્તાનના જાણીતા સેનાધિપતિમાંનો એક થયો. સૌથી સરસ એટલે શું ? એ ત્રિષે ત્રિ-વેચન કરતાં બ્રજજેટનું જન્મચરિત્ર લખનાર કહે છે કે “જો તમે વેપારી હો તો સૌથી સરસ વેપારો થવું, એ એટલે તમારી દરજ્જા છે પણ જે વેપારીમાં ઊંચા દરજ્જાની કળવિકળ છતાં પોતાની કળવિકળ દરેક કામમાં ખીજાઓને પાછા પાડવામાં અને બરમાલ કરી નાખવામાં તે વાપરે, અને તેઓને હું અત્રિવેડી અને દયાહીન જણાઉં છું એ વાતનો વિચાર ન કરે તો શું તે ઉત્તમ વેપારી કહેવાશે ? તે ધણો હેંશિયાર વેપારી કહેવાય પણ એથી વધારે કહેવાશે નહીં જે જોડા સાફ કરનાર, તકરાર કરીને, ધરાક પસંથી વધારેમાં વધારે

પેસા લે તે જોડા સાફ કરનાર સૌથી સરસ નથી, પણ જે પોતાનું કામ સૌથી સરસરીતે કરે છે અને પછી પોતાની મહેનતનો વાજખી અને યોગ્ય બદલો મેળવવાની ઇચ્છા રાખે છે તે સૌથી સરસ જોડા સાફ કરનાર છે. જે ગાડીવાળો તમને સૌથી સરસરીતે ગાડીમાં બેસાડીને લઇ જાય અને પછી ઠરાવેલા ભાડા કરતાં વધારે ભાડું માગવાની તકરાર કરે તે ગાડીવાળો સૌથી સરસ નથી, પણ જે સૌથી સરસરીતે તમને બેસાડીને લઇ ગયા પછી પોતાને વાજખી ભાડું મળવાથી સંતોષ પામે તે સરસ છે. એજ પ્રમાણે સૌથી સરસ વેપારી એ માણસ નથી કે જે પોતાનું કામ સૌથી સરસરીતે સમજે છે, અને બીજાઓને વાજખી નફો પણ મળે નહીં એવી રીતે તેમની સાથે સાથે સારાં કરી નાખે છે, પણ જે વેપારી પોતાનું કામ સૌથી સરસરીતે સમજે છે અને બીજાઓના અજ્ઞાનનો અથવા ગરજનો ગેરવાજખી લાભ લેતો નથી. જે એ વાત સૂઝી જતો નથી કે બીજાઓનું હિત મારા હિત જેટલુંજ પવિત્ર છે તે સૌથી સરસ વેપારી છે.

સંપૂર્ણતા મેળવવાનો યત્ન કર્યાથી બધી શક્તિઓ કસાય છે, અને એક બીજા સાથે હળીમળીને પોતાનું કામ પૂરેપૂરું કરે છે. પરિણામ એ થાય છે કે મગજની શક્તિઓ એક સરખીરીતે ખીલે છે એટલુંજ નહીં પણ શરીરનો દેખાવ પણ સારો થાય છે. સૌથી સરસરીતે વાવેલું ખેતર જેવા જેવા એક ચિત્ર જેવું લાગે છે. તેની વાડ સીધી અને બરોબર હોય છે. ગાંડું, બળદ અને ખેતીવાડીનાં બીજાં હથિયાર યોગ્ય ઠેકાણે રાખેલાં હોય છે. દરેક ઠેકાણે વ્યવસ્થા સફાઈ, સુખ અને તપાસીને ખર્ચ કરેલું જણાય છે, ઘાસ અને દાણાની જમીન સરજના તડકામાં પોતાનાં કણસલાં વીંઝતી શેભા-ચમાન દેખાય છે. સૌથી સરસ ઘર રાખનાર માણસના ઓરડામાં

આપણે પેસીએ તો ઝોરડો સ્વચ્છ અને સરસામાન એવી બરાબરીતે ગોઠવેલો માલમ પડે છે કે બધું જોઈને આપણે સંતોષ પામીએ છીએ જોકે ઘર ઘણું નાનું હોય અને પૈસાથી મળતાં શોભાનાં સાધન તેમાં મિલકુલ ન હોય તોપણ સફાઈ, વ્યવસ્થા, સંજાગ અને જે વસ્તુઓ હોય તે ગોઠવવાની આવડથી તે એવું પવિત્ર દેવમંદીર જેવું લાગે છે કે ઘરનો મહેનતુ ધણી પોતાનું કામ કરી રહ્યા પછી સાંજે ઘર તરફ આકર્ષાય છે. ઇશ્વરે જે કંઈ થોડું આપ્યું હોય તેથી મગજ અને અંતઃકરણને ધગ્યામાં ધણો ફાયદો આપવાને દરરોજના કામમાં સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા રહે એના જેવું બીજું શું ચઢાવાલાયક છે ? ઘરની આગળ યોગાનમાં લીલી ધરોની શોભાયમાન શેતરંજ બીજા-વેલી હોય, ફૂલના છોડ તરેહ તરેહના રંગથી આખને લગ્નચાવના હોય અને ચાલવાનો રસ્તો સુંદર અને માફસુદ રાખેલો હોય તો તે ઘરઘણીમાં ખુશસુરત વસ્તુઓ તરફ પ્યાર અને રમણતા હોવાનું સૂચવે છે એટલુંજ નહિ પણ એવું ઘર ગામડાને શોભા આપે છે અને શહેરને માનમરેલું છે.

સૌથી સંપૂર્ણ વેપારી દરેક ચીજ તેની યોગ્ય જગાએ રાખે છે અને દરેક કામને તેને યોગ્ય વખતે કરે છે. તેનો દરેક કારકુન બોલાવે તે વખતે જવાબ દેવાને તત્પર હોય છે અને જેટલો તત્પર હોય છે તેટલો વિવેકી હોય છે. તે કિમ્મત અને નફા માફક રાખે છે. જેમ તેની દુકાનમાં કપાટ માલથી શોભે છે તેમ તેની માલ તોળી આપવાની જગા તેના પ્રમાણિકપણથી અને સીધા વ્યવહારથી શોભે છે. તેની ખાનગી વર્તણૂક સારી હોય છે તેથી લોકો પણ તેનીપર બરોસો રાખે છે. સૌથી સરસ કારીગર તે છે કે જે પોતાની કારીગરીના નમુના સૌથી સરસ બનાવે છે, અને વળી પર-

દેશથી મંગાવેલો માલ તૈયાર કરવામાં બરોબર પ્રમાણિકપણું વાપરે છે. મરફુમ દીમાથી ગીલ્બર્ટ નામના પીયાનો નામના વાજાં બનાવનારને માટે એવું કહેવાતું હતું કે તેનો માલ પ્રમાણિક મહેનતનો નમુનો હતો, અને સૌથી સરસ વાજાં બનાવવાથી તેને જે શાખ મળી હતી તે તેનાં વાજાંમાંથી નિકળતા મધુર અને કાનને પ્રિય લાગે એવા સ્વર જેવી સુંદર અને મધુર હતી. સંપૂર્ણતાથી પથરાતા ખુશનુમા દેખાવનાં આવાં ધણાં દર્શાવો છે. એ દેખાવો વિશેષે કરીને આકર્ષક લાગે છે, તેનું કારણ એ છે કે ઇશ્વર જેમ દરેક ચીજ તેની યોગ્ય જગ્યાએ અને યોગ્ય વખતે સંપૂર્ણ બનાવે છે તેમ તે પણ હોય છે. જંગલમાં કોઈ સુગંધ લે નહીં એ જગ્યાએ ઉગેલા ફૂલકાંડનું ફૂલ, બાગ કે આગણામાં વાવેલા ઝાડના ફૂલના જેવું સુગંધીવાળું અને સુંદર હોય છે. યુરોપિયનોએ વસાવેલા કાર્ષ દેશથી પાંચસેં માઇલને છેટે આફ્રિકાના જંગલમાં મંગોપાર્કને જે સેવાળ વાળી જગા માલમ પડી તેથી ઇશ્વરની સંભાળ અને ચતુરાઇ વિષે તેના મનમાં એવી સજ્જડ ખાતરી થઇ કે તેને જીવવાની આશા આવી અને ઉભો થા, તું જીવીશ, એમ તેને પ્રેરણા થઇ. આ દુનિયાનું રાજતંત્ર ચલાવવામાં ઇશ્વર સંપૂર્ણતા વાપરે છે તેથી બધું ખુશનુમા દેખાય છે અને બધે આનંદ પ્રસરે છે, અને તારાઓ પણ જલ્દી એવું ગાતા માતા કરતા જણાય છે કે આપણને બનાવનાર કાશ અદૈયિક છે.

સર જોશયા રૅનોલ્ડસના વખતના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પૈકીનો તે એક હતો. ચિત્રકળામાં એટલી બધી પ્રતીજ્ઞતા તેને થી રીતે મળી એ વિષે કોઇએ પૂછ્યું, તેનો તેણે જવાબ દીધો કે “ માત્ર એક જ નિયમ પાળવાથી મને પ્રતીજ્ઞતા મળી છે. તે નિયમ એ છે કે “ દરેક

ચિત્ર મારાથી બની શકે એવું ઉત્તમ કરવું." આ કળાનું જ્ઞાન લઈને તમેજ જન્મ્યા છો એમ કાંઈ કહેવું ત્યારે એ વાતનો તે ચોખ્ખો ઇનકાર કરતો, અને કહેતો કે મને જે કીર્તિ મળી છે તે માંડે દરેક ચિત્ર ઉત્તમ બનાવવામાં મેં અથાગ શ્રમ અને ખંત વાપરી છે, તેથી મળી છે. આ પુસ્તકમાં જે લાયક પુરૂષોનાં ચરિત્ર-મૌલિકી ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે તેમનાં જીવનચરિત્રો આપણે તપાસી જોઈશું તો આપણને માલમ પડશે કે ફતેહ મેળવવાનો આ શુભ થોડો અથવા ઘણો તેમનામાં દેખીતો હતો. રોજર શરમન અમેરિકામાં સૌથી સરસ રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષ મણાવા લાગ્યો તે પહેલાં સૌથી સરસ મોચી હતો. હુમીલર જેમ પોતાની જીવાનીમાં કાંઈ સલાહ કરતાં ઉતરતો નહોતો તેમ ત્રીસ વર્ષ પછી અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનવાળા કાંઈ બૂસ્તરવેત્તાથી ઉતરતો નહોતો. ફ્રાન્કલિન જેમ પચાસ વર્ષે સ્થાવરજંગમવિદ્યામાં અને અર્થશાસ્ત્રમાં પોતાના સંપૂર્ણ જ્ઞાનને મૂકે જાણીતો થયો હતો તેમ ૨૦ વર્ષની ઉંમરે જાપાની કળામાં પ્રવીણતા માટે જાણીતો થયો હતો. ગીડીયન લી, એમોસ લો-રેન્સ અને સેમ્યુયલ એપલટન પહેલી પંક્તિના વેપારી થયા તે પહેલાં, તેમાંનો પહેલો પહેલી પંક્તિનો ચામડીઓ હતો, બીજો પહેલી પંક્તિનો ગુમાસ્તો હતો અને ત્રીજો પહેલી પંક્તિનો ખેડૂત હતો. આ પ્રમાણે દરેક ધંધારોજગારમાં ફતેહ પામેલા પુરૂષોનાં જીવનચરિત્ર આપણે તપાસી જોઈશું તો માલમ પડશે કે જે ધંધો પોતે કરતા હોય તેમાં સંપૂર્ણતા મેળવવાની ધારણા રાખીને તેઓ કામ કરતા હતા. ડેનિયલ વેબ્સ્ટર આગળ કાયદાના એક જુનાન વિદ્યાર્થીએ ફરિયાદ કરી કે વકીલના ધંધામાં હવે એટલા બધા માણસ થઈ ગયા છે કે નવાને કંઈ કાયદો મળે નહીં. વેબ્સ્ટરે તેને જવાબમાં કહ્યું કે

“ જુવાન માણસ ! ગમે એટલા માણસ થઈ ગયા હોય તોપણ ટાંચે હમેશ જગા હોય છે. ” ટાંચે આવવાની ધારણા રાખવાથી મનજ અને અંતઃકરણના દરેક ગુણને ધણામાં ધણી નોકરી કરવાની ફરજ પડે છે. ટાંચે ચઢવાની ધારણા રાખવાથી જુવાન માણસ ત્યાં ચઢી શકે કે ન ચઢી શકે તોપણ તેની દરેક શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થાય છે.

મરહુમ સેમ્યુઅલ વૉડ^૯ ઉત્તમ સરાફેમનિ એક હતો, અને કદાચ સૌથી સરસ સરાફ હતો એમ કહીએ તોપણ ચાહે. પોતાના ધંધામાં ટાંચે ચઢવાનો નિશ્ચય કરવાથી તેને ઉત્તમ સ્થિતિએ પહોંચવામાં ધણી મદદ મળી હતી. ચૌદ વર્ષની ઉંમરે તે ધંધામાં પડ્યો હતો અને તેની કળવિકળ તથા ખંત એટલી બધી હતી કે તેના તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. એક માણસે તેને પૂછ્યું કે “ તમારી શી ધારણા છે ? ” તેણે જવાબ આપ્યો કે “ અમેરિકામાં સૌથી ઉત્તમ સરાફ થવાની હું ધારણા રાખું છું. ” જો તે સૌથી ઉત્તમ નહીં થઈ શક્યો હોય તોપણ એટલું તો નક્કી છે કે તેના હરીફો તેના જેટલે દરજ્જે પહોંચી શક્યા નહોતા. નીચેના ભાગમાંજ વધારે બીડ થાય છે. સૌથી નીચેના ભાગમાં અને મધ્યેના ભાગમાં હરીફોની સાથે કુણીએ વીંછી પોતાની જગા નમાવી રાખવાની જરૂર પડે છે; પણ ટાંચના ભાગમાં એટલી થોડી બીડ થાય છે કે ત્યાં લેમ કરવાની જરૂર પડતી નથી.

આપણે એ વાત બૂલી જતી ન જોઈએ કે દુનિયામાં હજારો પ્રતનું કામ ધણું થાય છે. હજારો લોકો પોતાના ધંધામાં ચઢતા નથી; અને ચઢવાની ધારણા પણ રાખતા નથી. કંઈ કામ કરવાને આપણે હિંમતી પ્રાપ્તો સુધાર, ચિતારો અથવા કારીગર શોધીએ છીએ.

જે માણસ પહેલવહેલો આપણને મળે તે શું પોતાના ધંધામાં ઉઃ
 ચંકિતનો હોય છે ? અમુક ધંધો જેટલા માણસ કરતા હોય તેટ
 બધા શું એવા હોય છે કે સારું કામ કરાવવું હોય તો તે આપ
 તેમને સોંપી શકીએ ? ના. નથી હોતા, પ્રવીણ માણસ શોધી કા
 વાની અને તે મળના મુઠી વાટ જોવાની આપણને ફરજ પડે .
 પોતાના ધંધામાં જેમણે શ્રેષ્ઠતા મેળવી હોય એવા માણસોની સંખ
 ધણી થોડી જોઈને આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ. ઉત્તમ દરજ્જા
 જેટલા માણસ હોવાની આપણે ગણતરી કરીએ તેના કરતાં પ
 થોડા માણસો આપણને મળી આવે છે. ધણા કારીગરો ગરીબ અ
 કંગાલ કેમ માલમ પડે છે અને પેટિયાને ખાતર મળુરી કરી પોતા
 દહાડા કેમ કાઢે છે તેનો ખુલાસો આથી થાય છે. તે સૌથી સઃ
 કામ કરનાર હોતા નથી. માત્ર સૌથી સરસ કામ કરનારને સ
 કામ અને સારી રોજી મળે છે. “ જેમ પાણી વધારે નીચાણની જ
 તરફ દોડે છે તેમ કામ સારા હાથ તરફ દોડે છે. જે માણસ હલ
 કારીગરીનું કામ કરનાર હોય છે અથવા જેની કામ કરવાની લાય
 એટલી જ હોય છે કે તેને કામ જોઈએ છીએ તે માણસને બહુ કે
 મળતું નથી. ”

ચોક્કસપણું કેટલું બધું જરૂરનું છે એ વાત શ્રેષ્ઠતા મેળવવા
 ઉમેદ રાખનાર પુરૂષો સારી રીતે જાણે છે. એક ધરાધના હિસાબ
 બૂદ્ધ કરવાને માટે એક શેક પોતાના વાણોતરને ઠપકો આપતો હ
 એટલામાં તે વાણોતર બોલી ઉઠ્યો કે “ માત્ર બે પાઈની બૂદ્ધ
 એમાં તે શું ? ” તે વાણોતરનું ધારવું એવું હતું કે બે પાઈની બ
 થાય તો તેમાં કંઈ બોલવા જેવું નહોતું; બે રૂપિયાની બૂદ્ધ થઈ હ
 તો બુદ્ધી વાત હતી. ચોક્કસપણાનો આથી સારો નિયાર તેના

નહોતો. મણ્ડરી લખનમ ખરી હોય તો બચ્હારમાં બધાં કામ ચાલે એમ તે માનતો. પણ થોડો વિચાર કર્યો હોત તો તેનો વિચાર તેનેજ બૂઝબરેકો માલમ પડત, અને ચોકસાઈ રાખવામાંજ હાથદો છે એમ તેને લાગત. પોતાની મણ્ડરી ખરી હોવાથી જે સંતોષ થાય છે તેનો, અને આખી દુનિયામાં તેનું એવું નામ નિકળે કે એને તો જરાપણ બૂઝ ગમતી નથી, તો તેથી તેની આગર કેટલી બધી વધે તેનો જો આવો કારકુન વિચાર કરે તો ચોકસ રહેવું એ ધણું સારું છે એમ તેને લાગ્યા વગર રહે નહીં.

વિદ્વાન અને કેળવણી પામેલા માણસોએ પોતાની ભાષામાં કરેલી કેટલીક ભૂતો તરફ અમારું ધ્યાન હાલમાં ખેંચાયું છે; અને તેપરથી સંપૂર્ણતા તરફ વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર જણાય છે. કેટલાક જથ્થુ પોતાની ભાષામાં વ્યાકરણની સાધારણ ભૂતો કરે છે. જો વ્યાકરણ પ્રમાણે શુદ્ધ બોલવાની અને લખવાની ચોકસ ટેવ તેઓ રાખે તો આવી ભૂત થાય નહીં. આવી ભૂતો ધણી જુગ છે એમ જુવાન માણસો કદાચ ધારતા હશે; પણ જો તે જુગ હોય તોપણ જુગ બાગતો તરફ દુર્લક્ષ કરવું નહીં એમ અમે કહીએ છીએ; જે ભૂતો દૂર થઈ શકે એવી છે તે ભૂતો કરીને આપણી ભાષાની ખુબી બગાડવી એ કંઈ સારું નથી. જ્યારે અભ્યાસ અને સંભાળથી શુદ્ધ બોલી શકાય છે ત્યારે શુદ્ધ બોલવું એજ ડહાપણબરેલું છે. સર્વ બાગતોમાં સંપૂર્ણતાની ટેવ રાખવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. પણ આવી ટેવ પાડવામાં આ અને એના જેવી બીજી જુગ ભૂતો આડે આવે છે, માટે એવી જુગ ભૂતો પણ ન થવા દેવી જોઈએ.

જે જુવાનિયો પોતાના ધંધા કરતાં પોતાને જિંદગી મણ્ડરી હોય તેને સંપૂર્ણતા મળી શકશે નહીં. જો તે ખેતી કે વેપાર કરવો હલકો

મણીતો હોય અને ખેતર કે દુકાન છોડીને સરકારી હોદ્દાની નોકરી લેવા જતો હોય તો સમજવું કે તે નિષ્ફળતાના રસ્તા પર ચાલે છે. ધંધો ઉંચકીએ ગણવાની આવી જૂઠ્ઠા કરનારને ફતેહ મળે એ અશક્ય છે. ખેડુતનો કે કારીગરનો ધંધો છોડીને ધણા જીવાનિયાએ એકાદ વિદ્વાતાવાળો ધંધો એ ધંધાના માનને ખાતર પસંદ કરેલો છે એ વાત ખરી છે પણ તેમને પોતાના નવા ધંધામાં મધ્યમ ફતેહ મળેલી છે તેનું કારણ આજ છે; નવો ધંધો તેમણે પસંદ કર્યો તે તેમના માનને ખાતર પસંદ કર્યો; તે ધંધો સારી રીતે કરવાને ખાતર પસંદ કર્યો નહોતો.

અંમોસ લોરેન્સે એક બીંદડી એક ધરાકને ત્યાં પહોંચાડવાનું પોતાના એક કારકુનને કહ્યું. બીંદડી ઉંચકીને જઈ તો મારી આખરે જ્ય એમ કહીને કારકુને તે કરવા ના પાડી. તે પરથી લોરેન્સે જાતે બીંદડી ઉપાડીને પહોંચાડી આવ્યો. ફરીથી ના કહેવાનો તે જીવાન માણસને પ્રસંગજ આવ્યો નહીં. ફિલાડેલ્ફિયામાં એક ધુસણિયા જીવાન વેપારીએ બજારમાંથી એક દિવસ ખાવાનું ખરીદ્યું, અને તે પોતાના ઘર સુધી ઉંચકી લેવાને એકદમ વગરના ખોખલા જેવા ધરડા ડોસાને એક શિલિંગ આપવા કહ્યું. પછીથી તેને માલમ પડ્યું કે એ ડોસો પ્રખ્યાત લક્ષાધિપતિ ગીરડ હતા, તેથી તે ધણો શરમાયો. ગીરડ તે વખતે નોકરનો વેશ ભજવતો હતો. તેનો વિચાર આ જીવાન માણસને તેની બેવકુશાઈ બતાવી આપવાનો નહોતો.

ડનિયલ રોફર્ડે બોસ્ટનમાં લુહારનો ધંધો શરૂ કર્યો ત્યારે જ લોહું તે ખરીદતો તે પોતાને ખબરે ઉંચકીને લાવતો ક્રાન્કલિને ફિલાડેલ્ફિયામાં પહેલવહેલું જાપખાનું કાઢ્યું ત્યારે વખારમાંથી દુકાને ખાપવાના કામજ તે ઠેલણ ગડીમાં મૂકીને લઈ જતો. ન્યુયોર્કનો

એક લક્ષાધિપતિ દ્રોણ શહેરમાં તગાઈ ઉંચકીને પોતાનો પહેલો ડોસર કમાયો હતો. ન્યુઈઝ્લાંડના સૌથી પૈસાદાર કારખાનાવાળામાંનો એક જણ કહે છે કે મારા શેકને ખુશી કરવાને ૩ પીંજવાનો સંજો હતું ચલાવતો તે વખતને માટે હું બહો મગર છું. અમેરિકામાં બાપ્ટિસ્ટ પંથના ધર્મગુરુઓમાં સૌથી વધારે માન પામેલો તથા વધારે લોકપ્રિય થયેલો એક ધર્મગુરુ પાકશાળામાં બહુતો ત્યારે પોતાનું ખર્ચ કાઢવાને પોતાની સાથે બહુતા વિદ્યાર્થીઓને લાકડાં ચીરી આપતો; પ્રખ્યાત જ્યોર્જ ઓહાઈડ્રીફડ આકસફર્ડની પાકશાળામાં હલકી નોકરી કરીને મફત જમતો અને બહુતો, તે વખતે તે એવું કામ શીખ્યો કે જેથી બંને ખંડમાં તે નામ કાઢી શક્યો. આ બધા લોકોને શર્યાતમાં હલકો જાતની નોકરી કરવી પડી હતી તેથી તે કંઈ દિલગીર થયા નહોતા. ટોચે ચઢવાને તેઓનું મન એવું એકાગ્ર થયું હતું કે આપો વિચાર તેમના મનમાં કદી આવતો જ નહીં. એક દિવસે કહ્યું છે કે “ માન અને કીર્તિ અમુક સ્થિતિવાળાને જ મળી શકે છે એમ કંઈ નથી. તમારું કામ જે હોય તે બરાબર કરો કારણ કે તેમાંજ બધું માન રહેલું છે. ”

ફતેહમંદ નિવડેલા પુરોનાં ચારિત્રોમાંથી એવા બહુ દાખલા મળી આવે છે અને તે પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પોતાના કામને તેઓ કદી હલકું ગણતા નહીં. જ્યારે નેપોલિયન પારિસની લશ્કરી પાકશાળામાં દાખલ થયો ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે દરેક વિદ્યાર્થી પોતાના ઘોડાની ચાકરી કરવાને અને પોતાનો ખિદમત કરવાને એકેક નોકર રાખે છે. આ રીત સામે તેણે વાંધો ઉઠાવી તે બંધ કરાવવા અખ્યાપકને એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં જણાવ્યું કે “ લશ્કરી કામ શીખનારે પોતાને હાથે સાફ કરતાં શીખવું જોઈએ; અને

રણક્ષેત્રમાં જે જે કામ કરવાની તેને જરૂર પડે તે કરવાની તેણે દેવ પાડવી જોઈએ ” ત્યાર બાદ ફ્રાન્સેબલોમાં તેણે લશ્કરી કામ શીખવવાની નિશાળ સ્થાપન કરી હતી ત્યાં આ રીત દાખલ કરી હતી અને તે કેવી વ્યવહારોપયોગી છે તે બતાવી આપ્યું હતું. જે માણસ એવો મગરૂર હોય છે કે પોતાની જાતનું કામ પથ્થુ કરી શકે નહીં તે ખર્ચિત નિષ્કળ નિવડવાનો; એવા માણસને કદી ફતેહ મળે નહીં.

મહાન પિટરે પોતાની રૈયતને કાયદો કરવાની ધારણાથી પોતાનો રાજ તરફિનો પોશાક બાળુએ મૂકી જુદા જુદા ધંધા શીખવા માંડ્યા હતા. વઢાણ બનાવવાની કળા શીખવવાને તે ઈચ્છા રાખતો હતો અને મજૂરનો વેશ લઈ આમરટડાંમની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કોમ્પાનીમાં દાખલ પણ થયો હતો. “તે મજૂરો સાથે કામ કરવા લાગ્યો અને તેમના જેવો પોશાક પહેરી, તેમના જેવા ખોરાક ખાધ અને તેમના જેવા ગરીબડાં ઝુંપડાંમાં રહી, સર્વ વાતે તેમના જેવો બની ગયો.” આ પ્રમાણે મજૂર તરફિ તેણે કેટલાક માસ સુધી કામ કર્યું હતું.

વૉશિંગ્ટનના જીવનચરિત્રમાંથી આવી જાતના ધણા જાણવા જોઈ દાખલા મળી આવે છે. જ્યારે અમેરિકન લશ્કર ન્યુજર્નસેના મોરિસ ટાઉનમાં શિયાળાની મોસમમાં છાવણી નાખી પડ્યું હતું અને ખોરાકની તંગીમાં હતું ત્યારે એક બૂખ્યા સિપાઇને તેણે કહ્યું કે મારા મેજ પર જ અને ખાધ લે. તે સિપાઇ પોતાની નોકરી પર હતો તેથી તેણે તેમ કરવા ના પાડી. વૉશિંગ્ટને તરતજ તે સિપાઇની બંદુક પોતાના હાથમાં લોધી અને તે સિપાઇ ખાધ રહ્યો ત્યાં સુધી તેની જગાએ પેરા બયો. બીજે એક વખતે લશ્કરની કેટલીક ટુકડીઓ વોલાબાઉટમેથી રેડફુક સુધી બચાવના કામ કરવામાં

રામજી હતી ત્યારે એક દુકડી કપ્તાનથી હલકા દરજ્જાના અમલ-
દારની જેમરખ નીચે એક મોટું લાકડું ઉંચું કરતી હતી. જ્યારે
સિપાઇઓ લાકડું ઉંચું કરતા હતા ત્યારે તે અમલદાર “આથો, હં,
ઉપાડો.” એમ બૂમ પાડવા સિવાય બીજું કંઈ કરતો નહોતો.
એવામાં એક ઘોડેસ્વાર ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તે અમલદારને
પૂછવા લાગ્યો કે “તમે કંઈ મદદ કેમ નથી કરતા ?” તે અમલદાર
ગુસ્સે થઈ બોલ્યો “શું હું મદદ કરું ? તમે જાણો છો કે હું કોણ
છું ? મારે તમને જણાવવું જોઈએ કે હું અમલદાર છું.” તે ઘોડે-
સ્વાર ગૃહસ્થ પોતાના ઘોડાપરથી એકદમ હેઠે ઉતરી પડી સિપાઈ-
ઓને લાકડું ઉંચું કરવામાં મદદ કરવા લાગ્યો અને થોડા વખતમાં
જ્યાં તે ચઢાવવાનું હતું ત્યાં ચઢાવી દીધું. પછી તે અમલદારની પાસે
આવી તેણે કહ્યું “અમલદાર સાહેબ ! મારું નામ જ્યોર્જ વૉશિંગ-
ટન છે. હું ન્યુયૉર્કથી આ કામ કેમ ચાલે છે તે જોવા આવ્યો છું.
આ કામ પૂરું થઈ રહે છે તરત તમે તમારા ઉપરી અધિકારી
જનરલ સુલીવાનને મુકામે મળજો.” આ મોટમવાળો અમલ-
દાર, બિનસનદી અમલદારની પાયરી કરતાં ઉંચે ચઢ્યો નહીં. તેના
જેવા હલકા માણસને, વૉશિંગટન, કરનસ અથવા જનરલ કરી
સકયો નહીં.

આ સંબંધમાં વૉશિંગટનની સંપૂર્ણતા વિશે કહેવું જોઈએ કે
હુંડીઓ, રસીદો, ચિઠ્ઠીઓ, વેચાણના કપાલા અને બીજા કાગળોની
નકલો કરીને ધંધાને માટે કેળવણી લેવાની તેણે શરૂઆત કરી હતી,
એ કામ તે એવી સ્વચ્છતા અને સુંદરતાથી કરતો કે તેનું લખાણ
નમુના તરીકે મણવામાં આતું; અને સોળ વર્ષની ઉંમરે તે શાળા-
માંથી ઉડ્યો ત્યારે ધણી વેપારીઓએ તેને નોકરીમાં લેવા માગણી

કરી તેના ખાતગી કામમાં, અને ત્રિજોષે કરીને સન ૧૭૫૬ થી ૧૭૬૪ સુધી, તે પોતાની વિશાળ જમીનમાં પાકતી વસ્તુઓ લઈને મોકલતો અને તેને બદલે જે માલ જોઈએ તે મંગાવતો. તે અરસામાં તેનો સંપૂર્ણતા વિષે મિ. સ્પાકર્સ કહે છે કે “આ કામમાં તે એટલો બધો ચોકસ હતો કે એ કામને માટે ખાસ તૈયાર કરેલી ચોપડીઓમાં, મંગાવેલા સામાનની લાંબી લાંબી યાદીઓ અને જુદા જુદા સોદાગર અને વેપારી પાસે જે જે માલ મંગાવ્યો હોય તેની અનેક પ્રકારની પહેંચો તે પોતાને હાથે લખતો. આ પ્રમાણે કરીને તે પોતાના કામપર સંપૂર્ણ નજર રાખતો, કિંમત મેળવતો; ક્ષેત્ર, ગેરઅવસ્થા અથવા ગેરકાળજીથી ચર્ચા હોય તો તે પકડી કાઢતો; સામા માણસે કંઈ ગેરલાભ લીધો હોય તો તે જણી શકતો; અને એવી વાત તેના જણવામાં આવતી કે તરત સામા માણસને તે જણાવવાને ચૂકતો નહીં.” તેના જાહેર કામકાજના સંબંધમાં મિ. સ્પાકર્સ કહે છે તે જ્યારે યુનૈટેડસ્ટેટ્સનો પ્રેસિડન્ટ થયો ત્યારે પણ ત્રિજોરી તરફથી આવેલા હેવાલનો અને તેની સાથે આવેલા બીજા કાગળોનો ધણી મહેનત અને ધીરજથી તે કાળજીપૂર્વક ટુંકામાં સાર કાઢતો; આથી કરીને છૂટક છૂટક ધણી હકીકત અને ગુંચવણમરેલી ધણી રકમોપરથી કાઢેલા આંકડા તે સંપૂર્ણરિતે સમજી શકતો અને વ્યવસ્થાસર ગોઠવી રાખી શકતો; બીજી કાંઈ રીતથી આ બાબતો આટલી બધી સારી રીતે સમજી શકાય નહીં.

દિક્ષાડેવિદ્યાના મરહુમ આઈઝાક ટી. હુપરે એક વખત ગ્રેટબ્રિટનની મુલાકાત લીધી હતી. ડબ્લીનમાં એક શ્રીમંતને ઘેર તેને જમવા બોલાવ્યો હતો, જ્યારે તે ગૃહસ્થને ઘેર તે હતો ત્યારે બીજા એક જણે તેને બીજે દિવસે પોતાને ત્યાં જમવા આવવાનું લેખી

આમંત્રણ મોકલ્યું. કુપરે તે આમંત્રણની ચિઠ્ઠી મોટેથી વાંચી તે સાંભળીને પેલો ગૃહસ્થ બોલ્યો:—“ એ લોકો ધણા આબરૂદાર છે પણ પહેલી પંક્તિના નથી. તે અમારા ધર્મના છે પણ અમારી બરો-બરીના નથી. તેમનો પિતા કારીગર હતો.” કુપરે જવાબ દીધો “ હું પણ કારીગર છું. જો આ વાત તમારા જાણવામાં હોત તો કદાચ તમે મને જમવા નોતરત નહીં.” યજમાન બોલી ઉઠ્યો “ તમારા જેવા દેખાવનો અને તમારા જેવી શુદ્ધિવાળો માણસ કોઈ દહાડો કારીગર હોય એ વાત શું બનવા જેવી છે ?” કુપરે જવાબ દીધો “ ધણાં વર્ષ સુધી મેં દરજીનો ધંધો કર્યો છે. જુઓ મારા હાથ, તે પર કાતરનાં ચાકાં તમને નથી દેખાતાં ? ફિલાડેલ્ફિયાના એયર થવા પામેલા કેટલાક ગૃહસ્થોએ દરજીનું કામ કરેલું છે. જ્યારે હું ત્યાં રહેતો ત્યારે ત્યાંના સરન્યાયાધીશની સાથે હું ધણીવાર રસ્તામાં ચાલતો. મારા મનમાં કોઈ દિવસ એમ નહોતું આવ્યું કે તેમાં મને કંઈ માન છે; અને હું ધારૂં છું કે તેના મનમાં પણ એવો વિચાર કદી આવ્યો નહીં હોય ” ગ્રેટબ્રિટનમાં જાતિભેદની લાગણી આ પ્રમાણે પ્રસરેલી છે એ અજાણ્ય પામવા જેવું છે; કારણ કે ત્યાં તેથી ઉલટી લાગણીને જાહેરમાં વખાણવામાં આવે છે. એક અંગ્રેજ રાજ-પુરુષને માટે એવું કહેવાય છે કે—એમાં તેને માન અને આબરૂ જ છે—હાઉસ ઝાંઝ ડૉમન્સના એક સલાસદે એક વખત સભામાં તેને ગાળો દમ તેની સાથે લઢવા માંડ્યું અને તેને મહેલું મારી કહ્યું કે “ તું નીચા કુળમાં જન્મેલો છું. મારા પાપના તું જોડા સાફ કરતો હતો તે હજી મને યાદ છે ” તે રાજપુરુષે એવો જવાબ આપ્યો કે જેથી આખી સભા દિગ્ગં થઇ ગઇ. “ વરૂં સાહેબ ! પણ હું એ કામ બરાબર રીતે નહોતો કરતો ?” પોતાનું કામ બરાબર રીતે કરવાના માનથી તે પૂર્ણરીતે સંતોષ હતો.

પોતાના ધંધાને હલકો ગણવાથી જેમ ફતેહ મેળવવામાં વિઘ્ન પડે છે તેમ પોતાની હલકી ઉત્પત્તિથી ચરમાવાથી પણ પડે છે, ઝાનીકેઝા નામનો આઘબલનો પ્રખ્યાત અભ્યાસક થઈ ગયો છે તેણે પોતાની નોંધમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—“ મારી હલકી ઉત્પત્તિ મારે યાદ રાખવી જોઈએ, અને મારે કદી ભૂલી ન જવું જોઈએ કે જે ગરીબાવસ્થા અને કંગાલતામાંથી હું ઉપર આવ્યો છું, તેમાં કંઈ અણધારી બીના બનવાથી મારે ફરી જવું પડે. ” તેર વર્ષની ઉંમરે તે અનાથાશ્રમમાં હતો અને સાવ બહેરો હતો; ત્યાં તે ગુણ-પાટના જોડા બનાવતો અને તે કામ એવી કુશળતાથી કરતો કે એક મોઝીએ પચીસ ત્રીસ ગરીબોમાંથી તેને પસંદ કરી પોતાની દુકાને નોકર રાખ્યો. ત્યારબાદ કેટલાક મિત્રોએ એની સલાહ આપી કે એક લોકપ્રિય દંતવૈદ્ય તેનું બહું ઇચ્છતો હતો તેની પાસેથી દાંતનું વૈદ્ય તેણે શીખવું; એક વર્ષમાં તેણે આ કામમાં એટલી પ્રવિણતા મેળવી કે પોતાની આગવી દુકાન શરૂ કરવાની તેને સલાહ આપવામાં આવી; આ કામ માથે લેવાની તે તૈયારી કરતો હતો, એવામાં દૈવ યોગે છાપવાના કામ તરફ તેનું લક્ષ દોરાયું. આમાં પણ તેણે પહેલાંના જેવી પ્રવિણતા મેળવી અને એક દૂર દેશમાં આવેલું ‘ ફારેઇન મીથનરી સોસાયટી ’નું છાપખાનું ચલાવવાને થોડા વખતમાં તે લાયક થયો. જે કામ શીખવાનું હોય તે સંપૂર્ણ રીતે શીખી જવાના તેના સર્વોપરી ગુણને લીધે તે આખરે વિવેચનકળામાં પ્રવૃત્તિ વિદ્વાન થયો અને તેના વખતના આઈબક્કના અભ્યાસકામાં સૌથી ઐશ્વર્યો બન્યો. તે એમ ધારતો કે બાળપણમાં તેણે ભોગવેલો ગરીબાઈ અને અપ્રસિદ્ધિની યાદગીરી તેણે ઉંચામાં ઉંચી ફતેહ મેળવવાને અવશ્યની હતી. સ્કૉલરશીપ મેળવી સાથે સરખાવવા જેવું આ

ઉમદા દર્શાંત છે. સ્કૉલરગર ગર્વિષ્ટ વિવેચક હતો અને એક નાના આકારની તસખીરો ચિતરનારનો છાકરો હતો; તેથી તે એટલો ઉદાસ થતો કે પોતે લખેલા આત્મચરિત્રમાં તેણે એવું સાબિત કરવાનો ચત્ન કર્યો કે “વીરોનાના રાજવંશી કુટુંબનો છેલ્લો હયાત પુરુષ” હું છું. આવા અભિમાનથી વિવેચનકળામાં વધારે કુશળ થતાં તે અટક્યો નહીં હોય તોપણ તેથી તેના જાતિભાઈઓમાં તેની પ્રતિષ્ઠા તથા વજન ધણું કમી થયાં છે.

નિરાભિમાનથી સ્વર્ગનો દરવાજો ખુલ્લો થાય છે એટલુંજ નહીં પણ આ દુનિયામાં પણ ફતેહ મળે છે. કહ્યું છે કે “વિનાશ કાળે વિપરીત શુદ્ધિ.” આ કહેવત ધર્મ સંબંધી બાબતોને વિશેષરીતે લાગુ થતી હશે તોપણ તે દુનિયાદારીનાં કામકાજને લાગુ પડતી નથી એમ નથી. પોતાના ધંધાથી અથવા પોતાના ગરીબ સંબંધીઓથી શરમાવું એ એવા પ્રકારની જૂઠું છે કે તે શ્રેષ્ઠતા મેળવવામાં આડે આવે છે. “ટાચે” ચઢવાનો ઉમદા રસ્તો પકડવાને મોડું અને ઉદાર મન જોઇએ તે એવા સાંકડા વિચારના માણસમાં હોતું નથી.

ધણું પણ ઉપરચોટિયું જ્ઞાન હોય તેના કરતાં થોડું પણ સંપૂર્ણ રીતે મેળવેલું જ્ઞાન કેટલું બધું વધારે ઉપયોગી છે એ વિષે “જાત મહેનત”માંથી લીધેલો નીચેનો ઉતારો આપી આ પ્રકરણ અમે સમાપ્ત કરીએ છીએ.

“જ્ઞાનની કિંમત તેના જથ્થામાં સમાયલી નથી પણ તેના ઉપયોગમાં સમાયલી છે. તેટલા માટે થોડું પણ ચોક્કસ જ્ઞાન, ઉપરચોટિયા ગમે તેટલા જ્ઞાન કરતાં વ્યવહારમાં વધારે ઉપયોગી થાય છે. ‘જ્ઞાનનો પ્રસાર’ હાલ થયેલો હોવા વિષે આજકાલ કહેવામાં આવે તે ખરું તો છે પણ એ પ્રસાર એટલોબધો પહોળો થયો છે અને

જ્ઞાનનું પડ એટલું પાતળું યદ્ય ગયું છે કે તેથી નીચે ખાવેલું અજ્ઞાન દેખાડી આપવાની ગરજ સરે છે. હાલની પેઠે ત્રણાં પુસ્તક વાંચવાનો પણ થોડાનોજ અભ્યાસ કરવાનો પ્રચાર આગળ નહોતો; અને હરેક બાબત વિષે જરાજરા જાણનાર, પણ એકપણ બાબત પૂરેપૂરી નહીં જાણનારની સંખ્યા હાલમાં ઘણી ઝડપથી વધતી જાય છે. કેટલાક લોકો પોતાના ગજવામાં એક જાતનું નાનું ચાકુ રાખે છે તે ચાકા સાથે આવા પુસ્તક વાંચનારની સરખામણી કાઢીએ કરી છે તે તસ્તવિક છે. એ ચાકામાં એક સાધારણ ચાકા ઉપરાંત કાનસ, ફરશી, આરી, શહાયડી, ઇસ્કુ ફેરવવાનું રાચ અને કાતર હોય છે, પણ તે બધાં એવાં નાનાં હોય છે કે જે વખતે તેમનું કામ પડે છે તે વખતે નકામાં માલમ પડે છે. ”

પ્રકરણ ૫ મું.

એકાગ્રતા.

એક જૂની કહેવત એવી છે કે “ જે એક ધંધા કરતો હશે । પોતાની સ્ત્રી અને સાત છોકરાંનું ગુજરાન કરી શકશે પણ સાત ધંધા કરનાર પોતાનું ગુજરાન પણ કરી શકશે નહીં. ” આનું કારણ બાકું છે: એક ધંધા કરનાર પોતાનું બધું ધ્યાન તેમાં પરોવે છે; તત ધંધા કરનારનું ધ્યાન સાત ઠેકાણે વહેંચાયેલું હોવાથી એકમાં ઘટ આવતું નથી. બધી તોપોનો માર કાઢીએક અમુક સ્થળે ચલાવી કિલ્લામાં બાકાર પાડી શકાય છે. “ મર્ચન્ટસ મેગેઝીન ” મના ચોપાનિયામાં કાઢીએ લખ્યું છે કે “ દુનિયામાં ફતેહ મેળવ-

નાર માણસ નિશાન તરફ તાડીને અંદુક ફેડનાર જેવો હોય છે. જો તેણે ફેડેલી અંદુક નિશાન ચૂકે તો તેથી દારૂનો વ્યય નકામો જાય છે. નિશાન પર અથવા તેની નજીક વાગે ત્યારેજ તેણે ફેંકેલી ગોળાથી ઉપયોગી અર્થ સરે છે. એજ પ્રમાણે દુનિયા રૂપી રમતમાં માણસ જે કામ કરે તે ગણતરીમાં ગણાય એવી રીતે કરવું જોઈએ. જો એમ ન થાય તો તેને ક્યાં વગર રહેવા દેવું એ પણ સરખુંજ છે. એકાદ મોટી ધારણા પાર પાડવા તરફ પોતાનું બધું ધ્યાન રોકવાને બદલે, ધણું કામમાં જે માણસ પોતાની મહેનત વહેંચી નાખે છે તે માણસ કરતાં, વાયુગતિસૂચક યંત્રને મથાળે ચોટેલી પાટીઆની ચીપ, કોઈ સંચો ચલાવવાને બદલે નકામી હવામાં ફડફડે છે તે વધારે નિરૂપયોગી નથી. લાટિન ભાષામાં કહેવત છે કે “ જે જે સસલાની પાછળ દોડે છે તે એકેને પકડી શકતો નથી ” તે વાસ્તવિક છે.

પ્રખ્યાત અર્લ ઓફ એથામ નો દીકરો વિલિયમ પિટ્ઝ કે જેણે અઢારમાં સેંકડાના મામલામાં અગ્રેમર ભાગ લીધો છે તેને બચપણથી જાહેર કામમાં ભાગ લેવાની કેળવણી આપવામાં આવી હતી. તેના આઠમા વર્ષથી તેને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે તારા પ્રખ્યાત બાપનું નામ રહે એવી જાહેર જીંદગી તારે ગુજારવાની છે. આ એકજ ધારણા પાછળ તેણે બાળપણમાં પણ પોતાનું બધું લક્ષ રાખ્યું હતું અને એટલી ઉમ્મરના છોકરાને જાણે એવી ધણીજ જાણવાનેગ બુદ્ધિ બતાવી હતી. શાળામાં કે પાઠશાળામાં જે જે અભ્યાસ તે કરતો, જે જે કામ તે કરતો, જે જે રમત તે રમતો તે બધામાં એવી જોડવણ રાખી હતી કે તેને માટે યોગેલી ધારણામાં મદદ થાય. તેના બાપે તેના મનમાં જે એક ધારણા ઠસાવી હતી

તેમાં એવી એકાગ્રતાથી તેણે પોતાનું મન પરોવ્યું હતું કે બાવીસ વર્ષના થયો તે પહેલાં તે પાલ્કામેન્ટનો સભાસદ થયો, ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે ચાન્સેલર ઝાંફે ધી એક્સચેન્જર થયો અને પચીસ વર્ષની ઉંમરે રાજ્યનો મુખ્ય પ્રધાન થયો. એ ધારણા પાછળ એથી ઓછું લક્ષ તેણે રાખ્યું હોત તો આટલી કીર્તિ તે મેળવી શક્યો નહોત, અને તે વખતના સૌથી સરસ અને શુદ્ધિશાળી રાજપુરુષોની સામે હરીફાઈમાં આટલો બધો કાવો ગયો નહોત. જ્યારે તેને સત્તા મળી ત્યારે પણ પોતાની મૂળ ધારણાના કામમાં તેની એકાગ્રતા ઓછી થઈ નહોતી. જેમ જેમ તેની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ તેમ તેમ તેની માનસિક અને નીતિનિયમાધીન શક્તિઓને તે એ ધારણામાં વધારે ને વધારે કામે લગાડતો ગયો. તેની જમ્પરી સ્વેચ્છા પ્રમાણે પા સેંકડા સુધી ઈંગ્લાંડ પર તેણે સત્તા ભોગવી, અને તેની યાદગીરી કાયમ રાખવાને એક આભારી પ્રાન જેટલાં માન આપી શકે તેટલાં લખને પચાસ વર્ષની ઉંમર પહેલાં તે સ્વર્ગવાસી થયો.

એક બીજા પ્રકારના કામમાં એકાગ્રતાનું ઉદાહરણ જેમ્સ વોટના ચરિત્ર પરથી મળે છે. બાળપણમાં યાંત્રિક કરામત અને ગણિત શાસ્ત્રના અભ્યાસ તરફ પ્રીતિ માટે તે મશ્ગુલ થયો હતો. તેને ઘેર આવેલા એક પાડોશીએ તેને સઘડીના પથરાપર લીટિઓ દોરતો જોયો તેથી તેના બાપને તેણે કહ્યું કે “આવી રીતે વખત ગુમાવવા દેવા કરતાં એને નિશાળે ભેસાડો તો સાહે.” બાપે જવાબ દીધો “તમે એ વિષે મક્કાહ આપો તે પહેલાં એ શું કરે છે તે જુઓ તો સાહે.” તપાસ કરતાં તે પાડોશીને માલમ પડ્યું કે છોકરો ભૂમિતીના કૃત્યનો ખુલાસો કરે છે. તેનામાં યાંત્રિક વિદ્યાનું કામ કરવાની ખાસ આવડ હતી તેથી તેના બાપે હઠાપણ વાપરી

એવું કરાવ્યું કે તેણે પોતાનો વખત એ વિષયના અભ્યાસમાં ગાળવો. તે વીસ વર્ષનો થયો નહીં એટલામાં ગ્લાસગોની સર્વવિદ્યોત્તેજકાલયે પોતાને માટે ગણિત સંબંધી યંત્ર બનાવી આપવા તેની નિમણૂક કરી. આ જગોનું કામ કરતાં તેણે ઘણી ઉપયોગી બનાવટો તૈયાર કરી પોતાની અજાણ જેવી યાંત્રિકબુદ્ધિ બતાવી આપી. તેના નાનપણમાં તેની મા રૂઢા બનાવતી હતી ત્યારે કીટલીમાંથી વરાળ નીકળતી જોઈને “વરાળ બનાવવા અને જમાવવા” તરફ તેનું ધ્યાન ગયું હતું. કીટલીમાંથી નીકળતી વરાળ પર કલાકના કલાક સુધી તે અખતરા કરી જતો; અને વરાળનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેમાં કેટલી શક્તિ રહેલી છે એ વિષેનું મૂળજ્ઞાન તેને આ પરથી થયું હશે એમ લાગે છે જેને હાલના લોકો ‘થેલ્ડા’ કહે એવી એકાગ્રતાથી તેની વહાલી વાતને વળગી રહી તે બારેમાં બારે મુશ્કેલીઓ દૂર કરી શક્યો, અને યાંત્રિક શક્તિ તરીકે વરાળ કેવી ઉપયોગી છે એ તેણે બતાવી આપ્યું. બીજી શોધો કરીને પણ તેણે પોતાની અગાધ બુદ્ધિ બતાવી આપી છે, તોપણ તેની હમેશની નામના તેણે મનાવેલા વરાળ યંત્રથી થઈ છે. “વરાળ યંત્રથી દુનિયામાં ચાલતા ધંધા રોજગારનું રૂપ બદલી ગયું છે અને દર વર્ષે માણસની શક્તિ અને હાકેમી વધતીજ જાય છે.” આ એકજ બાબતમાં એકાગ્રતાથી પોતાની બુદ્ધિ રોકવાથીજ તે પોતાની ધારણા પાર ઉતારી શક્યો અને વેસ્ટ-મિનિસ્ટર એજીન્સીમાં તેની યાદગીરીની સ્થંભપર લખ્યું છે તેમ “શાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ ઉપાસકોમાં અને દુનિયાનું ખરૂં બહુ કરનારોમાં મોખરાની જગા લેવાને લાયક થઈ શક્યો.”

બોસ્ટનના મરકુમ ડેનિયલ સેફર્ડના જીવનચરિત્રપરથી કામમાં એકાગ્રતાના શાયદાનું બીજું એક ઉદાહરણ મળે છે. આઠથી સોળ

વર્ષની ઉમ્મર સુધી તે પોતાના ગરીબ પશુ લાયકીવાળા પિતાને માટે ગામડામાં ખેતરપર મજૂરી કરતો અને વર્ષમાં માત્ર થોડા દહાડા તેને નિશાળે જવાનો લાભ મળતો. સોળ વર્ષની ઉમ્મર થઈ ત્યારે લુહારનો ધંધો શીખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો અને એ ધારણા પાર પાડવાને તેણે ધર ઓડ્યું. સૌથી વધારે સ્વચ્છ અને લોકપ્રિય ધંધામાં જેટલા મન અને દઢતાથી તે કામ કરત તેટલાથી આ મેલો ધંધો તેણે કરવા માંડ્યો. તેનો કાકા મસાચુસેટસ પ્રગણના સામ્રાજ્ય ગામમાં રહેતો હતો તેને ત્યાં તેને શાગીઈ તરીકે મૂકવામાં આવ્યો હતો. તે કાયદા પ્રમાણે લાયક ઉમ્મરનો થાય ત્યારે તેને “છૂટો” કર્યાનો પોશાક” આપવો અને પાંચ વર્ષ સુધી તેનું ખાખા ખર્ચ અને લૂગડાં ખર્ચ આપવું. જ્યારે તે ઓગણીસ વર્ષનો થયો ત્યારે તેના કાકાએ કહ્યું કે “જો તું છૂટો થયાનો પોશાક માગુ નહીં તો હું તારી શાગીઈનો બારીનો વખત રદ કરી તને રજા આપું.” સાદું નક્કી થયું અને કેનિયલ પોતાના થોડાં લૂગડાંલત્તાં હતાં તે બાંધી પગે ચાલીને ઓસ્ટ્રેલિયા જવા નિકળ્યો. તૈયાર કરી રાખેલી કંઈ નોકરી લેવાને તે જતો નહોતો તેમ જ ધંધો “મળી આવો” તે કરવા જતો નહોતો. પણ લુહારનો જ ધંધો કરવા જતો હતો. વિલિયમ આડમ્સ નામના એક જ માણસને તે ઓસ્ટ્રેલિયામાં ઓળખતો હતો અને તે પણ લુહાર હતો. બન્ને એકજ ગામના—મસાચુસેટસ પ્રગણના હેમિલ્ટન ગામના—હતા. તેથી એક બીજાને ઓળખતા હતા. રવિવારની સવારે વહેલો ઉડી તેની વીંશીમાંથી પોતાના મિત્રની શોધ કરવા તે નિકળ્યો અને સારે નસીમે લેમ્બટેર્વન આગળ વૅશિંગ્ટન મહેલમાં તે તેને મળી આવ્યો. ત્યાંથી બન્ને પાકે સ્ટ્રીટ ટેવળમાં ગયા. એ ટેવળમાં તે પછીથી ધણી વર્ષ સુધી ગયો હતો.

અને તે ભાગમાં બહો આગળ પડતો અને પ્રતિષ્ઠિત ગણાયો હતો. આપરથી જણાય છે કે તેની એકાગ્રતા તેના ધંધામાં તેમજ તેના ધર્મમાં બન્નેમાં હતી. સોમવારે સવારે આડમ્સ સાથે તેણે પંત્યાળું ક્યું. આડમ્સની દુકાનમાંના સરસામાન (હથિયાર અને લોહ) ગણતરી કરતાં ૨૪૦ ડોલરનો થયો. જ્યારે ડેનિયલ પોતાના કાકાને ત્યાં શાગીર્દ હતો ત્યારે રાતે વિશેષ કામ કર્યો બાબત ૬૦ ડોલર કમાયો હતો. આમાંના વીસ તેણે પંત્યાળી પેટીમાં નાખીને બાકીના ૨૨૦ નું ખાતું પાડી આપ્યું. શરૂઆતમાં તે લોહના સળીયા ખરીદ કરતો અને પોતાની પીડપર દુકાને વહી લાવતો. ચાર વર્ષ પછી તે પરણ્યો. અને જૂનો સામાન ખરીદ કરી પોતાનું ગરીબકું ઘર તૈયાર કર્યું. એ સામાન પણ લોહની પેટે પોતાની ખાધે રાતે વહી લાગ્યો હતો. લુહાર શિવાય બીજા કંઈ થવાની આશા રાખ્યા વગર અથવા ઈચ્છા રાખ્યા વગર આ પ્રમાણે તેણે પોતાનું બધું ધ્યાન લુહારના કામમાં લગાડ્યું. દસ વર્ષમાં તે પચાસ હજાર ડોલર કમાયો. તેનું કારખાનું સાહસ, કરકસર અને ઉત્તમ પ્રકારની કારીગરી માટે પ્રખ્યાત થયું અને શહેરના દરેક ભાગમાંથી તેને ત્યાં ધરાડી આવવા લાગી. તેને ત્યાં કામ એટલું બધું વધ્યું કે આખરે પચાસ માણસ તેના કારખાનામાં તેને રાખવાં પડ્યાં. તે બહો પૈસાદાર થયો નહીં, કારણ કે ચાણીસ વર્ષની ઉંમરે જ્યારે તેની પાસે પીસ્તાણીસ હજાર ડોલર થયા ત્યારે ત્યાર પછીની કમાઈ અને મિલકતની આવકમાંથી પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ખર્ચ જતાં બાકી રહે તે પોતાની નજરમાં યોગ્ય લાગે એવા પરોપકારના કામમાં ખર્ચી દેવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો હતો. ચોસઠ વર્ષની ઉંમરે તે મરી ગયો. તેણે પોતાની હયાતીમાં લગભગ એક લાખ ડોલર પરોપકારના કામમાં ખર્ચ્યા;

ખીસ્તાળીસ હજાર ડૉલર પોતાની પાછળ તે મૂકી ગયા. તેની કાર-
કર્મી પરથી જાણાઇ આવે છે કે માણસ રાજપુરુષ, શાંધ કરનાર,
વેપારી કે લુહારનો ધંધો કરવાનો કરાવ કરે તો પણ તેના કામમાં
એકાગ્રતા અને તેની સાથે હમેશ રહેતા બીજા ગુણથી તેને કંતેહ
મળ્યા વગર રહેતી નથી. અમારે કહેવું જોઇએ કે ડેનિયલ સેફર્ડ
સારું નામ કાઢ્યું હતું અને તેની દોષત કરતાં દશ લાખ ગણી
કિંમતની આબરૂ અને પ્રતિષ્ઠા તેણે મેળવી હતી.

કામમાં એકાગ્રતાના ગુણનાં ધણી ઉદાહરણ આપી શકાય
એમ છે. દ્યુથરના મનની મુખ્ય ધારણાં નીતિમાં સુધારો કરવાની
હતી, ન્યુટનનું મન પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં, હર્ષેલનું ખગોળમાં, ડેવીનું
રસાયન શાસ્ત્રમાં, પાસ્કલેનું ગણિતમાં, વિલ્હર્મસેસનનું ગુત્તામગ્નિ-
રીના બંધમોચનમાં, મોઝાર્ટનું ગાયનમાં, વૉર્શિંગ્ટનનું રાજનીતિમાં,
ફ્રાન્સમાં ઉચ્છલપાથળ કરાવવામાં અગ્રેસર ભાગ લેનારનું સ્વતંત્રતા-
માં અને વાઇટફીલ્ડનું મુક્તિમાં એકાગ્ર થઇ ગયું હતું. એકજ
ધારણા રાખવાથી તે મોટા થઇ શક્યા હતા અને દુનિયાને ફાયદો
કરી શક્યા હતા. ખ્રિસ્તીત્વમ્ ફેલાવવાનું કામ કરવામાં પોલ સરખાને
પણ એકાગ્રતા જરૂરતી લાગી હતી. અને તેણે કહ્યું હતું કે “આટલું
એકજ કામ હું કરીશ.” જેને ‘પ્રગ પુરુષ’ એવું ઉપનામ આપ-
વામાં આવ્યું છે તેણે પોતાનાં “છોકરા” ને આ પ્રમાણે શિખામણ
દીધી હતી:—“ તારી આંખોને સીધે સીધું જોવા દેજે અને તારાં
પોપચાં બરોબર તારી નજર આગળ રાખજે. તારા પગના રસ્તાનો
વિચાર કર અને તારા બધા રસ્તા સ્થાપિત થવા દે. જમણી કે
ડાબી આંખોએ ફરતો નહીં.”

ધણા જણ નિષ્ફળ કેમ નિરડે છે એ વાતને। ખુલાસો “નઠોર

નિશાળીઆને વતરણાં 'ધણાં' એ કહેવતથી થાય છે. ધણાં કામ તરફ ધ્યાન રાખવાથી એકે કામ તરફ પૂરતું ધ્યાન રહેતું નથી. અમે જાણીએ છીએ કે હાકતર આમ્સ કંસાર્કના મત પ્રમાણે “ નહોર નિશાળીઆને ધણાં વતરણાં હોષ થકેજ નહીં, ” અને એ કહેવત “ ધિકારી કાઢવા જોગ અસત્ય વાતતું દઢ કથન કરે છે. ” તેની શિખામણ એવી હતી કે “ ધણાં કામ હાથમાં લીધાં હોય તો પણ તે બધાને ચાલતાં રહેવા દો. ” પણ તેમને ચાલતાં રાખવા એજ મુશ્કેલી ભરેલું છે હજારમાં એક માણસ પણ તેમને ચાલતાં રાખી શકે નહીં. એમ કરવાની કળવિકળ અને કૌવત તેમનામાં હોતાં નથી. એવા માણસો નિષ્ફળ નિવડે છે તેનું કારણ એછે કે પોતાનાથી થઇ શકે નહીં એટલું બધું કામ કરવાને તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. એક યોજના વિષે નેપોલિયનને તેના એક અમલદારે કહ્યું કે ‘ તે અશક્ય છે. ’ નેપોલિયને જવાબ દીધો, “ શું તમે અશક્ય છે એમ કહો છો ? ‘ અશક્ય ’ એ વિશેષણ એવકુદ લોકો વાપરે છે. ” પણ યુરોપમાં એકજ નેપોલિયન થયો છે અને અમેરિકામાં તો એકે થયો નથી. અને તેને પણ ધણાં કામ હાથમાં લેવાનું ફળ આખરે વૉટરલુની લઘાઇમાં મળ્યું હતું જ.

થઇ શકે તેથી ધણાં કામ સાથે હાથમાં લેવાથી દુનિયામાં સૌથી વધારે શુદ્ધિશાળી માણસોમાંના પણ ધણા જણ નિષ્ફળતા પામ્યા છે. કોલરિજ શુદ્ધિમાં રાક્ષસ જેવો હતો પણ કામ કરવામાં બાળક જેવો હતો. પોતાના સમયના બીજાં માણસો કરતાં શુદ્ધિમાં ચઢિયાતો છતાં, કામ કરવામાં તે બધાના કરતાં ઊતરતો હતો. તેનું ખરું કારણ એ હતું કે તેના કામ અને વિચારમાં એકબીજાની ખામી હતી. તે ધણાં કામ હાથમાં લેતો પણ થોડાં જ પૂરાં કરતો. તે

સારી શરૂઆત કરી જાયતો. પણ જેવી રીતે શરૂઆત કરી હોય તેવી રીતે કામ પાર ઉતારી શકતો નહીં. તે મનસૂઆ કરવામાં મોટો હતો. પણ તેનો અમલ કરવામાં નાનો હતો. ચિત્ત એકાગ્ર રાખે અને તેને ખૂબ મહેનત કરાવી તેની બારે શક્તિઓને જાગ્રત કરે એવી ચોક્કસ ધારણા તેણે રાખેલી ન હોવાથી તેની જીંદગી નિષ્ફળ નિવડી. જ્યારે કોલારિજ જેવા મહાન પુરૂષો ધારણા અથવા ઉદ્દેશ વગર કામ કરવાથી નિષ્ફળ નિવડ્યા છે ત્યારે સાધારણ માણસોને એ પ્રમાણે કરવાથી નિષ્ફળતા મળે અથવા તેઓ મહારાષ્ટ્ર જાય અથવા જૂલ કરે એમાં કંઈ નવાઈ છે ?

જીવાન માણસે શો ધંધો કરવો એ જેમ વધારે વહેલું નક્કી કરવામાં આવે તેમ તેને વધારે ફાયદા ભરેલું છે, જેઓને માટે બાળપણથી નક્કી કરવામાં આવ્યું હોય છે કે તેમણે અમુક રસ્તો લેવાનો છે તેઓ ફતેહમંદ નિવડવાને માટે જાણીતા થયા છે. પ્રખ્યાત દાકતર ફાર ઓકરવાદમાં હતો ત્યારથી તેણે શું કરવું એ નક્કી કર્યું હતું. ‘તું શું થઈશ. એમ બાલ્યાવસ્થામાં તેને પૂછવામાં આવતું ત્યારે તે હમેશા એવો જવાબ દેતો કે “ ધર્મ ગુરૂ થઈશ. ” તેણે બરાબર નિશ્ચય કરીને જવાબ દીધો હતો એ વાત એ પરથી જણાય છે કે તેણે પોતાનું વાંચન, અભ્યાસ અને રમતો પણ એવી રાખી હતી કે એ ઉદ્દેશમાં તેને મદદ કરે. તે પોતાના સો બતીઓને વ્યાખ્યાન આપતો, કોઈ કોઈ વાર મુંઝેલા પક્ષીને માટે મડદને દાટતી વખતે કરવામાં આવે છે એવો ધર્મોપદેશ કરતો. ધર્મગુરૂ શિવાય બીજા કોઈ કામના વિચારમાં—તે ગરક થઈ જતો નહીં. તેના બાપની ઇચ્છા એવી હતી કે તેણે વૈદ્યનો ધંધો શીખવો; પણ ધર્મગુરૂ થવાને તેના દીકરાનું વચ્ચે એવું મજબૂત હતું કે ધણો નાસીપાસ થઈને તેણે પોતાની ઇચ્છા

પડતી મૂઢી. ત્યાર પછી તેનો વખત, કૌવત, ઉલોમ અને ખંત ધર્મ-ગુરુના ધંધામાં તેણે રાક્યા અને (ખ્રીસ્તી દેવળમાં) ઉપદેશકના આસનપરથી બાપણ કરનારાઓમાં સોથી શ્રેષ્ઠ થયો.

કોલમ્બસના સંબંધમાં પણ એ જ પ્રમાણે બન્યું છે. જુવાનીમાં તેણે જૂઓળનો અભ્યાસ કરવાને શોખ બતાવ્યો હતો, અને એવી કલ્પના કરી હતી કે આટલાન્ટિકની પશ્ચિમે મોટા દેશો આવેલા હોવા ભ્રમ્યે. એ સંબંધના વિચાર તેના મનમાંથી ખસતાજ નહીં અને તે પોતાના મનને પૂછતો કે “ એ દેશ હું શી રીતે જોળી કાઢી શકું ? કાઈ દિવસ તે જોળી કાઢવાં એવી તેની ધારણા હતી. તે વહાણચડી થયો અને આખરે પોતાની ધારણા પાર ઉતારવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો; પણ એ કામ શીરીતે કરવું ? તેની પાસે પૈસા નહોતા તેમ તેણે પ્રખ્યાતી પણ મેળવી નહોતી. આવું મહાભારત કામ કરવાને પોતાના મનની એકાગ્રતા શિવાય બીજા કશાની સહાય તેને નહોતી; પણ “ મન હોય તો માળવે જવાય.” તેની આ એકની એક ધમ્મજાથી તેની હોંશ ખીંચી નિકળી. મદદને માટે પોર્ટુગાલના રાજાને તેણે અરજ કરી. પણ મદદ કરવા તેણે ના પાડી. પોતાના ગામના લોકોને તેણે મદદ કરવા વિનંતિ કરી તે પણ ફોગટ ગઈ. પછી તે વેનિસ ગયો અને ત્યાં અરજ કરી તે પણ અફળ ગઈ. આટલાથી તે ડગ્યો નહીં, પણ સ્પેન ગયો અને ત્યાં રહી ત્યાંની સરકારને કાલાકાલા કરી મદદ કરવા દર વર્ષે અરજ કરતો રહ્યો. આખરે તેના કાલાવાલાને લાંબે તેને જરૂરિયાત મદદ આપવા સ્પેનની સરકારે કબુલ કર્યું. જો કોલમ્બસ પોતાની જુવાનીનો વિચાર લક્ષમાં રાખી પોતાની જીંદગીની ધારણા તરીકે તેને વગમો રહ્યો ન હોત તો તેને નડેલી મુસ્કેટોએ તે દૂર કરી શકત નહીં, અને તેનું નામ આટલું બધું જાણીતું થાત નહીં.

હાઈ નેક્સન આર વર્ષની ઉમ્મરનો હતો ત્યારથી તેણે કરવાનો ધંધો નક્કી કર્યો હતો અને આરમારમાં દાખલ થયો હતો. હાઈ માલ્ડિબરોએ સિપાઇગીરીનો ધંધો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો ત્યારે તે પંદર વર્ષનો હતો. પ્રખ્યાત અમેરિકન લેખક વિલ્યમ બર્ડે તેર વર્ષની ઉમ્મરનો હતો ત્યારે તેણે લેખકનો ધંધો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. હાર્વર્ડ સર્વિસોત્તેજકાલ્યનો સૌથી વધારે લોકપ્રિય થયેલા રસાયનશાસ્ત્રી નહાનો હતો ત્યારથી એ ધંધો તેણે કરવા માંડ્યો હતો અને આર વર્ષની ઉમ્મરે તેના આપના ઘરમાં તેને માટે એક ન્હાની પ્રયોગશાળા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. પચીસ વર્ષની ઉમ્મરે દેશના સૌથી સરસ રસાયનશાસ્ત્રીઓની બરોબરીમાં તે ગણાવા લાગ્યો. કામમાં એકાગ્રતા રાખવાથી માણસની શક્તિઓને ફેલેલો રસ્તો જડે છે એટલુંજ નહીં પણ એ રસ્તો તેથી ટુંકા થાય છે.

એ વાત નિઃસંશય છે કે સર રૉબર્ટ પીટ તેના આપ કરતાં મોટો થયો તેનું કારણ એ છે કે તેના આપે હાઉસ ઓફ કામન્સને માટે તેને કૃતવણી આપી હતી. તેની નાની વયમાં તેના મનમાં બીજી બાજતો સાથે એ વાત ઠસાવવામાં આવી હતી કે તારે તારી જીંદગી હાઉસ ઓફ કૉમન્સમાં કાઢવાની છે. બાળપણમાં બાપણ કરવાની ટેવ તેને પાડવામાં આવી હતી. બાપણકર્તાને માટે હિંચું આસન જોડાયે તેને માટે એક ટેબલ તે કામમાં લેતો; પોતાના ગોડીઆઓને ખેમાડી પાર્લામેન્ટની નક્કલ કરતો અને આ પ્રમાણે અભ્યાસ કરી જે ઉંચા સ્થાને તે પ્રખ્યાત થયો તે સ્થાનને માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી. તે જે જે કામ કરતો તે પોતાની ધારણા લક્ષમાં રાખીને કરતો. એ ધારણા પાર પાડવામાં અડચણ કરે એવું કંઈ કામ કરવામાં આવતું નહીં. તે બીજી બી આ એકજ

ધારણા હતી તેથી પોતાનો દરેક અનુભવ અને કૃત્ય—ચાંચન, અ-
ભ્યાસ, મહેનત અને રમત—આ ધારણા પાર પાડવામાં મદદ કરે
એવી રીતે તે કરતો.

અમે કહી ગયા છીએ કે જુવાન માણસ, વેપારી, ધર્મગુરુ
અથવા લુહાર ગમે તે થવાને નિશ્ચય કરે તો પણ બધું સરખુંજ
છે. કારણ કે બધા ઉપયોગી ધંધામાં સરખું માન છે; તેથી જો
પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની તેની ઇચ્છા હોય તો ગમે તેમા તે તેને મળી
શકે. “ ધરનાં ધુમાડિયાં સાફ કરનાર ” ઉવિડ પોર્ટરની ઇચ્છાડના
પ્રતિષ્ઠામાં તારીફ કરેલી છે. જ્યારે તે નાનો છોકરો હતો ત્યારે
કાંઈ જાનોમાનો તેને ઘેરથી તેને ચોરી ગયો હતો અને તેની મરજી
વિરુદ્ધ એ કામ તેની પાસે કરાવ્યું હતું. એ કામમાં તેણે શ્રેષ્ઠતા
મેળવી અને અઢાર વર્ષના થયો ત્યારે સ્વતંત્ર રીતે એ ધંધો કરવા
લાગ્યો. બર્નાડ કહે છે કે થોડા વખતમાં તે “ ધણો બુદ્ધિશાળી અને
ઉપયોગી માણસ થયો અને વેદ્યેક મહેત્તામાં હોગિયાર ધુમાડિયું
સાફ કરનાર ગણાવા લાગ્યો. ” તેને ફતેહ મળી તેનું કારણ એ
હતું કે જોમ એપાઈ બુદ્ધિ વાપરી રંગ મેળવતો તેમ તે પોતાની
બુદ્ધિ વાપરી ધુમાડિયાં સાફ કરતો. પોતાની કુરસદનો વખત
પોતાનું જ્ઞાન વંદારવામાં તે નાનતો, અને આ બાબતમાં પોતાની
જીજ્ઞાસા પૂરી કરવાને રાતે ઉંઘવાના વખતમાંથી પણ થોડા વખત
કાઢતો. તેના સમજવામાં આવ્યું હતું કે જ્ઞાનથી તેના કામની કિંમત
અને ગૌરવ વધશે. ઉપયોગી ધંધા ગમે તેટલા હલકા હોય તોપણ
જ્ઞાનથી તે ઉંચા થાય છે. જ્ઞાનવાળો ખેડુત, લુહાર, સુથાર, વેપારી
અથવા ધુમાડિયું સાફ કરનાર બીજી વાતે તેમના જેવાજ પણ જ્ઞાન
વમરના ખેડુત, લુહાર, સુથાર, વેપારી અથવા ધુમાડિયું સાફ કરનાર

કરતાં વળન અને લક્ષ્યમાં ચઢિયાતા હોય છે. ડાઉન પેટરને ધણાં માન અને પ્રતિષ્ઠા મળ્યાં. તેણે મિલકત મેળવી અને તેની સાથે ધુમાડયું સાફ કરનાર માણસ અને છોકરાં જે ધણું કરીને અગાન અને હક્કા વર્ગનાં હોય છે તેમની ઉન્નતિ કરવામાં મહેનત કરી. એ વિષયપર તેણે લખેલા પુસ્તકથી તેમની તરફેણમાં લોક મત ફેરવવાને પરાપકારી મનના માણસ જાગૃત થયા. તેની આખર અવસ્થામાં કાંઈએ તેને પૂછ્યું કે “ જે ધંધો લોકો ધિક્કારી કાઢે છે અને હક્કો મળે છે તેમાં આટલી બધી પ્રતિષ્ઠા તમે શી રીતે મેળવી શક્યા ? ” તેણે જવાબ દીધો, “ એકે કલાક અથવા એકે મિનીટ નકામો ન ખરચ્યાથી. ”

ચોક્કસ ધારણા રાખીને કામ કર્યું હોય તો એકાગ્રતાથી કેટલો બધો ફાયદો થાય છે તે જુઓ ! સધળા ચાલાક જુવાન માણસો થોડું અથવા ધણું વાંચે છે; પણ અમુક વિષયનો અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કરીને તે વિષય સંબંધીજ થોડાજ જણ વાંચે છે. ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, મુસાફરી, નવલકથા વગેરે કંઈ પણ ચોક્કસ ધારણા વગર તેઓ વાંચે છે. કિમતી અને દમ વિનાનું, સારૂ, નરસુ અને મજામ જે પુસ્તક હાથમાં આવી ચઢે તે તેઓ વાંચે છે. આવું વાંચન છેકજ નકામું ન હોય તો પણ પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા વાંચનની સાથે સરખાવતાં તેમાં ગયેલો વખત અર્થજ છે. હાલકરણ તરીકે ઇતિહાસ જેવો વિષય પસંદ કરી તેપર શું શું વાંચવું એ જુવાન માણસ નક્કી કરે અને ધણા માસ અથવા ધણાં વર્ષ સુધી એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરે તો જ્ઞાનના એ વિષયમાં તે પ્રખ્યાત થયા વગર રહેશે નહીં. એ વિષય સંતોષકારક રીતે પૂરો કર્યા પછી તેણે જીવનચરિત્ર જેવો બીજો વિષય પસંદ કરવો અને એવીજ બારીક

રીતે તેનો અભ્યાસ કરવો એટલે દેશોદેશનાં પ્રખ્યાત સ્ત્રી પુરુષોની હકીકતથી તે માહિતગાર થશે અને તેનું મગજ તેને પોતાને માટે તેમજ બીજાઓને માટે એક લાયક સોજતી થશે. હાલના વખતમાં જુવાન માણસો જે પુસ્તકો વાંચે છે તેથી તેઓ એવા બમડી જાય છે કે તેમની જાતના પણ લાયક મિત્ર થઈ શકતા નથી. એવા વાંચનથી કંઈ જ્ઞાન વધતું નથી, પણ આ દુનિયામાં હોઈ શકે નહીં અને વ્યવહારમાં અમલમાં મૂકી શકાય નહીં એવા વિચાર તેમના મગજમાં ભરાય છે. જે પુસ્તક વાંચવાને બદલે બાળા નાખવા યોગ્ય છે તે પુસ્તકો વાંચી માણસ પોતાનું મગજ કે જેથી તે હેવાનથી ઉંચી પંક્તિને ગણાય છે તેને જીએ મારે છે અથવા નાનું કરી નાખે છે. અમે ઉપર જે રીત બતાવી છે તે રીતે ચોક્કસ ધારણા રાખી વાંચવાથી જુવાન સ્ત્રી અને પુરુષોની ઉન્નતિ થાય છે.

સોજતીઓના સંબંધમાં પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. ઘણા જુવાન માણસો કંઈ પણ પૂર્વવિચાર અથવા ધારણા વગર “ રામ, ગોવિંદ કે લક્ષ્મણ ” ગમે તેની સોજત કરે છે. સદ્ગુણી અને પ્રામાણિક રીતે રહેવાને ઇચ્છા રાખનારામાંના કેટલાકે પણ મિત્રો કેવા રાખવા એ વિશે કંઈ ચોક્કસ ધારણા ઠરાવેલું હોતું નથી. એવા માણસોએ આ પ્રકરણમાં વિવેચન કરેલો વિષય મિત્રાના સંબંધમાં પણ લાગુ પાડવો અને માત્ર એવા મિત્રો પસંદ કરવાનો નિશ્ચય કરવો કે જેમની સોજતથી, તેમની બુદ્ધિ, મરદાની, અને ડાઘ વગરની વર્તણૂક પર સારી અસર થાય. એમ કરવાથી ચોક્કસ ધારણા રાખવાના અમૂલ્ય ફાયદા તેમને હાંસલ થયા વગર રહેશે નહીં.

ધંધો પસંદ કરવામાં પણ એજ પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ઘણા

જીવન માણસોએ નિશ્ચય કર્યો હોતો નથી કે આપણે શા ધંધો કરીશું. તેઓ કરી શકે એવા ધંધા ધંધા હોય છે પણ તેમાંથી કયો પસંદ કરવો એ નક્કી કરવાનું કામ મુશ્કેલ જણાયો તો એ કંઈ પણ નિશ્ચય કર્યા વગર અકસ્માતથી જે ધંધો કરવાનું બની આવે તે કરે છે. પોતાની જાદગી કઈ બાબતમાં ગાળવાની છે એ વાતનો શરૂઆતથી બરાબર વિચાર કરી તેમણે નક્કી કરી રાખવાની કેટલી બધી જરૂર છે એ તેમણે જાણવું જોઈએ, અને તે પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ આવો અગત્યનો પ્રશ્ન ચોક્કસ રીતે નક્કી કરવાથી, આકાશ-માંથી વાગના રણસીંગાના અવાજથી જેમ લસકર ભેગું થાય તેમ તેમની માનસિક અને નીતિનિયમાધીન શક્તિઓ પાછી એકઠી થાય છે.

જીવન માણસો આગળના વિચાર કર્યા વગર મત્ર હાલને માટે કંઈ ધંધો પસંદ કરે છે આગળ જતાં આપણે શું કરવાનું છે ? અથવા શામાં વધારે ફાયદો થશે ? એ વાતનો જરા પણ વિચાર કર્યા વગર હાથ જેમાં ફાયદો મળે તે કામ તેઓ પસંદ કરે છે, પરિણામ એ થાય છે કે અઢાર વર્ષની ઉંમરે મળતો હોય તેથી વધારે પગાર તેમને ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે મળતો નથી અને ગમે તેમ કરી પોતાના ગુજરાન જોટવું કમાઈ ખાવાને તેઓ એક કામ મૂકીને બીજું લે છે અને બીજું મૂકીને ત્રીજું લે છે. આ વર્ગના માણસોનું આપણા દેશમાં આખું લસકરનું લસકર છે. એ વર્ગના લોકો ચોક્કસ ધારણા વગરના અને દયા ખાવા જેવા હોય છે. એમાંના ધંધા જણે જાદગીપર્યંત સુખી થવાય એવા એકદ સારા ધંધામાં પડવાનો સોનરી તક ખોઈ હોય છે અને પોતાને હાથે કરી ને જીવના સુધી વૈતરું કરવાની પગચાળી પસંદ કરી હોય છે. કંઈ પણ ચોક્કસ ધારણા સંવેગથી નક્કી કરી તેને દબાવી તેઓ

વળગી રહ્યા હોત તો તેમને આટલું દુઃખ ખમવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોત.

કામમાં એકાગ્રતા રાખવાની ટેવ સાથે પોતાની જાતપર આધાર રાખવાની ટેવ હોવી જોઈએ. પોતાના પંડપર આધાર રાખવાની ટેવ જીવન માણસમાં ન હોય તો એમ સમજવું કે ફતેહ મેળવવાને તે પૂરતી રીતે તૈયાર થયો નથી. પોતાની જાત કરતાં બીજાઓ પર વધારે આધાર રાખવાનો ટેવ હોવાથી તે દહતા અને શ્રમથી યોજના કરી શકશે નહીં અને કરેલી યોજનાનો અમલ કરી શકશે નહીં. પોતાની જાતપર આધાર રાખવાનો ગુણ જેમ તેનામાં વધારે હશે તેમ તે પોતાનો ધારણામાં વધારે એકાગ્રતા અને દહતા બતાવશે. પોતાનો જાતપર આધાર રાખવો એ પોતાની જાતનો ગર્વ રાખવો નથી, પણ દુનિયામાં પોતાનો રસ્તો કાપવાને પોતાના સામર્થ્યપર આધાર રાખવાનો મરદાઇભરેલો ગુણ છે અને તે બધે વખણાય છે. જ્યારે સોમ્યુઅલ જે. મીલ્સે પોતાની સાથે બજાનાર એક મિત્રને કહ્યું કે “તમે અને હું નાના માણસ છીએ; પણ મરતા પહેલાં આપણા નામની અસર પૃથ્વીના ગોળાની બીજી બાજુએ પહોંચશે” ત્યારે તે કંઈ પોતાના મનનો ગર્વ બતાવતો નહોતો. પોતાના પંડપર આધાર રાખનાર અને એકાગ્રચિત્તથી પોતાનું ધારણું કામ કરનારના જેવું તેનું બોલવું હતું. જેમ પોતાની ફરજ બજાવવાને પોતે તત્પર હોવાની વાત તે જાણતો તેમ પોતે ફતેહ-મંદ નિવડવાનો છે એમ પણ તેની ખાતરી હતી. તે પોતાની ધારણા સહેલથી અને ફતેહમંદીથી પાર પાડી શક્યો; પશ્ચિમ તરફના દેશમાં ખુલ્લેખાચરે ભરાઈ રહેલી અનીતિ તેણે શોધી કાઢી; પગી તેજ કામ હિંદુસ્તાનમાં કર્યું; અને આખરે આફ્રિકાનો ઉદ્ધાર કરવાની મહેનત

કરતો કરતો તે દેવલોક પામ્યો. તેને પોતાની જાતપર ભરોસો હતો અને એવોજ ભરોસો, ફતેહ મેળવવા ધૃત્તિનાર દરેક જુવાન માણસને હોવો જોઈએ. આથી કરીને તેની સર્વ શક્તિઓ જાગૃત થાય છે અને દુનિયામાં પોતે કરવા નિર્માણ કરેલા કામમાં પોતાનું ધ્યાન પરોવવા તે તેને શક્તિમાન કરે છે. હું ફતેહમંદ નિવડીશ કે નિષ્ફળ નિવડીશ એ મારા પોતાના પરજ આધાર રાખે છે, એ વાત તેના મનમાં ઠસેલી હોવાથી, પોતાનું કામ કરવાને તે પોતાની સર્વ શક્તિઓ કામે લગાડે છે. તેને પૈસા અથવા લાગવગની મદદ કરનાર પૈસાદાર બાપ હોય તો ફતેહ મેળવવાને ઉપયોગી જુસ્સો તેના મનમાંથી નિકળી આવતો નથી. ફતેહ મેળવવામાં પોતાની જાતના સામર્થ્ય કરતાં પૈસાપર તે વધારે ભરોસો રાખે; અને આથી કરીને પોતાના પંડપર તેને ભરોસો રહે નહીં, અને તેથી કામમાં એકાગ્રતા પણ રાખી શકાય નહીં. બાપ ધણી મહેનત કરી પૈસો એકઠો કરે છે અને છોકરાને માટે મૂકી જાય છે. પોતાનાં જુદાં માબાપનું ભરણપોષણ કરવાની છોકરાને શીર કાયદાથી અથવા રિવાજથી ફરજ નાખી હોય તો તેની પોતાની જાતપર આધાર રાખવામાં અને કામમાં એકાગ્રતા રાખવામાં ધણી મદદ થાય, ગમે એટલા પૈસા હોય અને ગમે એટલા માન મળ્યા હોય પણ પોતાની જાતપર આધાર રાખવાના ગુણની ખોટ તેથી પૂરી પડતી નથી.

આ સંબંધમાં ઉલોગની કિમ્મત અને જરૂર પણ આપણને સમજાય છે. સર આઈઝાક ન્યુટન કહેતો કે “ મારી ફતેહ મારી શુદ્ધિથી નહીં પણ મારા સતત ઉલોગને લીધે થઈ છે.” તત્વજ્ઞાન અને ગણિતશાસ્ત્ર સંબંધી તેણે કરેલી શોધોમાં તે એટલા ઉલોગથી ગરક થઈ જતો કે ખાવાનું પણ ભૂલી જતો; અને રાત છે કે દહાડો

એ પણ તેને માલમ પડતું નહીં. સાધારણકચ્છનો પ્રખ્યાત ગણિત-શાસ્ત્રી આર્કીમીડીઝ પોતાનો અભ્યાસ એવી એકાગ્રતાથી કરતો કે બહારની બીજી વસ્તુઓને તે દેખતોજ નહીં. કોઈ પરદેશી દુશ્મને તેના મામ પર હલ્લો કર્યો અને બંદુકનાં સંગીન ધોત્તીને ત્યાંના રહેવાસીઓને નસાડવા માંડ્યા ત્યારે તે ભૂમિતિ સંબંધી અગત્યના પ્રશ્નનો ખુલાસો કરવામાં ગરક થઈ ગયો હતો. લશ્કરના સિપાઈઓ તેનો અભ્યાસ કરવામાં ઝોરડો ફેડી અંદર પેઠા અને શરણુ થવા હુકમ કર્યો ત્યારે તેણે શાન્ત મિજબૂથી અને વિવેકથી તેમને કહ્યું કે મહેરબાની કરીને આટલો કોણિયો પૂરો કરના સુધી બેસો. પ્રખ્યાત વિલિયમ મેસન તેના “ સ્પિરિટ્યુઅલ ટ્રેઝરી ” નામના પુસ્તકની તૈયારીમાં એટલો બધો ગરક થઈ ગયો હતો તે તેની મુલાકાતે આવનારની સાથે વાત કરતો તેની પણ તેને ખબર રહેતી નહીં. એક દિવસ એક ગૃહસ્થ કંઈ કામે તેને મળવા આવ્યો હતો ત્યારે મેસને તેને વચન આપ્યું કે આ કામને માટે ફક્ત એ વખતે હું તમને મળવા આવીશ; તેટલા સાર તેણે તે ગૃહસ્થનું નામ લખી લીધું (અથવા લખી લેવા ધાર્યું) અને નક્કી કરેલે દિવસે તે લખેલું જોયું તો તેને માલમ પડ્યું કે “ અંક ૨ જો કલમ ૮ મી. ” એ પ્રમાણે લખેલું હતું. તે ગૃહસ્થ મળવા આવ્યો તે વખતે આ વાક્યનું તે ચિંતન કરતો હતો અપ્રાહુમ સિંકનમાં એકાગ્રતાની એવી શક્તિ હતી કે બાળપણમાં સાંભળેલું વ્યાખ્યાન બરોબર રીતે તે મોઢેથી બોલી જતો. એ શક્તિ તેનામાં મરણુ પર્યંત કાયમ રહી હતી. જ્યારે તે કાયદાનો અભ્યાસ કરતો હતો ત્યારે ન્યુસાલેમ ડગ્લ-થી સ્ટ્રીંગરીસ સુધી બાવીસ માઇલ તે ચાલતો ગયો અને બેલેકસ્ટન-ફ્રાન્ક કોમેન્ટરીઝના ચાર મોટા ચતુષ્પત્રી પુસ્તક લઈને તેજ દિવસે

પાછો આવ્યો. એક મિત્રે તાબુખી બતાવી કે આટલો બાર લઈને ‘અબે’ તું બાવીસ માઇલ શી રીતે ચાલ્યો ? લિંકને તેને જવાબ દીધો કે “હું બાર ઉંચકીને આવ્યો. એટલુંજ નહીં પણ રસ્તામાં સો પાન વાંચતો પણ આવ્યો છું” તેની પરીક્ષા લેતાં માલમ પડ્યું કે જે પાન વાંચ્યાનું તે કહેતો હતો તે લગભગ મોઢે બોલી શકતો.

મરહુમ હોરેનમેનના જીવનચરિત્રમાંથી કામમાં એકામતાનાં ઉમદા દર્શાત મળે છે. તે મસાચુસેટસના ફ્રાન્કલન શહેરમાં જન્મ્યો હતો. તેનાં માઆપ ગરીબ હોવાથી ક્ષેત્ર મેળવવાની કંઈ લાગવગ તેમના તરફથી તેને મળી નહોતી. પંદર વર્ષનો થયો ત્યાંસુધી વર્ષમાં માત્ર આઠ દસ અડવાડિયાં તે નિશાળે જઈ શકતો. શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો ખરીદવા જેટલો પૈસો કમાવાને તેને ધાસ ગુંથવાનું કામ કરવું પડતું, વળી ખેતરમાં કામ કરવાનું ન હોય ત્યારે પણ ધાસ ગુંથીને તે પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચલાવવામાં મદદ કરતો. તેની તેર વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યારે તેનો આપ મરી ગયો અને એથી વધારે આકરા દિવસ તેને માથે આવી પડ્યા. આટલું બધું કર્યા છતાં જ્ઞાન મેળવવાને તેનું મન તત્પરપડ થઈ રહ્યું હતું અને તે આશા રાખતો કે હું ગમે તે કોઈ પેરે પાઠશાળાની કેળવણી લઈ શકીશ. આગપણ માંગ આ તુરંગ તેના મનમાં આવ્યો હતો. તેના અદ્ભૂત ઉદ્યોગ અને બારે સામર્થ્યથી આ તુરંગ ખરો પડ્યો. તે ઓગણીસ વર્ષનો થયો ત્યારે બેરેટ નામનો શિક્ષક તેના ગામમાં આવ્યો, તેના હાથ નીચે તાલીમ લઈ હોરેસ જ માસમાં પાઠશાળામાં જવાને લાયક થયે. તેની પાસે જે કંઈ થોડું બાકું હતું તે બેગું કરીને પ્રોવિડન્સ આર. આઇ. ની ઓર્ડિન યુનિવર્સિટિમાં એક વર્ષ આગળથી તે દાખલ થયો. પહેલાંના જેવીજ એકામતા રાખીને તેણે અભ્યાસ

કર્ચો. તે પોતાના વર્ગમાં પહેલો આવ્યો, અને ટ્રેન્યુએટ થયો ત્યારે રંગ લેતી વખતનું છેલ્લું બાપણ કરનાર પણ તેજ હતો, પાંડશાળામાં હતો ત્યારે પહેલા વર્ષમાં તેની બહેનને લખેલા એક પત્રમાંથી લીધેલો નીચેનો ઉતારો બતાવી આપે છે કે તેની ગરીબાઈ કેવી હતી. “ મને પૈસાનો જોડકો તંગી પડે છે તેની અડધી પણ ઇન્સાનનાં ઓઢારાને પડી હશે તો સોનેરી વાછડાની પૂજા કરવાને તેઓએ ખુશી બતાવી હતી તેમાં કંઈ અજબબજબ જેવું લાગતું નથી. મારી પાસે રહેલો છેલ્લો અધેસો તેના જાત બાપથી છૂટો પડ્યાને થયો વખત થઈ ગયો છે; મને લાગે છે કે છેલ્લા બે તો લઢીને જુદા પડ્યા હશે, કારણ કે ત્યારપછી તે કદી ભેગા થયા નથી. ગરીબ બિચારા ! એમના કરતાં વધારે આધાર અને દિલાસો જોઈએ એવા બીજા બે જણ બાગ્યેજ થયા હશે.” એક બીજે પ્રસંગે તેણે એક મિત્રને લખ્યું હતું કે “ મારાં માબાપ ગરીબ હોવાથી મારે વારંવાર વિટબણા ભોગવવી પડી છે, મહેનત પણ પોતાની ખરબચડી રીતે માણસને ઉછેરવાની સંભાળ લે છે એમ હું માનું છું. મહેનતે મારી તો ઘણીજ સંભાળ લીધી છે. ક્યારથી મેં કામ શરૂ કર્યું હતું તે મને યાદ નથી. મારા રમતના દિવસો—રમતના દિવસો નહીં, પણ રમતના કલાકો—હું વધારાની મહેનત કરી મેળવતો. બાળપણની રમતો રમવાને વખત મેળવવા માટે કામ હું વહેંચું પૂરું કરતો. ઉદ્યોગ અને મહેનત એ મારો જાણે બીજો સ્વભાવજ થયો હતો અને હું ધારું છું કે પહેલા સ્વભાવ સાથે બીજો સ્વભાવ ક્યાં આગળ જોડાયો, એ આત્મચાનશાસ્ત્રવિવેકીથી પણ કહી શકાય નહીં. આ પ્રમાણે મારા જાતિસ્વભાવ જેવી ટેવ પડી ગયેલી હોવાથી, જેમ પાણી વગર માછલીને ગમે નહીં, તેમ કામ વગર મને ગમે નહીં. “ આ કામ મને

પસંદ નથી” અથવા “આ કામ બદલીને પેલું લેવાય તો કેવું સારું” એ પ્રમાણે બીજા લોકોને કહેતાં સાંભળીને અને હજાર વખત અજાનબી લાગી છે; કારણકે મારી ટેવ તો એવી છે કે જ્યારે મારે કંઈ કામ કરવાનું હોય ત્યારે હું જરા પણ અમડતો નથી અને એ કામ કરવાનું મારા નસીબમાં હશે એમ માની તે કરવા મંડી જાઉં છું, જેમ સુરજ આથમવાની વાત નક્કી છે તેમ મેં હાથમાં લીધેલું કામ પૂરું થવાની વાત પણ નક્કી છે.

ગમે તે હરકત આવે તે દૂર કરી પોતાની ખારણ્યા પાર પાડવાનો રસ્તો કાઢવાનો જુસ્સો શીરીતે આવે એ આ પરથી આપણને માલમ પડે છે. પાઠશાળામાંથી નીકળી તે વકીલના ધંધામાં પડ્યો; પછી ફેળવણીનો હિમાયની થયો, અને ધણાખરા માણસ હાજરી જાય એટલી વિરક્તતા અને ભેતમા લોકોએ બતાવ્યા છતાં, તેણે મસામ્યુ-સેટસમાં ‘કોમન સ્કૂલ સિસ્ટમ’ સ્થાપન કરી અને તેથી કરીને અમેરિકામાં અને આખી દુનિયામાં ફેળવણીના કામમાં મુખારો અને ઉન્નતિ કર્યા. કૉંગ્રેસમાં જોન આડમ્સ કવીન્સિસ પછી તેને જગ્યા મળી; તે જગ્યાએ પોતાના સંસ્થાનની છ વર્ષ સુધી તેણે નોકરી કરી. હેન્રી વિલ્સનના ચબ્દોમાં બોલીએ તો ત્યાં “તેણે સ્વતંત્રતાને માટે એક એવું છટાદાર ભાષણ કર્યું કે તેનાથી સારું ભાષણ આપણા અથવા બીજા કોઈ દેશમાં કોઈ માણસે ભાષ્યેજ કર્યું હશે.” સન ૧૮૫૨ ની સાલના જે દિવસે મસામ્યુસેટસનો તે હાકિમ નિમાયો તેજ દિવસે એન્ડ્રીઓક કોલેજનો પ્રેસિડન્ટ નિમાયો. હાકિમી લેવાને તેણે ના પાડી અને વિદ્યાને લગતાં કામ કરવાની જગો કણુધ રાખી, કારણ કે વિદ્યા સંબંધી કામ કરવું તેને વધારે રમતું હતું અને તેને માટે તે વધારે લાયક પણ થયો હતો.

ચોકસ ધારણા રાખી તેને વળગી રહીને કામ કરવાથી કેવા ફાયદા થાય છે તે તેના ચરિત્રપરથી આપણને આગેહુત દેખાઇ આવે છે.

કવિ લોંગફેલોએ કહ્યું છે કે “મોટા માણસોનાં જીવનચરિત્ર આપણને યાદ કરાવે છે કે આપણે પણ મોટા થઇ શકીએ અને વખતરૂપી રેતીમાં, આપણાં પગલાંનાં નિશાન મૂકી જઇ શકીએ; ખીજે કોઇ માણસ દુનિયારૂપી દરિયામાં મુસાફરી કરતાં એકલો પડી ગયો હોય અને તેનું વહાણ ભાગી ગયું હોય તો એ પત્રલાં જોઇ કદાચ હિમ્મત પકડશે. ચાલો, ત્યારે જિભા થાવ અને ગમે તે પરિસ્થિતિ આવે તોપણ અંતઃકરણથી મહેનત કરો અને કામ પૂરું કરી અને વળી પાછું કરીને મહેનત કરવાનું અને વાટ જોવાનું શીખો.”

પ્રકરણ ૬ ઠું.

અવલોકન.

આરખીમાં એક ફકીરની નાએ પ્રમાણે નાની સરખી વાત છે: એક ફકીર ચાલ્યોચાલ્યો એકલો વગડામાં જતો હતો એવામાં તેને બે વેપારી એકાએક સામા મળ્યા, ફકીરે તેમને પૂછ્યું, “શેડ, તમારું એકાદ ઊંટ ખોવાયું છે?” વેપારીએ કહ્યું, “હા.” ફકીરે કહ્યું, “તેની જમણી આંખ પુટેલી છે, ને તે ડાબે પગે ખોડું છે, ખરી વાત કે?” વેપારી બોલ્યા, “હા.” ફકીરે પૂછ્યું, “તેનો આગલો એક દાંત પડી ગયો છે?” વેપારીએ જવાબ દીધો “હા, સાંધ.” ફકીર બોલ્યો, “તેને તમે એકમેર મધ લાવું છે, ને ખીજ મેર મધ લાવ્યા છે, નહીં વાં?” વેપારીએ કહ્યું, “ખરી વાત,

મિયાં સાહેબ, તમે એને હમણાંજ જોયું છે અને એટલું ધારી ધારીને જોયું છે ને પારખી રાખ્યું છે, તો હીડા, અમને દેખાડો, તે ફણીમેર ગયું ને ક્યાં છે ?" ફરી જવાબ દીધો, " શેક, મેં તમારું જાંટ જોયું નથી ને તમે હાલ જે વાત કહી તે શિવાય ખીજ કાંઈને મોઢે એવી એનો વાત સાંભળી પણ નથી. " વેપારીઓએ કહ્યું. " એ બધું ડહાપણ તો જાણ્યું, એના ઉપર જવાહર હતું તે ક્યાં છે ? લાવને. " ફરી બોલ્યો, " શેકજી, મેં તમારા જાંટને નથી જોયું ને તમારું જવાહીર પણ નથી જોયું. એમાંનું હું કાંઈ જાણતો નથી. " એ સાંભળીને વેપારીએ તેને તરતજ પકડી લીધો અને તેને દરબારમાં કાજ પાસે ધસડી લાવ્યા. દરબારમાં એનો આડો જોયો, ને ખીજ ધણીએ તપાસ કરી, પણ એની પાસેથી કશું નિકળ્યું નહીં ને એણે ચોર્યું કે એ જૂઠું બોલ્યો એના સાક્ષી પણ મળ્યા નહીં. ફરીને જાદુગર જાણી તેનીપર જાદુગર તરીકે કામ ચલાવવાની તૈયારીમાં હતા. એવામાં ધણી શાન્ત મીઝજથી તેણે ન્યાયાધીશને આ પ્રમાણે કહ્યું:- " તમને એટલી બધી નવાઈ લાગી, તે જોઈ મને ધણી રમુજ પડી છે; હું કણુક કંઈકું કે તમે અચંબો પામે તમાં ધણી નવાઈ નથી. હું વગડામાં એકલો ધણી વર્ષ થયાં રહું છું, પણ વગડામાંએ તપાસી જોવાનું મને ધણું મળે છે. રસ્તે ચાલતાં ચાલતાં મેં જાંટનાં પગલાં જોયાં, પણ ત્યાં માણસનાં પગલાં નહોતાં, તે પરથી મેં જાણ્યું કે એ એના ધણી પાસેથી નાઠેલું છે. એના માર્ગના એકજ ગમનાં ઝાડનાં પાંદડાં તેણે કરડેલાં હતાં તેપરથી મેં જાણ્યું કે તે એક આંખે કાણું હશે. તેનાં પગલાંનું એક એક આંખું આંખું પડેલું હતું તેપરથી મેં જાણ્યું કે તે પગે લંઝડું હશે. તેણે પાંદડાં કરડ્યાં હતાં તેમાં વચમાંનો થોડો ભાગ રહી ગયો હતો તેપરથી મેં ધાર્યું કે તેનો

આગમો હાંત પડ્યો હતો. તેની એક તરફ થઈ વેરાયલા હતા તે બધા જવા કાઢીએ એકડી થઈ હતી, ને બીજી બાજુએ મધમાખી બમ-જીતી હતી તેપરથી મેં જાણ્યું કે એને એક મેર થઈ ને બીજામેર મધ લાખ્યું હતો, અને કોઈ માણસ જોડે હતો નહીં, કેમકે હોય તો થઈ વેરાય નહીં અને મધ ઢાળાય નહીં. ”

અવલોકન શબ્દ અમે કેવા અર્થમાં વાપરીએ છીએ તે આ વાત બતાવી આપે છે: ફકીરને જાદુગર ગણી કામ ચલાવવાની તૈયારી કરી હતી તેમાં આપણે અભયમ પામવા જેવું કંઈ નથી ફેરફાર નસીબથી મળેલી કહેવાની, અને નિષ્ફળતાને અનિવાર્ય ‘કમનસીમ’ થી મળેલી કહેવાની હાલમાં ગાંડાઈ ચાલે છે તેના જેવુંજ આ પણ છે. જે માણસોને ફતેહ મળે છે તે ફકીરના જેવા વસ્તુઓનું બારીક અવલોકન કરનારા હોય છે. એક માણસના સંબંધમાં એક દહાડો અમે એવું કહેવાતું સાંભળ્યું હતું કે “તે પોતાની આંખોથી જાલ ઉતરાવીને રાખે છે, ’અમે તેના અર્થ’ એવો સમજ્યા કે તે એવો તીક્ષ્ણ નજરવાળો છે કે જે જાંટ તેણે કદી જોયું ન હોય તે પગે ખોડું અને આંખે આંધળું છે કે નહીં એ પણ તે કદી આપે. જેમને લોકો “નસીબથી મોટાઈ પામેલા” કહે છે તેમનાં જીવનચરિત્ર તપાસી જોવાથી એ વાત જણાઈ આવશે કે એક પણ અપવાદ વગર તેઓ બધા બીજા નિષ્ફળ નીવડેલા માણસો કરતાં ઘણુંજ વધારે અવલોકન કરનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. જે ખેડુન બૂસ્તરવેત્તા થાય છે. જે લુહાર પયાસ બાપાઓ શીખી શકે છે, જે મોચી રાજપૂરુષ થાય છે, જે જાપનાર તત્વજ્ઞાની થાય છે; જે કારકુન લક્ષ્યાધિપતિ વેપારી થાય છે, કારખાનાનો જે મજુર યુનૈટેડ સ્ટેટસની રાજકીય સલાહો સલાસદ થાય છે અને જંગલનો જે અગ્રેસર છોકરો યુનૈટેડસ્ટેટસનો

પ્રેસિડન્ટ થાય છે તે વધાને માથે હીરા જેવો આ ગુણ શોભી રહ્યો છે.

જે અવલોકન સંબંધે અમે ખોલીએ છીએ તેમાં માનસિક અને આરીરિક બન્ને દષ્ટિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આંખની પેઠેજ મન પણ જુવે છે. જ્યાં એકલી આંખ જોતી હોય છે ત્યાં જોવાના પરિણામથી જનવરને જોડલો શાયદો થાય છે તે કરતાં માણસને વધારે થતો નથી. મૂર્ખ માણસ કોઈ વસ્તુ જોઈ શકે. પણ એથી વધારે કરી શકતો નથી. જોવાના કૃત્યથી તે વધારે સારો અથવા વધારે ડાહ્યો થતો નથી. તે તો મૂર્ખજ રહે છે. “ ડાહ્યા માણસની આંખો તેના મસ્તકમાં હોય છે ” એવી સર્વોત્કૃષ્ટ કહેવત છે, તેમાં આંખો કંઈ જગોએ છે એ કરતાં વધારે અર્થ એવો છે કે કંઈ વસ્તુ જોવામાં ડાહ્યો માણસ પોતાની દષ્ટિ વાપરે છે, એટલુંજ નહીં પણ તેની સર્વ શક્તિઓ વાપરે છે અને તેથી જીંદગીનું બની શકે તેટલું બધું સાથેક કરે છે. મૂર્ખ માણસ એવીરીતે વર્તે છે કે જાણે તેની આંખો તેના પગમાં અથવા તેની કુણીમાં ન હોય અને તેની સર્વ શક્તિઓ એવીજ રીતે અયોગ્ય સ્થળે મૂકેલી ન હોય ! તેથી કરીને જે જોવાથી તેના આત્માની ઉન્નતિ થઈ, તે વધારે ઉમદા માણસ થવો જોઈએ તે જોતો છતાં તે મૂર્ખજ રહે છે. હોંશિયારોથી અવલોકન કરનાર, વસ્તુઓના જાતિગુણ; વલણ અને પરસ્પર સંબંધ પણ જાણી લે છે.

ન્યુટન વિષે અમે આગળ ખોલી ગયા છીએ. જેમ હજારો જણે આડપરથી ફળ જમીનપર પડતું જોયું હતું તેમ તેણે પણ જોયું હતું. તે પહેલાં તેની અવલોકનશક્તિ ઓછી જગૃત હતી ત્યારે તેણે પણ ધણી ફળ પડતાં જોયાં હતાં, પણ તે યાદ રાખવા જોગ દિવસે તેણે ફળ પડતું જોયું તે કરતાં વિશેષ જોયું, જૂત સષ્ટિમાં નિરંતર અસર

કરનાર “ ગુરુવાકર્ષણ ” તેના મનની દૃષ્ટિએ પડ્યું, એનું નામ તે અવલોકન ક્રાન્કલનના વિશે પણ અમે આગળ જોલી ગયા છીએ. ઓસ્ટનમાં એક જાહેર વક્તાએ કરેલા વિજળીના અખતરા તેના જોવામાં આવ્યા હતા; જ્યારે બીજા ઓતામન રમુજને ખાતર તે અખતરા માત્ર જોતા હતા ત્યારે તેના મનમાં એ ઉપરાંત કાંઈ બીજા વિચાર ચાલતા હતા આ અખતરાદ્વારાએ તેણે પદાર્થવિજ્ઞાનના ગુણ ચમત્કાર જોયા અને આકાશમાંથી વિજળી જેવું લાગી પોતાનાં અનુમાન દઢ કર્યા આ પણ અવલોકનજ હતું.

એક જુવાન માણસ મેઈનમાં મુસાફરી કરતો હતો, એવામાં ચમત્કારિક રંગની ઇંટો તેના જોવામાં આવી. ક્યાંથી માટી લાવીને તે બનાવવામાં આવી છે તે શોધી કાઢી, તેણે એ માટીવાળું ખેતર પંદરસેં ડોલર આપી ખરીદ કર્યું અને ઓસ્ટન આવીને તેમાંનું અડધું ચાર હજાર ડોલર લઈ વેચ્યું. છેલ્લી માંહોમાંહેની લલ્લપ વખતે મસાચુસેટસનો એક સિપાઈ દક્ષિણમાં નોકરીપર હતો એવામાં ચોખા ખાનાર પક્ષી, ડાંગરમાંથી ચોખા શી રીતે જેવું કાઢે છે એ તેના જોવામાં આવ્યું. એક પક્ષીને બંદુકવડે મારીપાડી તેણે તેની ચાંચની બનાવટ તપાસી જોઈ અને તેપરથી ચોખા કાઢવાનો સાંચો બનાવવાનો નમુનો તેમે સુઝી આવ્યો. આ અને એવા બીજા અસંખ્ય દાખલા આપી શકાય તેમ છે; એ દાખલા બતાવી આપે છે કે કેટલેમંદ નિવડેલાં માણસ કેવા પ્રકારનું અવલોકન કરે છે.

અવલોકન કરવાની શક્તિની દરેક ઠેકાણે જરૂર પડે છે. દરેક ધંધામાં તે અવશ્યની છે. એ શક્તિ ન હોય તો માણસને બ્યર્થ બાથોડિયાં મારવાં પડે છે, જે એ શક્તિ તેનામાં જન્મથી ન હોય અથવા થોડા અને નબળા હોય તો, જેમ બીજા નબળા શક્તિઓને

ખીલવવામાં આવે છે તેમ તેને પણ ખીલવવી જોઈએ. જેમ ખંતથી ખીજી ટેવો હમેશને માટે પડી જાય છે તેમ આરીક અને નજર ઘા-લીને અવલોકન કરવાની ટેવ પણ ખંતથી મંડ્યા રહેવાથી પડી જાય છે.

દરરોજના કામકાજમાં અવલોકન કરવાના ગુણની ખામી રહી હોય તેની નોંધ કરો. એક માણસ લાંબી મુસાફરી કરે છે પણ તેની ગાડી ખેંચનાર ઘોડા વગર બીજું કંઈ તે બાગ્યેજ જોઈ શકે છે; બીજો માણસ ઝાડ, સૃષ્ટિત્રીકા, ખેતરો, ઘર, ઘેટાં અને ગાયોનાં ટોળાં ખેતરના પાક અને ટુંકામાં દરેક વસ્તુ જુવે છે પણ આરીક તપાસ કરતો નથી; બીજો તેના રંગમાં, પોતમાં, વજન અથવા પનામાં જરા પણ ખાડ હોય તો તે પારખી કાઢે છે. એ માણસો એક વરાળયંત્ર તપાસે છે; એકજણ તે માત્ર ઉપર ઉપરથી જુવે છે અને બીજો તેનું ઢાંકણ, ભુંગળું, સોટા, વગેરે શું શું કામ કરે છે તે શીખી લે છે. એક વાંચનાર પુસ્તકનાં પાનાં ઉપરથી જોઈ જાય છે અને અહીંથી તહીંથી એકાદ નવો વિચાર શીખી લે છે, અને કદાચ એટલું પણ નથી કરતો; પણ બીજો ઘણા આનંદથી તેના વિચાર સમજ લે છે, તેની બાષા, વિચાર અને યોજનાપર ટીકા કરે છે અને જ્યારે આખું પુસ્તક વાંચી રહે છે ત્યારે એક ચતુર વાચકે કહ્યું હતું એવું તેને લાગે છે. એ ચતુર વાંચકે પોતાનું પ્રિય પુસ્તક વાંચી રહ્યા પછી કહ્યું હતું કે મારા મગજે કંઈ ખાધું હોય એવું મને લાગે છે. જેમ જેમજના ગણતરી કરવાના સંખ્યામાં જે રકમોના સરવાળા થાય છે તે રકમો તે સંખ્યા સમજી શકતો નથી તેમ સમજ્યાવગર અને આમ કેમ કહ્યું છે તેનો વિચાર કર્યા વગર પાઠ એખીતે એકી જનાર વિદ્યાર્થીને પણ તેથી કંઈ ફાયદો થતો નથી; પણ બીજો વિદ્યાર્થી

દરેક સવાલ જવાબ બારીકાથી તપાસી જુવે છે, અને એક પછી એક શોધ કરીને, દરેક કારણ બરાબર સમજી જાય છે; એક ખેડૂત સાલોસાલ જમીન ખેડ્યા કરે છે પણ આવી રીતની ખેતી કેમ કરે છે એ વિષે મારા આપદાદા પણ એમજ કરતા હતા એ શિવાય બીજો કંઈ વિચાર તે કરતો નથી, પણ બીજો પોતાની જમીન કેવી છે અને તે ક્યાં પાકને માટે લાયક છે, વાવે-તરમાં ફેરફાર કર્યાથી શા શા ફાયદા થાય એ વગેરે અને કૃષિશાસ્ત્રને લગતી બીજી સેંકડો બાબતો શીખી લે છે. એક પ્રખ્યાત શિક્ષક, ઈ. બી. હન્ડિંગ્ટન કહે છે કે “અવલોકન કરીને ન જોનારનો આંખને ભૂતસૃષ્ટિ કચરાનાં ખેડોળ ઢગલા જેવી લાગે છે; માટી, પથરા અને ઠંડું પાણી તથા કાદવ, પાણી અને ઝરમર વરસતા વરસાદ બનાવવાનાં સાધન તરીકે તેને જણાય છે, ઝાડનાં લાકડાં અને સામાન બને છે, ત્રાસદાયક થડ પડ્યાં રહે છે, ખેતરો તમીના વખતમાટે પુષ્કળ ફુલોં પાંદડાં અને સારા ધાસથી ભરેલાં છે; પશુ-ઓને માથું, પગ, ચામડી, અને હાડકાં હોય છે; માણસ પણ એક પ્રાણીજ છે અને પશુ તથા માણસમાં ફેર એટલોજ છે કે તે પાંખ વગરનું બે પગુ પ્રાણી છે, એવા માણસોને મન પ્રતિ જ્વનિ કરતી દુનિયા ગણગણાટ કરે છે, ગર્જના કરે છે, અને ચીસો પાડે છે; અને લાકડાં વહેરવાનું કામ કરતાં કરવતનો અવાજ અને ઘૂવડનો હોડેધુત કરતો અવાજ વાગના મધુરમાં મધુર અવાજ કરતાં અથવા ઇશ્વરે બનાવેલાં ગાતાં પક્ષીના મીઠામાં મીઠા ગાયન કરતાં, વધારે સારો લાગતો નથી. થોડાક માણસો કેટલાંક કામનાં પરિણામ જુવે છે, અને તેથી પ્રતિષ્ઠા મળે એમ હોય તો તે કરે છે, અને નુકસાન થાય એમ હોય તો તેથી દૂર રહે છે, પણ વગર વિચારે ચાલનાર

ધણા માણસ, પરિણામ શું થશે એનો વિચાર કર્યા વગર એવાં કામ કરે છે અને તેવાં કામ ફરીફરીને કરે છે. કોઇ વેપારી કોઈ કોઈ-વાર પોતાનાં ધરાકને પુસ્તકની પેઠે વાંચી જીવે છે અને તેમનાં બદલાયુ સમજી જાય છે અને તેમનો ઉદ્દેશ પણ ખરાબર રીતે જાણી લે છે; પણ બીજા ધણા વેપારી જોટલી હિત્રુ ભાષા સમજે છે તેટલીજ જનસ્વભાવની માહિતી ધરાવે છે. એવું કહેવાય છે કે એકને એક દલીલ, હકીકત અને વાતથી જીદા જીદા પંચોપર શી અસર થાય છે તેનો પેટ્રીક હેન્રીએ એટલે સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો કે પોતાના ધાર્મિક પ્રમાણે અભિપ્રાય મેળવવાને કેવા પ્રકારની લાગણીઓ પર અસર કરવી એ તે જાણતો હતો. વકીલના ધંધામાં પડી ફતેહ મેળવવાની ઉમેદ રાખનારને તે કહેતો કે “પુસ્તકનો નહીં, પણ માણસનો અભ્યાસ કરો.” અવલોકન કરવાની ટેવ શીખવવાનો આ બીજો રસ્તો હતો. ધણાખરા સેનાપતિ, લશ્કરપર સામાન્ય ઉપરીપદ્ધતિ ભોગવીને સંતેષ પામ્યા છે પણ નેપોલિયન અને વેલિંગ્ટન જેવા વીરપુરૂષો, માત્ર લશ્કરની કુચપરજ નહીં પણ તેમના સરનામાન, પોશાક, સ્વચ્છતા અને સુખ તરફ પણ ધ્યાન આપતા. આ બધી વિગતવાર આપતે. પર તેઓ ધ્યાન આપતા એ દેખાડે છે કે તેઓ મોટા સેનાપતિ હતા એટલુંજ નહિ પણ જે ગુણવત્તુ વિવેચન આ પ્રકરણમાં અમે કરીએ છીએ તે ગુણ પણ તેમનામાં હતા; તોપણ માણસની પેઠે ‘પુસ્તક’નો અભ્યાસ પણ કરવો જોઈએ, અને વિશેષ કરીને સારા અને મહાન પુરૂષોનાં જીવનચરિત્ર વાંચવાં જોઈએ.

— જીવનચરિત્ર વાંચનાર આરીક અવલોકન કરવાવાળો હશે તો દુનિયામાં ફતેહ મેળવવાના કે નિષ્ફળ નિવડવાના સવાલને ખુલાસો થાય એવો બોધ તેમાંથી તે મેળવી શકશે; અને જો તેનામાં આરીક

અવલોકન શક્તિ નહીં હોય તો, જીવનચરિત્ર વાંચવાથી તે ખારીક થશે. ડૉક્ટર પેક કહે છે કે “વાંચન અને અવલોકનથી જનસ્વભાવ શીખાય છે. ઇતિહાસ અને વિશેષકરીને જીવનચરિત્ર આ મોટી આખતપર બોધ મળે એવી આખતોથી ભરપૂર હોય છે. મહાન અને સારા માણસોનાં જીવનચરિત્ર-તત્ત્વજ્ઞાનની, રાજપુરુષ, ધર્મગુરુ વગેરે પવિત્ર સ્ત્રી અને પુરુષોની જીવનકથાથી સામાન્ય જનસ્વભાવ સંબંધી ઘણો ખુલાસો મળે છે.....ખરા વૃત્તાન્ત કરતાં નવલકથા પરથી જનસમૂહનો સ્વભાવ વધારે વાસ્તવિક અને આબેહુજ રીતે જણાઈ આવે છે. એ વિચાર એવો અકલ્પ વગરનો છે કે એક પળવાર પણ તે સ્ત્રીકારવો એ ભયંકર છે. જો એવો વિચાર રાખતા હોય તો એમ પણ માનો કે નકલ ગમેતેવી બેડોળ હોય તોપણ તે અસત્ત કરતાં વધારે સારી દેખાય છે; અને એમ પણ માનો કે ન્યુ-યૉર્ક, પારિસ અથવા લંડન જાતે જઈને જુઓ તેના કરતાં તેની છબી, અથવા નકશો જુઓ તેથી તેના ખરા દેખાવની અને સ્થળ-વર્ણનની વધારે માહિતી મળશે.”

ફતેહ મેળવવામાં અવલોકન કેટલું અગત્યનું છે એ જીવનચરિત્ર વાંચવાથી જણાઈ આવે છે. જીવનચરિત્ર વાંચવાંનો એ નાનોસુનો ફાયદો નથી. ઉદાહરણ તરીકે, એમ્મટ લૉરેન્સનું જીવનચરિત્ર ધ્યાન રાખીને વાંચનાર દરેક જીવાન માણસને માલમ પડે છે કે અવલોકન કરવાનો ગુણ તેની આખી જાંદગીમાં તેને સૌથી વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. વાંચનારને જણાશે કે તે જેવો નિવડ્યો તેવો એ ગુણો વખર નિવડ્યો નહોત. તે ખેડૂતનો છોકરો હતો અને ગરીબ પણ બુદ્ધિશાળી હતો. “પોતાનું પોટલું ખગલમાં મારીને અને ગજવામાં ત્રણ ડૉલરની ટ્રેની આખી પુંજ નાખીને તે ગામડેથી સહેરમાં

આવ્યો હતો. ” તેની આસપાસ બધું નવું હતું, પણ તેની તીક્ષ્ણ અવલોકનશક્તિને લીધે તે નોકરી મેળવી શક્યો અને માની શકાય નહીં એટલા થોડા વખતમાં કામકાજ અને માણસોથી માહિતગાર થયો. વાંચવાને તેને ધણો થોડો વખત મળતો તોપણ સૌએ પોણોસો વિદ્યાર્થી પુસ્તકોમાંથી શીખે છે તેના કરતાં વધારે તે દરરોજ માણસો અને વસ્તુઓના અવલોકનથી શીખી જતો. દરરોજની મહેનત અને કામથી તે પોતાનું વ્યવહારોપયોગી ડહાપણ નિરંતર વધારતો જતો. અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તથા સામાન્ય માહિતી પુસ્તકોમાંથી મેળવી શકાય તેના કરતાં વધારે સંપૂર્ણ અને વધારે વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન તે પોતાની દુકાનમાં માણસોના અવલોકનથી મેળવી શક્યો; તેથી કરીને એક પક્ષીએથી બીજી તેના કરતાં ઉંચીએ તે ચઢતો ગયો; અને જે પક્ષી તે લેતો તેનું કામ ખાસ કુશળતાથી કરતો અને તેમાંથી શાળા કે પાઠશાળાના વિદ્યાર્થી કરતાં દેખીતી રીતે વધારે જ્ઞાન અને કેળવણી મેળવતો. તે મોટો વેપારી થયો, અતિષ્ઠિત પરોપકારી પુરૂષ થયો, સમજી અને હોંશિયાર કાયદા કરનાર થયો, સારો વક્તા થયો, ડૉક્ટરનો સલાહકાર થયો. વૈજ્ઞાનિક, આડંબસ અને બીજા મુખ્ય રાજપુરૂષોનો સોળતી થયો, અને ઈંગ્લાંડ-ખાતે એકચ્છી થયો. તેના મરણ વખતે, વિન્શ્રાપના કહેવા પ્રમાણે “ વેપારમાં, રાજકીય બાબતોમાં અને સંસારી બાબતોમાં સર્વ પ્રકારના સંબંધમાં તે દેશમાં સૌથી અગત્યનો પુરૂષ હતો ”

જીવનચરિત્રના અભ્યાસનો કંઈ છેડો નથી; અને તેથી કરીને આરંભ અવલોકન કરનારને વ્યવહારોપયોગી જ્ઞાન મળે તેની કંઈ હદ નથી. માણસા ક્ષેત્રમંદ શીરીતે થયા એટલીજ વાત તે શીખે તો તે પણ પૈસા કરતાં તેને વધારે ઉપયોગી છે. રશિયન લોકોમાં

એક કહેવત છે કે “જંગલમાં ગયો અને લાકડું જડ્યું નહીં;” એજ પ્રમાણે હજારો લોકો દુનિયામાં થઈને જાય છે પણ ફેટલાક માણસ શા કારણથી ફતેહ પામ્યા અને ખીજને શા કારણથી નિષ્ફળતા મળી એ તેઓ શીખી લેતા નથી, અથવા ક્ષોષવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. આ અગત્યના ગુણુ વગર આવો ઉપયોગી બોધ મેળવવો અશક્ય છે. હૈાર્ડ બેકને કહ્યું છે કે “અભ્યાસથી શા બોધ થાય છે તે અભ્યાસ બતાવતો નથી પણ બોધ મેળવવાનું ડહાપણ જે અભ્યાસથી જુદું અને ઉમદા છે તે અવલોકનથી મેળવી શકાય છે.” એજ પ્રમાણે ફતેહ અને નિષ્ફળતાને માટે આપણે એમ કહી શકીએ કે તેથી થતો બોધ તે બતાવતાં નથી; એ તો “અવલોકનથી મળે છે;” અને તેની શોધ કરવાનું કામ ઘણું વિશાળ અને મુશ્કેલ છે; તોપણ મિથ્યાભિમાની જીવાનો પોતાના પોશાકની ટાપ-ટીપમાં જે ખ્યાન આપે છે અને શહેરો લાલાઓ હીરા, માણેક, સોડી અને હાથનાં મોઝાં પસંદ કરવામાં જે વખત ગુમાવે છે તેથી આ ગુંચવણભરેલી બાબત તેઓ શીખી શકે મિથ્યાભિમાની જીવાને સ્ત્રીઓ, પૈસાદાર લોકોના તરફ તરેહના પોશાકનું અનુકરણ કરવા પાછળ જેટલી બારીક નજર વાપરે છે તેટલીજ આ બાબતમાં વાપરવાથી તેઓ સમજી શકે કે ફતેહ શાથી મળે છે અને નિષ્ફળતા શાથી મળે છે. આ વિષયમાં જે ગુંચવણ રહેલી છે તે દૃઢ નિશ્ચયથી અને ઉદ્યોગથી મન્યા રહેવાથી જણાતી નથી. ફતેહ અને નિષ્ફળતા શાથી મળે છે તેનાં કારણનું સાધારણ જ્ઞાન જીવાને માણસને મળે એટલે તેની ચઢતીની કુંચી તેના હાથમાં આવે છે.

ન્યારે જીવાને માણસ દુનિયાના કામકાજમાં પડશે ત્યારે તેનો ધધેા ગમે તે હશે તોપણ આ ગુણુ તેને વારંવાર ઉપયોગી થઈ

પડશે. વળી તે પહેલાં બાળપણમાં પણ તે તેને ઉપયોગી થઈ પડે
ખરે. સેમ્યુઅલ બ્રજેટને સોળ વર્ષની ઉંમરે તેના બાપને ત્યાં
સાંગીદ્ય તરીકે રહેવાનું કાર્ય ત્યારે તેની મહેનતથી, તેની તીવ્ર અવ-
લોકનશક્તિને લીધે તે કરી શકતો હતો એવા નાના પાયાપરના
વેપારથી, અને કરકસરથી તેણે સોળ પાઉન્ડની રકમ એકઠી કરી
હતી; ઘર છોડતા પહેલાં એ રકમ તેણે પોતાનાં મરીબ પણ લાપકી-
વાળાં માથાપને આપી દીધી. બ્રજેટ કહેતો કે કામ કરવામાં જે
હિતમ નિયમ હું પાળું છું તેમાંના કેટલાક બાળપણમાં અવલોકન
કરવાથી હું શીખી ગયો હતો. આ નિયમમાંના એક એ દાખલા
તરીકે અત્રે આપીએ છીએ. એક ગાંધી ધરાડી બાંધવાને તેની પાસે
એક વખત આવ્યો હતો. તેણે પોતાના માસની અને તેની કિંમતની
યાદી વાંચી બતાવી, ત્યારે બ્રજેટની પત્નીએ પોતાના પતિને કહ્યું:
“ એની પાસેથી માસ લેવામાં કંઈ નફો હું જોતી નથી; જે કિંમત
આપણે આપીએ છીએ તેજ કિંમતે એ માસ વેચે છે.” ગાંધીની
બૂલ સેમ્યુઅલ તરતજ સમજી ગયો અને ત્રીસ વર્ષ પછી તેણે કહ્યું
કે “ એ દિવસના બનાવથી મેં જે વ્યવહારોપયોગી બોધ મેળવ્યો
છે તે મને મારા ધંધામાં હજારો પાઉન્ડ જેટલો કિમતી થઈ પડ્યો
છે. લોકાને એમ બતાવો કે તમે જે કહો છો તે તેમના લાભનું છે
એટલે તમારી ધારણા પાર પડશે.” વળી તેણે અઢી પેન્સ આપીને
એક ગધેડું ખરીદ્યું હતું અને એક સ્ત્રીને તે પાંચ શીલીંગ લઈને
વેચ્યું હતું. એ સોદો રોકડેથી કર્યો હતો, અને તેના પૈસા અમુક
દલાકે ગધેડું સોપે એટલે આપવાના હતા; પણ જ્યારે ગધેડું તે
સ્ત્રીને લવાલે કાર્ય ત્યારે તેની પાસે પૈસા નહોતા; તેથી એક અકા-
ડિયા સુધી તારણ તરીકે તેની બે નવી ચોળીઓ લઈ તેણે મુક્ત

આપી. અઠવાડિયું પૂરૂં થતા પહેલાં ગધેડું મરી ગયું તેથી જે તારવ્યું તરીકે ચોળીઓ લીધી નહોત તે સેમ્યુઅલને એક પાછ મળત નહીં. આ બનાવથી રોકડેથી વેપાર કરવાનું એ શીખ્યો, અને તે ધોરણને મરતા સુધી તે વળગી રહ્યો.

ન્યુટનમાં આરિક અવલોકન કરવાનો ગુણ હોવાથી તે બાહ્યા-વસ્થામાં ફિલસૂફ થયો હતો અને તેથી કરીને તેણે પતંગ અને પવનચક્કી શોધી કાઢી હતી. વૉટે પોતાના આપની સુધારની દુકાનનું એટલું અવલોકન કર્યું હતું કે તે દર્શનયંત્ર બનાવનાર, ગણિત-શાસ્ત્રી અને નવી શોધ કરનાર થયો હતો; અને ખેતરોમાં ફરીને તે વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને પદાર્થવિજ્ઞાનનાં મૂળતત્ત્વો શીખ્યો હતો. પણ જ્યારે જીવાન માણસ પોતાના ચરિતાર્થે દુનિયામાં પડે છે ત્યારે આ ગુણ ખાસ ઉપયોગનો થઈ પડે છે. જે કૃત્ય થાય તેથી નીતિપર શી અસર થાય છે એ જોવું, લક્ષણ અરામર જાણી લઈ તેની જીજ્ઞાસ કરવી, સદ્ગુણથી કેવી કેવી મદદ મળે છે એ સમજવું, ધોરણની જીજ્ઞાસ, કામના વિભાગથી વાકેફ થવું, માણસને ઓળખવા, સમો કેવો છે તે સમજી લેવું, સમયસૂચકતા રાખવી, સંપત્તિને તપાસીને સારામાં સારી રીતે વાપરવી, યોગ્ય કામ યોગ્ય વખતે અને યોગ્ય જગોએ કરવું,—આ વગેરે બાબતો માણસાઈમાં આવતાં જીવાન માણસે જોવી પડે છે. “આ બધી બાબતોમાં તેવો ક્યાંક કોણ થયો હોય છે ?” જે અવલોકનનું અમે વિચેચન કરીએ છીએ તેવા અવલોકન વગરનો તો કોઈ લાગ્યેજ થયો હશે.

જીવાન માણસનો શેઠ કદાચ એવો હોય કે પોતાને શીર જોખમદારી રાખે નહીં, તેણે તેને ઓળખી લેવાની જરૂર છે. ધર્મનો ખોટો દાંગ કરનારના તાબામાં તે કદાચ આવી પડે તો તેણે તેનું

દોંગીપણું પારખવાનું જાણવું જોઈએ. લુગ્યા ધરાક તેને ફસાવવાને યત્ન કરે માટે તેણે પોતાના સંબંધમાં આવનાર માણસોને ઓળખી લેવા જોઈએ. પોતાના મળ ઉપરાંત ખર્ચ રાખવાનું તેને મન થાય અને જમ સેંકડો જણ કરે છે તેમ તે “ભલકો મારે,” આ પ્રમાણે કરવાથી કેવું પરિણામ આવે છે તે તેણે ખુસ જાણવું જોઈએ. પોતાના આપની ગરીબાઈથી શરમાવાનું અને પોતાની દોષતની બડાઈ કરવાનું તેને મન થાય, પોતાના લક્ષણમાં આવી ખોડ હોવાથી કેવું પરિણામ આવે છે એ તેણે જાણવું જોઈએ. તે કદાચ એવી જગાએ રહેતો હોય કે જ્યાં દારૂ પીવો, જુગાર રમવો અને નાટકચેટક જેવા જુવું-એ ચાલી રહ્યું હોય. જે જુવાનો આ પ્રમાણે કરે છે તે વધારે આત્માદ અને પ્રતિષ્ઠિત છે, કે જે નથી કરતા તે છે, એ તેણે નક્કી કરી લેવું જોઈએ. દુનિયાના વ્યવહારમાં, ગેરમમજીત, ઠગાઈ, દમઘ-બાજી, ઉચાપત, છગકપટ, અને બીજા ઘણા પ્રકારનું અપ્રમાણિકપણું થાય છે તેમાં તે પણ ફસાઈ પડે. ખર્ચ શું છે અને ખોટું શું છે એ તેણે જાણવું જોઈએ, એટલુંજ નહીં પણ એવી તરેહની વર્તણૂક રાખવાથી તેની નીતિને કેવો ડાઘ લાગશે તેના તેણે વિચાર કરવો જોઈએ. એક જણે ઠીક સૂચના કરી છે, તે એ કે જૂઠું ખોલવાને માટે મારી નાખેલા અનેનિયાસ અને સેફ્ટીરાનાં ખાવલાં દરેક જાનરમાં દેખાય એવી રીતે મૂકવાં જોઈએ, પરંતુ અવલોકન કરવાની ટેવ ખીસવાથી એવું જ કાર્ય મરશે.

ખજાજેટ, પીખોડી, ગુડ છુ, વોર્ડ, એપલન, બુકમ, હુપર અને સ્ટુઅર્ટ જેવા કામઘંઘો કરનારા માણસોને અભ્યાસ કરવાને અથવા પુસ્તકો વાંચવાને ધણો થોડો વખત હતો, પણ તેને બદલે ખારીક અને હમેશ ચાલાક રહેતી અવલોકન કરવાની શક્તિ

તેમનામાં હોવાથી તેમનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિ નિરંતર વધ્યાં જતાં. જેમ બીજા લોકો પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરે છે તેમ તેઓ માણસ અને દરેક જાનના બનાવોનો અભ્યાસ કરતા. તેમને મન માણસ-જાત, ધણા ગુણ અર્થવાળા પુસ્તકરૂપે હતી અને તેઓ તેનાં પાનાં ફેરવતા અને ધણા જ્ઞાનથી વાંચતા. અવલોકનથી તે પોતાનું કામ પદ્ધતિસર કરી શક્યા, એટલુંજ નહીં પણ એક શાસ્ત્ર જેવું કરી શક્યા; તેથી કરીને, જો કે તે વેપાર કરતા હતા તોપણ ખર્ચ પૂરો તો તે ફિલસૂફ જેવુંજ કામ કરતા હતા. કપોલશાસ્ત્રપ્રવીણ ઓ એસ. ફાઉલરને આખે પાટા બાંધીને હુપર બેઠો હતો તે ઓરડામાં લાવવામાં આવ્યો હતો. તેના બરાબર તૈયાર થયેલા માથાપર હાથ ફેરવી તેની અવલોકનશક્તિ વિષે તે બોલ્યો, “કુનિયામાં સૌથી બારીક અવલોકન કરનાર પૈકીનો આ એક છે. તેની આસપાસ આવતી દરેક બાબત તે જાણે અંતર્ગતથી સમજી જતો હોય એવું સમજી જાય છે, અને માણસો તથા વસ્તુઓને ક્યારે અને ક્યાં ઉપ-યોગમાં લેવાં એ જાણે છે; અક્ષર થાય એવી રીતે ક્યારે અને શું બોલવું એ તે જાણે છે, અને જે તે બોલે છે તે મુદ્દાસરજ બોલે છે.” આથી કરીને હુપર સંપૂર્ણરીતે કેળવાયેલા માણસ જેવો દેખાતો હતો.

દરેક કામમાં સામા માણસનું લક્ષણ સમજી લેવાની અમત્ય છે. અવલોકનથી લક્ષણ સમજી લેવા વિષે અમે આગળ કહી ગયા છીએ. ન્યુયૉર્કના એક પ્રખ્યાત વેપારીએ કારકુનની જગ્યા લેવાને આવેલા પચીસ જુવાનોમાંથી બહામણુપત્ર વગરનો એક જણ હતો તેને પસંદ કર્યો. તેના બાગીઆએ પૂછ્યું કે “બહામણુ વગરનો એક જણ હતો તેને તમે કેમ પસંદ કર્યો?” વેપારીએ કહ્યું,

“ ના મેં એમ ક્યું નથી. મેં તો સૌથી સરસ ભલામણવાળાને પસંદ કર્યો છે. એ વાન ખરી છે કે એ ભલામણ લેખી નહોતી. અને મારો અનભવ એવો થયો છે કે લેખી ભલામણો કંઈ કામની નથી; પણ એ જીવાનના દેખાવપરથી અને મારા પ્રશ્નના જવાબ તેણે હોશિયારી અને ચંચળતાથી આપ્યા તેથી હું સમજી ગયો કે એ પ્રમાણિક, ઉદ્યોગી, અને ખંતીજો છે, અને તેમનામાં કળવિકળ, સાઈ મગજ, અને સાઈ અંતઃકરણ છે. ” એજ શહેરના ખીજ એક વેપારીએ એક જીવાન અરજદારના ગજવામાંથી ડોકિયું કાઢી રહેલી તમાકુની ખીડી જોઈને તેને જગો આપવા ના પાડી. એક ખીજ અરજદારને તેણે પીવાની ખીડી અને દારૂ એક પછી એક આપવા માંડ્યાં, પરંતુ તે જીવાને તેમાંનું કંઈપણ લેવા ના પાડી અને કહ્યું કે “ મને માફ કરો સાહેબ, હું એ પીતો નથી. ” આ પરીક્ષાથી માલમ પડી આવ્યું કે આ ખીજે અરજદાર તે વેપારીને જોઈતો હતો, એવો માણસ હતો. પણ જણને આ વેપારીએ વાપરેલી રોત નજીવી લાગશે પણ તેના અવલોકનથી તેના મણવામાં આવ્યું હતું કે કેવા જીવાનિયામાં સાચવટ હોવાનો સંભવ રહે છે. ગીરડના ઝોળખાણ વગરનો એક માણસ ગાંધીની દુકાન કાઢવાનો હોવાથી ગીરડના દુકાનેથી કાશીની એક ગુણ ખરીદી ઠેલણુમાડીમાં મૂકી પોતાને હાથે ઘેર લઈ ગયો. આ જોઈને ગીરડ સમજી ગયો કે તે માણસ કેવા લક્ષણનો છે તેથી તેની દુકાને જઈને તેણે તેને કહ્યું કે તમારે જે માલ જોઈએ તે એકાથક મારી દુકાનેથી લઈ જાઓ. પાછળથી માલમ પડ્યું કે અવલોકનથી તેણે તેના વિષે બાંધેલા વિચાર ખરો હતો, કારણકે તે જીવાન ગાંધીનો વેપાર થોડા વખતમાં સારી પેઠે જમી ગયો અને શહેરના પ્રતિષ્ઠિત વેપારીમાંનો તે એક મણવા.

આગ્યો. પારિસ શહેરમાં એક છોકરો એક સરાફની પેઢીપર ગયો અને ગમે તે નોકરી આપવા વિનંતિ કરી. તેના ચહેરાપરથી તેના વિષે સારો અભિપ્રાય થયો, પણ તે વખત નોકરની તેને જરૂર ન હોવાથી તેણે તેને રજા આપી. તે પાછો જતો હતો તે વખતે સરાફની નજર તેના તરફ હતી. તે છોકરો પડખાને રરતે આવ્યો ત્યારે વાંકો વળ્યો અને એક ટાંકણી ત્યાં પડી હશે તે ઉપાડી લઈ ઘણી સંભાળથી પોતાના ડગલાના ગળાપટામાં ખોસી. આ નાનકડી બાબતથી તેના બધા ગુણ તે સરાફના સમજવામાં આવ્યા. તેના અવલોકનથી “ટાંકણી” તો “લજણ પારખવાની કુંચી” થઈ ગઈ. તેણે તે છોકરાને પાછો બોલાવી પોતાની પેઢીમાં તેને જગો આપી અને આખરે તે છોકરો પારિસનો સૌથી પ્રખ્યાત સરાફ-લાફીટ નિવડ્યો.

આપણા સૌથી સરસ શાસ્ત્રવેતાઓનો મત એવો છે કે બાળકને કેળવણી આપવામાં તેમની અવલોકનશક્તિ ખીંચવા તરફ ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. ડૉક્ટર હુપરે કહ્યું છે કે “બાળકને અવલોકન કરનાર તરીકે કેળવવો એ શાળાનું એક મુખ્ય કામ હોવું જોઈએ. ખુશ્નરત અને રમુજ ચીજોથી ભરેલી આ દુનિયામાંથી બાળકને લઈ લઈ શાળાનાં મકાનમાં અક્ષરો અને શબ્દો જોખવા પૂરી રાખવાં ન જોઈએ. તેમની કેળવણીનો મુખ્ય ભાગ ચિન્હોએ નહીં પણ વસ્તુઓએ લેવો જોઈએ.” હું મીડરે નીચે પ્રમાણે બોધ આપેલો છે તે પ્રમાણે બાળકને બચાવવાની ધારણા રાખવી જોઈએ:—“તમારો આંખોનો ખરો ઉપયોગ કરતાં શીખો. સાધારણમાં સાધારણ ચીજો પણ જેવા લાયક હોય છે; પથરા, ખરસહું અને સર્વથી વધારે જણીતાં ગ્રાણી પણ જેવા જેવાં હોય છે.”

એમ કરવાથી તે માણસાઈમાં આવેથી માણસ અને વસ્તુઓની ખરીદા કરવાને લાયક થશે અને તેથી તેને સહેલથી ખર્ચિત ફતેહ મળશે. બજારોએ એક દિવસ એક જણને એવું પૂછતો સાંભળ્યો કે તમારે વધારે પૈસાની જરૂર છે? તેણે જવાબ દીધો “મારે જરૂર હોત તો તે હું મેળવત” આઈઝાક ટેલરે “ગૃહકેળવણી” પર એક સરસ પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં ઉપર જણાવેલા ડૉક્ટર હુપરના જેવોજ મત દર્શાવ્યો છે. અવલોકન શક્તિ ખીલવવાને ખાસ ખ્યાન અને કાળજી રાખવી નોંધએ એમ ટેલરનો મત છે.

ડૉક્ટર આલ્ફ્રેડનો લખેલો નીચેનો ફકરો આપી આ પ્રકરણ અમે સમાપ્ત કરીએ છીએ:—

“ તમારી આંખો ઉઘાડી રાખીને ચાલો ’ એ શીખામણ હકાપણ બરેલી છે. જે પોતાના શરીરની આંખો ઉઘાડી રાખે છે તેમાંના કેટલા બધા જણ પોતાના આત્મની આંખો હમેશને માટે બંધ કરેલી રાખે છે. આંખો ઉઘાડી છતાં તેઓ કંઈ જોતા નથી. આવા માણસ ૬૦ કે ૮૦ વર્ષના થાય ત્યારે પોતાની મોટી વયને લીધે પોતાનામાં વધારે હકાપણ હોવાનો હક રાખે, પણ તેમનો એ હક કશું રાખવો ન જોઈએ. જે માણસ પોતાના શરીર અને મન બંનેની આંખો ઉઘાડી રાખે છે તેને એક વર્ષના અનુભવથી, આંખો બંધ કરીને ચાલનાર દસ વર્ષમાં મેળવે તેના કરતાં વધારે જ્ઞાન મળશે. આ પ્રમાણે ત્રીસ વર્ષની ઉંમર સુધીમાં, રીતભાન અને વસ્તુઓનું જ્ઞાન દસ વર્ષ મળ્યું હોય એવો માણસ, ત્રણગણી ત્રીસ વર્ષની ઉંમરના અને સાતગણા દસ વર્ષના અનુભવવાળા માણસ કરતાં, વધારે ડાહ્યો થઈ શકે. એ વાત ખરી છે કે ખર્ચ વ્યવહારોપયોગી હકાપણ અનુભવથી ઘડાયા વગર મેળવી શકાય નહીં, પણ દુનિયામાં

પુષ્કળ માણસ એવા હોય છે કે જે ડાહ્યા ગણાવા નોંધએ એટલી ઉમ્મરના હોય છે પણ અજ્ઞાન હોય છે; આ વર્ગમાં ન ગણાવાનો તમે દૃઢ નિશ્ચય કરી રાખજો.”

પ્રકરણ ૭ મું.

દૃઢતા અને કૌવત.

દૃઢતાની વ્યાખ્યા વેબ્સ્ટરે એવી આપી છે કે “ ઠરાવ-નિર્ણય કરવો તે; દૃઢ નિશ્ચય.” કૌવતના સંજ્ઞામાં તે કહે છે કે “ અંદરની અથવા સ્વાભાવિક શક્તિ-વીર્ય-દમ-તેજ-જેર; મહેનત, શ્રમ.” ઉત્કંઠાની વ્યાખ્યા તે એવી આપે છે કે “ કાંઈ કામ કરવામાં આતુરતા અથવા હોંશ;” અને હિંમતની વ્યાખ્યા આપે છે કે “ વૈર્ય છાતી; ભય અને મુશ્કેલીઓ સામે હામથી યવાને માણસને શક્તિમાન કરે છે તે, મનનો ગુણ.” આ બધા ગુણ એક બીજા સાથે સંજ્ઞા ધરાવે છે. અમુક સીમાએ તે બધાનો અર્થ સરખો થાય છે. એકની ક્રિયા બીજાની ક્રિયાથી જુદી પાડતી મુશ્કેલ છે. દુનિયાનાં કામકાજ કરવામાં તે એક બીજા સાથે બેગમેગ થઈ જાય છે. દરેકનું સ્થાન અને સંજ્ઞા બારીકાઈથી નક્કી કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી. જે ગુણ અથવા ગુણોના સમુદાયથી ઇ. પી. ગ્રીપલના કહેવા પ્રમાણે “ અભિમાનથી નહીં પણ પોતાની જાત અને પોતાની ધારણાને એકરૂપ સમજવાથી ઉત્પન્ન થતો પોતાની જાતપર બરોંસો રાખવાનો ગુણ આવે છે, અને જેથી ભય તથા મરણને માણસ તુચ્છ ગણી કાઢે છે, તેમજ તેની સ્વેચ્છાને અઘોષિક ઉદ્ધતાઈ મળે છે.” તે ગુણનું

આ પ્રકરણમાં વિવેચન કરવાનો અમારો ઇરાદો છે. પોરબે અને મંત્ર સભાની ડગમગતી સલાહ સામે દેશની અંદર અંદરની લઢાઈઓમાં સિઝરને વિજય મળ્યો, તે આ અજીત ગુણને લીધેજ મળ્યો હતો; વળી એ ગુણને લીધેજ તોફાનમાં ભય પામી ગયેલા બોમિયાને તેણે નીચેના હિમ્મત આપે એવા વચનથી હિમ્મત કરી નાખ્યો હતો:— “બહોશ નહીં, તું સિઝર અને તેનો વૈભવ લઈ જાય છે.” દહતા, કૌવત ઉત્કંઠા અને હિમ્મત તેની ધારણામાં એવાં તો મળી ગયાં હતાં કે તે આફતને હાથી કાઢતો, અને “બીક આવે ત્યારે” હસતો. આ ગુણને લીધેજ હ્યુથર યુરોપના રાજરજવાડા સામે લડવા તૈયાર થયો હતો; રાજગાદી અને રિવાજને ગમડાવી પાડે એવો સુધારો કરી શક્યો હતો; ડાએટ ઍફ વર્મ્સ નામની ધર્મસભામાં ન જવાને એક મિત્રે તેને સલાહ આપી ત્યારે તે બોલી શક્યો હતો કે “ત્યાં જવાનો મને કાયદેસર અધિકાર છે, અને ધરપર નળિયાં છે એટલા પિશાયો મારી સામે એકડા થયા હશે તોપણ મહા પ્રભુનું નામ લઈ હું ત્યાં જઈશ જ.” મોટો પિટ્ટ પણ એવાજ ગુણથી ઘડેલો હતો. પાર્લામેન્ટના એક સભાસદે અમુક કામના સંબંધમાં કહ્યું કે તે અશક્ય છે ત્યારે તેના જવાબમાં તેણે કહ્યું કે “અશક્ય ! હું અશક્યતાને પગ તળે કચરી નાખું છું.” તેનો આત્મા એક વખત જગત થતો એટલે તે બેસુમાર કામ કરી શકતો, અને તેના ઉગ્ર રસ્તામાં હરકતો બળીને ખાખ થઈ જતી.

“અશક્યતા” સંબંધી તેનું આ ભાષણ માત્ર અલંકારયુક્ત છટાછર ભાષણ જ નહોતું. જે લોકો મુશ્કેલી અને અશક્યતા વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકતા નથી તેમને પિટ્ટ બોલવું, મનસ્વી અને બેવકૂફી ભરેલું લાગે. પણ જેઓનામાં જગરી દહતા હોય છે,

અને ખરા પાણીવાળા લોકો શું કરી શકે છે, એ વાત જોએ જાણે છે તેઓને તો આવું બાપણુ ફરજ બજાવવા ફરમાવતા જાંઘી પોકાર જેવું લાગે છે. કીટો યુવાવસ્થામાં આવ્યો તે વખતે પોતાની રાજનીતીમાં તેણે લખ્યું કે “ હું અશક્યતાને માનતો નથી. મને લાગે છે કે કુદરતી અક્ષિસથી મળેલી બુદ્ધિ, વિગેરે વિષે સારી સારી વાતો કરવામાં આવે છે તે માત્ર અર્થ વગરનો લવારો છે, અને દરેક માણસ પોતાની તક અને ઉદ્યોગ પ્રમાણે જેવો થવા પ્રયત્ન કરે છે. ” તેનું કહેવું ખરું છે એમ પાછળની તેની પોતાની કારકિર્દી બતાવી આપે છે. અનાયાત્રમમાં લુગડાના જોડા બનાવનાર મરીમ, બહેરા છોકરો કીટો અને “ પીક્ટોરિયલ આર્મિસ્ટ, ” અને “ ડેલી આઇબલ ઇન્સ્ટ્રક્શન ” નો કામેલ કરતાં એ બે વચ્ચે જેટલો તફાવત હતો તેથી વધારે બીજા કોઇ એ જાણુ વચ્ચે ભાગ્યેજ હશે. જો લોકો કહે છે તે પ્રમાણે અશક્યતા દુનિયામાં હોય તો તે આ બહેરા મરીમ માણસ અને પેલા પૂર્વ તરફના સાહિત્યમાં પ્રતીક્ષ માણસની વચ્ચે કોઇ ઠેકાણે માલમ પડવી જોઇએ; પણ કીટોને તે માલમ પડી નહીં. તેની દૃઢતા અને બારે કૌવત આગળ અશક્યતા પીગળીને ક્યાંએ ગુમ થઇ ગઇ. એક વખત અનાયાત્રમમાંથી પોતાને કાઢી લઇ, પોતાની મેજે તજવીજ કરી ફળવણી લેવા દેવાને રજા આપવાને પોતાના આપને તે આજીજી કરતો હતો, ત્યારે નીચે પ્રમાણે બોલીને પોતાનો અજીત્ય જુસ્સો તેણે બતાવ્યો:— “ દુનિયામાં અખુટ બંડાર ભરેલો છે. ત્યારે હું જૂએ મરીમ એવી ફિકર તમે રાખશો નહીં. જૂબને કેમ દૂર કરવી એ હું જાણું છું. હોટેલ-ટોટ લોકો જરા ગુંદર ખાઇને ઘણો વખત જૂખ્યા રહી શકે છે; વળી તેઓ જૂખ્યા થાય છે ત્યારે પોતાના શરીરપર મજબુત

અંધ બાધે છે. હું પણ એમ સામારે ન કરી શકું ? અથવા તમને પગાર ન મળે તો, મને બહાર કાઢી દ્યો. એટલે હું મારા પુસ્તક અને કપડાં ગીરો મૂકીશ, અને તેથી લગભગ બાર શિલિંગ મેળવી શકીશ; અને એટલા પૈસાથી હું મંગલાડની મુમાફરી કરીશ. વાડોમાં કરમદાં, ફળ અને ડોડીની કુંકા થાય છે, અને ખેતરોમાં કંદ થાય છે, ધાસનું કુંકું અથવા ખળીમાંની જીંપડી એ સાઈ બીજાનું થશે. ” આવી દહતાવાળા માણસની આગળ એક રીતે કશું અશક્ય નથી. કહ્યું છે કે “ મન હોય તો માળવે જવાય. ” ડૉક્ટર પેલીના સંબંધમાં એનું કહેવાયું છે કે જ્યારે તે પાઠશાળામાં બાણતો હતો, અને આળસ તથા ગમ્મતમાં પોતાનો વખત ગુમાવતો હતો ત્યારે તેનો એક સોળની એક દિવસ તેની ઓરડીમાં આવ્યો અને જરા તોજડાઈથી તેને કહ્યું, “ પેલી, તું કેવો બેવકૂફ છું કે તારો વખત અને પૈસો આવી રીતે આળસમાં ગુમાવે છે ? ઉલોગથી નામ કાઢવું એ તારાજ હાથમાં છે. ” આ કપકાચી ન્યુટનના પેટમાં પેલા છોકરાએ લાત મારી હતી તેના જેવું થયું—તે જાગૃત થયો અને નવું અવતારે આવ્યો હોય એમ કામ શરૂ કર્યું. મારાથી થઈ શકશે, એમ તેને પહેલ પહેલુંજ લાગ્યું, અને તે કરી શક્યો. ”

હાલના વખતમાં ધ્યાન આપવા યોગ્ય જે મોટાં સાહસો થાય છે તેમાં ખોટું અને ખર્ચ એવું મિશ્ર થઈ ગયું હોય છે કે ખર્ચ ખોટું પારખી કાઢવાને વિવેકશુદ્ધિ વાપરવાની જરૂર પડે છે, એટલુંજ નહીં પણ ખોટાને તરછોડી કાઢવાને અને ખરાને વળગી રહેવાને દહતાની પણ જરૂર પડે છે. અમૃત્ત્ય જાતની હાલયો હાલના જમાનામાં છે તેથી જીવાન માણસોને હાલના વખતમાં આ ગુણની જેટલી જરૂર છે તેટલી પહેલાં નહોતી.

જેમ હાલના સમામાં દેહના અને કૌવતની વધારે જરૂર છે, એ વાત ખરી છે તેમ ધરકા કરતાં જુવાન માણસોમાં તે વધારે માલમ પડે છે, એ વાત પણ ખરી છે. એક એવી કહેવત થઈ મઠ છે કે “ ધરડો સલાહ આપે અને જુવાન લઠાઈ લહે. ” “જુવાન માણસો મેં તમને લખ્યું છે તેનું કારણકે તમે મજબુત છો, ” જુવાન માણસોમાં શારીરિક કૌવત, પોતાની ચઢતી કરવાની ઉમેદ, અને જુસ્સો વધારે હોય છે તેથી તે મજબુત હોય છે. તેમનો શક્તિ કામ કરવામાં રહેલી છે. સિકંદર ગાદીએ બેઠો ત્યારે તે માત્ર વીસ વર્ષનો હતો. તેણે ફક્ત ચાર વર્ષજ રાજ્ય કર્યું, પણ જગતના ઇતિહાસમાં તેનું રાજ્ય નામાકિત થઈ ગયું છે આખી દુનિયા તેણે જીતી લીધી, અને તે ત્રીસ વર્ષનો થતા પહેલાં મરી ગયો. જ્યુલિયસ સીઝર જુવાન હતો ત્યારે તેણે ત્રણસેં પ્રજાઓને જીતી લીધી, આડસેં શહેર કબજે કરી લીધાં, ત્રીસ લાખ માણસોને હરાવ્યાં, આખા રાજ્યમાં મુખ્ય પુરૂષ થયો, લાપણ કરવાની જગ્યામાં સિસેરો પંખીને નંખરે મણાયો અને લેખક તરીકે ટેસીટસ પંખીને નંખરે મણાયો. વૉશિંગ્ટન ઓ-મણીસ વર્ષનો હતો ત્યારે અમેરિકન સંસ્થાનના તે વખતે કરેલા ચાર વિભાગમાંથી એક વિભાગનો એડજુટન્ટ-જનરલ નિભાયો હતો, તે એકવીસ વર્ષનો થયો ત્યારે ફ્રાઈડયુકેન આગળ ફ્રેંચ સરકાર સાથે દાલકરાર કરવાને તેની સરકારે તેને એલચી તરીકે મોકલ્યો હતો; તે વખતથી તે સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે તે પરણ્યો ત્યાં સુધી પોતાના દેશમાં ઉંચી અને બરોસાની જગાઓ મેળવી તેણે દેશ સેવા બજાવી હતી. તે વાનપ્રસ્થ થઈ માઉન્ટ વર્નનપર રહેવા ગયો ત્યારે તે પુખ્ત જુવાનીમાં હતો. કાલ્વીને “ ઇન્સ્ટીટ્યુટસ ’ નામનું પ્રખ્યાત પુસ્તક લખ્યું ત્યારે તે ફક્ત જીસ વર્ષની ઉંમરનો હતો.

ઓગણત્રીસ વર્ષની ઉમરે માટીન દ્યુથર પોપ સાથેના કળ્યામાં ફેરવના શિરોચિન્દ્રએ પહોંચ્યો હતો, પિટ્ટ પાકશાળામાંથી પાલ્લભિ-
ન્ટમાં ગયો હતો, અને તેવીસ વર્ષની ઉમરે ઇંગ્લાંડનો મુખ્ય પ્રધાન
થયો હતો તેમજ ત્રીસ વર્ષનો થયો તે પહેલાં ગ્રેટબ્રિટનમાં સર્વોપરી
રાજપુરુષ થઈ પડ્યો હતો. નેટસન વીસ વર્ષનો થયો તે પહેલાં
ખ્રિષ્ટીય દરિયાઈ લશ્કરમાં લેફ્ટેનેન્ટ થયો હતો અને જુવાનીમાં ક-
માન્ડર થયો હતો. દ્રાક્ષગારની લઢાઈમાં તે મરણુતોલ ધાપલ થયો
હતો તે વખત તે માત્ર સુડતાળીસ વર્ષનો હતો. આ લઢાઈમાં તેણે
એવો ઝંડો ચઢાવ્યો હતો કે “ દરેક માણસ પોતાની ફરજ બજા-
વશે એમ ઇંગ્લંડ આશા રાખે છે. ”

કોઈ એમ કહેશે કે ઉપર જે દર્શાવ આપ્યા છે, એવાં કંઈ બધાં
માણસ હોતાં નથી; એ તો અપવાદ તરીકે ગણવા જેવા હાખલા છે.
તોપણ આ વાતની કોઈથી ના કહેવાશે નહીં કે દરેક દેશનું કૌવત
અને ભવિષ્ય તેના જુવાનોમાં સમાયલું છે, એમ બતાવવાને એ દ-
ર્શાવો બરોબર લાગુ પડતાં છે. વધારે બહાદુરી બતાવ્યા વગર ચાલે
નહીં, એટલા માટે પ્રોત્તે ઓળંગતા હોય તે પૂરજ તોડી નાખે
એવો એ વર્ગ છે. બચ્ચારોપયોગી કડાપણ સાથે અજીત્ય જુસ્સો
હોય તો તે સિકંદરે સ્વારી કરેલા તેના બ્યુસેફાલસ ઘોડા જેવો છે.
જલદ છતાં પોતાના સ્વારના અવાજ અને લગામને તાબે રહે છે.

જે જુવાન માણસો પ્રખ્યાત સરાફ, વેપારી, રાજપુરુષ, અથવા
વિદ્વાન થવાને નિશ્ચય કરે છે, તેમની દહતાને કેટલાક લોકો હસી
કાઢે છે. કુટુંબને ચેલ કોલેજમાં કર્યો હતો એવો નિશ્ચય તેમને હુ-
પદ ભરેલો અને હડહડતી મૂખાઈ ભરેલો લાગે છે. ન્યારે એક
સોબતીએ તેના અચ્છમ ઉલોગને માટે વારંવાર ટીકા કરી ત્રાસ આ-

પવા માંડ્યો ત્યારે ફેલ્ડને તેમને જવાબ દીધો કે “ અરે બાપ-સાહેબ! હું કાન્ગ્રેસમાં જઈશ ત્યારે મારી ફરજ બરોબર બજાવી શકું એટલા માટે મારે તો મારા વખતનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે.” બાપુ હસી કાઢવા જેવી આ વાત હોય એમ ગણી તેના સોબતી હસી પડ્યો. ફેલ્ડને બોલી ઉઠ્યો, “ શું એ વાતનો તમને શક છે ? હું તમને ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે ત્રણ વર્ષમાં પ્રતિનિધિ તરીકે કાન્ગ્રેસમાં હું દાખલ થઈશ, એવી મારી ખાત્રી નહોત તો હું ફેલ્ડેજ છોડીને આજ જ ચાલ્યો જાત.” આ વાત સાંભળીને તેના મિત્રને એમ લાગ્યું કે આ માણસ અમરથો મગરૂરી કરે છે. પણ હાલ આપણે બાપુએ છીએ કે તેણે પોતાનો નિશ્ચય પરિપૂર્ણ કર્યો છે તેથી તેના વચનમાં દૃઢતા અને ભારે હિમ્મત વગર બીજી કંઈ આપણને જણાતું નથી. એવી દૃઢતા અને હિમ્મતથી રસ્તામાં પર્વત આવે તો તે પણ સપાટ થઈ જાય છે.

દૃઢતાવાળા માણસનું બોલવું કોઈ વખત મગરૂરીબારેલું અને સ્વપ્નવત્ ગણી કાઢવામાં આવે છે, પણ દૃઢતાવાળો માણસ થોડી શુદ્ધિવાળો હશે તોપણ દૃઢતા વગરના પણ વધારે શુદ્ધિવાળા માણસ કરતાં વધારે કામ કરી શકશે. થોડી શુદ્ધ પણ દૃઢતાવાળો માણસ દૃઢતા વગરના વધારે શુદ્ધિવાળા માણસ કરતાં પોતાના કામને વધારે આગળ ધકેલશે અને પેલી જીની કહેવતમાં કહ્યું છે કે “ તારા કામને ધકેલ પણ તારું કામ તને ધકેલે એમ થવા દઈશ નહીં.”

આ પુસ્તકમાં અમે જે જે ફોટોગ્રાફ પ્રદર્શિત કર્યા છે તેમાં દૃઢતાનો અસ્પષ્ટ નેવો કોઈ જગ્યાએ દિખાતી નહોતો. તેનો મત એવો હતો કે માણસ માણસમાં સ્વાભાવિક શુદ્ધિ ફેર

પડે છે, તેના કરતાં દહતાથી વધારે પડે છે. તેને પોતાને વિષે તે એમ કહેતો કે મને ફતેહ મળી છે તે મારામાં બારે શુદ્ધિ હોવાથી નહીં, પણ બારે દહતા અને નિશ્ચય હોવાથી મળી છે. રૈવરન્ડ થોમ્સ બીપ્રીએ તેના સંબંધમાં કહ્યું છે કે “તે નાનો હતો ત્યારે તોછડો, અવિચારી, આળસુ, અને અનિયમિત ટેવોવાળો હતો. તેનામાં બારે શુદ્ધિ કે રસમતા જણાતી નહોતી. શાળામાં તે બચ્ચતો ત્યારે તેનામાં કંઈ જાણવા જેવા શુદ્ધ નહોતા. તે માત્ર ગમ્મતને ખાતર વાંચતો અને ઘોડા ખેલવતો, કુતરાં રમાડતો અને ખંદુક લઈ શિકાર કરતો. જે વારસાની તે આશા રાખતો હતો તે ઓગણીસ કે વીસ વર્ષની ઉંમરે તે પરણ્યો અને છોકરાનો જાપ થયો, પણ તેને કંઈ ધંધો નહોતો અને તેની પાસે કંઈ પૈસાએ નહોતા. આ છોકરો જુવાનીની શરૂઆતમાં ગરીબાઈ ભોગવી, ધણો પૈસાદાર અને આખંદાર માણસ નિવડ્યો, એટલુંજ નહીં પણ અંધકર્તા, કાયદા બાંધનાર અને ડાહ્યા માણસ તરીકે પણ તે પ્રખ્યાત થયો. તેની માનસિક શુદ્ધિ પણ ધણી વધી હતી, અને તેનાં લખાણોમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન, હિંમત કેળવણી, જગ્ગરજગત દલીલ, છટા અને હૃદયાર્દ્રકારિત્વ માલમ પડે છે. તે એવો બાળજી કરનાર થયો હતો કે તેના બોલવાથી ધણી અસર થતી, રાજસભામાં તેણે ધણી પ્રખ્યાતિ અને ખરી લોકપ્રિયતા મેળવી. જાહેર પુરુષ તરીકે તે વજનદાર ગણાતો, તેનો બોલ કોઈથી ઉઘાડાતો નહીં, અને આ રીતે દેશસેવા અગ્રવી આપ્પી દુનિયાના રાજકારણમાં તે ભાગ લેતો. આ અધું શી રીતે થયું? બક્ટરને પોતે પોતાનાં છેલ્લાં વર્ષમાં જણાવેલા શબ્દોથી આ પ્રશ્નોનો અમે ઉત્તર આપીયું. “જેમ હું વધારે જીવું છું તેમ મારી વધારે ખાત્રી થતી જાય છે કે, નમ્રતા અને મજબૂત, મોટા અને નાના, એ વચ્ચે

માણસ અને માણસ વચ્ચેના મોટા તફાવત દઢતા-અછત્ત્ય નિશ્ચયને લીધે થાય છે. એક વખત નિશ્ચય કરવો ને પછી ફેરવે મળે કે મરણ નિપજે તોપણ ડગલું નહીં. આ દુનિયામાં જોડણું થઈ શકે તેટલું આ ગુણથી થઈ શકે છે. ગમે તેટલી ખુદ્દિ હોય અને ગમે તેવી તક હોય, પણ એ ગુણ વગરનું બેપગ પ્રાણી માણસ ગણાશે નહીં.”

તેના આગપણમાં તેને એક વખત એક કુકરના ગોવાળને સંદેશો કહેવા મોકલ્યો હતો, ત્યારે તેની દઢતાનો આ જખરો ગુણ તેણે ખતાવ્યો હતો. તે કાદવ અને ખાખોચિયાં ઝાળંગતો નિકળી પડ્યો. કાદવમાં તેનો એક જોડો કળી રહ્યો, પણ પોતાનું કામ પૂરું કરવામાં તે એટલો ખધો એકાગ્ર હતો કે તે ઉંચકી લેવા પણ ઉભો રહ્યો નહીં; અને તે ગોવાળને પકડી પાડના પહેલાં તે ત્રણ વખત દોડ્યો. આગળ જતાં શિકારમાં, ઘોડા દોડાવવામાં અને રમનમમ્મત કરવામાં નિમગ્ન થવાથી ભવિષ્યમાં તેનું સારૂ થશે નહીં એમ તેને જણાયું ત્યારે, ખૂબ વિચાર કરી તેણે પોતાની દઢતા અને પોતાના અંદરનું સામર્થ્ય જગૃત કર્યું, અને એક પણ દિવસનો વિલંબ ક્યાં વખર તેણે પોતાના જૂના સોમતીઓને તજ દીધા. ખરાબ ટેવો છોડી દીધી અને અછત્ત્ય નિશ્ચય કરી અભ્યાસ કરવા માંડ્યો; વળી આગળ જતાં તે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયો, ત્યાં પણ તે પોતાના નિશ્ચયને એવી ચુસ્ત રીતે વળગી રહેતો કે તેના વિચારની સામે ગમે તેવી જખરી વિરુદ્ધતા હોય તોપણ તે પોતાનું ધાયું પસાર કરાવતો. તેને ધણીવાર “જક્કી” કહેવામાં આવતો, — નિશ્ચયવાળા માણસને એવા કહેવાનાનો સંભવ છે—પણ તે કંઈ જકકી નહોતો—એકનિશ્ચયવાળો માણસ કેવો હોય છે, એ વિષે સ્પર્જને કહ્યું

હે તેવો તે હતો. “ માણસને કરોડ હોવી જોઈએ, કારણ કે કરોડ ન હોય તો તે ટટાર શી રીતે રહી શકે? પણ તેની કરોડ વળી શકે એવી હોવી જોઈએ, કારણ કે જો તેની ન હોય તો તેનું માથું પાટડીમાં અથડાયા વગર રહે નહીં. ”

કોઈ કદાચ એવો સવાલ કરશે કે આવો દહ નિશ્ચય સારા કામમાં વાપરી શકાય, તેમ નકારામાં કેમ ન વાપરી શકાય? અલખન વાપરી શકાય; પણ જો તેમ થાય તોપણ, આવા અજીવ્ય જુરસાથી શું થઈ શકે છે અને તે કેવો હોય છે એ જાણવાની ઇચ્છા રાખનાર બારીક અવલોકન કરનારને તેથી પણ બોધ મળે છે. પીઝારો એક ચાંચિયો હતો, અને તેમનામાં સ્વમતાર્થપ્રાણત્યાગીના જેવી બહાદુરી અને સહનશીલતા હતી. ગમે તેવાં સંકટ, દુઃખ અથવા મરણ આવી પડે તોપણ એક ધારણામાં ચિત્ત પરોવી તે પાર પાડવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો; એ ધારણા પિરૂ સર કરી લેવાની અને લૂંટી લેવાની હતી. ગેઝો આગળ તેના માણસ બૂખમરાથો લેવાં થઈ ગયાં હતાં, અને તેમનું જડમૂળ નિકળી જાય એટલો રોગ તેમનામાં ચાલતો હતો તોપણ તે કંઈ છાતીવાળો પોતાની ધારણામાં એક લેશમાત્ર પણ ડગ્યો નહીં. એક વહાણ ત્યાં આવી પહોંચ્યું અને તેને તથા તેના માણસોને પાનામા પાછા લઈ જવાને ઇચ્છા બતાવી; પણ તેણે તે કહેણ તુચ્છકારી કાઢ્યું, અને પોતાની તરવારવડે રેતીમાં પૂરેથી પશ્ચિમ તરફ એક લીંટી દોરી, પછી પોતાનું મોં દક્ષિણ તરફ ફેરવી તેણે પોતાના ચાંચિયા સોજતીઓને કહ્યું, “ મિત્રો અને સોજતીઓ ! પેટી બાજુએ મહેનત, બૂખ, નમના, પદાળી નાખે એવું તોફાન, નિરાધારપણું અને મરણ છે; આ બાજુએ સુખ અને આરામ છે; પેટી તરફ પિરૂ અને ત્યાંનો ખજાનો છે; આ તરફ પાનામા અને ત્યાંની

મરીઆઇ છે. દરેક માણસે બહાદુર કાસ્ટીલિયનને જાણે તે પસંદ કરવું. મારે પોતાને માટે તો હું કહું છું કે હું તો દક્ષિણ તરફ જઈશ.”

પાનામા રહી જીવતા રહેવા કરતાં તેણે પિર જઈ મરવાનું પસંદ કર્યું. આવો અજીવ્ય જીવસો કોઈ સાધુ પુરુષમાં મૂક્યો હોય તો “મોનલાન્ડના બરફથી ઢંકાયેલા પર્વતોમાં” પણ ઉપદેશ કરવા જવાની તે હિમ્મત ધરશે. સિઝરના વિષે અમે ઉપર બોલી ગયા છીએ; તેનું અંતઃકરણ પીઝારોના કરતાં થોડુંજ સારું હતું. સાઈલાના ત્રાસથી તે નાશી જતો હતો, ત્યારે ચાંચિયાઓએ તેને પકડી લીધો તે વખતે તેનું વય માત્ર સત્તર વર્ષનું હતું. વીસ ‘ટેલન્ટ’ લઈને તેને છુટો કરવાને તેઓએ તેને કહ્યું ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે “વીસ, ત્રણા ઓછા છે હું પચાસ આપીશ, પણ એકવાર છુટો થયા પછી તમારામાંના દરેકને હું ફાંસી નાંખીશ.” રપેનમાં દુશ્મનપર તેના હુકમ પ્રમાણે ચઢાઈ કરવાને તેના લશ્કરે ના પાડી, ત્યારે એક ઢાલ લઈને તે ગર્જના કરી બોલ્યો “હું અહીં મરી જઈશ.” એમ કહી પોતે એકલો રપેનીશ લોકો તરફ ધસી ગયો. દુશ્મનના લશ્કરની છેક નજીક તે આવ્યો, ત્યારે તેનીપર હજારો તીરોનો વરસાદ વરસ્યો. તેની આટલી બધી હિમ્મત જોઈ તેના માણસો શરમાઈ જઈ લઢાઈમાં આવ્યા, અને તેની મદદે ભેગા થઈ દુશ્મનપર એવો હલ્તો કર્યો કે તેની જીત થઈ. રોમમાં એવી વાત આવી હતી કે રસ્તામાં તેને મારાઓ મારી નાખનાર છે, ત્યારે તેણે તરતજ પોતાના રક્ષકોને રજા આપી અને તે વખતથી રસ્તામાં વમર હથિયારે એકલો ફરવા લાગ્યો. તેની આવી હિમ્મતથી તેને આરવાનો મનસુબો કરનાર ચકિત થઈ ગયા, અને તેમણે એવું ધાર્યું

કે આ તો કોઇ દેવ છે. જ્યારે ખરાબ માણસો પોતાની સ્વેચ્છા પ્રમાણે ઉદ્ધતાઇથી રાજ્ય કરે છે ત્યારે સારા માણસો દુઃખી થાય છે; પણ જ્યારે આવી સ્વેચ્છા, જુસ્સો અને બુદ્ધિ, ઇશ્વર અને સત્યની સેવા બળવવામાં વાપરવામાં આવે છે ત્યારે પોલી, દ્યુધર, અને જડસન જેવા વીર પુરૂષો તૈયાર થાય છે. આવી હિમ્મતને લીધે જ પેન્નો મેગિયર સરદાર એમ. લુઈ કોન્સુથ મોટો બન્યો હતો. જ્યારે તે ટર્કીમાં દેશવટો ભોગવતો હતો ત્યારે ત્યાંના આદલાહે તેને જણાવ્યું કે જો તમે અમારો ઇસ્લામી ધર્મ ગ્રહણ કરો તો તમારું રક્ષણ કરીએ. આ સાંભળીને કેદી થઇ બેઠો. પહેરવાની ફરકાર રાખ્યા વગર તે હિમ્મત ધરી બોલી ઉઠ્યો કે “ મરણ અને ગેરઆખર એ બેમાંથી પસંદગી કરવાની હોય ત્યારે શું પસંદ કરવું એ શકભરેલું કે કંઈ નથી. હું હંગરીનો હાકેમ હતો, અને મારા દેશીઓ પૈકી દોઢ કરોડ જણે મારાપર બરોસો રાખીને એ બારે જગા માટે મને પસંદ કર્યો હતો. તેથી દેશવટામાં મારા દેશ પ્રત્યે મારી શી ફરજ છે તે હું જાણું છું. એક ખાનગી ગૃહસ્થ તરીકે પણ મારે આખરબરેનો રસ્તો લેવો જોઈએ. જો કે એક વખત હું એક ઉદાર પ્રજાનો હાકેમ હતો તોપણ મારા ઊકરારને વારસામાં મૂકી જવાનું મારી પાસે કંઈ બલિષ્ઠ નથી; તોપણ કલંક વગરનું નામ તેમને માટે હું મૂકી જઈશ. ઇશ્વરનું ધાર્યું થાઓ. હું મરવાને તૈયાર છું.”

પણ એથી ઉતરતી અને થોડા શોરખકારવાળી સાધારણ જીન્ડગીમાં જીવાન માણસ પોતાનું નસીબ પોતે ધડી શકે છે. અહિંયાં પણ આ શ્રેષ્ઠ જુસ્સા વગર ચાલે એમ નથી. દરેક કામમાં ધણે પ્રસંગે તેની ખાસ જરૂર પડે છે. પોતાનું કામ કરવામાં જીવાન માણસોને બારે અડચણો અને હરકતો સોસવી પડે છે. પોતાની જીન્ડગીનું

કાર્ય કરવામાં નાસીપાસી અને મુશ્કેલીઓમાંથી કાઢી બાતલ રહેતો નથી. આવે વખતે તેમનો ખરો મિત્ર દબ્બતા છે, અને જો તેને બોલાવવામાં આવે તો જરૂરને પ્રસંગે તેમને મદદ કરશે. એવો પણ વખત આવે છે કે જ્યારે પોતાની મરજી વિરુદ્ધ તેને હલકાં કપડાં પહેરવાં પડે છે, અને પોતાને પસંદ ન હોય એવી હથકી મહેનત કરવી પડે છે. હાંસી થવાની અથવા નીચું જોવું પડવાની તેઓ ધાસ્તી રાખે, અને દબ્બતા બતાવે નહીં, તો તેનું માથું પરિણામ આવે. જો આ આશાદાયક અને ડર નહીં એવો બુરસો ફેટેહ મેગવવાને તેમને જમૂત કરે નહીં તો, એશઆરામના શોખ અથવા બેશી રહેવાના સ્વાભાવિક વલણને લીધે તેમના ઉંચામાં ઉંચા ગુણ દબાયવા રહે. મનમાં સાધારણ નિશ્ચય કરવામાં આવે તેથી કંઈ મુશ્કેલી દૂર થાય નહીં. એવા માણસને શરમભરેલી રીતે મુશ્કેલીને શરણ થઈ જતા દબ્બતા અને સામર્થ્ય અટકાવે છે. દરરોજનાં કામકાજમાં આ ગુણ ફેટલો બધો અગત્યનો છે એ નીચેની ખરી વાત જે થોડા વખતપર અમારા જણવામાં આવી છે તે બતાવી આપે છે:—

ન્યુ ઇંગ્લેન્ડની એક આબાદ શાળામાં એક જુવાન માણસ ફેટલાંક વર્ષથી ઉપશિક્ષકનું કામ કરતો હતો. જે વર્ગ તે શીખવતો તેમાં બીજાશિષ્યનો ઉંચામાં ઉંચો એક વર્ગ હતો. એ શિક્ષક એ વિષયપર ચાલતું પુસ્તક બરોબર શીખી ગયો હતો, પણ એક દાખલો તેને આવડતો નહોતો. એ દાખલા સુધી વર્ગ આવી પહોંચવા લાગ્યો, એટલે તે દાખલો તેણે કરી જોવાનું કામ શરૂ કર્યું. તેણે બધા કલાક મહેનત કરી, પણ કંઈ વળ્યું નહોતું. આથી જરા નાસીપાસ થઈ તે બીજા શિક્ષક પાસે ગયો, અને એ દાખલો કરી આપવાની તેને વિનંતિ કરી. તેણે જવાબ આપ્યો કે હું એ કરી આપીશ. એ દા-

ખલા સુધી વર્ગ આવી પહોંચવાનો હતો તેને આગલે દિવસે પેલા શિક્ષકે જણાવ્યું કે આ દાખલો મારાથી થતો નથી. પેલો બિચારો વિચારમાં પડી ગયો કે હવે શું કરવું ! શું તેણે વર્ગ આગળ એમ કબુલ કરવું કે આ દાખલો મને સમજતો નથી ? એમ કરવું એ તો ઘણું નીચું જોવા જેવું થાય, ત્યાંથી ચાર ગાડ હટે આવેલા ગામમાં તેનો એક મિત્ર રહેતો હતો, અને તે ગણિતમાં ઘણો પ્રવાણ હતો. તેને પૂર્ણ ખાતરી હતી કે આ મિત્ર દાખલો કરી શકશે; તેથી નિશાળમાંથી છૂટ્યા પછી તેને ગામ ગયો, પણ ત્યાં મથા પછી તેને માલમ પડ્યું કે એ તો બીજો ગામ ગયો છે, અને અઠવાડિયા સુધી પાછો આવનાર નથી. આથી તે છેક નિરાશ થઇ ગયો. વિલે મોઢે તે પોતાના ગામ તરફ પાછો વળ્યો. રસ્તામાં આવતાં તેને વિચાર થયો કે “ હું કેવો અસમર્થ છું ? શું મારાથી બીજગણિતનો એક દાખલો થતો શકતો નથી ? શું મારે મારા વર્ગ આગળ એમ કબુલ કરવું પડશે કે તે મને નથી આવડતો ? ” તેના મનમાં દબાઈ રહેલો દહતા અને સામર્થ્યનો જુસ્સો જગૃત થયો, અને તે મોટેથી બોલી ઉઠ્યો કે, “ એ દાખલો હું કરી શકીશ. હું એ ક્યાં વગર છોડીશ નહીં. ” તે ઘેર પહોંચ્યો, પોતાના ઓરડામાં ગયો, દાખલો કરવાની દહ નિશ્ચય કરીને હાથમાં લીધો, અને ઉંઘતા પહેલાં તે ગણી જવાનો ઠરાવ કર્યો; અને આખરે તે કરી શક્યો. તેણે તે દાખલો બધો પૂરેપૂરો લખી કાઢ્યો અને તેની નીચે આ પ્રમાણે રમુજ દીપ લખી:—“ બાર વખત પ્રયત્ન કર્યા પછી અને એકંદરે વીસ કલાક ગુમાવ્યા પછી સપ્ટેમ્બર તારીખ ૨ સન ૧૮-ને સોમવારની સાંજે આ દાખલો ગણી કાઢ્યો. ”

આ એક મુશ્કેલીપર ફતેહ મેળવવાથી આખા વર્ષના અભ્યાસ

કરતાં તેને વધારે ફાયદો થયો. તેનામાં દબાઈ રહેલું સામર્થ્ય જગૃત્ કરવાને એવો પ્રયત્ન કરવાની તેને જરૂર હતી. જ્યાં સુધી તેણે કસોટી કાઢી એમ ત્યાં સુધી તેને માલમ નહોતું કે મારામાં આટલી શક્તિ છે. તે ધારતો હતો તેના કરતાં વધારે મરદામી તેનામાં હતી. તેણે ખરા મનથી અને મરજિયો થઈ દૃઢતા અને સામર્થ્યને મદદે બોલાવ્યાં, ત્યારે તે આવ્યાં, અને તેમની મદદવડે ફતેહ મળી શકે છે એમ બતાવ્યું.

દૃઢતાના જાણીતા દાખલાઓમાં સૌથી સરસ બાબત્તલમાંથી મળે છે. હિઝેકિયાને વિષે તેમાં એવું લખેલું છે કે, ઇશ્વરની સેવા માટે જે જે કામ તેણે કર્યું.....તે તે પોતાના ખરા અંતઃકરણથી કર્યું; અને પોતાનું રાજ્ય કરવામાં સાર્વજનિક સુધારો કરવામાં અને ઇશ્વરની સેવા કરવામાં તે ફતેહ પામ્યો, કારણ કે તેણે ખરા અંતઃકરણથી કામ કર્યું. જે કામ તેના હાથમાં હતું, તેમાં તેણે પોતાના બધા જીવ પરોવ્યો હતો, એ પ્રમાણે કરવું એમ ઇશ્વરની આજ્ઞા છે. “ તારે જે કરવાનું હોય તે તારાથી થઈ શકે તેટલું સાડું કરજે. ” માણસના કરતાં, ઇશ્વરને અડધું કામ વધારે અપ્રિય છે. ઇશ્વર જાણે છે કે અમુક કામમાં આપણે કેટલું સામર્થ્ય વાપરી શકીએ, અને તેટલું સામર્થ્ય આપણે વાપરવું એમ તે આજ્ઞા રાખે છે; એથી આજ્ઞાથી તેને સંતોષ થતો નથી. જે કામ આપણે કરવાનું છે, તે આપણે કરી શકીશું, અને કરવાને ખુશી છીએ, એમ આપણે ધારીએ એવી તેની ઇચ્છા છે. પ્રખ્યાત નેથેનિયસ બાકુડીએ એક જુવાન માણસને એક દિવસ કહ્યું હતું કે, “ તમે તે કરી શકશો અને તે કરવાની તમારી મરજી છે, એવી લાગણી થયા વગર કંઈ કામ કરવાનું હાથમાં લેશો નહીં. એવી લાગણી થઈ હશે તો ફતેહ

અચૂક મળશે, અને નહીં થઇ હોય તો નિષ્ફળતા મળ્યા વગર રહેશે નહીં. ” ઇશ્વરને જે જોઇએ છીએ, તે એક મહાન ગણિતશાસ્ત્રીએ જોલી બતાવ્યું છે. ઇશ્વર એવી આશા રાખે છે કે પોતાની ફરજ જનવચાને દરેક માણસે પોતાનાથી બનવું કરવું. “ તારે તારા પ્રભુને તારા ખરા અંતઃકરણથી, તારા ખરા મનથી, અને તારા બધા સામર્થ્યથી ચલાવે જોઇએ. ” અને બીજાં બધાં કામ પણ એવાજ જુરસાથી કરવાં જોઇએ. દહતા અને સામર્થ્યની આ પરિસીમા છે. જનજેટની દહતા અને સામર્થ્ય એથી જાદે નહોતાં; એથી કાંઈ માણસમાં જાદે હોઇ શકે નહિં. એટલી બધી ઉંચી પાયરીએ ચઢવું એ બાણું કઠણ છે. એટલી ઉંચી પાયરીએ મનુષ્યવર્ગમાં સેન્ટપોલ ચઢ્યો હતો. તેની સ્વતંત્રતા, હિમ્મત, ઉત્સાહ અને ઉગ્ર કાર્યદક્ષતા કોનીબોરે નીચેનાં દર્શાવે સાથે સરખાવી છે:—“ જૂમધ્ય સમુદ્રના કિનારાપર એશિયા અને આફ્રિકાના મુલકોમાં યુનાન દેશનો સુધારો ફેલાવતો સીકન્દર; ગોલ લોકો સાથે લડતો અને પશ્ચિમ યુરોપનાં જંગલીઓને રોમના રાજ્યને તાબે કરી સુધારતો જ્યુલિયસ સીઝર; છુટા પડતા જાગીરદારોને એકઠા કરનાર, અને રાજકીય ઐક્ય સજીવન કરનાર શાર્લમેઈન; જૂની દુનિયાની કળા અને ધર્મ દાખલ કરી શક્યા એવી નવી દુનિયા શોધી કાઢવા આટ્લાન્ટિક મહાસાગરમાં પશ્ચિમ તરફ વહાણ હંકારતો ક્રીસ્ટોવર કોલમ્બસ, અને યુરોપનાં જૂનાં રાજ્યો તોડી નાખી જૂત અને વર્તમાન વચ્ચે ચિરાડો પાડનાર નેપોલિયન.

પ્રકરણ ૮ મું.

ખંત.

નિશ્ચય અને સામર્થ્યવાળો માણસ એવું કામ હાથમાં લે કે તે કદી પૂરું જ કરી શકે નહીં. તેનામાં ખંતથી મર્યાદા રહી શકે છે કે “ હાથમાં લીધેલું કામ કરવામાં મર્યાદા રહેવું ” એ ખંત છે. બાકીનામાં કહ્યું છે કે ધીરજથી કામ ચલાવ્યા કરવામાં ખંત રહેલી છે. એક લેખકે તેની વ્યાખ્યા એવી આપી છે કે “ ચાલુ રાખવાનો ગુણ. ” કોલમ્બસ નવી દુનિયાની શોધ કરતો હતો ત્યારે, જમીન દેખાઈ નહીં તેથી ખલાસીઓ હુલ્લક કરી તેની સામે થવા લાગ્યા, કોલમ્બસે તેમને ધીરજ રાખવા સમજાવ્યા, અને કહ્યું કે જો ત્રણ દિવસમાં જમીન દેખાશે નહીં તો આપણે જરૂર પાછા ફરીશું, ત્રણ દિવસ પૂરા થતા પહેલાં જમીન તેમની દૃષ્ટિએ પડી. દુનિયાને અમેરિકાની શોધથી જોડેલો શાયદો થયો છે, તેટલો કોલમ્બસને બળવાખોરોને સમજાવી ત્રણ દિવસ ખેંચી કાઢવાથી થયો હતો. ખરેખરી ખંતને લીધેજ તેણે ત્રણ દિવસ મુસાફરી આગળ ચલાવી હતી. ત્યાં સુધી તો નિશ્ચય અને સામર્થ્યથી કામ ઠીક ચાલ્યું હતું, અને બારે મુસ્કેલીઓ દૂર થઈ હતી, પણ બળવાની વખતે કોલમ્બસની મદદે તેની ખંત આવી નહોતી, તો તેની બધી મહેનત બર્થ જતી. ખંતને લીધેજ નિશ્ચય અને સામર્થ્યથી આદરેલું કામ ફલીભૂત થયું, અને નિષ્ફળતાથી તે બચી ગયો.

ખંતની જરૂર ક્યે વખતે પડે છે એ, આ દર્શાવતી આપ-

જીને માલમ પડે છે. જેટલું ખેંચાય તેટલું ખેંચ્યાથી આખરે સાઈં પરિણામ આવે છે. ખેંચાય એટલું ખેંચવાનું કામ ખંતવાળો કરે છે, ત્યારે જંપે છે. ત્રણ દિવસ, ત્રણ કલાક, અથવા ત્રણ મિનિટ પણ તેને ઘણીજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. એટલા વખતમાં હાર થતી અટકાવી શકાય છે. વધારે સાઈં તો એ છે કે, એટલા વખતમાં હાર થઈ હોય તેની જીત કરી શકાય છે. જનરલ શેરીડનની ખંતને લીધે તેનું પરાજય પામેલું અને નાશી જતું લશ્કર પાછું વળી ડરમનપર ટૂટી પડ્યું, અને પોતાને ઠેકાણે આવ્યું, એટલુંજ નહીં પણ પોતાને જીતનારને જીતી શક્યું. શેરીડનની આ પ્રખ્યાત સ્વારી ઇતિહાસમાં યાદ રાખવા જેવી છે. ખંતને લીધેજ તેને જીત મળી હતી.

ખંતનું સ્વરૂપ અને કિંમત જનરલ ગ્રાન્ટની બાલ્યાવસ્થામાં બનેલા એક બનાવપરથી જણાઈ આવે છે. તે માત્ર આઠ વર્ષનો બાળક હતો, ત્યારે તેના વાંચન પુસ્તકમાં “મારાથી થઈ શકતું નથી” એવું એક વાક્ય તેના વાંચનમાં આવ્યું, તેનો અર્થ તે બરાબર સમજ્યો નહિ, તેથી પોતાના સોબતીઓને પૂછ્યું પણ તેને કોઈ સંતોષકારક ખુલાસો આપી શક્યું નહીં. તેણે શબ્દકોષમાં જોયું પણ તેથી કંઈ વળ્યું નહીં; આખરે તેણે પોતાના શિક્ષકને પૂછ્યું કે “મારાથી થઈ શકતું નથી” એ વાક્યનો અર્થ શો? એ શબ્દકોષમાં મળી આવતો નથી” શિક્ષકે જવાબ દીધો, “ના, તે શબ્દકોષમાં નથી, અને નથી તેથી હું ખુશી થયો છું.” એમ કહી ખંતના ફાયદા વિષે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને તે બોધ કરવા લાગ્યો. આ પછી ચાર પાંચ વર્ષે ગ્રાન્ટને જંગલમાં લાકડાં લેવાને મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં ગાડામાં લાકડાં ભરી આપવા મજુરો આવવાના હતા પણ કંઈ અણધાર્યા કારણને લીધે તે ત્યાં આવ્યા નહીં. ગ્રાન્ટે

યોગ્ય વખત સુધી તેમની વાટ જોઈ, અને જો બીજાં સાધારણ છોકરાં જેવો તે હોત તો આટલો વખત વાટ જોઈ લાકડાં લીધા વગર ક્ષેર આવ્યો હોત; પણ તેણે તેમ કર્યું નહીં. તે લાકડાં લેવા ગયો હતો, અને ગમે તે અડચણ આવી પડે તોપણ તે લીધા વગર પાછો આવે એવો નહોતો. પોતાની કળવિકળ અને તરફીપથી ગાડામાં ચઢાવવામાં તે ફતેહ પામ્યો. ત્રીસ વર્ષ પછી રીચમન્ડ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. બળવાખોરોનું લશ્કર ત્યાં જવાનો રસ્તો રોકીને બેઠું હતું હતું, પણ રીચમન્ડ જવાને તે નિકળી ચૂક્યો હતો, અને રીચમન્ડ ગયા વગર રહે એવો નહોતો. બીજા માણસ હાજરી પાછો હો એવી લવાનક લદાઈઓ થઈ, તોપણ તે તો “આગળ વધો, આગળ વધો” એ સિવાય બીજું કંઈ બોલતો નહોતો; ફક્ત જમનો કહેતા કે, “જનરલ આંટને ખતર પડતી નથી કે ક્યારે મારે ખાધો.” તેમનું આ કહેવું વાસ્તવિક હતું. કારણકે ખંતવાળો માણસ ભાગ્યેજ માર ખાય છે. માર ખાવાને બદલે તે માર મારે છે.

તેની પ્યારી કહેવત એ હતી કે “જે આદર્શ હોય તે પૂરું કર્યા વગર રહેવું નહીં.” “પદ્માણ્ય હોય તે મુંડે છુટકો.” જ્યારે ખંતવાળો માણસ પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે મુશ્કેલીઓ તેનો રસ્તો બંધ કરવાને બદલે તેનો રસ્તો ચોખ્ખો પણ કરે છે. ઠેક સુધી ખંતથી મંડ્યા રહેવાનો સિદ્ધાંત ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં ફતેહ મેળવવામાં લાગુ પડતો હોય કે ન હોય તોપણ સંસારબંધનહારી બાબતોમાં લાગુ પડે છે.

આ ગુણની દરેક ઠેકાણે જરૂર પડે છે. કારણકે મુશ્કેલીઓ નડે નહીં એવું કોઈ કામ નથી. હલકામાં હલકો ધંધો શીખવાને પણ વખત, ધીરજ, અને ચાતુ પ્રયત્નની જરૂર પડે છે. અમે એક પ્રતીક્ષ

મોચીને પૂછ્યું કે, “ એક દિવસમાં તું કેટલી જોડ જોડાને તળિયાં બેસાડી શકું ? ” તેણે જવાબ દીધો, “ એક દિવસમાં મેં ચાળીસ જોડાને તાળિયાં બેસાડ્યા છે. ” એક જોડાના તાળિયામાં કેટલી ચૂંકો હોય છે, એમ પૂછતાં અમને ખબર મળી કે, ૧૦૫ હોય છે. આ પરથી તે દરરોજ કેટલી ચૂંકો બેસારતો હતો, તેનો અમે હિસાબ કરી જોયો તો માલમ પડ્યું કે એક પછી એક લઇને તે લગભગ આઠ હજાર ચૂંકો એક દિવસમાં ઠોકી ધાલે છે. એ હિસાબે અઠવાડિયામાં લગભગ પચાસ હજાર ચૂંકો થાય ! બિન અનુભવીને સોમવારની સવાર વિચાર કરવા દો કે આ અઠવાડિયામાં પચાસ હજાર ચૂંકો એકલે હાથે એક પછી એક લઇને બેસાડવી છે, એટલે તેને તરતજ લાગશે કે આટલું બધું કામ કરવું અશક્ય છે; એટલું કામ કરવું પડવાથી કંટાળો આવે, અને તે કરવાનું મન પણ થાય નહિ, પણ ખતરાબે માણસ, સહેજમાં એટલું કામ કરી શકે છે. એક પ્રખ્યાત ગરેબાને કોઇએ પૂછ્યું કે ‘ આ શાસ્ત્રમાં પ્રવિણતા મેળવતાં તમને કેટલો વખત લાગ્યો હતો ? ’ તેણે જવાબ દીધો, “ વીસ વર્ષ સુધી દર-રોજ બાર કલાક. ” આટલું બધું સખત કામ કરી ફતેહ મેળવવાની ખંત કેટલાક થોડા જણમાં હોય છે !

સ્પેનના શિલ્પશાસ્ત્રી આલોન્ઝો કેરીઓએ એક પૈસાદાર ગૃહ-સ્થને માટે એક બાવલુ પચીસ દિવસમાં તૈયાર કર્યું હતું. તે ગૃહસ્થે કહ્યું કે, જેટલા દિવસ ગયા, તેટલા રોજ ગણી તમને તમારું મહેન-તાણું આપું છું. એ સાંભળી કેરીઓ બોલી ઊઠ્યો, “ આપ શું બોલો છો સાહેબ ? પચીસ દિવસમાં બાવલુ તૈયાર કરી આપવાની વિચ્છા શીખવાને મારે પચીસ વર્ષ મહેનત કરવી પડી છે. ” જો તેણે માત્ર વીસ વર્ષ કામ કર્યું હોત, તો બાવલુ બનાવતાં, તેને કદાચ આવ-

ડયું જ નહોત. કામ સંપૂર્ણરીતે કરી શકાય એટલા માટે ખંતથી મચ્યા રહી પૂરાં પચીસ વર્ષ કામ શીખતા તેને મહેનત કરવી પડી હતી. આજ માણસો બારે દરનું મહેનતાણું માગે છે, તે જેરવાજખી મણવામાં ધણા જણ બૂલ કરે છે; વૈદને માત્ર એક કલાકને માટે મોટી રકમની ફી મળે; ધર્મોપદેશકને એક વ્યાખ્યાન માટે પચાસ કે સો રૂપિયા મળે, બાપણ કરનારને એક કલાકના પચાસ રૂપિયા પ્રમાણે મહેનતાણું મળે; વકીલ એક જ કામ ચલાવવા માટે વીસહજાર રૂપિયા માગે; અડવાડિયામાં એક અથવા બે વ્યાખ્યાન આપતા માટે ધર્મ-ગુરૂને એથી ત્રણ હજાર રૂપિયાનો પગાર આપવામાં આવે, એક અથવા વિમાકંપનીનો પ્રમુખ વર્ષે પાંચહજાર અને વખતે પચીસહજાર રૂપિયાનો પગાર માગે; અને માત્ર વેચનાર અથવા નામું લખનારને વર્ષે બે, ત્રણ અથવા પાંચ હજાર રૂપિયાનો પગાર આપીને પણ રાખનાર મળે; એ બધી બાબતોથી ધણા જણ છક થઈ જાય છે અને એમ થવાનું કારણ સમજી શકતા નથી; તેમને તો એમ લાગે છે કે, થોડું કામ કરી વતારે પગાર લઈ જવામાં આવે છે પણ એ માણસોને આવું જવાબદારીનું કામ કરતાં શીખવામાં કેટલું ખર્ચ કરવું પડ્યું હશે, અને કેટલો વખત ગાળવો પડ્યો હશે, એ વાત તેઓ બૂઝી જાય છે. આટલો પગાર મેળવવાની તેમણે લાયકાત મેળવી તે પહેલાં દશ, વીસ, અને કદાચ ત્રીસ વર્ષ સુધી સતત મહેનત કરવી પડી હશે. એવા માણસોમાં આવા મોટા હોદ્દા લેવાને લાયકી મેળવવાની ખંત હતી. આવી મોટા પગારની અને માનની જમાઓ બીજાઓને પણ મળી શકત, પણ તેમ થવાને ખંત અવશ્ય હોતીજ જોઈએ તે તેમનામાં નહોતી. દસ, વીસ, અથવા ત્રીસ વર્ષ સુધી ખૂબ મહેનત કરી અભ્યાસ કરવાની વાત તેમને બારે જણાઈ હતી, અને એ

મુશ્કેલી આગળ તેમનો નિશ્ચય અને સામર્થ્ય, આગળ ચાલી શક્યા નહોતાં. તેમને આવી માનઅરેલી જગ્યાએ મળતી નથી, તેનું કારણ એજ છે કે, તેઓ તેને માટે લાયક નથી. સંસારમાં એકંદરે ન્યાયજ થાય છે. ખંત અને એવા બીજા સદ્ગુણની યુજ થાય છે; પણ આજસ અને બીકણુપણાને પસંદ કરવામાં આવતું નથી. જે માણસ પોતાની જાનની ચઢતી કરવાને પોતાનાથી જનતો પ્રયત્ન કરે છે, તેને કદી બીજા માગવી પડવાની નથી; તેની યુજ લોકો ક્યાં વગર રહેશે નહિ અને તેને જાગરવાને કંઈ કારણ રહેશે નહીં.

ધણા જુવાન માણસો ખંતના ફાયદા બરાબર સમજતા નથી એમ અમને લાગે છે. પોતાની જાંઘળીનું કર્તવ્ય સંપૂર્ણરીતે કરવામાં ખંત કેટલી બધી ઉપયોગી છે, તે તેઓ સમજતા નથી. ખંત વગર કોઈ પણ કામમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવતી એ અશક્ય છે. ખંતવગર કોઈ માણસથી, ઉંચી પંક્તિનો સુધાર, લુહાર, કારીગર, શિસ્તક, અથવા વકીલ થઈ શકાય નહીં. આગળ થઈ ગયા હોય, અને હાલ હયાત હોય, એવા ખંતવાળા નામાકિત માણસોનો દાખલો લઈ જુવાન માણસો, ખંત રાખતાં શીખવું જોઈએ. આવા માણસોના દાખલા, તેમને આનંદકારક લાગશે, અને ખંતીવા બનાવશે. ન્યુટને “ કોનો-લોજી ઓફ એન્શિયન્ટ નેશન્સ ” નામનું પૂર્વરીતે ભરોસાદાર ગૂંધી શકાય એવું પુસ્તક બનાવવાનો નિશ્ચય કરી તેની પાછળ મહેનત કરી હતી, તેનો વિચાર કરો. તે પુસ્તક પ્રથમ સંભાગપૂર્વક તૈયાર કરી તે ફરીથી લખી ગયો. તેટલાથી પણ સંતોષ ન પામતાં, તેણે વિચાર કરી શોધી કાઢ્યું કે તે શી રીતે સુધારી શકાય. સોળ વખત એ પુસ્તક ફરીથી લખ્યું ત્યાંસુધી તે સંતોષ પામ્યો નહીં. જે માણસ આટલું બધું કરી શકે, તેની ખંત અજાજ જેવી અને બારે લાગે છે.

એવી ખંત વીરપુરુષના ગુણમાં ગણવા જેવી છે. પાસ્કલના “ પ્રિન્સિપલ્સ લેટર્સ ” પણ એવાજ પ્રખ્યાત છે અને તે લખવાની તેની રીત પણ ગણવા જેવી છે, કારણકે દરેક પત્રપર તેણે વીસ દિવસ કાઢ્યા હતા. ધણા માણસો તેવા પત્રો અથવા ખીજું કાંઈ લખાણ વીસ વખત લખી તૈયાર કરવાને બદલે કચરાની ટોપલીમાં નાખી દેવાનું પસંદ કરશે. આવું મહાભારત કામ કરવા જેટલી તેમનામાં ધીરજ, અને ખંત હોતી નથી. અમારો ઓળખીતો એક જીવાન માણસ, પોતાના મિત્રોને પત્ર લખતો તે એવી સંભાળથી લખતો કે જાણે કોંપી ન લખી હોય; એક એક પત્રની પાછળ તે ધણા કલાક ગાળતો. લેખન કળાપર પૂર્ણ ધ્યાન આપી તે તેની નકલો કરતો. તેના પત્ર, પત્રલેખનમાં નમુનાદાર હતા. કોઈ અભણા માણસના વાંચકમાં તે આવે તો તેના લખનાર વિષે ઉંચો મત બાંધ્યા વગર તે રહે નહિ. આ જીવાન માણસ પત્રોસ વર્ષનો થયો તે પહેલાં વિદ્યાનવર્ગમાં ધણો ઉડો અને કાળજીવાળો લેખક ગણવા લાગ્યો. જે ખંતથી નમુનાદાર પત્રો તે લખી શકતો, તેજ ખંતથી ખીજા બાળકોમાં પણ તે સંપૂર્ણ અને ધીરજ રાખી કામ કરનાર થયો. યુનાઈટેડસ્ટેટ્સનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં એન્કોફ્ટને છવીસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં, નેહ્રો વેબસ્ટરને અંગ્રેજી ભાષાનો કોષ તૈયાર કરવામાં છત્રીસ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. વેબસ્ટરના જેવી ધીરજ અને ખંતનો દાખલો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખીજો ભાગ્યેજ હશે. ભાષાતત્વ જેવા રસહીન વિષયનો છત્રીસ વર્ષ સુધી ચિત્ત ધાલી અભ્યાસ કરવો, એ ખરેખર અજગ થવા જેવું છે. સતત રીતે એટલો બધો વખત શબ્દોના અર્થ લખવા, અને શબ્દો ભેગા કરવા એ અતિસય ખંત અને ધીરજનું કામ છે; એની આગળ ખીજા ખંત ગમે તેવી હોય તોપણ નજીવી ગણવા યોગ્ય છે.

ખંતવગરના જુવાનો પોતાનો ધંધો વારંવાર બદલ્યા કરે છે. અને સહેલે અને ટુંકે રસ્તે પૈસાદાર થઈ જવાની ધારણામાં ફરે છે. જે ધંધો તેઓ કરતા હોય છે તેને માટે તેઓ સાઈ બોલતા નથી. પોતે કરતા હોય તે સિવાયના બીજા ધંધા તેમને વંચારે પસંદ કરવા યોગ્ય લાગે છે. આવી તરેહના સ્ત્રી પુરુષો, શાળામાં દરેક પગલે મુસીબત ભોગવે છે. તેમને પાઠ ધણો લાંબો અથવા ધણો અધરો લાગે છે, એક પાઠ રસવગરનો લાગે છે, બીજો ધણો કડચુ લાગે છે અને ત્રીજો નકામો લાગે છે; તેમને ખેતીમાં વૈતરૂં કરવાજેવું લાગે છે અને મહેનતના પ્રમાણમાં, ધંધામાં બદલો મળતો નથી એમ તેઓ કહે છે; અને એજ પ્રમાણે દરેક ધંધા, કે કામના તાત્કાલિક ફાયદા તેમને ઓછા જણાય છે; તેઓ ખંત રાખી પોતાના કામમાં મગ્ન રહેતા નથી, પણ કોઈ બારી શોધી કાઢી તેમાંથી નિકળી જવાનું, શોધતા ફરે છે.

એક વિદ્યાર્થીને વિષે એક વિચિત્ર વાત કહેવાય છે. તે કોંક, પછાત અને ઉત્સાહ વગરનો હતો. ડેનિયલનું ત્રીજું પ્રકરણ તેના વર્ગમાં ચાલતું હતું અને તેમાં આવતા શેડુક, મિશાક અને અમ્મ-ડનગો એ વિશેષ નામનો ઉચ્ચાર કરવાનું કેટલાક વિદ્યાર્થીને, અને વિશેષેકરીને ઉપર જણાવેલા ઠોઠને કડચુ લાગ્યું. આ વિશેષ નામના ઉચ્ચાર છોકરાંને યાદ રહ્યા છે કે નહીં, એ જોવાને શિક્ષકે થોડા દિવસ પછી; ફરીથી એજ પાઠ વંચાવ્યો. આ કડચુ વિશેષ નામોવાળો ભાગ વાંચવાનું ઉપર જણાવેલા ઠોઠને ભાગ આવ્યું. એ નામ આંખ્યાં ત્યાં સુધી તો તે કડકડાટ વાંચી ગયો, અને પછી ઉમો રહી, નિરૂત્સાહી થઈ જઈ બોલ્યો કે, “મહેતાજી સાહેબ, આ પછી પાછા ત્રણ શબ્દો આવે છે એ ધણુ કડચુ છે.” આવા કોંક વિદ્યાર્થીઓને

હમેશ મુશ્કેલીઓ જણાય છે, અને તેથી તેઓ શું ચલાવે છે અને ના-
સીપાસ થઈ જાય છે. ખરું શું છે તે સમજવાને તેઓ પ્રયત્ન કરતા
નથી અને તે આ નહીં તો પેલું છે, એમ કહી સંતોષ માને છે.

મસાચુસેટ્સના મરહુમ હાકેમ જ્યોર્જ, એન. બ્રીગ્સના
જીવનચરિત્રમાંથી, આ વિષયનું એક જાણવાજોગ દૃષ્ટાંત મળે છે. એ
સંસ્થાનમાં તે સન ૧૭૬૬ માં જન્મ્યો હતો. તેનો આપ એક ગ
રીબ પણ પ્રમાણિક અને શરીરે ઘણો મજબુત લુહાર હતો. જ્યોર્જ
પુસ્તકનો શોખીન હતો અને કેળવણી લેવાને ઘણો ઇન્તેજાર હતો,
પણ તેના આપની ગરીબીને લીધે તેની ઇચ્છા ફળીભૂત થતી ન-
હોતી. વર્ષમાં થોડો થોડો વખત તે શાળામાં જઈ શકતો અને
બાકીનો બધો વખત કામ કરવામાં જતો. જ્યારે તેની ઉમ્મર બાર
કે ચૌદ વર્ષની થઈ ત્યારે તેના આપે, એક ટોપીઓ બનાવનારને
ત્યાં તેને શાંતિ મુક્યો. તેને ત્યાં તે ત્રણ વર્ષ રહ્યો, અને એ ધંધો
શીખી ગયો. એટલા વખતમાં તેના શેકને તેણે પૂર્ણ સંતોષ આપ્યો.
અને પોતાનામાં કૌવત, ખંત, અને માણસાઈના ગુણ છે એમ બ-
તાવી આપ્યું. તેને જે પુરસદ મળતી તે તે વાંચવામાં ગાળતો. આથી
કરીને જેમ જેમ તેની ચઢતી થતી ગઈ તેમ તેમ તેનું શરીર અને
મગજ, બંને સાથે કામ કરી મજબુત થતાં ગયાં. ટોપીઓ બનાવ-
નારને ત્યાં રહેવાની ત્રણ વર્ષની મુદત પૂરી થવાથી તે એક વર્ષ ઘેર
રહ્યો. તે વખતમાં પોતાના આપને તેના કામમાં તે મદદ કરતો, અને
શાળામાં જણવા જતો. શાળામાં તેણે પોતાના બહુતરમાં જાણવા-
જોગ વધારો કર્યો. આ બધો વખત તેના મનનાં એવો વિચાર ચાલી
રહ્યો હતો કે, હું કયા ધંધાની કેળવણી લઈ શકું એમ છે. ધીમે
ધીમે તેનો વિચાર એવો થતો ગયો કે, વકીલાતનો ધંધો કરવાને

હું તૈવાર થઇ શકીશ, તેણે ખ્રીસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો, અને કોઇ કોઇ વખત ધર્મ સંબંધી વિષયો ઉપર બાષણો આપી, શ્રોતા-જનોને પોતાની બોલવાની છટાથી તે છક કરી નાખતો. પરિણામ એ થયું કે ગરીબાઇ અને ઘણી મુશ્કેલીઓ છતાં તેણે કાયદાનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વિચારમાં તેના મોટાભાઇએ તેને ઉત્તેજન આપ્યું અને પોતાનાથી થઇ શકે તેટલી મદદ કરવા વચન આપ્યું. આ પછી શું થયું તે તેણે પોતે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:-

“ ૧૮૧૩ ના આગષ્ટ માસમાં, ધાસ કાપીને હું પાંચ ઝંલર કમાયો હતો, તે લઇ તે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા હું ધેરથી નિકળી પડ્યો. હાડસનપર મારો એક ભાઇ રહેતો હતો, તેને હું સપ્ટેમ્બર-માં મળ્યો: અને પછી મારી પેટી મારી પીડપર લઇ બર્કશાયર-કાઉન્ટીમાં આવ્યો, ત્યાં મારી પાસે એક પૈસો સરખોએ નહોતો, અને મારા જેવાં એક બે સર્ગા અને મિત્રો શિવાય મારે બીજા કોઇનું પીછાન પણ નહોતું. મારી ગરીબાઇમાં તો કંઇ આકોજ નહોતી. સન ૧૮૧૬ સુધી મારા ભાઇએ મને મદદ કરી, અને પછી તે ગુજરી ગયો. ”

આડમ્સમાં તેણે એક વર્ષ કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને પછી બર્કશાયર કાઉન્ટીના લેન્સઅરે ગામમાં રહેવા ગયો. અહીં એક આશીસમાં ગામના બધા લોક બેગા થતા, અને ગામગપાટા તથા વાતોચીતો ચાલતી હતી, ત્યાં તે વાંચતો. એકાગ્ર ચિત્તથી કામ કરવાની તેનામાં એટલી બધી શક્તિ હતી કે તે જગોએ દમ, આર માણસો મોટાથી વાતો કરતા હોય, કે હસતા હોય તોપણ તેથી વાંચવામાં તેને હરકત પડતી નહીં. તેણે લખ્યું છે કે “હું સાંભળું એવી રીતે ઝ-

• તે વખતે તેનું કુટુંબ ચાર્લ્સ સંસ્થાનમાં રહેતું હતું.

પાટાબંધ વાતોચીતો ચાલતી હતી, કંઈ પણ જાણ્યાવગર મેં સેંકડો પાનાં વાંચ્યાં છે.” તેના બાઈ તરફથી તેને જે થોડી મદદ મળતી હતી તે તેના મરણ પછી બંધ થઈ. આટલાથીજ પૂરું થયું નહીં. તેનો બાઈ છોકરાં મુકોને મરી ગયો હતો; તેથી તેમનું પૂરું કરવાની ફરજ પણ જ્યોર્જને માથે આવી પડી. આ પ્રમાણે આફતો આવી પડી તેથી તેણે અબ્યાસ છોડી દીધો હોત તો તેમાં તેનો કાઈ વાંક કાઢત નહોતો; જેમ આફતો વધતી ગઈ તેમ પોતાનું ધાર્યું કરવાનો નિશ્ચય પણ વધારે દૃઢ થતો ગયો; ધણી ઝડપથી તેણે અબ્યાસ ચલાવ્યો. જે મુશ્કેલી નડતી તે દૂર કરતો; પોતાની ધારણામાં આખરે તે ફતેહમંદ નિવડ્યો અને વકીલાત કરવાની તેને સનંદ મળી. એ રૂઝા અવસરે જ્યુલિયસ સીઝરની પેઠે તેણે કહ્યું હોત કે, “હું આગ્યો, મેં જોયું, અને મેં જીતી લીધું.” તો તે વ્યતિતજ કહેતો.

વકીલાતમાં તેને કેટલીયંધી પ્રતિષ્ઠા મળી હશે, એ વાત એ પરથીજ જણાય છે કે, આર વર્ષ વકીલાત કર્યા પછી વોશિંગ્ટનમાં ૧૧ મા પ્રગણાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કરવાને, અગ્રેસર વકીલ અને શહેરી તરીકે તે લાયક ગણાયો હતો. આર વર્ષ સુધી કંગ્રેસમાં સભાસદ તરીકે તેણે કામ કર્યું, પોતાને ચુંટી કાઢનારને રાજી કર્યા, અને હોશિયારી બનાવી, નામ કાઢ્યું. ત્યારપછીનાં સાત વર્ષ તે મસાચુસેટસનો હાકિમ થયો. એ હોદ્દો ભોગવતાં પણ તે ઘણો લોકપ્રિય થયો, અને એવી નામના કરી કે તેનું નામ એ એ સંસ્થાનમાં આજ સુધી માનની લાગણી સાથે યાદ રાખવામાં આવે છે.

ગવર્નર સ્પીસના જીવનચરિત્રપરથી, ખંતથી શ્રદ્ધાપૂર્વક થાય છે તે સમજાય છે, એટલુંજ નહીં પણ અત્યારસુધીમાં જે ગુણોનું અમે વિવેચન કર્યું છે અને હવે પછી કરીશું, તેના ફાયદા પણ જણાય છે.

તેનામાં કળવિકળ અને આગળ ધમવાનો ગુણ ધણો હતો. તે જાત પ્રયત્નથી મોટાઇ પામ્યો હતો, અને સર્વથી સરસ શિક્ષક તેને કળ-વી શકે તેના કરતાં વધારે, પોતાની જાતે કળવાયો હતો. તેના મુખ્ય ગુણ, સંપૂર્ણતા, કામમાં એકાગ્રતા અને અવલોકન હતા. કામ કરવાથી તે કદી બીજો નહિ. તેનામાં ઉદ્દોગ ધણો હતો. તે ગરીબ માણસને ઘેર જનમ્યો હતો; એ વાતથી તે કદી શરમાતો નહીં. તે હાકેમ હતો ત્યારે એક મેળાવામાં એક બાપએ તેને પૂછ્યું કે, “ હાકેમ સાહેબ ! મેહેરબાની કરીને કહેશો કે તમે કઈ પાકથાગામાં આજ્યુએટ થયા છો ? ” તેણે તુરત જવાબ દીધો કે, “ ટેપીઓ બનાવનારની દુકાનમાં. ” તેનો નિશ્ચય અનુપમ હતો, અને તેનામાં સામર્થ્ય પણ તેના નિશ્ચય જેટલુંજ હતું.

વડીલાતના ધંધામાં થતી ઠગાઇના સંબંધમાં, દારૂ પીવાના સંબંધમાં, નાચવાના સંબંધમાં, ભઠ્ઠાદાર નવી નવી તરેહનો પોશાક પહેરવાના સંબંધમાં, અને એવી બીજી નુકસાનકારક બાબતોના સંબંધમાં, ખોટી રસમો દૂર કરવાને કેવી દૃઢતાથી તેણે ઉપાય લીધા હતા, તેનો હેવાલ રમુજ અને જાણુવા જેવો છે. આ સંબંધમાં તે જેવી રીતે ઘર આગળ ચાલતો તેરીરીતે ચાલિગટનમાં, કોઝિસમાં અને મુસાચુસેટ્રસ સંસ્થાનના મુખ્ય નગરમાં ચાલતો. તેની એક ખાસીયત એ હતી કે તે કદી ગલપટ્ટો પહેરતો નહીં. જ્યારે તે હાકેમ થયો, ત્યારે ઠાક મિત્રોએ તેને સૂચના કરી કે, હવે તો તમારે ગલપટ્ટો પહેરવો જોઈએ પણ તેમની સૂચના અને દલીલોથી તેની પર કંઈ અસર થઇ નહિ. તે ગવર્નર થયો, તેજ વર્ષમાં તેના વતન પિટ્ટરફીલ્ડમાં રહેતા એક મિત્રને તેણે લખ્યું હતું કે, “ બાપ ૫— ને કહેજો કે, દારૂ પીધા વગર અને ગલપટ્ટો પહેરાવગર મને આ

જાઓ મળ્યા છે.” ૫—એમ ધારતો હતો કે બોસ્ટનમાં મિત્રોની બા-
હોસ અને આસપાસની મંડળીની અસરથી, દારૂ નહીં પીવાની તેની
ટેવ તેણે છોડી દીધી હશે, પણ તેમ કંઈ થયું નહોતું. એથી ઉલટું
ગવર્નરે કદી કરેલું નહીં અને દારૂ નહીં પીવાની હિમાયત સામેના
લોકોને કદી ગમે નહીં એવું કામ તેણે કર્યું. માર્ક્સબરો નામની વી-
શીમાં દારૂ પીવાની મનાઈ હતી, તેથી એ વીશીમાં તે ખાતો. તેનામાં
ખધા સારા ગુણ એવી રીતે મળેલા હતા કે, કુદરત આપોઆપ ઉભું
થઈ દુનિયાને જાહેર કરે કે “ આ માણસ ખરો મરદ છે ! ”

શિષ્યવૃત્તિને માટે લેવાયલી એક પરીક્ષામાં બકસ્ટનનો લગ્ન-
ને નપાસ થયો ત્યારે તેને લખેલા એક પત્રમાં બકસ્ટનને જે વિચાર
જણાવ્યા છે, તેને ટેકા મળે એવી ધણી બાબતો, ખ્રીસ્તના જીવન-
ચરિત્રમાંથી મળી આવે છે. બકસ્ટનને લખ્યું હતું કે, “ તારા લક્ષણની
ખરી કસોટી, આ હારથી નિકળવાની છે. જે તું નબળા લક્ષણોને
હમથ તો, આ નાસીપાસીથી છેક નિરાશ થઈ જમથ અને કામ કર-
વાનું પડતું મૂકી આજન્મ બેસી રહીશ. સાધારણરીતે માણસ આવાજ
સ્વભાવના હોય છે. જ્યારે પવન માફક હોય ત્યારે તો તેઓનું ગાંઠું
ઠીક ચાલે છે પણ સામો પવન વાતો હોય અને તોફાન થતું હોય,
ત્યારે તેઓ નિરૂત્સાહી થઈ જાય છે. જે તારા લક્ષણમાં ખરી મર-
દામી હશે તો આ હાર થયાથી તું તારું સધળું કૌવત એકઠું કરીશ.
જે તું મારો છોકરો હોઈ—તું લગભગ મારા છોકરા જેવોજ છું—
તો હું એમ ધરું કે, સડસડાટ પાસ થઈ જવાને બદલે તું નાપાસ
થાય, અને પછી તારો નિશ્ચય બતાવે એ સારું. તારા કાગળથી હું
જુથ થયો છું, તેમાં આવો જુસ્સો જણાય છે અને એ જુસ્સો, લા-
ટીન, ગ્રીક, અને લોગેરીથમના કરતાં વધારે કિંમતી છે. હવે તેમ

કરવાનો વખત આગ્યો છેજો તારાથી ખતી શકે તો હિમ્મત રાખ, અને આ હારમાંથી, હવે પછી ફેરફાર મેળવવાનાં સાધન મેળવ. એમ કરોશ તો શિષ્યવૃત્તિ ગઈ તેથી તારો આખી જીંદગી સુધી તને ફાયદો થશે. ”

લીડઝ શહેરમાં સ્ટીવ-સને કારીગરોની મડગાને આપેલા એક ભાષણમાં પણ એવાજ વિચાર દર્શાવ્યા હતા. તેણે કહ્યું, “ તમારો આગળ ઉભો થઈ બોલનાર આ સેવક પણ એક કારીગર જ છે. અહીં હાજર છે તેમાંના કોઈએ મારા જેટલી ગરીબાઈથી શરૂઆત કરી નહીં હોય. મેં જેમ ખંત રાખી હતી, તેમ ખંત રાખવાનું જીવાન માણસોને ઉત્તેજન આપવા હું આ કહું છું. મેં જ્યારે કામ શરૂ કર્યું ત્યારે મારો જે સ્થિતિ હતી તેના કરતાં, તમારામાંના ગરીબમાં ગરીબની સ્થિતિ પણ સારી છે.....છજનેરને ઘણી અડચણો નડે છે, પણ જો ઉંચો પાયરીએ ચઢવાની તેની ઇચ્છા હોય તો તેણે, મુસીબતની દરકારજ કરવી નહીં. અડચણો આવે તે મુશ્કેલી જણાય તોપણ તેમને દૂર કરવાને અથવા છૂટી લેવાને છજનેરે તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ. ”

આ પ્રમાણે સમાપ્ત કરતા પહેલાં વાંચનાર આગળ ખંતનાં કેટલાંક ગણના જેવાં દ્રષ્ટાંતો મૂકવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ. જીવનચરિત્રમાંથી લીધેલાં આવાં આમેલુખ દ્રષ્ટાંતોથી જીવાનોને ખંત રાખવાનો બોધ મળે છે અને ખંત રાખવાની ટેવ પડી જાય છે.

કેટલાંક વર્ષોપર અમેરિકાની પાકશાળાના એક વિદ્યાર્થીએ કંઈ ચીજ ફેંટા, તે બીજા વિદ્યાર્થીને આંખ પર વાગવાથી, તે બીજાવાની એક આંખ ફૂટી ગઈ; તેની સાજી આંખ પણ ફૂટેલી આંખની પીડાથી એવી નાચળી પડી ગઈ કે તે પણ જવાની ધાસ્તી રહેતી હતી,

આખીની દવા કરનાર સારામાં સારા વૈદ્યો પણ તેને સારું કરી શક્યા નહીં. હવા ફેરને માટે અને દવાને માટે તેને યુરોપ મોકલવામાં આવ્યો. ત્રણ વર્ષ ત્યાં રહી તે પાઠો આવ્યો, પણ તેને કંઈ ફાયદો થયો નહીં. તેની આંખનો માત્ર એક ભાગ સાજો હતો, અને તેમાંથી હરવાહરવા જેટલું તેનાથી જોઈ શકાતું. પણ વાંચવામાં કામ લાગે એવી તેની આંખ રહી નહોતી. તેનો બાપ એક પ્રખ્યાત કાયદાવેત્તા હોવાથી તે વકીલાત શીખે એવી ઉમેદ રાખતો હતો; પણ આ આ-ફત આવી પડવાથી, તેની મુરદ બર આવી નહીં તોપણ ઇતિહાસ સંબંધી પુસ્તકો લખવામાં પોતાનો વખત ગાળવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. દસ વર્ષ લાગલગત તેણે પ્રમાણ ગણાતા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો; ત્યાં સુધી તો પુસ્તક લખવાને ક્યો વિષય પસંદ કરવો એ તેણે નક્કી કર્યું નહોતું. બીજાં દસ વર્ષ જૂનાં દફતર, તુમાર, સરકારી કાગળો, હસ્તલિખિત ગ્રંથો વગેરે તપાસવામાં તેણે ગાળ્યાં. તે જૂના કાગળો જોતો, જૂનાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો વાંચતો, પરચુરણ પુસ્તકો વાંચતો અને જે વાંચતો તેમાંથી જાણુવા જોગ બીનાની નોંધ કરી લેતો. આ બધું તે પોતાની આંખે કરતો નહીં પણ બીજાની આંખો ઉપયોગમાં લઈ કરતો. આટલો બધો અભ્યાસ કરી તેણે પોતાનું પહેલું, પુસ્તક “ફિડિનાંડ અને ઇસાએસા” છાપખાનામાં મોકલવા જેવું તૈયાર કર્યું. આ પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક પુસ્તક પ્રગટ કર્યું ત્યારે પ્રેસ્કોટ ચાળીસ વર્ષની ઉંમરનો થયો હતો. ત્યાર પછી ‘મેક્સિકો’ ‘પિર’ અને ‘ફિલિપ બીજો’ એ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં. આ પુસ્તકોથી આખી દુનિયામાં તે ઇતિહાસિકર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આટલું બધું કામ એ આંખે દેખતો માણુસ કરે તો તેને પણ ધન્યવાદ મળે. બિલકુલ આંખ વગરનો માણુસ, આટલું બધું કામ કરે, એ તો તેથી પણ વધારે ધન્યવાદ આપવા જેવું છે !

પોતાના જમાનામાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ બાળક કરનાર ધવાને ડેનિ-
યલ વેબ્સ્ટરે વાપરેલી ખંતની વાત સર્વને માલુમ છે. તેણે પોતે તે
આ પ્રમાણે જણાવી હતી. “ એકિઝ્ટર એકેડેમીમાં હું બહુતો ત્યારે,
બાલ્યતરની ધણીખરી શાખાઓમાં મેં ઠીક અભ્યાસ કર્યો હતો પણ
એકવાનું મારાથી બોલી શકતું નહીં; બીજાં છોકરાંની પેઠે બાળક
કરવાને મારો ગુરૂ મને ધણું ધણું સમજાવતો, પણ મારાથી તે થઈ
શકતું નહીં. ધણા ફકરા હું મોઢે કરી જતો, અને મારી ઓર-
ડીમાં તેનો પાઠ કરી જતો, પણ જ્યારે વર્ગમાં બધા છોકરા
બેઠા કરી બોલવાનો વખત આવતો, અને જ્યારે મારું નામ
બોલાતું, અને બધા મારી સાથે જોતા, ત્યારે મારાથી મારો
જગોથી જરાએ ઉંચું જોવાતું નહીં. મારા શિક્ષક કોઈ કોઈવાર ગુસ્સે
થતા, અને કોઈ કોઈવાર હસતા, પણ મારામાં બોલવાનો હિમ્મત
આવતી નહીં.” આ ખાખી અને પોતાનો બીક દૂર કરવાનો પ્રયત્ન
કરવામાં તેને ધણી વર્ષ લાગ્યાં હતાં.

તેની ખંત બીજે પ્રસંગે પણ જણાઈ હતી તે શાળામાં બહુતો
ત્યારે તેના શિક્ષકે શનિવારે વર્ગનાં છોકરાંને કહ્યું કે, આઈબલના
ધણામાં ધણા ફકરા સોમવારે મોઢે બોલી જશે, તેને એક ચપ્પુ ધનામ-
તરીકે આપીશ. ડેનિયલ ૭૫ ફકરા બોલી ગયો, ત્યારે શિક્ષકે પૂછ્યું
કે “ એ સિવાય બીજા કટલા ફકરા તે મોઢે કર્યા છે ? ” તેણે જવાબ
દીધો. “ મેં બીજાં ધણાં પ્રકરણ મોઢે કર્યાં છે.” તેને ધનામ તરીકે
ચપ્પુ મળ્યું. એકિઝ્ટરમાં મુખ્ય અધ્યાપકે, કબતરનો શિકાર કરવા
માટે-તેને સજા કરી કે, વર્ણલની સો લીટી મોઢે કરી લાવવી. ડેનિ-
યલને ખબર હતી કે, અધ્યાપક આટલા વાગ્યે પરગામ જવાનો છે,
અને દરરોજનો પાઠ લીધા પછી જતી વખતે આ લીટીઓ બોલી.

જવાતું કહેશે. તેથી તેણે સાતસો લીંટિ મોઢે કરી. સો લીંટિ બોલાઈ રહી એટલે શિક્ષકે જવાનાં તૈયારી કરી. ડેનિયલ બોલી ઉઠ્યોઃ “હજી બીજી બોલવાની બાકી છે સાહેબ !” ફરી ખુરસીપર બેસી શિક્ષકે બીજી સો લીંટિ સાંભળી, અને વખત થઈ ગયો હતો, તેથી ઉતાવળે જવા માંડ્યું. ડેનિયલે કહ્યું, “હજી હું વધારે બોલી શકીશ, સાહેબ !” શિક્ષકે પૂછ્યું, “કેટલી બોલી શકીશ ?” ડેનિયલે જવાબ દીધો, “આશરે પાંચસો.” આ વખતે શિક્ષક સમજ્યો કે મને રોકી રાખવાને આ યુક્તિ કરી છે, તેથી ઉતાવળે, ઉતાવળે જતાં હશીને બોલ્યો, “જા, ખચ્ચા ડેનિયલ, તને કબૂતર મારવાની છુટ છે.” જેનામાં ખંત છે તેને આવી સગ્ન કંઈ હિસાબમાં નથી.

પ્રખ્યાત ચિતારા એલિસનની પાસે એક જખી લઈને તેના એક મિત્ર એક દિવસ આવ્યો; અને તે જખી તેને બતાવીને કહ્યું કે, “કોઈ છોકરાએ આ ચિતરી છે, મારે તમારા અભિપ્રાયની જરૂર છે કે તે છોકરો સારો ચિતારો થશે કે નહીં ?” એલિસને તે જખી સંભાળથી તપાસી જોઈ અને પછી ઠાવકે મોઢે કહ્યું કે, “તે સારો ચિતારો થશે નહીં. મારી સલાહ એવી છે કે તેણે આ કામ છોડી દઈ બીજો કાંઈ ધંધો કરવો.” આ જખી, એલિસને પોતે નાનપણમાં ચિતરી હતી, એમ વાંચનારને કહેવાની જરૂર છે, કારણ કે ત્યારેજ તેના ખ્યાલમાં આવશે કે, જે જખી વિષે તેણે આવો વિચાર વિચાર બતાવ્યો હતો તે જખી જેવું બેડોળ ચિતરી જાણે એવો છતાં ખંતથી મચ્યો રહી આખરે તે પ્રખ્યાત ચિતારો થયો હતો.

આંધળાં, બહેરાં અને મુંગાંની ખંતનાં દૃષ્ટાંતો આગળ ઉપરનાં બધાં દૃષ્ટાંત કંઈ હિસાબમાં નથી. આંધળાં, બહેરાં અને મુંગાં માણસો, પોતાની ખંતથી વિદ્યા અને કળામાં પ્રખ્યાત થયાં છે તેમાં

જણવા ભેગ, રૂંગેડાસ, પરદિસી, સોંડરસન, ડવિસ, હંટલી, હુકખર હોલ્મેન, અને લારાખીજમેન, છે. જગાના સંકેતને લીધે સૌથી પ્રખ્યાત, લારાખીજમેન વિષેજ અમે થોડી હકીકત જણાવીએ છીએ. લારાખીજમેનને સ્પર્શેન્દ્રિય હતી, એમ છતાં માત્ર એ ઇંદ્રિયે જ બહુતા, કામ કરતાં, અને વાત કરતાં તેને શીખવવામાં આવ્યું હતું. બધી ઇંદ્રિયોવાળા તેના સોખતી, શિક્ષકો, તથા મિત્રો તેને ઓળખતા, તેમ તે પણ તેમને ઓળખતી. ડોક્ટર હાઉએ કહ્યું છે કે, “ જ્યારે લારા અડાળીમાં હાથ લાંબા કરીને ચાલતી હોય છે, ત્યારે તેને જે મળે તેને તે તરત ઓળખે છે અને ઓળખાણ પડ્યાની નિશાની બતાવી આગળ ચાલે છે. ” તેનાં કપડાંનું કપાટ તેના પોતાને હસ્તક રહેતું હતું, અને પોતાને હાથે કપડાં કાઢી જેવાં જોઈએ તેવાં બંધાવેસતાં તે પહેરતી હતી. તે શીખવામાં અને બરવામાં ઘણી પ્રવીણ થઈ હતી અને સાજી આખોવાળી તેની બહેનપણીઓના કરતાં વધારે સુશોભિત આકાર અને ફૂલ બરતી. જ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાં તેણે થોડા વખતમાં હિંચા પ્રકારનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. મંડળીમાં તે આનંદી, ખુશ મિનજી અને હસમુખી રહેતી, અને પોતાની સ્પર્શેન્દ્રિયવડે વાતચિતમાં પણ ભાગ લઈ શકતી. આ બધું કેળવણીથી થયું હતું; પણ આવા શિષ્યને શીખવવામાં શિક્ષકને કેટલી બધી ધીરજ અને ખંત રાખવી પડી હશે, તેના વિચાર કરો. આ કરતાં બીજો શો વિષય છે, કે જેપર મહેનત કરવાને ઓછું મન થાય ? હરેક જણ એમ કહેશે કે, “ ભાઈ માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયથી કંઈ પણ કેળવણી આપવી એ તો અશક્ય છે. ” પણ આ દેખીતું દેવતાઈ જેવું કામ ખંતથી થઈ શક્યું છે. વળી વાંચન, લેખન, જોડણી, બૂગોળ, બ્યાકરણ, અને ગણિત વગેરે માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયથી શીખવવાને અને મંડળીમાં ભાગ લેવાને તથા કામેલપણે

કામ કરવાને આવી ઉમદા તથા શુદ્ધિશાળી સ્ત્રી થવાને તે બિચારી સ્ત્રી થવાને તે બિચારી છોડીને કેટલી બધી ખંતથી મેહેનત કરવી પડી હશે ? છોકરાઓ ગણિતનો અધરો દાખલો કરવો પડે ત્યારે તમે ગુન્યવાઈ જાઓ છો અને બડબડો છો ! કોઈ યાંત્રિક કળામાં કોઈથી ચઢિયાતા અમારાથી થઈ શકશે નહીં એમ કહો છો ! અને પાંચે ઇંદ્રિયા આરોગ્ય છતાં, અને ફતેહમંદ નિવડવાને સાધન છતાં, દુનિયાના વિદ્વાનો અને કારીગરોમાં પહેલી પંક્તિ લેવાને બદલે, બીજી પંક્તિમાં પડી રહેવામાં સંતોષ માની રહો છો ! પણ જરા ઉભા રહો ! અને વિચાર કરો કે, ખૂબ મહેનતથી, સતત ઉલ્લોગથી, ખંતથી, અને ઉત્સાહથી મન્યા રહી કામ કરવાથી કેવો ફાયદો થાય છે ? અને તમારી નિષ્ફળ જીંદગીથી શરમાઈ સુધરવાનો બોધ થયો ! !

પ્રકરણ ૯ મું.

ઉદ્યોગ.

માર્કિવસ આફ રૂપીનાલાએ એક દિવસ સર હોરેસ વિચરને પૂછ્યું કે “ સર હોરેસ ! મને મેહેરબાની કરીને કહો કે તમારો બાઈ શાથી મરી ગયો.” હોરેસે જવાબ દીધો “ તેને કંઈ કામ કરવાનું નહીં હોવાથી તે મરી ગયો.” માર્કિવસે પ્રત્યુત્તર આપ્યો; “ હરકોઈ માણસને મારી નાખવાને એ બસ છે.” આ વાતમાં બહુ સત્ય રહેલું છે. માણસ પોતાના ગળ ઉપરાંત કામ કરે એ બનવા જેવું છે એમ અમે માનીએ છીએ. પોતાના ગળ કરતાં ઓછું કામ બધું જાણ્યું કરે છે, એમ અમે જાણીએ છીએ. ગળ ઉપરાંત તેમજ ગળ

કરતાં ઓછું કામ કરવાથી આવરદા ઓછા થાય છે પણ ગળ ઉપ-
રાંત કામ કરવું, એ ગળ કરતાં ઓછું કામ કરવાના કરતાં, તંદુ-
રસ્તી અને દીર્ઘાયુષ્યને વધારે પ્રતિકૂળ હોવા બાબત અમને શક છે.
એ તો ઉધાકું છે કે ઉદ્યોગથી જેટલાં માણસ મરી જાય છે તેના
કરતાં વધારે આળસથી મરી જાય છે. શારીરિક દૈવત અને લાંબો
આવરદા ભોગવવાને ઉદ્યોગ, એ ધન્યરે નિર્માણ કંદેલી આવશ્યક સરત
છે. તન, મન, અને નીત ઉદ્યોગથી વધે છે, આળસથી નહીં. આ-
ળસથી તે નબળાં પડી જાય છે, અને ઠીંગણાં રહી જાય છે. ઉદ્યોગથી
મરદાષ આવે છે. આળસથી કદી આવતી નથી. કહ્યું છે કે “ શરીર,
મહેનતના કરતાં આળસથી કાટની પેઠે વધારે જલદીથી ખરાબ જાય
છે; વપરાતી કુંચી હંમેશ ચળકતી રહે છે. ”

થોડાં વર્ષ ઉપર બોરટનમાં કાંગ્રેસ મહોદ્ધામાં એક પૈસાદાર
મિત્ર અમને મળવા આવ્યો હતો; તેનો માદલો દેખાવ અને સુકી
સળીજેવું શરીર જોઈને અમે ચમક્યા; અને અમારો અચંબો તેને
જણાવ્યો; તેણે અમને કહ્યું કે, “ આશરે એક વર્ષપર મેં એમ
ધાર્યું કે કામકાજમાંથી નિકળી જઈ નવરા બેસી રહેવાનું મને તો
ધણું સાઈ, તેથી મેં કામ ધંધો છોડી દીધો, પણ સુખી થવાને બદલે
હું તો તેથી ધણો દુઃખી થયો છું. જે આમને આમ બેસી રહીશ
તો મરી જઈશ એમ મને લાગવાથી એક કારખાનું ખરીદ કરવાને
હું મેઈન જઈ છું. ” નવરા બેસી રહેવાથી તેના શરીરમાંથી સત્ત-
મણ વજન ઓછું થયું હતું, અને તે મર મર થઈ રહ્યો હતો. વૈદ્યથી
નહીં પણ કામ કરવાથી તે સારો થાય એમ હતું.

જે માણસમાં દૃઢ નિશ્ચય, સામર્થ્ય અને ખંત હોય તો ઉદ્યોગ
વગર તેને ચાલવાનું નહીં. એવો માણસ કામ કરવાનોજ, આ
બધી શક્તિઓ ઉદ્યોગથી જોડાએલી રહે છે. ગીડીયન લીએ બાળ-

પણમાં ગરીબાઈનાં એટલાં બધાં દુઃખ સહન કર્યાં હતાં કે તે અડ-વાણે પગે કામપર જતો, અને શાગિર્દ તરીકે રોજ કલાક કામ કરતો. તેણે કહ્યું છે કે, “ મેં મારા મન સાથે એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે દરરોજ આટલા કલાક કામ કરવું; મંદવાડ કે એવાં બીજાં કારણથી મારામાં શક્તિ ન હોય તે સિવાય બીજા કોઈ પ્રસંગે આ નિયમ હું તોડતો નહીં. મારી આસપાસના મારા જીવાન મિત્રો આ વાત જાણતા. એક જ્યાંફતને પ્રસંગે હું કામ કરતો હતો તે દુકાને તેઓ આવ્યા અને માંડે કામ છોડી તેમની સાથે જવાની મને ફરજ પાડી. મને તેડવાને તેમની સાથે કેટલીક છોડીઓ પણ આવી હતી. તેથી તેમના પ્રત્યે મારો આદરભાવ બતાવવાને હું વધારે રકમ્મક ક્યાં વખર મુંગે મોઢે તેમની સાથે ગયો; પણ તે રાતે મેં મારી ઉંઘ ખોઈ, કારણકે તેમની સોબતમાં ગુમાવેલા વખતની ખોટ પૂરી કરવા મેં સવાર સુધી કામ કર્યું.” બાઈબલમાં કહ્યું છે કે, “ ઉઘોગી પુર-પના હાથમાં રાજ્ય આવશે.” ગીડીયન લી ન્યુયોર્ક શહેરમાં એક પૈસાદાર વેપારી થયો હતો એટલુંજ નહીં પણ તે શહેરનો મેયર અને કોંગ્રેસનો સભાસદ પણ થયો હતો. દરેક જીવાન માણસે ઉઘોગી જવાનો નિશ્ચય પોતાના મનમાં કરી રાખવાને અમે આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. ઉઘોગી થવાની ટેવ શરૂઆતથીજ રાખવી જોઈએ. જીવાન માણસમાં વિવક્ષણ બુદ્ધિ હશે તો તે પણ ઉઘોગથી સુધરશે. જો તેનામાં તે નહીં હોય, તો ઉઘોગથી તેની ખોટ પૂરી પડશે. વિવક્ષણ બુદ્ધિ હોય તેથી કંઈ ઉઘોગની કિમ્મત ધટતી નથી. વધારેમાં વધારે બુદ્ધિશાળી માણસો વધારેમાં વધારે ઉઘોગી પણ હોય છે. ટર્નરને કાંઈએ પૂછ્યું કે તમને ફતેહ મળી તેનું કારણ શું છે ? તેણે જવાબ દીધો, “ ઉઘોગ વખર બીજું કંઈ કારણ નથી.”

આ રહસ્ય ધણી જાણી જાણતા નથી અને જ્યાં સુધી નથી જાણતા ત્યાં સુધી તેમને કોઈ મળી નથી ઉલ્લોમથી, એડાળમાં એડાળ વસ્તુ ખુલસુરતમાં ખુલસુરત થાય છે અને ભારે કુઠાઈ થાય વસ્તુ, ભારે સુખરૂપ થઈ પડે છે, વેબસ્ટરે પણ કહ્યું છે કે “ ઉલ્લોમ સિવાય મારામાં બીજો કોઈ ઉંચો ગુણ હોવાનું હું જાણતો નથી. મને કોઈ મળી છે તે મારામાં વિવેકથી બુદ્ધિ હોવાથી નહીં પણ મારા ઉલ્લોમને લીધે મળી છે.”

પાછલા પ્રકરણમાં જે પ્રખ્યાત પુરોનાં દર્શાવેલા આખ્યાં છે તેમાંનો કોઈ ઉલ્લોમને નજીવે જણતો નહીં. તેઓ બધા તેને કોઈને માટે આવશ્યક ગુણ જણતા. આ બાબતપર ડાક્ટર ક્રાન્કલિને નીચેનાં સૌથી સરસ વચનો લખેલા છે; “ શું તું જીવંતની ચકાસ છે ? જે ચકાસે હોઈ તે વખત ગુમાવીશ નહીં, કારણ કે જીવંતની તેની બનેલી છે. ” “ જે બધી વસ્તુઓમાં વખત સૌથી કિમતી હોય તો, વખત ગુમાવે એના જેવું ઉડાઉપણું બીજું કંઈ નથી. ” “ આજસ બધી બાબતોને મુશ્કેલ બનાવે છે, ઉલ્લોમ સહેલી બનાવે છે. ” “ જે સવારે મોડો ઉઠે છે તે આખો દિવસ દોડાદોડ કરશે તોપણ સાંજે તેનું કામ પૂરું નહીં થાય, અને આજસ માણસ એટલો ધીમો આવે છે કે બરીબધ તેને થોડા વખતમાં પકડી પડે છે. ” “ મહેનતુ માણસના ઘરમાં બૂમ ડોકિયું કરે છે, પણ અંદર પેનવાની તેની હિમ્મત ચાલતી નથી. ” “ ઉલ્લોમ એ સારા નસીબનું મૂળ છે. ધન્યર ઉલ્લોમીને બધી વસ્તુઓ આપે છે. ” “ એક આજ એ કાલની ખરાબર છે. ” “ જે તારે પુરસદ મેળવરી હોય તો તારા વખતનો સારો ઉપયોગ કરજે, અને એક પળની પણ તને ખાતરી નથી માટે એકે કલાક ગુમાવીશ નહીં. ” એક જાન વેપારીને તેણે

લખ્યું હતું કે “ચાલ રાખજો કે વખત એ પૈસો છે. જે માણસ એક દિવસમાં પોતાની મહેનતથી દસ શિલિંગ કમાઈ શકે એવો હોય, તે અડધો દિવસ નકામો બેસી રહી અથવા મમ્મત હિડાવી છ પેન્સ ખર્ચે તોપણ તેણે એટલુંજ ખર્ચ કર્યું છે, એમ ગણવું નહીં, ખર્ચ જોતાં તેણે પાંચ શિલિંગ ખર્ચ્યા છે અથવા નાખી દીધા છે.” પોતાના ભાઈને ત્યાં તે શાગિર્દ રહ્યો હતો. પુસ્તકો વાંચવાને અને અભ્યાસ કરવાને વધારે વખત મળે એટલા માટે તેણે પોતાના ભાઈ સાથે શી ગોઠવણ કરી હતી તેનો હેવાલ આત્મચરિત્રમાં તેણે આપ્યો છે: “મેં મારા ભાઈને કહ્યું કે મારા બોજનને માટે દર અડવાડિયે તમે જે ખર્ચ કરો છો તેનું અડધું મને આપો, તો તેથી માઈ બોજન ખર્ચ હું પોતે ચલાવી લઉંશ. તેણે તરતજ તે વાત કબુલ કરી, અને મને પણ થોડા વખતમાં માલમ પડ્યું કે, તે મને જે રકમ આપે છે તેમાંથી પણ હું અડધો ભાગ ખચાવી શકીશ. આથી કરીને પુસ્તકો ખરીદવાને મને વિશેષ પૈસા મળવા લાગ્યા, અને વળી એક બીજો ફાયદો થયો. મારો ભાઈ અને બીજા માણસો ખાવાને માટે છાપખાનેથી ઘેર જતા, પણ હું તો ત્યાંજ રહેતો, અને માઈ દસકું બોજન ત્યાંજ ખાઈ લેતો. મારા બોજનમાં બીરકુટ અથવા રોટકાનો કડકો, થોડી ખિસમિસ, અથવા ફળસુખડી અને પાણીનો પાકો એ પ્રિવાય બીજું કંઈ હોતું નહીં, તેથી તે હું થોડા વખતમાં ખાઈ લેતો અને તેમના પાછા આવતા સુધીનો વખત અભ્યાસ કરવામાં ગાળતો. ખાવાપીવામાં હું મિતાહારી હતો તેથી માઈ મગજ તેમના કરતાં વધારે સ્વચ્છ રહેતું અને હરેક વાત હું વધારે જલદીથી સમજી શકતો તેથી કરીને મારા અભ્યાસમાં તેમના કરતાં હું ઘણો વધારો કરી શક્યો.” વખતનો સૌથી

સરસ ઉપયોગ કરવાની આ રીત ઘણી સારી હતી અને તેને ફતેહ મગવામાં તે પણ એક સાધનરૂપ થઈ પડી હતી.

વિલક્ષણુ બુદ્ધિના સંબંધમાં અમે આગળ જોલી ગયા છીએ તેના વિષે એક પ્રખ્યાત લેખક કહે છે કે, એ તો માત્ર ખૂબ કામ કરવાની યોગ્યતા છે; મહેનતનાં સંબંધમાં, ખુબ અને ચાલુ પ્રયત્ન કરવાની શક્તિ છે.” આ ખાખત વિષે કીટાએ પોતાના એક મુર-જીને નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—“ મારામાં કંઈ ખાસ બુદ્ધિ નથી, અને મારે તેની કાંઈ જરૂર પણ નથી. મને એથી ફાયદો થવાને બદલે ઉલટો ગેરફાયદો થાય; હું તો એમ ધારૂં છું કે મારામાં કંઈ ઉદ્યોગ છે, અને તેને યોગ્ય વિષયમાં વાપર્યાથી, માત્ર બુદ્ધિથી કોઈ માણસ થઈ શકે તેના કરતાં વધારે ઉપયોગી હું થઈ શકું.” ગ્લાસગોના પ્રોફેસર ઇડીને પણ એવોજ મત હતો; કારણ કે કીટાના સંબંધમાં તેણે કહ્યું છે કે, “ તે જે કરતો તે પોતાનાથી થઈ શકે તેટલી મહેનત કરીને કરતો. તે હાથ ચાલાકી વાપરીને કંઈ પરાક્રમ કરતો નહીં પણ ધીરજથી લાંબા વખત સુધી મહેનત કરીને કરતો. સિંહની પેઠે તે પોતાના શિકાર ઉપર ફૂદી પડતો નહીં પણ જળ-દની પેઠે પોતાનું દરરોજનું કામ કરતો; તે પોતાનું કામ ઘણી સહેલથી કરતો પણ તે હમેશા કામ કરતો માલમ પડતો. તે માછલાં મકડો, અથવા પોતાની જાળ સમી કરતો, કંઈ લખતો અથવા લખવાની તૈયારી કરતો. તેના નાનપણથી તેને આજસ ગમતું નહિ. કામ કરવામાં તેને આનંદ લાગતો. ચકલી ખાતી જાય છે અને પાંખ-વડે આરામ લેતી જાય છે.....એક રીત, નિષ્ફળ નિવડતી, તો તે ખીજી અજમાવી જોતો. એક કામ પૂરું કરીને તે તરત ખીજું લેતો. તે પ્લીમથમાં લોકોના પગ ઢાંકવાના જોડા બનાવતો, અથવા

એકિઝ્ટરમાં તેમને ખાવાને માટે માછલાં પકડતો, અથવા માદ્યમાં ખીખા ગોઠવતો, અથવા બજારમાં નાનાં છોકરાંને ઉઠેરતો અને કેળવણી આપતો. તે ઇંગ્લિશ્ઠાનમાં “ પેની મેગેઝીન ” માટે લેખ લખતો, વે.કીંગમાં “ એન્સીકલોપિડિયા ” પ્રગટ કરતો, અથવા કેમ્ડન હાઉસમાં ડેલી ઇલિસ્ટ્રેશન સાથેની મુદત પૂરી કરતો. જે વખતે તે નાનું બાળક હતો અને તેની કરકસરિયણ દાદી લૂગડાંના કંકડાની દુજની, જાજમ વગેરે સીપનાં તેને શીખવતી ત્યારથી તે અઠવાડિયામાં કરવાનું કામ પૂરું કરવાને અઠવાડિયું તેને ધણું ટુંકું લાગતું ત્યાં સુધી તેનો ઉદ્યોગ અથાગ હતો. ”

વાંચનાર ખ્યાનમાં લીધા વગર રહેશે નહીં કે આ બધાં દર્શાવેલાં કાર્યોમાં મેળવવાનો રસ્તો ઉદ્યોગ હતો; ઉદ્યોગના ગુણ કરતાં વધારે ખ્યાન આપવા લાયક બીજા કોઈ ગુણ બાગ્યેજ હશે. દરેક માણસ ઉદ્યોગીને માન આપે છે. આજસુ માણસ પણ ઉદ્યોગીને કિંમત કમુલ કરે છે. ડૉક્ટર ક્રાંકિલને પેલા જુવાન વેપારીને લખ્યું હતું કે “ તમારા હથોડાનો અવાજ સવારના પાંચ વાગ્યે અથવા રાતના નવ વાગ્યે સાંભળવાથી તમારા લેણદારને છ માસ વધારે ધીરજ આવે છે; પણ તમારે કામ કરવું જોઈએ. તે તમને દારૂના પીડામાં જુવે, અથવા ગિલિયર્ડ ખેલતાં જુવે તો બીજો દહાડોજ તે પોતાના પૈસા પાછા માગે છે અને બધું સામટું લેવાની વાટ જોવા કરતાં જે મળે તે લઈ લેવાને પસંદ કરે છે. ” ડૉક્ટર ક્રાંકિલનના કહેવાને ટેકા મળે એવા એક ખરેખર બનેલી વાત અમે જણાવીએ છીએ. ગયા ડિનાળામાં ત્યારે દિવસ લાંબામાં લાંબા હતા, ત્યારે એક દિવસ સવારના ચાર વાગ્યે સુધારના વાંસલાનો અવાજ અમારે કાને પડ્યો. બીજો દિવસે, ત્રીજો દિવસે અને એ પ્રમાણે બે

અહવાડિયાં સુધી એ અવાજ સંભળાવા લાગ્યો સવારના સાત વાગ્યે સુથાર લોક કામ શરૂ કરે છે, તેથી સાત વાગ્યા પહેલાં એવો અવાજ સંભળવો એ એવું અસાધારણ હતું કે અમે તેની તપાસ કરી, તેની અમને માલમ પડ્યું કે એક સુથાર પોતાનું ઘર પોતાને હાથે બાંધે છે અને સાત વાગ્યે કામ શરૂ કરવાના પહેલાંનો સવારનો વખત અને છ વાગ્યે બંધ કરવા પછીનો સંજનો વખત તે કામમાં ગાળે છે. એક વીર પુરુષને જાણે એવી ખંતથી તે એકલો પોતાને હાથે આ કામ કરતો હતો. આ હડીકતથી આસપાસના લોકો ખુશી થયા. તેના ઉલ્લોગ તથા હિંમતની બધા પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. તેમને માલમ પડ્યું કે તેઓ ધારતા હતા તે કરતાં તેનામાં વધારે મરદાઇના ગુણ હતા. થોડા વખતમાં તે મકાનમાં એક કરતાં વધારે સુથારના વાંસલાનો અવાજ સંભળાતો. અમે વિચાર કરવા લાગ્યા કે આનું કારણ શું? તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તે સુથારના ઉલ્લોગ અને વખાણવા યોગ્ય ઉદ્દેશથી ખુશ થઇ શહેરના સુથાર અને ખીજા લોકો તેને મદદ કરવાને પોતાની ખુશીથી કામ કરવા આવતા હતા; આ પ્રમાણે એક પછી એક બધા કામ કરવા લાગ્યા અને કેટલાક અહવાડિયાં સુધી મદદ કરવા લાગ્યા. શિયાળા પહેલાં મકાન તૈયાર થઈ ગયું અને તે ઉલ્લોગી સુથાર તેમાં રહેવાનું સુખ ભોગવવા લાગ્યે. જે લોકોએ પોતાની ખુશીથી તેને મદદ કરી તે લોકોએ તેના ઉલ્લોગની કિંમત અને ખુશી જાણીને કરી હતી. ઉલ્લોગી માણસને મદદ કરવા લોકોને આપોઆપ મન થાય છે, કારણ કે તે મદદનો સારો ઉપયોગ કરે છે. કહ્યું છે કે, “જે માણસ પાસે છે તેને આપવામાં આવશે અને તેથી તેની પાસે વધારે થશે.” ઉલ્લોગી માણસને જાણે આપવાનો આ એક રસ્તો છે. ઉલ્લોગી માણસના ધણા જણ મિત્ર

આમ છે અને વળી તે મિત્રો વફાદાર નિવડે છે. આજસુ માણસને તેમ થતું નથી. આજસુ માણસને કોઇ માન આપતું નથી અને તેના પર વિશ્વાસ રાખતું નથી. જો કે આજસુ માણસ બીજી બાબતમાં સારાં લક્ષણવાળો હોય, તોપણ આજસને લીધે તેના પર કલંક રહે છે. લોકો તેની પર વિશ્વાસ રાખતા નથી. પૈસા, જ્ઞાન, અથવા સદ્ગુણમાં તે કંઇ વધારો કરી શકતો નથી. એથી ઉત્તરું આ બધી બાબતોમાં તે પાછળ પડતો જાય છે. “હું આજસુ માણસના ખેતર આગળ થઇને અને સમજ વગરના માણસના બગીચા આગળ થઇને ગયો તો મેં શું જોયું? બધે ખરસલું ઉગેલું, કાંટા વેરાયલા, અને વાડ બાગેલી મને માલમ પડી. એ બધું જોઇને મેં વિચાર કર્યો, એ જોવાથી મને બોધ મળ્યો કે જરા ઉંઘ, જરા આડો યા, અને જરા હાથવાળાને પડ્યો રહે, એટલે મુસાફરની પેઠે મરીયાત ત્યારે ત્યાં આવશે. અને તેની સાથે હથિયારવાળા સિપાઇની પેઠે તંગી પણ આવશે” ઉદ્યોગ વિષે પ્રભુનાં વચન અમે આગળ જણાવ્યાં છે, તેથી ઉલટાં વચન આજસને માટે પણ છે.” જે તંગીમાં છે તેની પાસેથી જે હશે તે પણ લઇ લેવામાં આવશે.”

“જેની પાસે છે તેને આપવામાં આવશે,” એ વચન લુહાર ખરીદના સંબંધમાં જેવું આખેલુખ ખર્ચ પડ્યું છે, તેવું બીજા કોઇ દર્શાવતમાં જણાતું નથી. પુર્વદર્શમાં દરસાલ ૧૨ ડોલરના મુસારાથી ત્યારે તે લુહારનું કામ કરતો હતો ત્યારે તે રાજનીશી રાખતો; તેમાં એક અઠવાડિયાના કામની નીચે પ્રમાણે નોંધ કરેલી છે:—

“સોમવાર, ૧૮ જુન, માથું દુઃખતું હતું. “કુવિથર્સ” થીયરી જોધ અર્થ” નાં ૪૦ પાન, ૬૦ પાન ફ્રેચ બાષાનાં; અગીયાર કલાક કાહોડમાં કામ કર્યું. મંગળવાર, હીલુ બાષાની ૬૫ લીટીઓ;

કેંચ બાપાનાં ૩૦ પાન; કુવિયર્સ થીયરીનાં ૧૦ પાન; દસ લીંટી સિરિયાની બાપાની; દસ, સદર, ડેનીંગની; દસ, સદર, બોહિમિયાની; નવ, સદર, પોલિસની; પંદર તારાનાં નામ; દસ કલાક કોહોડમાં કામ કર્યું. બુધવાર, પચીસ લીંટી હીપ્પુ, પચાસ પાન ખગોળનાં, અગીયાર કલાક કોહોડમાં કામ કર્યું. ગુરુવાર ૫૫ લીંટી હીપ્પુની, આઠ સિરિયાની બાપાની, અગીયાર કલાક કોહોડમાં કામ કર્યું. શુક્રવાર, તખીયત ઠીક નહોતી, બાર કલાક કોહોડમાં કામ કર્યું. શનિવાર, તખીયત ઠીક નહોતી, પદાર્થ વિજ્ઞાનનાં પચાસ પાન, દસ કલાક કોહોડમાં કામ કર્યું. રવિવાર, બાઇબલ વર્ગને માટે પાઠ તૈયાર કર્યા. ”

ખાતી વખતે પણ તે અભ્યાસ કરતો. “ શિયાળામાં તે સવારે વહેલો ઉઠતો અને ધરધણીયાણી દીવાને અજવાળે તેને માટે નારતો તૈયાર કરતી ત્યારે તે જાજલીપર હીપ્પુ બાઈબલ મૂકી અને કાષ્ઠ હાથમાં લઇ ઉભો ઉભો વાંચતો, અને ખાતાં ખાતાં પણ વાંચતો. બીજી વખતના ખાણા વખતે પણ તે એજ પ્રમાણે કરતો; અને મગજ અને શરીર એ બંનેને એકી વખતે ખોરાક આપતો. ” અમે ઉપર જણાવ્યું છે તે અઠવાડિયામાં વધારેમાં વધારે કામ કરેલું નથી. આખી જીંદગી સુધી તે જેટલું કામ કરતો તેનો એ અઠવાડિયું એક નમુનો છે, તેથી કરીને એની બાબતમાં એ સિદ્ધાંત સારી રીતે ખરો પડ્યો છે કે “ જેની પાસે છે તેને આપવામાં આવશે. ” સેસીલે સરવોદયર રેલે વિષે કહ્યું છે તે બરીટને પણ સરખી રીતે લાગુ પડે છે, “ હું જાણું છું કે તે ધણેજ ઉલ્લોચી છે અને કહેશે જેટલું કામ કરી શકશે. ”

માયાળુમાં માયાળુ માણસ ઉલ્લોચીને મદદ કરે છે અને આજસુ

અને એટલે મદદ કરવા ના પાડે છે, તેનું કારણ તદ્દન ખુલ્લું છે. આજસુને મદદ કરવાથી કંઈ ફાયદો થતો નથી. આજસુને મદદ કરવી એ કાણી કાથળીમાં પૈસા નાખવા જેવો વાત છે. આજસુ માણસને મદદ મળે છે ત્યારે પહેલાં હોય છે તેના કરતાં પણ તે વગર આજસુ થાય છે. ઉદાર માણસે તેને જરૂરી બાત ચીજો આપી હોય ત્યારે તેને મહેનત કરવાની પહેલાંના કરતાં ઓછી જરૂર પડે છે. આથી કરીને આજસુને ઉત્તેજન મળે છે. આટલા માટેજ કેટલાંક અમેરિકન સંસ્થાનામાં એવો નિયમ કર્યો છે કે બટકના લોકોને મામની ધર્મશાળામાં રાખી ખોરાક અને રહેવાની ઝોડવણી કરી આપવાને બદલે ત્રણ માસ સરકારી કારખાનામાં રાખવા. જો કોઈ બાપ એક બટકના માણસને ખાવાનું આપશે તો તેને ત્યાં અઠવાડિયું પૂરું થતા પહેલાં બાર જણ આવીને બેસશે. આવા ભામટાની યાદદારતશક્તિ અજબ જેવી હોય છે અને જ્યાંથી ખાવાનું મળ્યું હોય તે ઘર તે મંદી બૂલતા નથી. આજસુ માણસ બટકના માણસને મળતો છે. તેમનામાં કોઈ તવગર હોય, કોઈ બણેજો હોય, કોઈ ગૃહસ્થ હોય. પણ જેમ પેલા ચીનાને પૂછ્યું હતું કે દેશ દેશના લોક તમે જોયા છે તે કમ બાબતમાં મળતા આવે છે ? ત્યારે તેણે કહ્યું હતું કે “બધાએ આજસમાં સરખા છે” તેમજ આજસુ માણસ આજસુ માણસને પસંદ કરે છે અને તેથી આ બાબતમાં એક બીજાના સંબંધી છે.

પણ “ઉદોગી હાથ પૈસાદાર બને છે.” ઉદોગીને આત્મા જડો બનાવવામાં આવશે.” “તું કોઈ માણસને તેના ધધામાં ઉદોગી બુલે છે ? એવો માણસ રાજ પાસે ઉભો રહેશે; દલકા માણસ પાસે ઉભો રહેશે નહીં.” તે બટકો દરશે નહીં, તે રાજઓનો સોબતી થશે. તે દલકા માણસો કરતાં એટલે બધો ચાલવાનો

ચશે કે તેમની માથે કંઈ સંબંધ રાખશે નહીં. “ જે પોતાની જાનને મદદ કરે છે તેને પરમેશ્વર મદદ કરે છે. ” આ ઉલ્લોગી માણસને ખાસ રીતે લાગુ થાય છે.

જીવાન માણસે એ વાત જૂઠવી ન જોઈએ કે મહેનત પૈસાનું મૂળ છે, આજસથી કોઈ માણસ કે દેશની દોલતમાં પૈસાનો વધારો થયો નથી ઉલ્લોગથી પૈસા પેદા થાય છે અને માણસ જાતનું સમજી સુખ, અને સંસારિક સગવડો મળે છે. આજમથી એક પણ ફાયદો થતો નથી. આપણે હાલ શાળાઓ, પાઠશાળાઓ, ચિત્રાલયો, સ્ક્રીમીય બાબતોથી ભરપૂર મકાનો, આગાડી, તાર, વેપાર, અને એવીજ ઉપયોગી હજારો વસ્તુઓને લાલ ભોગવીએ છીએ, તે ઉલ્લોગથી મળેલી છે. એમાંની એક પણ આજસથી મળી નથી. આ દેશમાં અને બીજા સર્વ દેશમાં આજસથી, મહેલ નહીં પણ કેદખાનું મળે છે. કળાકૌશલ્યની ઉમદા વસ્તુઓ નહીં, પણ ગંદી અને કંગાલ વસ્તુઓ મળે છે. વિદ્યા અને કુન્નર નહીં પણ એવ-કુશી મળે છે.

એવું કહેવાય છે કે પાંચ રૂપિયાની કિંમતનું કાચું લોદું હોય તેના ઘોડાના પગને જડવાના નાળ બનાવવાથી દસ રૂપિયાની કિંમતનું થાય છે, ચાકુ બનાવવાથી ૧૮૦ રૂપિયાની કિંમતનું થાય છે, સોય બનાવવાથી ૬૮૭૦ રૂપિયાની કિંમતનું થાય છે, ધડિયાળની કમાન બનાવવાથી ૨ લાખ રૂપિયાનું થાય છે અને ધડિયાળને માટે બાલ બનાવવાથી ૪ લાખ રૂપિયાનું થાય છે. આ આંકડા અક્ષરે અક્ષરે ખરા હોય કે ન હોય તોપણ તેથી વાંચનારને અમત્વનો બોધ મળે છે: તે એ કે મહેનતથી કિંમતમાં આદલો બધો વધારો થાય છે. પાંચ રૂપિયાની કિંમતનું લોદું તેથી બમણી કિંમતનું કરવાને

લુહાર માત્ર સખત મહેનતનો ઉપયોગ કરે છે. એટલાજ લોઠાપર ચાકુ બનાવનાર તેથી પણ વધારે મહેનત વાપરે છે અને તેથી તેની ૩૬ મણી કિંમત વધારે છે. સોય બનાવનાર તેની ૧૩૬૦ મણી કિંમત વધારે છે અને એજ પ્રમાણે બીજા પણ કરે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે કાચા લોઠાની કિંમતમાં વધારો થાય છે તે તેના ઘાટ ઘડવામાં વાપરેલી મહેનતથી થાય છે. બધે એજ પ્રમાણે બને છે. ખેડુત જે બી વાવે છે તેની કિંમત તો થોડી હોય છે પણ પોતાના ખેતર પાછળ તેને ઘણી મહેનત કરવી પડે છે; અને જ્યારે તે પાક લણી લાવે છે ત્યારે તેને માલમ પડે છે કે મહેનતથી અને ઇશ્વરે આપેલા વરસાદ અને સૂર્યના તાપથી તેને ઘણો ફાયદો થયો છે, મહેનતની છુજ જણવાને આ વિચાર મોખરે રાખવો જરૂરનો છે. આટલું જણ્યા પછી કોણ એમ કહેશે કે મહેનત હલકી છે ? મહેનત કરવાના દિવ્ય નિયમમાંથી બાતલ રહેવાનો કોણ ચલાશે ? “ જો તું કામ ન કરે તો તારે ખાવું પણ નહીં ” એની ઇશ્વરની આજ્ઞા છે, તેના ખરાપણા વિષે કોણ વાંધો ઉઠાવશે ? જો દુનિયામાં અડધાં માણસ મહેનત કરવા ના પાડે તો આખી દુનિયાને બૂખે મરવું પડે. ચીનના એક પાદશાહે પોતાની પ્રજાને જાહેર કર્યું હતું કે, “ કામ કરે નહીં એવો કોઇ માણસ હશે અથવા આજસુ ઓ હશે તો, રાજ્યમાં કોઇને બૂખ અને ટાઢ વેઠવી પડશે.”

જો પૈસો મહેનતથી પેદા થતો હોય તો દેશનો ખરો આધાર મહેનતુવર્ગ પર છે. મહેનતુવર્ગમાં અમે માત્ર હાથનું કામ કરનારને જણતા નથી. ખુસ્તકો બનાવનારાં, વર્તમાનપત્ર કાઢવામાં, શીખવવામાં, વ્યાખ્યાન આપનારાં અને ન્યાય કરવામાં જેઓ મગજનું કામ કરે છે તે પણ મહેનતુવર્ગમાં જ આવે છે. દુકાનાં પોતાની મહેન-

તથી જે જનસમૂહની સેવા બજાવે છે તે મહેનતુવર્ગમાં આવી જાય છે. આથી કરીને ખેડુત અને વેપારી, કારીગર અને અધ્યાપક, એક હારમાં આવે છે; અને જીવાન માણસો ગણે છે તેવો જાતિભેદ નષ્ટ થાય છે. હાથે મોળું પહેરીને ફરતા લક્ષાધિપતિના કરતાં ગરીબમાં ગરીબ કારીગર, પોતાના દેશનું વધારે બહુ કરી શકે છે, આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે ખાણના અંજીનમાં કોયલા પૂરનારે આગગાડી ચલાવવાનું યંત્ર શોધી કાઢ્યું છે, ગણિતશાસ્ત્રને લગતાં હથિયાર બનાવનારે વરાળયંત્ર શોધી કાઢ્યું છે, હજારો કપડાં વણવાનો સંચો શોધી કાઢ્યો છે, એક વણકરે કપડાં વણવાનો સંચો શોધી કાઢ્યો છે અને બીજા અસંખ્ય અલગ માણસોએ (મજૂરોએ) અનેક સાધન શોધી કાઢી સુધારામાં વધારો કર્યો છે. મહેનત કરવી એ આખરૂં ભરેલું છે; જ્યારે જીવાન માણસ ખરા મનથી મહેનત કરે છે ત્યારે તો તે તેથી પણ વધારે છે. હોરિસ મેને કહ્યું છે કે “ માણસ જાતને ઉપયોગી થઈ પડે એવી મહેનત કરવામાં શરમાવા જેવું કંઈ નથી, એ જીવાન માણસોએ યાદ રાખવું જોઈએ. મહેનત કેવા મનથી કરવામાં આવે છે, એમાં આખરૂં અમર ગેરઆખરૂં રહેલી છે. હજારો જમીન ખેડનાર ખેડુત સીનસીનેટસ અથવા વૉશિંગ્ટન જેવો હોય, અથવા માટીના ઢેફા જેવો હોય. લૂગડાં ભરવાનો ગજ હાથમાં લઈ કાપડીઆનું કામ કરવું, અથવા માપવાની પાટી લઈ માપવાનું કામ કરવું એ આખરૂં ભરેલું છે. માત્ર ગજ જેટલો ટુંકો અને પાટી જેટલો સાંકડો વિચારમાં ગેરઆખરૂં રહેલી છે. કલમવડે સહીઓ કરવામાં, પૈસાની ઉચ્છલપાથલ કરવામાં અથવા દેશોદેશ વચ્ચેના કોલ કરવામાંજ આખરૂં રહેલી નથી. પહેલામાં પ્રમાણિકપણું વાપરી ચાલવામાં આખરૂં રહેલી છે, અને બીજામાં સર્વજનહિતેચ્છાના ગૌરવમાં મોટાઈ રહેલી છે. ”

ખીજી શક્તિઓને જાગૃત કરવાને ઉદ્દેશ્ય જેવું ખીજીનું નથી. કંઈ કામ કરવાને તેમા રહેલું પ્રાપ્ત્ય ઉદ્દેશ્ય એકત્ર કરે છે. પોતાનાં પુસ્તક પ્રકટ કરનારે દેવાળુ કાઢવાથી અને કંઈ અંશે પોતાની જાતની ગણનાથી પંચાતન વર્ષની ઉમ્મરે સર વૉલ્ટર સ્કૉટ પૈસા સંબંધી બારે દેગમાં આવી પડ્યો હતો. તે માનતો હતો કે ઉદ્દેશ્યથી દેવતાઈ કામો થઈ શકે છે તેથી પોતાના દેવાની ખાંધએ પાંધ આપી દેવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. આવો દૃઢ નિશ્ચય કરી પોતાનું મોટી રકમનું દેવું અદા કરવાને તેણે પુસ્તકો લખવા માંડ્યાં. તે પળે પળ કામ કરવામાં લાપરવા અને રાતે ઉંઘવાના વખતમાંથી પણ થોડો વખત કાઢી કામ કરતો. તેના ઉદ્દેશ્યને લીધે તેની ખીજી સર્વ શક્તિઓ જાગૃત થઈ અને તેની ધારણા પાર પાડવામાં તેને ઘણી મદદ મળી. દેવું આપવાને તન, મન, અને અંતઃકરણ એકત્ર થયાં અને જાણે ઉદ્દેશ્યના તેડાથી ઉમદા કામ કરવાને તે તૈયાર થઈ ગયાં હોય તેમ, જેમ જેમ પુસ્તક લખાતાં ગયાં તેમ દરેક વધારે કૌતલ બતાવતું ગયું. આ સમયે તેણે લખેલાં પુસ્તકો તેનાં પુસ્તકમાં સૌથી સરસ ગણાય છે. વર્ષ પ્રતિવર્ષ એક સરખા ઉદ્દેશ્યથી તે લખતો ગયો, અને આખરે પોતાનું દેવું અદા કરી શક્યો. જ્યારે તેણે લખવાનું બંધ કર્યું ત્યારે તેના અથાગ શ્રમથી તેનું તન અને મન શિથિલ થઈ ગયું હતું અને જેમ દેશબહાર પોતાના દેશને માટે અને સ્વમતાર્થ પ્રાણત્યાગી સત્યને માટે મરણ બોમવે છે તેમ તેણે વિધાને ખાતર મરણ બોમવું.

સેમ્યુઅલ ડુનો આપ તેને નાની ઉમરનો મૂકી મરી ગયો હતો. તેને બાળપણમાં ઘણી ખરાબ ટેવો પડી ગઈ હતી. તે ચોરી કરતો, જુનાર રમતો, પટા ખેલતો અને રખડતો ધરતો. એક અકસ્માત

એવો બન્યો કે જેમાં તેના બાઇનું મરણ નીપજ્યું અને તે મહેનમાં બચી ગયો. વિચાર કરી પોતાની કુટેરો તેણે છોડી દીધી અને સુધરી ગયો. તેનામાંથી આજસ નિકળી ગયું અને ઉલ્લોગ દાખલ થયો. એટલે તેના નીચ ગુણ જતા રહ્યા અને ખરી મરદાની દાખલ થઈ. જોકે તે તો મોટીની દુકાને કામ કરી પેતાનું ગુજરાન ચલાવવાનો વિચાર જ રાખતો હતો તોપણ તેની દિન પ્રતિદિન ચઢતી થતી ગઈ. તેના ઉલ્લોગની જ્યાં ત્યાં વાત થતા લાગો. ઉલ્લોગથી તેનામાં નિશ્ચય, દૃઢતા, સામાર્થ્ય, ખર્ચ, અને એકાગ્રતા આવ્યાં એટલું જ નહીં પણ સ્વપ્ને પણ ધારવામાં ન આવે એવી શુદ્ધિ પણ તેનામાં આવી. વીસ વર્ષ પછી આ સમય વિષે તેણે કહ્યું હતું કે “ જેમ હું વધારે વાંચતો ગયો તેમ માઈ અજ્ઞાન અને વધારે જણાવતા લાગ્યું: જેમ જેમ માઈ અજ્ઞાન અને વધારે જણાવતા લાગ્યું તેમ તેમ તે દૂર કરવાનો મારો નિશ્ચય વધતો ગયો. મારી પ્રગમદી પણ પણ કંઈને કંઈ વાંચવામાં હું ગાળતા લાગ્યો. મારે દર શે મહેનત કરી માઈ પેટિયું પેદા કરવાનું હોવાથી અને વાંચવાનો ધણો થોડો વખત મળતો; તેથી આ ખામી દૂર કરવાને મેં એવી યુક્તિ તાપતી કે ખાતી વખતે મારા આગળ હું પુસ્તક રાખતો, અને દરેક ખાણ વખતે ખાતાં ખાતાં પાંચ છ પાન વાંચી નાખતો. લોકાદિ “ એસે ઝાન હુમન અન્ડરસ્ટેન્ડિંગ ” વાંચવાથી મારી ઉંઘમાંથી હું જાગૃત થયો, અને મારા નીચા વિચાર તજ દેવાને મને મન થયું. ”

તે ધંધો કરતો હતો ત્યારે ડૉક્ટર આડમ્સ કંસાર્ક નામના એક પ્રખ્યાત ઉપદેશક અને ધર્મગુરૂના પ્રજણમાં ધર્મ સંબંધી બાબતોમાં પણ તે ઠીક ભાગ લેતો હતો. જ્યારે પેશુને “ એજ ઓફ રીઝન ” નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું ત્યારે તેણે એક ચોપાનિયું

બહાર પાડી તેના અછી તરફથી રહીઓ આપ્યો. આ ચોપાનિયાની કેટલીક આશુતિઓ છપાઇ હતી. આ ચોપાનિયાથી અંચકાર તરીકે તેની કારકીર્દિનો પાયો રચાયો; અને “ એસે આન ઇમ્પ્રોવિરિયાલિટિ અને ઇમ્પ્રોવિરિટિ ઓફ ધ સોલ ’, અને બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો ત્યાર પછી તૈયાર થયાં, તોપણ મોટી તરીકે જોડા બનાવવાનું કામ તે કર્યા કરતો હતો. પોતાના કુટુંબના ગુજરાન માટે “ લેખક તરીકેની અચોક્કસ ફતેહ ” પરજ આધાર રાખીને તે ખેડો નહોતો.

શિયાળામાં તેને જોઇએ તેટલા કાચલા ઉપાડીને એક દિવસ તે રસ્તે જતો હતો, એટલામાં એક ઓળખીતો તેને સામો મળ્યો, અને તેને કહ્યું કે, તમારા જેવો પ્રખ્યાત માણસ આવું હલકું કામ કરે, એમાં કંઈ સાફ દેખાતું નથી. હું એ આપેલો જવાબ વિશ્વ-ક્ષણજ્ઞ હતો. “ પોતાના ઉપયોગ માટે કાચલા ઉપાડી જવાને જે માણસ શરમાય છે, તે આખો શિયાળો સગડી વગર ટાટે ફુંકવાતો બેસી રહેવાને લાયક છે. ” તોપણ તેથી પણ ઉંચી સ્થિતિએ ચઢવાનું તેના નસીબમાં હતું. ત્યારબાદ તેણે પોતાનો બધો વખત સાહસ્ય પાછળ કાઢવા માંડ્યો. માણસની સર્વ શક્તિઓપર ઉલ્લેખ કાચુ કરાવતો હોય છે ત્યારે કેટલું બધું થઇ શકે છે, તેનું સાફ દર્શાવતું હું તો ચરિત્ર પરથી મળે છે.

ઉલ્લેખની બરાબર કિંમત જાણવાને, ઉલ્લેખથી ઉત્પન્ન ગુણ-આળસથી રીં માઠી અસર થાય છે તે જાણવું જરૂરનું છે. “ કામ કરવાનું નહિ, પણ આળસમાં બેસી રહેવાનું કુખ બનેલું છે. ” આળસ રાખવામાં આવે તો શારીરિક, માનસિક, અને નીતિ સંબંધી શક્તિઓમાં કંઈ વધારો થાય નહીં. વધારો થવાને બદલે તે સુસ્ત થઇ જાય છે. અને તેમ થયા પછી કામ કરવું એ કુખદાયક લાગે

છે. “ આજસુ માણસ પોતાની છાતીપર હાથ મૂકે છે, પણ ત્યાંથી તે: ઉઠાવી લેવામાં તેને દુઃખ થાય છે. ” આજસુ માણસમાં પોતાની અહતી કરવાનો કંઈ લોભ હોતો નથી, કામ કરનાર લોક કહે છે તેમ તેનામાં કંઈ ‘ આવડ ’ હોતી નથી. મુશ્કેલી આવી પડે ત્યારે તે ગુંચવાય છે, અને ચીડાય છે. તે હંમેશા પાછળ પડતો હોય છે, જોકળ ગાયના જોટલો ધીમે ચાલે છે, અને કંઈ કામ કરવાની ઉમેદ રાખતો નથી. તેના શેકના કામમાં તેને કંઈ રસ પડતો નથી, માત્ર પગાર લેવાને તે તત્પર થઈ રહે છે. વેપારી, કારખાનાંવાળો, શિક્ષક, ખેડુત, અથવા ગમેતેની તે નોકરી કરતો હોય તે તેનાથી કંટાળા જાય છે. તે જલદીથી થાડી જાય છે અને ધીમે ધીમે આરામ લે છે. તેને કશું ગમતું નથી, અને મિત્રોની મંડળી કરતાં પોતાની ઓ-રડીમાં ખેશી રહેવાનું તે વધારે પસંદ કરે છે. આખરે તેને તેની જગાએથી કાઢી મૂકવામાં આવે છે, અને તેની જગા ઉદ્યોગી માણસને આપવામાં આવે છે. “ આજસ, એ જીવતા માણસની ધોર છે. ” “ આજસુ માણસ જૂખે મરી જવાનો. ”

આટલાથીજ અટકતું નથી. આજસ દુર્ગુણ અને ગુન્હાનું સૂળ છે. ‘ સેતાન બીજ બધા માણસોને ફસાવે છે, પણ આજસ માણસ સેતાનને ફસાવે છે. ’ આજસુ માણસા બિલ્લયર્ડ રમવાનું, જુગાર રમવાનું, નાટક જોવાનું અને દારૂ પીવાની કલમોમાં જવાનું પસંદ કરે છે. “ નવરો બેઠો નખોદ ધાલે. ” આજસુ માણસ બેઠો બેઠો રમતગમતની, મોજમજાની, અને આનંદની તૈયારીઓ કર્યા કરે છે. આજસુ માણસને માટે સેતાન કામ લાવી આપે છે. ઈજ્જાડના એક તુરંગનો ધર્મગુરૂ કહે છે કે, “ ચોરીના ગુન્હા વિષે ધણા ગુન્હે-ગારોનું બારીક અવલોકન કરી મેળવેલા મારા અનુભવ પરથી હું

એ તા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે ચોરીનો ગુન્હો અજ્ઞાનતાને લીધે, દારૂ પીવાની ટેવને લીધે, શંકેરમાં બીચ વસ્તીને લીધે, અથવા તે ચરાનાં બીજાં કારણ બતાવવામાં આવે છે, તેને લીધે થતો નથી, પણ સાધારણ ઉદ્યોગ કરનાં થોડી મહેતતે મિલકત મેળવવાની ઇચ્છાને લીધે થાય છે.” એમાં તો કંઈ શક નથી કે બારીક અવલોકનથી માત્રમ પડશે કે, ચોરી, વિધામધાત, ઇમાઇ અને એવા બીજા ગુન્હા આપણા શંકેરમાં જે જીવાન માણસો કરે છે તે ધણું કરીને આગમુ વગરના હોય છે. જીવાન માણસોએ પોતાના શેડના પૈસાનો મોટી રકમો ઉધાપન કર્યાના કેટલાક બનાવ બન્યા વિશે, છેલ્લાં પાંચ સાત વર્ષથી વર્તમાનપત્રોમાં આપણે વાંચીએ છીએ એ બનવાનું કારણ એ છે કે જીવાન માણસો, નાટકચેટક, જુગાર અને રમતગમતમાં ખર્ચ કરવાને હમેશ પૈસાની તંગીમાં હોય છે.

ગુ-ફેગાર ઊકરાંને સુધારવાના ધરાંદાયી સ્થાપન કનેલી શાળાઓ તપાસી જોઈયું તો માત્રમ પડશે કે, તેમાંના ધણાખરા ગુ-ફેગારો આગમુતર્ગમાંથી આવેલા છે. એક વખત વેસ્ટમરેની ગુ-ફેગાર ઊકરાંને સુધારવાની શાળામાં ૫૬૯ ઊકરાં હતાં, અને તેમાંથી ૫ આગમુ, અથવા કંઈ એકમ ધંધા વગરના હતા. થોડાં વર્ષ પર એક જીવાન માણસને પેન્શનના કાગળ ખોટા બનાવવા માટે કનેક્ટીકટના બંદીખાનામાં કેઃ બેગવરાની સજા કરવામાં આવી હતી. જ્યાર પોતાનાં કપડાં બદલી, તે કેદખાનામાં કપડાં પહેરતો હતો ત્યારે કેદખાનાના અધિકારીને તેણે કહ્યું કે, “ મારી આખી જાંદગીમાં એક દહાડાનું પણ મેં કામ કર્યું નથી. ” અધિકારીએ જવાબ દીધો, “ ત્યારેતો તમને અહીં આજીવામાં આવ્યા છે તેમાં કંઈ અભયજ જેવું નથી. ” અમે ન્યુહેમ્પશાયરના કેદખાનામાં એક માણસ જોયો

હતો તેના જોડે આજસુ તો બીજો કોઈ નહીં હોય. સંધ્યાકે દેરવાનું કામ કરવું પડે નહીં એટલામાટે તેણે પોતાનો અંગુઠો કાપી નાખ્યો હતો, અને પગીથી આખો હાથ કાપી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. ત્યારે જ્યુડાએ આપઘાત કર્યો ત્યારે તે પોતાને યોગ્યસ્થાને ગયો હતો તેમ આ માણસ પણ કદખાનામાં આવ્યો ત્યારે તે પોતાને યોગ્ય સ્થાને જ આવ્યો હતો.

મી. સ્પર્જને કહ્યું છે કે, “ જો કોઈ માણસને સેતાન આજસુ જીવે તો તે તેને કામ લાવી આપશે, હથિયાર લાવ આપશે, અને થોડા વખતમાં તેની રોજ પણ ચૂકવી આપશે. જો એમ ન હોય તો આપણાં શહેર અને ગામમાં દુઃખ ફેલાવનાર દારૂ પીવાની ટેવ ક્યાંથી આવે ? ” આજસ એ બીજા માનવાનું માખાપ છે અને બધાં દુઃખનું મૂળ છે.....આજસની નિંદા હું એકલોજ કરતો નથી. એક વખત એક માણસના દુર્ગુણ આપણા ધર્મગુરને હું ગણાવતો હતો, ત્યારે શરૂઆતમાં જ મેં કહ્યું કે “ એ ધણોજ આજસ છે, ” તે વૃદ્ધ ગૃહસ્થે કહ્યું, “ એટલું જ બસ છે, એટલામાં બધી જાનના દુર્ગુણનો સમાસ થઈ જાય છે. પૂરો પાપી માણસ કેવો હોવો જોઈએ એ ઓળખવાને એટલું નિશાન બસ છે. ” એડિનમ-રાની સર્વ વિદ્યોતેજકાલ્પનો પ્રોફેસર ઝલેડી, ‘ સેલ્ફ કંટ્રીયર ’ નામના તેના પુસ્તકમાં કહે છે કે, “ કોઈ માણસ એમ કહે કે, અર્થ વગરના કામ પાછળ ગાળવાનો મારે વખત નથી, એરવાજબી વ્યસનની પાછળ ખર્ચવાનો પૈસો નથી, અત્યાનંદ આપે એવી ફરી વસ્તુઓ લેવાની જરૂર નથી, એક કામ મૂકીને બીજું હાથમાં લેવું એથી જ મારે થાક ઉતરી જાય છે, અને મારું કામ પૂરું થઈ રહ્યા પછી મારે થાક કેમ લેવો, અને થાક લઈ બીજું કામ કરવાને તૈયાર કેમ થઈ

રહેલું એ મને આવડે છે, ત્યારે જાણવું કે એ માણસનું ઉમદા અને સારા ગુણવાળો છે. ”

આજસુ માણસ પૈસાદાર હોય, અને મોટો હોદ્દો ભોગવતો હોય, તોપણ આજસુ કરતાં ઉછોગી માણસને વધારે વાસ્તવિક સુખ મળે છે. આપણે હમણાં જ જોયું છે કે સૈન્યુક ડું એક વખત આગસમાં સુખ માનતો હતો, પણ તે વખતે તેને પૈસો નહીં પણ ગરીબાઈ જ મળી હતી. જ્યારે તે સુધર્માં ત્યારે જોડા શીશ્યાનું કામ કરવામાં ખર્ચ અને વચારે સુખ તેને મળવા લાગ્યું. સૈન્યુક ડું પેઠે પ્રખ્યાત ડગલાસ જેરોલ્ડ પણ, જુવાનીમાં ગરીબ હતો. તો પણ તેનામાં અને ડુંમાં ફેર એ હતો કે, તેને વાંચનનો શોખ હતો, અને તેનામાં કોઈ દુર્ગુણ નહોતો. તે છાપવાની કળા શીખ્યો અને શરૂઆતમાં જે પૈસા કમાયો, તે યાદ રાખવા જેવા હતા, કારણ કે તેનાં ગરીબ માતાપિતાનું દુઃખ ઓછું કરવામાં તેણે તે ખર્ચ્યા હતા. તેનું જીવન ચરિત્ર લખનાર આ વિષે આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે. “ તે જુવાન છાપનાર આનંદથી પોતાની કમાઈ ઘેર લઈ આવ્યો. તેના માપનું ઘર ખાવાવાય એવું ઉજડ હતું. તેનો વૃદ્ધ બાપ ધુમાડ્યા આગળ એક દોરે બેસી રહેતો હતો. પણ તે છોકરાનામાં એવી તેજ હતી કે તેથી આખું ઘર પ્રકાશ પામતું હતું. ગમે તેમ હો તોપણ, તે દહાડો તો તેમણે આનંદમાં કાઢ્યો. દીકરો પોતાની પહેલી કમાઈના પૈસા ગળવામાં નાખી ખાણું ખરીદવા ગયો. સારી સારી ચીજ તેણે ખરીદ કરી, અને તે જોઈને મારો બાપ ખુલી થશે એમ મનમાં મક્કાતો ઘેર પાછો આવ્યો. ” પોતાની કમાઈથી ખરીદેલું ખાણું જોઈ જેરોલ્ડને જેટલો આનંદ થયો, તેટલો લક્ષ્યાધિપાતને તેની અખુટ દોષવત્તી થયો નહીં હોય. જે મહેનતના ફળથી તેના માપનો સુકાઈ

મથેસો ચહેરો સતેજ થયો, તે મહેનત કરવામાં ટેક અને પોતાની પંડપર આધાર રાખવાનો ઉમદા ગુણ રહેસો છે, તેથી જ તેને આનંદ થયો હતો. ઉદ્યોગથી એવી પણ ઉમદા જુસ્સો આવે છે. “લેવા કરતાં આપવામાં વધારે સુખ રહેલું છે” એ દિવ્ય કહેવત પ્રમાણે ચાલવામાંજ ઉદ્યોગી માણસને ખરું સુખ લાગે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વખત અને પૈસાનો બચાવ.

કહ્યું છે કે “વખત એ પૈસો છે.” પૈસો કમાનારને તો ખેસક વખત એ પૈસો છે. પોતાની જાતની ઉન્નતિ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર જુવાનને તો વખત એ પૈસા કરતાં પણ વધારે છે. તેનો તો વખત એ કેળવણી, લક્ષણ, અને ઉપયોગીપણું છે. વખતમાંથી પૈસા સંબંધીજ શાયદ કાઢી લેવાના હોય તો ક્રાન્કિસને કહ્યું છે તેમ વખત ગુમાવવો એ “મેટામાં મોટું ઉઘડિપણું” નથી.

પણ વખત ગુમાવવાથી, જે ચીજ પૈસાથી મળી શકે નહીં તે ગુમાવાય છે. વખત ગુમાવવાથી સાહસ અને સમર્થ ગુમાવી નખાય અને એ બે વગર પૈસો મેળવી શકાય નહીં અને જાત સુધારો થઈ શકે નહીં. જુવાનીની એવકુશીમાં વખત ગુમાવવો એ ખરેખર ફતેહ મેળવવાનો સંલગ્ન ખોઈ ખેસવા ખરાખર છે. આથી કરીને વખતનો બચાવ કરવો એ આપણી ફરજ છે અને તેમ કરવાનો આપણે ટેવ રાખવી જોઈએ; કારણ કે અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ કુરસદના વખતનો ખરા દીવથી ઉપયોગ કરવાથી

પણ જ્યને મળી છે તેમ, કળા, શાસ્ત્ર, સાહિત્ય અને વેપારમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવી શકાય છે.

દરેક જુવાન માણસને દુરસદનો વખત મળશે; પણ આગસનો વખત કાંઈને હોવો ન જોઈએ. દુરસદના વખતને “ વખતની સોનેરી રેતી ” કહી છે. પોતાની દુકાનમાં ઉડતી સોનાની ધૂળને બચાવતી સોનીઓ ધણી જાતના ઉપાય વાપરે છે. આ પ્રમાણે ડહાપણ વાપરી બચાવ કરવાથી દર વર્ષે સેંકડો રૂપિયા તેઓ બચાવે છે. દુરસદનો વખત બચાવો અને તેનો સારો ઉપયોગ કરો તો આખરે તમારું જ્ઞાન ધણું વધશે. ધણા જણને આ વાત અંજાયજી જેવી લાગશે પણ તે ખરી છે કે આગળના વખતના ધણાખરા અધિકારી અને વિદ્વાનો એકાદ ધંધો શીખ્યા હતા. પોતાના ધંધામાંથી મમતા દુરસદના વખતનો મુખ્યતરીકે વિદ્યા મેળવવામાં ઉપયોગ કરવાથી તે વિદ્વાન થયા હતા. એકનને લૉર્ડ ચાન્સેલર બનાવવામાં આવ્યો ત્યારે તે ધણો ઉલોગી વડીલ હતો. તેને માથે એ જોઈનું બારે કામ હતું તોપણ ન્યાય, સાહિત્ય અને નીતિ-મિમાંસાના વિષયોપર પુસ્તકો લખી પ્રખ્યાતિ મેળવવાનો અવકાશ તે મેળવે શક્યો હતો. રોબર્ટ બન્સ જેડન હતો અને તેની મહેનતથી તેનું પેટિયું પણ પૂરું થતું નહોતું; એમ છતાં દુનિયાને તેણે ખતાવી આપ્યું કે જમીન ખેડવાની મહેનત કરવા છતાં પણ તે હિંચી પ્રતનો કવિ હતો. મિલ્ટન યુવાવસ્થામાં શિક્ષકનો ધંધો કરતો હતો. આગળ જતાં તે કૌમનવેલ્થનો સેક્રેટરી થયો હતો અને ત્યારબાદ લૉર્ડ પ્રોટેક્ટરનો સેક્રેટરી થયો હતો, પણ શિક્ષક હતો તે વખતના જેટલો તેને અવકાશ મળતો નહોતો. વિદ્વાતા પાછળ જાળવાને તેને ધણોજ થોડો વખત મળતો, તોપણ

તેણે આખી દુનિયાપર અસર કરે એવું કામ કરેલું છે. કવિ રોજર્સ અને ગ્રીસનો ઇતિહાસ લખનાર ગ્રોટ સરાશીનો ધંધો કરતા. કેટલાક દ્રેન્ચ રાજપુરોનો ધણોખરો વખત સરકારી કામકાજમાં જતો હતો તોપણ તે સાહિત્યમાં નામ કાઢી ગયા છે. ડીટોકવેલિસ, થાયર્સ, ગીઝો, અને લેમ્બર્ટીનના સંબંધમાં અમે આ પ્રમાણે કહીએ છીએ. રેલે સિપાઇ, ખલાસી, અને શોધ કરનાર એ પ્રમાણે ગણાવેલી થયો હતો. ગેલીલિયો વૈદ્ય હતો અને શિસ્તર શસ્ત્રીય હતો. આર્માના કે.ઇને વિદ્યા પાછળ માળવાને મનમાનતો વખત નહોતો. તેમની મોટાઈનો પાથો નાંખાયો ત્યાંસુધી તો કામમાંથી મળતી જુજાજા કુરસદની વેળા તે વિદ્યા પાછળ માળી શકતા.

આ પુસ્તકમાં બીજા પ્રખ્યાત માણસોનાં દૃષ્ટાન્ત આપેલાં છે તેમને પણ એજ પ્રમાણે થયું હતું. આપણે જોયું છે કે ડોક્ટર ક્રાન્કલન જાપનાર તરીકે કામ કરતો, અને દિવસનું કામ કરી રજા પછી જે વખત તેને મળતો તે અને જમવાના વખતમાંથી જે વખત તે કાઢતો તે શિવાય વાંચન અથવા અભ્યાસને માટે તેને બીજે કંઈ વખત મળતો નહીં. તેણે કહ્યું છે કે “ પુરસદ એ કંઈ ઉપયોગી કામ કરવાનો વખત છે. આવી પુરસદ ઉલોગી માણસને મળશે પણ આજસુને કદી મળશે નહીં, કારણ કે પુરસદવાળાની જાંઘળી અને આજસુની જાંઘળી જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. ” સીસેરોની પેઠે તે એમ કહી શકે કે “ મારા પુરસદના વખતને માટે પણ કંઈ કામ હોય છે. ” સીસેરોની આસપાસના ધણા જુજા રમત ગમતમાં એટલોજાણો વખત ગુમાવતા કે તે વખતનો સારો ઉપયોગ તેઓએ કર્યો હોત તો તેઓ ધણા વિદ્વાન અને લાગવગવાળા થઇ શકત. તેણે કહ્યું છે કે “ જે વખત બીજા લોકો રમતગમત, મોજમજા,

એનમાજી અને પોતાના તનમનને વિશ્રાન્તિ આપવામાં કાઢે છે તે હું અભ્યાસ અને ફિલસૂફી પાછળ કાઢું છું.” આમણે જ્ઞેયું છે કે ડેવીએ ધરના કાતરીઆમાં પ્રયોગશાળા કેવી રીતે સ્થાપન કરી હતી. પોતાનું દિવસનું કામ પૂરું થયા પછી તે શાસ્ત્રીય બાબતોની શોધ કરતો અને આ પ્રમાણે કરેલી શરૂઆત પોતાની આખી જાંઘી તેણે ચાલુ રાખી હતી; કેએટ સિપાઇગીરી કરતો હતો ત્યારે પોતાના પેરાની પથારીને છેડે બેસી વ્યાકરણ શીખ્યો હતો; વિલસન સાંજનો વખત પુસ્તકો વાંચવામાં ગાળતો અને શાગિદી કરતો હતો ત્યારે એક હજાર પુસ્તક વાંચી ગયો હતો; અને લીકન, આર્નલ્ડ, ગેને ઘેર શિયાળાની સાંજે અભ્યાસ કરી અંકગણિત શીખ્યો હતો, સાલેમમાં દુકાન પર નોકરી કરતો ત્યારે છૂટીછવાઇ મિનટે ગળતી તેનો ઉપયોગ કરી વ્યાકરણ શીખ્યો હતો અને માપણીનો ધંધો કરતો હતો ત્યારે કાયદો શીખી ગયો હતો.

એમોસ લૉરેન્સની ગેજનીશીમાં નીચેનો ખુલાસો આપેલો છે. “હું આ શહેરમાં પહેલવહેલો આગ્યો ત્યારે એક વિધવા બાળકને ઘેર રહેવાની ગોઠવણ કરી હતી. એ બાળ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા, પોતાના ધરમાં પૈસા લઈ મેમાન રાખતી હતી. હું તેનો પહેલો મેમાન હતો અને તેને ત્યાં રહેવા ગયો તે પહેલાં બે માસથી શહેરમાં આગ્યો હતો. હું તેને ઘેર રહ્યો તે દરમ્યાન હું જોગ નિયમ રાખવા કહું તેવા રાખવાને તે ઇચ્છા અતારતી હતી. મેં એક જ નિયમ કહ્યો હતો અને તે એ હતો કે વાળું કર્મ પછી કચેરીમાં જ મેમાનો રહે તેમણે નિદાન એક કલાક જાનામાના બેસી રહેવું કે જોથી જોમનો વાંચવા કે અભ્યાસ કરવાનો વિચાર હોય તેઓ વગર હરકતે તેમ કરી શકે, પરિણામ એ થયું કે શહેરના સૌથી

શાન્તમાં શાન્ત અને સુધરવાને ઇચ્છા રાખનાર જીવાનો હોય તેજ અમારા મુગમમાં આવવા લાગ્યા. ઉપર જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે ચાલવાને જે થોડા જથ્થે રાજી નહોતા તે મ્હા પીધા પછી ધરબહાર નિકળી પડતા; તેઓ કોઇ કોઇવાર નાટક જેવા જતા અને કોઇ કોઇ વાર બીજી જગોએ જતા પણ તે બધા આજળ જતાં દેવાળીઆ નિકળ્યા અને તેમની પ્રતિષ્ઠામાં મીડું પડ્યું. એથી ઉલટ બીજા વર્ગના મોટા ભાગે ધણી આખર કાઢી અને તેમાંના જે હાલ હયાત છે તે પ્રતિષ્ઠિત છે અને મોટા હોદ્દા ભોગવે છે. આ નાના-સરખા નયમની અસર કદાચ ધણા જમાના સુધી ચાલશે; બીજાઓને તેથી જે ફાયદો થાય છે તેથી મને ઓછો થયો નથી. ”

ડગ્લસ જેરોલ્ડ કામ શીખવાને શાગિદ્દ તરીકે રહ્યો હતો ત્યારે તે મળસકે ઉડી લાટિન ભાષાના વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરતો અને છાપખાનામાં કામપર જવાનો વખત થાય તે પહેલાં દરરોજ એક બે કલાક શેક્સપિયર અને બીજાં ગ્રંથ વાંચતો. દિવસે કામ કરી આવી રાત્રે અભ્યાસ પાછળ એક બે કલાક વધારે તે ગાળતો. આ પ્રમાણે તે શાળામાં ભણવા જનાર વિદ્યાર્થીમાંથી સેંકડે પોણાસો કરે છે તેના કરતાં એક અઠવાડિયામાં વધારે વિદ્યાભ્યાસ કરતો. સત્તર વર્ષની ઉંમરે તેણે શેક્સપિયરને પૂરો અભ્યાસ કર્યો હતો. જો કોઇ શેક્સપિયરની એક કડી બોલતું તો તે તરતજ બીજી મોટેથી બોલી જતો. તે ધણીવાર કહેતો કે જીવાન માણસો પોતાની પુરસદનો વખત પુસ્તકો વાંચવામાં અને વિશેષે કરીને “શેક્સપિયર અને બાર્થોલો” વાંચવામાં ગાળતા નથી એ મોટી બૂલ છે.

ગિડિયન હી પોતાનું મગજ સુધારવાને પોતાની વિગ્રાન્તિને કહ્યો વખત વાપરતો. તેના બાળપણના દુઃખથી તેને ધણી આજ્ઞી

અષ્ટ હતી અને બાળપણમાં કેવળશી મળેલી નહીં તેની ખોટ જોટલી બને તેટલી પૂરી કરવાને તેણે નિશ્ચય કીધો હતો. તેણે કેટલાંક ઉપ-યોગી પુસ્તક ખરીદ કરી એક નાનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું અને પોતાના કામકાજમાંથી જે વખત તે બચતી શકતો તે આ પુસ્તક કાલયમાં પુસ્તકો વાંચવામાં ગાળતો. એક વખત અતિશય ઉલ્લેખને લીધે તેની તંદુરસ્તી એટલી ઓછી લથડી ગઈ હતી કે તેના વૈદે તેને હુકમ કર્યો કે એક વર્ષ સુધી તમારે કોઈપણ પુસ્તક વાંચવું નહીં. વાંચવાનું લલચાવે એવું પોતાનો પાસે રહે નહીં તેટલા માટે મી. લીએ માત્ર બાઈબલ રાખીને પોતાના પુસ્તકનાં બીજાં તમામ પુસ્તક હરાજ કરી દેવાને મોકલાવ્યાં. એક વર્ષ સુધી બાઈબલ શિવાય બીજું કંઈ તેણે વાંચ્યું નહીં. તેનો તંદુરસ્તી સુધર્યા પછી તેણે ફરીથી પુસ્તકાલય તૈયાર કર્યું અને તેના કામકાજમાંથી મળતો પુરસદનો વખત કામે લગાડી તેણે એટલી વિદ્વતા મેળવી કે તેના જેટલાં પુસ્તક વાંચ્યાં હોય અને તેના જેવો વિદ્વાન હોય એવો બીજો કોઈ ધંધાદારી થયો નથી.

બોસ્ટનના પિટસ બ્રુક્સ વિષે અમે જોલી ગયા છીએ. તે એ સહેરના મોટા વેપારીમાંનો એક હતો, અને ખૂબ પૈસા મેળવી વાન-પ્રસ્થ થયા પછી અમેરિકામાં પહેલવહેલી સ્થાપન થયેલી વીમા કંપનીનો પ્રમુખ થયો હતો. ગિર્જાગીર હીની પેઠે તે પણ પોતાની પુરસદનો વખત પુસ્તકો વાંચવામાં ગાળતો. એડવર્ડ એવરેટ તેના વિષે કહ્યું છે કે “ પોતાના ધંધા તરીકે જેણે વિદ્યા હાથમાં લીધી ન હોય એવા પુરુષોમાંના કોઈએ આપણી બાષાના પ્રમાણુ ગ્રંથો અને સાહિત્યનાં પુસ્તક તેના જેટલાં વાંચ્યાં નથી. ” તેના નાના પુસ્તકાલયમાં મુખ્ય મુખ્ય અંગ્રેજી ગ્રંથકારોનાં પુસ્તકો હતાં અને તે પોતાની

છંદગીમાં કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો હતો. સારાં સારાં માસિક અને ઉપયોગી નવાં ગ્રંથો પણ તેના ટેબલ પર આવી પડતા અને તે પણ વારાફરતી તે વાંચતો. કાંઈ એવું નવિન પુસ્તક નહોતું અથવા વર્તમાનપત્રોમાં ચર્ચાતો કાંઈ એવો વિષય નહોતો કે જેના સંબંધી તે બારીક નજર અને યુદ્ધિ બતાવી વાતચીત ન કરી શકે. દરરોજ થોડા થોડા કલાક પદ્ધતિસર અને એક સરખીરોતે ઉલ્લાસ કરવાથી ફેટલું બધું કામ થઈ શકે અને વધારે મહેનતના કામમાંથી વિશ્રાન્તિ શી રીતે મેળવી શકાય એ વિષે આ દૃષ્ટાંત પરથી સારો બોધ મળે છે.

રાખટું બહુમંડીદારનું જીવનચરિત્ર લખનાર કહે છે કે “જ્યારે તે મોચીનો ધંધો શીખતો અને પાછળથી એજ ધંધામાં દાદિયા તરીકે મજૂરી કરતો ત્યારે તેણે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી.” મોટપણમાં તેની પ્રખ્યાતિ અને વિદ્વતા સાથે તેના બાળપણનો મુકાબલો કરતાં એક લેખકે કહ્યું છે કે “મેં તેને જોયો હતો, તે મને હજી યાદ છે; તે બાર વર્ષનો હતો અને ઊંડાં બાર વર્ષની ઉંમરે સાધારણ રીતે હોય છે તેથી તે કંઈ મોટો નહોતો. જ્યારે લંડનની વીથામાં હું તેને તથા તેની માને મળ્યો ત્યારે ઘેટાં, કુકર વગેરે ચારવાનો પોષાક તેણે પહેરેલો હતો અને તે આમતેમ ઠમકો કરતો કરતો હતો. તેના જેડાની એડીમાં રાડાં બરાયલાં હતાં, આસપાસ જેતો જેતો તે કરતો હતો એવામાં તેનો પગ લપસી ગયો. સપાટ દરમ-જાદી પર ચાલવાની તેને ટેવ નહોતી. તેને સરડી જતો જેએલો હજી મને યાદ છે. તે કેવો નાનો હતો ! તે વખતે મને લાગ્યું નહોતું કે આ બાપવગરનો કિંગ્ડમ દેશમાં મોટા મોટા વિદ્વાન, પ્રતિષ્ઠિત, ડાકા અને સારા માણસોમાં જણીતો થશે. અને તેને બધા માન આપશે.”

તોપણ આખરે તેમજ થયું. તે થવાનું એકજ કારણ હતું અને તે એકે પોતાની કુરસદના વખતનો ઉલ્લેખથી સારો ઉપયોગ કરતો.

જ્યુલિયસ સીઝર મોટા સેનાપતિ હતો એટલુંજ નહીં પણ વખતનો ધણો બચાવ કરનાર અને ધણું કામ કરનાર પણ હતો. લશ્કરી અને રાજકીય કામ કરવા ઉપરાંત “કૉમેન્ટરીઝ” નામનું પ્રખ્યાત પુસ્તક લખવાનો અવકાશ પણ તેને મળ્યો હતો. ઇતિહાસ, ખજોળ અને પરચુરણ વિષયોપર પણ તેણે ધણું લખ્યું છે એવું કહેવાય છે કે એલેક્ઝેન્ડ્રિયા ઉપસાગરમાં તેનું વહાણ એક વખત સળગી ઉઠ્યું હતું તેથી પાણીમાં ફેલી પડી કિનારા સુધી તરતા જવાની તેને દુરજ પડી હતી. વહાણપર પોતાની કુરસદની વગ્ના તેણે ‘કૉમેન્ટરીઝ’ લખવામાં ગાળી હતી અને સળગેલું વહાણ છોડી તે ચાલ્યો. ત્યારે તે પુસ્તક પોતાની સાથે લઈ સદીસન્નામત કિનારે જાવ્યો. સીઝરે કેટલું જાણું કામ કર્યું છે અને મોટા મોટા કામ કરવામાં કુરસદની પળો કેટલી જાણી કિંમતી છે એ વિશે સીઝરના જીવનચરિત્રમાંથી ઉપયોગી બોધ મળે છે. તેનો અભ્યાસ કરવાથી ખાત્રી થશે કે અમે દૃષ્ટાન્ત તરીકે લીધેલા ધણા લેખકોએ કહ્યું છે તેમ માણસ માણસોમાં જીવતા મોટા તકાવત પડતો નથી પણ કૌવત અજીવ્ય સંકલ્પશક્તિનો પડે છે.

એલીહુ ખરિદ વિષે અમે બોલી ગયા છીએ મસાચુસેટ્સમાં આવેલા વુસ્ટર ગામનો એક મિત્ર તેના સંબંધી વિશેષ હકીકત જણાવતો ઇચ્છતો હતો, તેને તેણે લખેલો એક પત્ર સને ૧૮૩૮ માં મત્તરે અંબરેટે ટોન્ટન ગામમાં શાળાના વિદ્યાર્થીઓના મેળાવડામાં વાંચી બતાવ્યો હતો. કુરસદના વખતનો કાળજી રાખી સારો ઉપયોગ કરવાથી કેટલું જાણું થઈ શકે એ બતાવવાને તેણે એ પત્ર વાંચ્યો.

હતો. એ પત્ર એટલો બધો રમુજી અને બોધક છે કે અમે અત્રે તે આખો ઉતારીએ છીએ:—

“હું ધણા બાઇઓમાં સૌથી નાનો હતો અને મારા માતાપ ગરીબ હતાં. તે પ્રગણની શાળા કરતાં વધારે આમળ જમ્મ હું કેળવણી લઇ શકું એવું અમારું ગણું નહોતું; વળી મને પંદર વર્ષની નાની ઉંમરનો મૂકી મારા પિતા ગુજરી ગયા તેથી પહેલાં મને જે થોડા ફાયદા અને સાધનો હતાં તે પણ જતાં રહ્યાં. મારા પિતા ગુજરી ગયા પછી થોડા માસમાં અમારા મામતા એક લુહારને ત્યાં હું કામ શીખવા રહ્યો. પુસ્તકાલયમાં જવાથી મને પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ લાગ્યો હતો અને તેમાંનાં છતિહામ સંબંધીનાં બધાં પુસ્તક હું વાંચી ગયો હતો. હું લુહારનું કામ શીખવા ગયો ત્યારે આ વાંચનશોખ ધણી વૃદ્ધિ પામ્યો હતો. જે મુક્તને માટે મેં બાંધણી કરી હતી તેમાંથી અડધ કરતાં સહેજ વધારે પૂરી થઇ ત્યારે મને એકાએક એવો વિચાર સુઝી આવ્યો કે લાટિન ભાષાનો અભ્યાસ કરવો. મારા એક મોટા બાઇને જાત પ્રયત્નથી કૉલેજની કેળવણીનો લાભ મળ્યો હતો. એ બાઇની મદદને લીધે એક વર્ષના શિયાળાનો સાંજનો વખત અભ્યાસ કરી મેં વર્ણલ પૂરો કર્યો. થોડા વખત પછી મેં સીસેરોના ગ્રંથ વાંચવા માંડ્યા અને બીજા થોડા ગ્રંથ વાંચ્યા પછી ગ્રીક ભાષાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. આ વખતે મારે આખો દિવસ અને સાંજનો કેટલોક ભાગ શાગિર્દતરીકેની મારી ફરજો બળવવામાં ગાળવો પડતો. એમ છતાં ગ્રીક ભાષાનું વ્યાકરણ હું મારી ટોપીમાં ઘાસી જતો, અને લોહાનો એકાદ મોટો કડકો ઉનો કરતાં થોડી મિનીટો મળતી ત્યારે મારી બઢીના ધૂમાડિયા સામે માંડે પુસ્તકઃ ગ્રાંકવી બીજા શાગિર્દો દેખે નહીં એવી રીતે હું વાંચતો અને મારે

કહેતાં શરમાવું પડે છે કે ભટ્ટીમાં મોઢું લોહું તપાસવાનું પણ કોઇ કોઇ વાર જાણી જતો. સાંજે હું કંઇ મદદ વગર એકલો હોમર કૃત ઇલિયડ લખને બેસતો. બીજા વર્ષના શિયાળામાં એ પુસ્તકનાં વીસ પ્રકરણ હું લખી ગયો. પછી મેં આધુનિક ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને મને લાટીન ભાષા આવડતી હતી તેથી યૂરોપની ધણીખરી ભાષાઓ શીખવાની કુંચી મારા હાથમાં આવી છે એમ જોઇ મને ધણી ખુશી પેદા થઇ. આથી કરીને વળી યૂરોપ દેશની જુદી જુદી ભાષાઓનો પરસ્પર સંબંધ, મૂળ અને ઉત્પત્તિ જાણવાની મને ઇચ્છા થઇ. દિવસે ખૂબ મહેનત કર્યા પછી થોડા કલાક મળતા તેટલામાંજ આ અભ્યાસ કરવો પડવાની મને સંતોષ થયો નહીં. તેથી કરીને લુહારનું કામ મૂકી દઇ હું ન્યુહેવન ગયો અને ત્યાંના દેશી શિક્ષકો પાસે ફ્રેંચ, સ્પેનિશ, જર્મન અને ઇટાલિયન ભાષામાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. એ વર્ષ પછી પાછો હું લુહારનું કામ કરવા પાછો આવ્યો અને એ ભાષાનાં જે જે પુસ્તકો મળ્યાં તે લેતો આવ્યો. આ પુસ્તકો પૂરાં વાંચી રહ્યા પછી મારા મનમાં એક નવોજ વિચાર સુઝ્યો અને મેં હિંદુ ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. ખૂબ મહેનત કરી થોડાં અડવાડિયામાં હું આ ભાષા એવી ઝડપથી વાંચતાં શીખી ગયો કે દરરોજ સવારે નાસ્તો લેતા પહેલાં હિંદુ બ્રાહ્મણનાં એ પ્રકરણ વાંચી જવાનો મેં ઠરાવ કર્યો. આ અને બપોરે એક કલાક મળતો તેટલોજ વખત મારી મરજી પ્રમાણે હું દિવસે ગાળી શકતો "

“ આ ભાષાનું જ્ઞાન થયા પછી પૂર્વ તરફના દેશોનું સાહિત્ય જાણવાનાં સાધન હું શોધવા લાગ્યો. યોગ્ય પુસ્તકો નહીં હોવાથી આ બાબતમાં હું ધણો વધારો કરી શક્યો નહીં તેથી ધણો દિલગીર

થયો. આ હરકત દૂર કરવાના ઉપાય યોજવાની મેં તરતજ તૈયારી કરી. ધણી યોજનાઓ કર્યા પછી આખરે મેં એવો ઠરાવ કર્યો કે યુરોપ જતા કોઇ વહાણમાં ખલાસીની જગ્યા લેવી. મેં એમ ધાર્યું કે એમ કરવાથી મારી ધારણા પાર પડે એવા આધુનિક અને પૂર્વ તરફની ભાષાઓનાં પુસ્તક જુદાં જુદાં બંદરથી એકઠાં કરવાની તક મળશે. આ યોજના પાર પાડવાને હું ભઠ્ઠી અને મારો સ્વદેશ છોડી ચાલ્યો. યુરોપ કોઇ વહાણ જતું હોય તો તે જોવાને સો માઇલ કરતાં વધારે દૂર આવેલા બોસ્ટન શહેરમાં હું પગે ચાલતો ગયો. આમાં હું નાસીપાસ થયો. હવે શું કરવું એ વિષે હું વિચાર કરતો હતો એવામાં દૈવયોગે બુસ્ટર્ટરની અમેરિકન એન્ટીકવેરીયન સોસાયટી વિષે મેં વાત સાંભળી. હું તરતજ તે ગામ જવા નિકળ્યો; અમેરિકન એન્ટીકવેરીયન સોસાયટીના મકાનમાં હું ગયો અને પ્રાચીન, અર્વાચીન તથા પૂર્વ તરફની ભાષાઓનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ એક ઠેકાણે હોવાનું મારા સ્વપ્નામાંએ નહોતું તેવો મોટો સંગ્રહ ત્યાં જોઇ મને પૂર્ણ આનંદ થયો. આવાં કિમતી અને મળી શક નહીં એવાં પુસ્તક જોવાની મેં ઇચ્છા બતાવી કે તરતજ એ ઉમદા પુસ્તકાલયનો જોઇએ તેવો ઉપયોગ કરવાની મને પરવાનગી આપવામાં આવી, ત્યારે મારા મનમાં ઉપકારની કેવી લાગણી થઇ હશે, તેનો ખ્યાલ કરવાનું, સાહેબ, તમનેજ સોંપું છું. વ્યવસ્થાપકોની મહેરબાનીનો લાભ લઇ હું આ પુસ્તકાલયમાં દરરોજ ત્રણ કલાક ગાળું છું. આ ત્રણ કલાક અને એક કલાક બપોરે, તથા ત્રણ કલાક સાંજે, એ પ્રમાણે સાત કલાક હું વિદ્યાભ્યાસમાં ગાળું છું, અને બાકીનો દિવસ હાથની સખત મહેનત કરવામાં ગાળું છું. આ પુસ્તકાલયની સવડને લીધે પ્રાચીન, અર્વાચીન, અને પૂર્વ તરફનાં દેશોની ભાષાઓનાં મારા પ્રથમના

જ્ઞાનમાં હું એટલો બધો વધારો કરી શક્યો છું કે થોડી અથવા વધતી સરળતાથી હું પચાસ ભાષાઓ વાંચી શકું છું.

આ મંજુસ આટલું બધું કરી શક્યો. તેપરથી અભ્યાસ કરવાનો અમને વખત નથી એવા ફરિયાદ કરનાર જુવાનોએ શરમ પૂં જોઈએ. કદાચ જરા ઠાવકાશ રાખીને તેઓ પૂછશે કે “શું ત્યારે અમારે ગમ્મતને માટે કંઈ વખત ન જોઈએ ? અમારે વિશ્રાન્તિ ન હોવી જોઈએ ?” ખરેખર, હોવી જોઈએ. વિશ્રાન્તિ તો અવશ્યની છે. શરીર કે મગજને વિશ્રાન્તિ આપ્યા વગર લાભો વખત ખૂબ કામ કરાવવામાં આવે તો કામનું નુકસાન થવા વગર રહે નહીં. પણ જોને જુવાન માણસો ‘ગમ્મત’ કહે છે તેના વગર તમારે ચાલે. વિશ્રાન્તિ માટે તમારે ‘મિલિયર્ડ’ રમવા, નાચવા, અથવા કક્ષ-બમાં જવાનાં જરૂર નથી. તેના જેવાજ ફાયદાવાળા અને તેનાથી ઓછાં જોખમવાળા રસ્તા મનને વિશ્રાન્તિ આપવાના છે. બ્લિન્ડ અને બીજાનાં વિષે અમે બોલી ગયા છીએ તેમને એક કામ મૂકી બીજું કરવાથી વિશ્રાન્તિ મળતી. બઢી છોડીને પુસ્તકાલયમાં જવું, અને હથોડો મૂકી પુસ્તક હાથમાં લેવું એ વિશ્રાન્તિ છે. ખેતરમાં અથવા બાગમાં એક બે કલાક કામ કરવું અથવા વનસ્પતિશાસ્ત્ર અગર જૂસ્તરશાસ્ત્રની શોધ કરતાં ખેતરોમાં થોડા કલાક ફરવું, એ વિશ્રાન્તિ છે. અમારો મત એવો છે કે ‘મિલિયર્ડ’ અથવા ‘મીઝ’ રમત રમવા કરતાં, નાચવાની ગમ્મત કરવા કરતાં અથવા ઉંઢાળામાં હવા ખાવાની જગોએ જવા કરતાં દરરોજ એક બે કલાક જમીન ખેડવાથી, લાકડાં વહેરવાથી, અથવા ડુંગરા અને કોતરામાં ફરી અવલોકન કરી કુદરતનો અભ્યાસ કરવાથી જુવાન માણસને વધારે વિશ્રાન્તિ મળે છે. ગમ્મત અને વિશ્રાન્તિ એ બે વચ્ચેનો તફાવત

જીવાન માણસ બરાબર સમજતા નથી. એ બંને જુદાં છે. વિશ્વા-
ન્તિમાં ગમ્મત હોવી જોઈએ એમ કંઈ અવશ્યનું નથી. એ બંને
વચ્ચેનો ભેદ ન સમજાયાથી ગમ્મતો અને ખેલોમાં ધણો અમૂલ્ય
વખત ગુમાવી દેવામાં આવે છે. જે વખત હજારો જીવાનિયા જોખમ
ભરેલી અને સંદિગ્ધ પરિણામવાળી રમતોમાં ગુમાવે છે તેટલોજ
વખત અભ્યાસ પાછળ ગાળવાથી વિદ્યા, શાસ્ત્ર અને સાહિત્યમાં
ખ્યાતિ મેળવી શકાય. જે વખત ધણા જણ નાટક ક્લબ ને બિ-
લિયર્ડ પાછળ ગુમાવે છે તે વખતને લીધેજ હુમિલર, બરિટ,
વિલ્સન અને બીજા ધણા જણ પ્રખ્યાત થયા છે. જે સેંકડો
જીવાનિયા એવી ફરિયાદ કરે છે કે અમારે વાંચવાનો અને મગજને
કેળવવાનો પૂરતો વખત મળતો નથી, તે જીવાનિયા ઉપર બતાવેલી
રીતે વખત ગુમાવે છે. વખતને ' મારી ' નાખવો એ એક જાતનું
ખુન છે અને તેને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ શકતું નથી. પાડા અથવા
બકરાનો ભોગ આપવાથી તેનું પાપ દૂર થતું નથી. તેનું પાપ આ-
ત્માપર લોઢાની કલમથી લખાય છે અને તેનો ડાહ્ય હમેશ રહે છે.

આ વિષયનું એક જાણવાજોગ દૃષ્ટાન્ત મસાચુસેટના કેમ્બ્રો-
જપોર્ટ ગામના થીમસ ડાઉસેસ પરથી મળે છે. કોઈ કારણથી તે
દૃષ્ટાન્ત લોકોને ધણીવાર જણાવવામાં આવ્યું નથી. તે ચામડિયો હતો
અને એ ધંધો પોતાના મરણ પર્વન્ત તેણે કર્યો હતો, પણ કામ
બહારને વખતે વાંચવાનો અને અભ્યાસ કરવાનો તથા વિદ્વાનોનો
સોબતી થવાનો તેનું વખત મળતો હતો. પોતાના પૈસા કરકસરથી
ખર્ચવાને લીધે તે ઇતિહાસ, હવનચરિત્ર, નૃસાહરી, સાહિત્ય, શાસ્ત્ર
અને જોનાના પ્રથો એક પછી એક તે ખુરોદ કરી શકતો અને પો-
તાનો વખત બચાવવાથી જે પુસ્તક ખરીદી હોય તે વાંચી શકતો.

એડવર્ડ એવરેટ તેના એક ખાસ મિત્ર હતો. બોસ્ટનમાં આવેલા એક જાહેર વ્યાખ્યાનમાં તેના પુસ્તકાલય વિષે તેણે કહ્યું હતું કે “તેની પાસે અંગ્રેજી પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ છે. એવડા કદનો એવો બીજો સારો સંગ્રહ મેં જોયો નથી. મોટા વિદ્વાનને પણ શોભા આપે એવી સારી વિવેકશુદ્ધિ વાપરી પુસ્તક પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે, અને તેણે જાતે વિદ્યાવતથી મંગાવ્યાં છે. પુસ્તકો હોવા કરતાં વધારે અમત્યની વાત એ છે કે પોતાની કુરસદની વખત વાંચનામાં માળીને તે બધાં પુસ્તક બધી મળે છે. એમાં કેટલાંક પુસ્તક કિમતી અને સુંદર નકસીવાળાં છે. તેના પુસ્તકાલયની સાથે તેની પાસે એક ઘણો રમુજ ચિત્રોનો સંગ્રહ છે. તે પાણી અને ગુંદરમાં ઓગાળેલા રંગથી ચિત્રો છે, અને એક અકસ્માતથી તેના કબજામાં આવેલાં છે. કેટલાંક કિમતી ચિત્રો તેણે પોતે પણ ખરીદેલાં છે. આ બધું મળીને જ્ઞાન અને રસમતાનો એક સરસ બાંડાર થયો છે. અને દેશમાં બીજે કાષ્ઠ ઠેકાણે તેના જેવું હશે તોપણ તેનાથી ચઢિયાતું તો છેજ નહીં.” કુરસદના વખતનો સારો ઉપયોગ કરવાથી આ બધું બની શક્યું હતું. મી. ડાઉસ મરી મળે ત્યારે પોતાનું કિમતી પુસ્તકાલય હારવર્ડ કૉલેજને બક્ષીસ તરીકે આપતો મળે હતો. એ કૉલેજના સેન્ટો ગ્રેજ્યુ પેટાનું આખી જાંઘીયાં બધું થયું હશે તેના કરતાં વધારે ડાઉસનું કુરસદની વેળાથી થયું છે.

આર્થર્ જી. ક્રોસ્ટએ આપણા વખતનું એક જાણવા જોમ દષ્ટાન્ત છે. પાકી વયે તેનું મરણ થોડાજ વખતપર તેના વતન વરમોન્ટમાં થયું હતું. તે મોચી હતો, અને જોડા બનાવવાનું શીખવવાને ચૌદ વર્ષની ઉંમરે શાગિર્દ રહ્યો હતો તે વખતે તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે દરરોજ એક કલાક વાંચન અને અભ્યાસમાં માળવો.

એકત્રીસ વર્ષ પછી તે પીસ્તાળીસ વર્ષનો થયો ત્યારે તેને વિષે એવું કહેવાયું હતું કે “ ગણિતશાસ્ત્રમાં તેણે એટલી બધી પ્રવિણતા મેળવી છે કે તેને ક્યામાં ગુંચવણ પડે તો તેને મદદ કરી શકે એવા અમેરિકામાં દસ ગણિતશાસ્ત્રીઓ પણ મળે કે નહીં એ શક્યજરૂર છે ”

તે વખતે ક્રોસ્ટે પોતે પોતાના વિષે કશું હતું કે “ મારા હાથમાં જે પુસ્તક પહેલ વહેલું આવ્યું તે હટનકૂત ગણિતશાસ્ત્ર હતું. તે એક બધી પ્રસિદ્ધિ પામેલું અંગ્રેજી પુસ્તક છે અને તેમાં ગણિત શાસ્ત્રનું પૂરું વિવેચન છે. મેં તે, એ વખતે, એટલે ચૌદ વર્ષની ઉંમરે શરૂ કર્યું. કોઈ શિક્ષકની મદદ વગર મેં તે આગળીસ વર્ષની ઉંમરે પૂરું કર્યું. પછી મેં યાત્રિકશાસ્ત્ર, અને ગણિતશાસ્ત્ર સંબંધી ખગોળ જેવા વિષય કે જેમાં હું મારું ગણિતનું જ્ઞાન વાપરી શકું તે શરૂ કર્યાં. હું ધારું છું કે હું એમ કહી શકું કે આ વિષયોપર બધા અંગ્રેજી અને અમેરિકન પ્રમાણુ ગ્રંથોનો હું અભ્યાસ કરી ગયો છું. પછી મારું ધ્યાન પદાર્થ વિજ્ઞાન તરફ ગયું. એ વિષયનો મેં બારીક અવલોકનથી અભ્યાસ કર્યો અને ઘણે ઠેકાણેથી એ વિષયની માહિતી મેળવી. એ વિષયની સંપૂર્ણ હકીકતનાં પુસ્તકો થોડાં છે અને કિમતી છે; તોપણ મેં જૂસ્તર, પશ્ચિમિદા, જીવડાની વિદ્યા અને શાખાવિદ્યાનું ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું છે. ”

વનસ્પતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તેને બહુ ગમતો, દેશના સૌથી સારા વનસ્પતિશાસ્ત્રીમાંનો તે એક ગણાય છે, પોતાના સંસ્થાનમાં ઝાડ, છોડવા, પાલા, ફર્ન નામના બીની જગામાં થતા રોપા, લીસ અને ફૂતરાલી ટોપીની તેણે બધી તપાસ કરી હતી. યુનૈટેડસ્ટેટ્સમાં તેનો ફર્ન સંગ્રહ ત્રીજા નંબરનો હતો. વાયુચક્રશાસ્ત્રનો પણ તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો. દરિયાનાં તોફાન, હવા અને આકાશમાં ફરતી વિશિષ્ટ

(૧૭૮)

હાંજીનું સાહિત્ય.

વસ્તુઓનો અભ્યાસ કરવામાં તેણે કેટલોક વખત માળ્યો હતો. કેટલીક બાબતોનો અભ્યાસ કરવાને લાઈટન બાબાનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે, એમ તેને માલમ પડવાથી એ ભાષા તે શીખી ગયો અને એ ઉપથી ઉલ્લો શકતો. ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકાના સારા ગણના કવિ-ઓની કાવિતા તે વાંચી ગયો. તેમજ પોતાના અને બીજા દેશના ઇતિહાસ વાંચી ગયો. જે પુસ્તક તે વાંચતો તે તેના પુસ્તકાલયમાં વધતું. પુસ્તકાલય ત્રણે તેણે કહ્યું હતું કે “મારે ઘેર પુસ્તકાલય છે તેની મેં ત્રણ શાખાઓ પાડી છે—શાસ્ત્રીય, ધર્મ સંબંધી, અને સાહિત્યનાં પુસ્તકો; તેમાં આ દેશમાં છપાયેલા પાંચસે અથવા હસે પ્રમાણ્ય ગ્રંથો આવી જાય છે. આત્મસંયમ વેડીને બચાવેલા પૈસાથી એ પુસ્તક વખતો વખત મેં ખરીદ કર્યા છે.”

એક કલાક અભ્યાસમાં ગળવાના નિયમને બરોબર રીતે વાળી રહી પીસ્તાળીસ વર્ષની ઉંમરે તે આટલું બધું કરી શક્યો હતો. તેણે એક કલાક કરતાં વધારે વખત કોઈ દહાડો સંચવામાં માળ્યો નહોતો એમ અમે કહેવા માગતા નથી, પણ એમ કહેવા માગીએ છીએ કે એક કલાકથી ઓછો કદી માળ્યો નહોતો. બધા જાણના પુરશીપર પડ્યા રહેવામાં અને બીડીઓ પીવામાં જેટલો વખત ગાળે છે તેટલાજ વખતનો સારો ઉપયોગ કરી પોતાના જ્ઞાનથી તેણે દુનિયાને આશ્ચર્ય પમ્મડયું.

વખતનો કરકસરથી ઉપયોગ કરવાનાં બધાં પ્રખ્યાત દષ્ટાંતો અમે આપ્યા છે. એમાંનાં કેટલાંક દષ્ટાંતપરથી જણાય છે કે બધો વખત કામે લગાડવાથી બીજાને જેટલો હાવદો છે તેથી વધારે સમયને પુરસદનો વખત કામે લગાડવાથી થયો છે. એક યુરોપિયન કવિના સંબંધમાં એવું કહેવાય છે કે તેના લિલ્પશાસ્ત્રી બારીના

કેળીત કાચ બેસાડવા આવ્યો ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે એક બારી ઓછી છે. આથી તે ધણો નાસીપાસ થયો અને શું કરવું એ તેને સ્મર્યું નહીં. આખરે બારીઓ બનાવવાના કારખાનામાંથી તેના એક આગઈ આવી પહોંચ્યો અને કહ્યું કે મને લાગે છે કે બીજી બારીઓ બનાવી ત્યારે નાખી દીધેલા કાચના કડકાની હું એવી બારી બનાવી શકીશ કે તે બીજી બારીઓ સાથે મળતી આવશે અને જોઈએ તેવો સારો દેખાવ થઈ શકશે. પછી તે કામે વળગ્યો, કાચના કડકા એકડા કર્યા, તેના તફા પાડ્યા અને આખરે તેમાંથી એવી બારી બનાવી કે તે સૌથી ખુબસુરત છે એમ સૌએ કબુલ કર્યું. આપણે જોયું છે કે એજ પ્રમાણે કેટલાક જણે પોતાના કામમાંથી વખતના નાના ટુકડા મેળવી તેનો સારો ઉપયોગ કરી ધણી વિદ્વતા મેળવી છે અને લોકામાં નામ કાઢી પ્રસિદ્ધિ મેળવી છે.

આ બધા વિચારને આ સત્ય વાતથી ટેકા મળે છે કે ગયો વખત પાછો આવતો નથી. ગયેલો પૈસો ધણો ઉલ્લેખ કરી પાછો મેળવી શકાય, ગયેલું જ્ઞાન અભ્યાસથી મેળવી શકાય, ગયેલી તંદુરસ્તી સંભાળ અને દવાથી પાછી મેળવી શકાય; પણ ગયેલો વખત તો હમેશને માટે ગયોજ છે. એક જણે નીચેની ખુબીદાર જાહેર ખબર આપી હતી;— ગાંધી કાલે સુરજ ઉઘા પછીથી અસ્ત થતા સુધીમાં કોઈ વખતે બે સોનેરો કલાક, કે જેમાં દરેકમાં સાઠ હીરાની મિનીટો જડેલી હતી તે ખોવાયા છે, તે ખોળી કાઢ્યા બદલ કંઈ પનામ આપતા નથી કારણ કે તે હમેશને માટે ખોવાયા છે. ” વખતનો બચાવ કરવાને આ બારે દલીલ છે.

પૈસાનો બચાવ કરવો એ વખતનો બચાવ કરતાં ઓછું અમ-
ન્યનું નથી. ડૉક્ટર ક્રાન્કલેને કહ્યું છે કે “ એક પાંચ બચાવની એ

એક પાંચ કમાવા બરાબર છે. ” તેણે એક જુવાન વેપારીને લખ્યું હતું કે “ પૈસા કમાવાનો રસ્તો, બજારના રસ્તા જેવો ખુલ્લો છે. તે મુખ્યવેકરીને ઉઘોગ અને કરકસર એ બે શબ્દોપર આધાર રાખે છે: એટલે કે વખત કે પૈસા શુભાવશી નહીં પણ બન્નેને કસારો ઉપયોગ કરજો. ” તેનાં લખાણ આ બાબતપર બોધ વચનથી બરબર છે. તેનાં લખાણમાંથી કટકાંક સૌથી સરસ બોધવચન નીચે આપેલા છે.

“ જો તમારે પૈસાદાર થવું હોય તો પૈસા કમાવાની સાથે પૈસા બચાવવાનો પણ રિચાર કરજો. અમેરિકામાં પ્રદેશ મળવાથી રૂપેન પૈસાદાર થવું નથી કારણ કે તેની આવક કરતાં ભવક વધારે છે. ”

“ નાનું કાણું વહાણ ધુરાડી દેશે. ” આ વચનના ખુલાસામાં તે કહે છે કે “ તમે એમ ધારતા હશો કે કાંઈ દહાડો જરા દારૂ પીએ, વધારે મોંઘો ખોરાક ખાઈએ, વધારે સારાં કપડાં પહેરીએ, અને નાટકચેટકની મમ્મત ભોગવીએ તેમાં શું ? પણ યાદ રાખજો કે “ ટીપે ટીપે સરોવર બરાય છે. ”

“ રેશમ અને સાડી, લાલચોળ રંગ અને મખમલ, ચૂલાને દેવતા ગ્રાહવી નાખે છે. ”

“ જેટલું નાણું એક વ્યક્તિમાં ખરચાય છે તેટલાથી બે છોકરાંનું શુભરાન ચાલે. ”

“ માણસ જેમ પૈસા મેળવે તેમ તે બચાવવાનું બાણતો નહોય તો તે આખી જાંઘી દળણું દળશે પણ આખરે એક રાતો પૈસો મૂકી જશે નહીં. ખાવામાં પૈસા ઉરાડી દેશે તો પાછળ કંઈ મૂકી જવાનું રહેશે નહીં. ”

“ પૈસાની સંભાળ હ્યો એટલે રૂપિયા તો પોતાની સંભાળ લઇ શકશે. ”

પૈસા ખર્ચવામાં જીવાન માણસને જે વ્યવહારપરોગી ડહાપણની જરૂર પડે છે તે આ બોધવચનમાંથી મળે છે. એક ચેપાશિયા વેડા કરવાની કંઈ એમાં ભલામણ કરી નથી. ચેપાશિયાવેડા કરવા એ કંઈ ખરી કરકસર નથી. ડૉક્ટર ક્લાન્કિસને પોતે કહ્યું છે કે “ પૈસા હોવાનો બધો ફાયદો પૈસા વાપરવામાં રહેલો છે. ” અમને લાગે છે કે પૈસા કમાવા એ જીવાન માણસનો મોટામાં મોટો હક્ક છે. તે એક અમત્યની ફરજ છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. પૈસા કમાવવામાં સદ્ધર્મથી ચાલવામાં આવે અને ડહાપણ બરેલી કરકસરથી તે ખર્ચવામાં આવે તો તે કાર્યને માટે ફરજ શબ્દ વાપરવો એ કંઈ બહુ નથી. વેસ્લી કહે છે કે ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રમાણે દરેક માણસની ફરજ છે કે “ જેટલું કમાવાય તેટલું કમાવું. જેટલું દાન થાય તેટલું દાન કરવું, અને જેટલું બચાવાય તેટલું બચાવવું. ” અમારા મત પ્રમાણે આ નિયમ સંપૂર્ણ છે, અને જે તે પ્રમાણે ચાલે છે તે સંપૂર્ણ માણસ હોવો જોઈએ. આ નિયમ પ્રમાણે પોતાની આખી જીંદગી ચાલવું અને પોતાનું લક્ષ્ય તેની રૂઢિએ નક્કી કરવું એ કરતાં સારી નીતિ શીખવાની એવા માણસને કંઈ આવશ્યકતા નથી.

પૈસા બચાવવા એ ખરેખર એક ફરજ છે. ભવિષ્યને માટે તૈયારી રાખવાનો અને દેવામાંથી દૂર રહેવાનો માત્ર એજ ઉપાય છે. મારો ઝાળખીતો એક ખેડૂત હતો તે સુનેહના અધિકારી તરોફે થઈ કામ કરતો. ઘડપણમાં મરણ પહેલાં થોડા વખત પર એક વખત પર એક પાડોશીને તેણે કહ્યું કે મારી પાસે સાઠ હજાર

ડાંઘરની દેલત છે. તે પાડોશીએ અચાએ બતાવ્યો અને પૂછ્યું, “એટલું બધું તે આ બચમાં શી રીતે હોઈ શકે ?” તે પૈસાદાર માણસે જવાબ દીધો, “બીજા માણસોને જો ઉડાવે છે તે બચાવવાથી.” અને એમ માનીએ છીએ કે ફતેહમંદ નિવડેલા ધંધાદારીઓ—અમે તો વેપારી, કારખાનાવાળા, કારીગર, અથવા ખેડુત હોય તો પણ—એમ ધારે છે કે ફતેહ મેળવવાને કરકસર ખાસ જરૂરી છે.

એમોસ લૅન્ડેન્સે તેના એક છોકરાને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યું છે કે “મને ફતેહ મળ્યા તેમાં કરકસરનો ભાગ છે. મેં દરેક બાબતમાં સખ્ત કરકસર કરવા માંડી હતી અને મને ચાર પેન્સ મળતા ત્યાં લગી તે નકામી બાબતમાં હું કદી ખર્ચતો નહીં.” તે બેંતાળીસ વર્ષનો થવાનો હતો તેની પહેલાં તેણે પોતાની મિલકતનો યાદી પોતાની રાજનોશીમાં લખી કાઢી અને લખ્યું કે “સાધારણ ગામડાની નિશાળની કેળવણી સિવાય બીજી કંઈ કેળવણી લીધા વગર એકવીસ વર્ષની ઉંમરે સહેરમાં આવેલા માણસે બેંતાળીસ વર્ષની ઉંમર પહેલાં આટલી બધી દોલત મેળવી એ ઘણું છે. હું મારા કુટુંબને ચાહતો અને મારામાં ઉદ્યોગ, કરકમર અને મિતપાનના ગુણ હતા. મને જે ફતેહ મળ્યા છે તેનું ખરું કારણ આ આત્મસંયમી ગુણ અને વ્યાજબી રીતે થાય તેટલું રાત્રે બીજાઓને ખુશી રાખવાની મારી હતી છે. મેં ઘણી બૂલો કહેલી છે, પણ મારો વખત ગુમાવવાની અને ગેરવાજબી કામમાં મારો પૈસો ખર્ચી નાખવાની બૂલો કરી નથી.”

ત્યારપાસે એમોસે વિલિયમ્સ કોલેજમાં શિષ્યવૃત્તિઓ સ્થાપી. એ શિવાય બીજી રીતે પણ તે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરતો; પણ તેણે એક સરત રાખી હતી કે જે વિદ્યાર્થી તમાકુ અથવા

હાફ પીતો હોય તેવે મારા પૈસાની મદદ આપવી નહીં. આવી રીતે આ નુકસાનકારક અને પૈસાનો નુકસાન કરી નાખે એવી ચીજો સામે તેણે પોતાનો વાધો પ્રદર્શિત કર્યો હતો. જે જુવાન આ બે ચીજો વાપરે છે તે કરકસરીઓ નથી અને તેથી મદદ આપવાને લાયક નથી. આ પ્રમાણે તેનો વિચાર હતો તેથી પોતાની સરતોને ચૂસ્તપણે તે વળગી રહેતો હતો. પોતાની દુકાનમાં પણ તે એજ પ્રમાણે કરતો. તમાકુ અને હાફ જેવી નુકસાનકારક ચીજો જે લોક વાપરતા તેમને તે નોકરી આપતો નહોતો. તેનો મત એવો હતો કે આ ચીજો વાપરનારને, તે નહીં વાપરનારના જેવી ફતેહ મળવાનો સંભવ નથી.

હવે આ વાતની ખારીકાઇથી તપાસ કરીએ એક વીસીમાં જમવાના મેજ પર એક જુવાન બીજા જુવાનને નીચે પ્રમાણે કહેતાં અમે સાંજણું હતું:—“ મને ખીડીઓનું દરેજ આઠ આના ખર્ચ થાય છે અને રવિવારને દહાડે તો આખો રૂપિયો થાય છે. ” આટલું નાણું ખર્ચાથી વીસ, ત્રીસ અથવા ચાલીસ વર્ષમાં કેટલું ખર્ચાઇ જાય તેનો આ જુવાન એક વિચાર નહીંજ કરી હોય કરકસરી બિઝિનેસમાં પૈસા સંચય કરેલા બધા ફાયદો થાય અથવા રિસ્કમાં કેટલા બધા ફેરફાર પડે એ વાતનો તેને કોઈ વિચાર પણ નહોતો આવ્યો હોય દરેજ આઠ આના સેવિંગ બેંકમાં બાળ મુકાવામાં આવે અને બેંકના દ્વારા પ્રમણે તેનું દર છ માસે બાળ ચઢાવવામાં આવે તો પચાસ વર્ષમાં બાળ મુદત ચર્ચને સડસડ હજાર રૂપિયા કરતાં પણ વધારે થાય.

સંચયક બંને કહેતો કે કરકસરી ખામીને લીધે હજારો વેપારીને દેવાળા ઠાકવા પડે છે. તે હમેશા કહેતો કે હું

ફતેહમંદ નિવડ્યો તેનું મુખ્ય કારણ મારી કરકસર હતી. તે હઠ કરીને કહેતો કે મારા મહેતાઓએ મારે ખાતર અને તેમને પોતાને ખાતર કરકસર કરવી જોઈએ. પડીકા બધવામાં કોઈ નોકર વધારે કામળ વાપરે અથવા તે લપેટવામાં વધારે દોરી વાપરે તો તેની જૂલ તે તેને બતાવતો. અમે આગળ કહ્યું છે તેમ કારખાનાની આસપાસ પડેલા જૂના ખુંટા તે ભેગા કરાવતો. સીધા કરાવતો અને વપરાવતો; તેમજ પૈસા સંબંધી બાબતોમાં કરકસર કરવાની તે શીખામણ આપતો તેટલી બીજી કોઈ શીખામણ આપતો નહીં. એક દિવસે એક છોકરા માથે ધાસનો બારો મૂકીને જતો અને રસ્તામાં ધાસનાં તણ-ખલાં પડી જતાં તે વીણી લેતો તેના જોવામાં આવ્યો, તેણે ઉભા રહી તે છોકરાની તારીફ કરી અને કરકસર કરવી એ ફરજ છે અને ફાયદાભરેલું છે, એમ તેને બોધ આપી તેના હાથમાં એક શિલિંગ બક્ષીસ તરીકે આપ્યો. એક દિવસે એક ચાકરડી સાથે તે રસ્તામાં ચાલતો હતો એવામાં તેને એક બટાકો જડ્યો, તેણે તે ઉપાડી લીધો, અને તે ચાકરડીના હાથમાં આપી કરકસર વિષે તેને બોધ આપ્યો. તેણે વચન આપ્યું કે એ વાવવાને હું તને જમીન આપીશ અને દર વર્ષે જે ઉપજ થાય તે તું લેજે. આ વચન સ્વીકારવામાં આવ્યું અને બટાકો વાવવામાં આવ્યો. પહેલે વર્ષે તેર બટાકા થયા, બીજે વર્ષે ત્રણું થયા, ત્રીજે વર્ષે એક પીપ ભરીને થયા અને જો પચાસ વર્ષે સુધી વાવેતર જમી રાખ્યું હોત તો છેલ્લા વર્ષનો પાક વાવવા જેટલી જમીન બજેટ આપી શક્યો નહોત. આ પરથી કરકસરની અત્યંત સમજાય છે એટલુંજ નહીં પણ પૈસો શીરીતે વધે છે એ પણ સમજાય છે. બીડી પીવાના પૈસા બેંકમાં મૂકવાથી વધવાનું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેના કરતાં બટાકાનું વધવું વધારે તાલુબી ભરેલું નથી.

કરકસર કરવી એ કુદરત પ્રમાણે ચાલવા બરાબર છે. કુદરત કંઈ નકામું વાપરતી નથી. એક અણું માત્ર નકામું જતું નથી. પાંદડાં ખરી પડે છે અને સૂકાઈ જાય છે; ફૂલ ખરી પડે છે અને મરી જાય છે; વરસાદનું પાણી જમીનમાં ઉતરી જાય છે; ખરફના કુંઝર વસંતઋતુ બેસતામાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે; લાકડુ બળી રાખ થાય છે; પણ એમાં કશાનો નાશ થતો નથી. આ વસ્તુઓનું રૂપાંતર થઈ જગત ચાલતું રાખવામાં મદદ થાય છે; જો આવી કરકસરવાળી જોઈવણું નહોત તો અમે નથી ધારતા કે કુદરતની રચના ચાલુ રહી હોત. વખત અને પૈસાનો બચાવ કરી મનુષ્યે પોતાની જાંઠગી અને લક્ષણ સુધારવાં એ માત્ર ઇશ્વરનું અનુકરણ છે. એવું કહ્યું છે તે ખરું છે કે માણસની પૈસા કમાવાની રીતપરથી અને વખત તથા પૈસાનો ઉપયોગ કરવાની રીતપરથી તે કેવા લક્ષણવાળો છે તે જણાઈ આવે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સમયસેવન.

સમય સેવનના સંબંધમાં એક સારા લેખકે કહ્યું છે કે “ તે એક સાધારણ પણ ખરો સદ્ગુણ છે.” કોઈથી ના કહેવાય એમ નથી કે તે ‘ખરો’ સદ્ગુણ છે, પણ તે સાધારણ હોવાની વાત એટલી સ્પષ્ટ નથી. એથી ઉલટું દીવ કરવાની ટેવ સાધારણ છે, એટલું જ નહીં પણ તે કઠંગી છે. દત્તેહ મેળવવાનો માર્ગ જોયે પાક્યો હોય તેને એ ટેવ પસંદ પડતી નથી. જે જુવાન ખોટું રસ્તું

ચલ્યો હોય છે તે તેને પસંદ કરે છે, પણ બીજા સર્વ જથ્થા તેથી દૂર રહે છે. જ્યારે ડૉક્ટર આડમ્સ કલાર્ક નાનો હતો ત્યારે કાંઈ પુસ્તક વેચનારે ઈરજમસના ગ્રીક બાઇબલ સંગ્રહી આપેલી જાહેરખબર તેના જીવામાં આવી હતી. બીજે દિવસે સગરે તે વહેતો ઉઠ્યો, પુસ્તક વેચનારની દુકાને ગયો અને બાઇબલ ખરીદ કર્યું. એ ત્રણ કલાક પછી એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન એ પુસ્તક લેવાને તે દુકાને આવ્યો. દુકાનદારે તને કહ્યું, “તમે બહુ મોડા આવ્યા. પુસ્તક તો વેચાઈ ગયું.” “શું તમે એમ કહો છો કે હું બહુ મોડો આવ્યો?” તે વિદ્વાન ખોલી ઉઠ્યો. “અરે બાપ! મારો નાસ્તો લખને હું તરતજ આવ્યો છું.” પુસ્તક વેચનારે જવાબ દીધો, “આડમ્સ કલાર્ક નાસ્તો લેતા પહેલાં આવ્યો હતો અને પુસ્તક લઈ ગયે છે,” જે સમયસેવનનાં અમે વખાણ કરીએ છીએ તેનો અર્થ કાંઈ વાર એવો થાય છે કે “નાસ્તો લેતા પહેલાં.” એવી કહેલ છે કે “જે આજ થઈ શકે તે કાલે કરવા મુસ્તરી રાખશો નહીં” આડમ્સ કલાર્કની કહેવન આથી વધારે સારી હતી અને ફતેહ મેળવવામાં વધારે ખાત્રીવાળી હતી. ને એ હતી કે “જે નાસ્તો લેના પહેલાં થઈ શકે તેવું ત્ય તે નાસ્તો લીધા પછી કરવા માટે કરી મુસ્તરી રાખશો નહીં.” એવી તત્પરતાથી ફતેહ મળે છે.

બકસ્ટને પાઠશાળાનાં બહુતા પોતાના ઝાકરાને લખેલા પત્રમાં સમયસેવન શબ્દ જે અર્થમાં વાપરેલો છે તે અર્થમાં અમે અત્રે વાપરાએ છીએ, તેણે લખ્યું હતું કે “સમયસેવન રાખજે હું માત્ર એમ કહેવ નથી માગતો કે તારા વર્ગમાં પાઠ શરૂ થાય તે પહેલાં જઈને બેસજે; પણ હું એમ કહેવા માગું છું કે ચોક્કસપણું, ચચાર્થતા, અને કેસાહ જેવાં માણસ પોતાનું કાર્ય કરી શકે એવાં

અને છે અને જે હોસથી સમયસેવન આપોઆપ આવે છે તે રાખજો-
એવો નિશ્ચય રાખજો કે તારે જે કરવાનું હોય તે નાની નાની ગમે
તેટલી હરકતો આવી પડે તોપણ એકદમ અને તેનો છેડો આવતાં
લાગી પૂર્ણ કરવું..... જે સમયસેવન રાખતા હું તને કહું છું
તે સમયસેવનમાં તારા વખતની બરાબર ગોઠવણ કરવાની વાત આવી
જાય છે. એ બાબત એવી છે કે તેનીપર ધણો આધાર રહે છે.
તારે કરવાની દરેક બાબતમાં તું કેટલો વખત ગાળીશ એ નક્કી કરજો
અને તારી યોજનાને ચૂસ્તરીતે વળગી રહેજો. જે ઉપયોગી માથુસ
થવાને તું ઇચ્છતો હોય તો ખરા અંતઃકરણથી તારે એકદમ શરૂ-
આત કરવી જોઈએ.” તત્પર રહેવાની ટેવ એક વખત પડી જાય તો
દરેક કામમાં તે લાગુ પડે છે—મિત્રોને મળવામાં, દેવું આપવામાં,
મંદીરે જવામાં, કામપર જવામાં અને કામપરથી ઘેર પાછા આવ-
વામાં, વચન પાળવામાં, રાત્રે સૂવા જવામાં અને સવારે ઉઠવામાં,
ગાડીપર જવામાં, લાપણ સંજીવના જવામાં, મેળાવડામાં જવામાં,
અને ખર્ચે જતાં દરેક પ્રકારના કામ બીજાઓને ગમે તેવાં નજીવાં
લાગે તોપણ તેમાં એ ટેવ માલમ પડે છે. “ સાઈ કહેવું એ સાઈ
છે, પણ માઈ કરવું એ વધારે સાઈ છે. ”

નેહસને કહ્યું છે કે “ વખત પહેલાં પંદર મિનિટ હું હંમેશા
આગળથી જતો તેથીજ મને ફોન મળી છે.” જે દરેક કામને સં-
બંધે આ પ્રમાણે તેનું કહેવું હશે તો એવી જાનના સમય સેવનની
અમે તારીફ કરી શકતા નથી. એવો નિયમ એક સરખી રીતે બધાં
કામને લાગુ પાડવાથી ધણો વખત વ્યર્થ જાય. કોઈ સભામાં જવું
હોય અથવા કોઈ ગાડીમાં જવું હોય ત્યારે તેના વખત પહેલાં પાંચ
કલાક આગળથી જઈ બેસવું એ તદ્દન નકારું છે એક દહાડામાં

એવાં ચાર કામ હોય તો એ રીતથી એક કલાક બચી જાય. ખરો-ખર વખતે જવાની તત્પરતાની અમે બલામણુ કરીએ છીએ. ચોગ્ય વખત પહેલાં પંદર મીનીટ આગળ જઈને બેસવાની ટેવ પાડવાના કરતાં ચોગ્ય વખતે જવાની ટેવ પાડવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ નથી. જૉન કિવનિસ આડમ્સને પોતાની જગ્યાએ આવી બેઠેલો જોઇ મુનૅટડસ્ટેટસની રાજકીય પરિષદના સભાસદો પોતાનાં ધડિયાળ મેળવતા. એક દિવસ એ સભાના પ્રમુખને કોઇ સભાસદે પૂછ્યું કે બ્યવસ્થાસર બેસી જવાનું બધાને કહેવાનો હજી વખત નથી થયો ?” પ્રમુખે જવાબ દીધો “ ના, નથી થયો; હજી આડમ્સ પોતાની જગ્યાએ આવી બેઠો નથી.” એસ્ટર, લેન્ડરમિદટ, હેલ્ડ, લી અને બીજાઓને વિષે એવું કહેવાય છે કે દરરોજ સવારમાં ચોક્કસ વખતે એક મિનીટ પણ વહેલા મોડા થયા વગર તે ઉઠતા; અને જાતે આપું-ધર ભરાય એટલા મિત્રો આવ્યા હોય અને તેમને શોકતા હોય તો-પણ પોતાને સૂવાનો વખત થાય એટલે તે બધાને સલામ કરી ઉભા થતા અને ઝટ લઈને સૂઈ જતા. કોઈ કદાચ એમ કહેશે કે તે રીતભાત વગરના અસબ્ય માણસો હતા, પણ ખરો સમય સેવી-માણસ અસબ્ય કહેવાવાનું સહન કરી શકે છે; પોતાની ઉમદા ટેવ છોડી દેવા કરતાં અસબ્ય કહેવાનું દુઃખ સહન કરવું તેને વધારે પાલવે છે.

હાલના વખતમાં આગગાડી અને તાર થયા છે અને દરેક કામ જલદીથી કરવાનો પરિપાક ચાલે છે તેથી આ ગુણ ખાસ જરૂરનો છે. સો વર્ષ પર એક દિવસમાં અથવા એક કલાકમાં જેટલું કામ કરાવું હતું તેના કરતાં હાલ ખર્ચના વધારે કરવાની જરૂર છે. ધરમાં એસલાં તે સામે સખન વાંધો ઉઠાવે તોપણ એ વાત ખરી જ છે;

અને કામ કરનાર ડાહ્યા માણસોએ લેવાનો ખરો રસ્તો એ છે કે સમય કેવો છે તે સમજી તેની અગાડી ચાલવું. સિડની રિમથે આ વાત નીચે પ્રમાણે સારા શબ્દોમાં જણાવી છે:—” આ દુનિયામાં કરવા યોગ્ય હોય તે કામ કરવાને માટે આપણે કિનારાપર ટાઢથી ધ્રુજતા ટાઢ તથા જોખમનો વિચાર કરતા બેસી રહેવાને બદલે, અંદર પડતું મૂકવું જોઈએ અને આપણાથી બની શકે તે રીતે હાથ પગ ટેકવી આગળ ચાલવું જોઈએ. સારો લાભ મળવાની ગણતરી કરવામાં અને આશા રાખવામાં હંમેશા બેસી રહેવાથી ચાલવાનું નથી. મહાપ્રલય પહેલાં કોઈને પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવું હોય તો પોતાના મિત્રોનો અભિપ્રાય લેવામાં દોઢસો વર્ષ તે ગાળે તોપણ ત્યાર બાદ તે છસે સાતસે વર્ષ જીવી શકતો અને પોતાનું પુસ્તક ફતેહમંદ નિવડ્યું હોય તેનો લાભ લઈ શકતો; તેથી તે વખતમાં વિશ્વંબથી ચાલતું; પણ હાલના વખતમાં જો માણસ શંકાઓ કાઢતો અને ઢ્યુપડ્યુ મન રાખતો બેસી રહે અને પોતાના બાઈ તથા કાકા અને પીતરાઈ તથા ખાસ મિત્રોની સલાહ લેતો ફરે તો એક દહાડો તેને માલમ પડશે કે મારી હિમ્મત ૬૫ વર્ષની તો થઈ ગઈ, આટલો બધો વખત પીતરાઈઓ અને ખાસ મિત્રોની સલાહ લેવામાં જતો રહ્યો અને હવે તેમની શીખામણુ પ્રમાણે ચાલવાને મારે કંઈ વખત રહ્યો નથી. ” આ વાત ખરીજ છે. કદાચ સત્તરવાળો માણસ જૂલ કરે ખરો. કોણુ જૂલ નથી કરતું ? પણ જો સોનેરી તક જોઈ બેસવામાં આવે તો તે હિતાવળથી જોઈ કે ઠીકથી જોઈ એમાં શો તફાવત છે ? તુકસાન તો થયુંજ છે—તક ગઈજ છે. શી રીતે તુકસાન થયું એ વાત તુકસાન થવાની વાતની સાથે સરખાવતાં કંઈ હિસાબની નથી. સત્પરતાવાળા માણસનું કામ તકને દપ્ લઈને પકડી લેવાનું અને

તેનો સૈથી સરસ ઉપયોગ કરવાનું છે. આકાંક્ષામાં નેપોલિયનને ખતર પડી કે લડાઈનું પરિણામ મારા વિરુદ્ધ જાય એમ છે તેથી જેટલી જતી તેટલી ઝડપથી તેણે પચોસ ઘોડેસવારોને ભેગા કર્યાં અને તેમને રણસિંગાં આપી હુકમ કર્યો કે ખૂબ જોરથી તે ડુંડીને દુશ્મનપર ધમારો કરવો. આવો દાવપેચ સત્વરતાથી વાપરવાથી તેનું નસીબ ફર્યું અને તે લડાઈમાં જીત્યો. આવા દાવપેચ તે કરી શકતો, કારણ કે તેનામાં તત્પરતાનો દઢ ગુણ હતો. ધર્મ અને કામમાં ‘ હમણું ’ એ દેવતાઈ વખત છે.

સમયસેવનથી લોકોને આપણાપર વિશ્વાસ આવે છે. જે કાંઈ જીવાન માણસમાં કંઈ કામ અમલમાં લાવવાની શુદ્ધિ ન હોય તો પણ તેની ખોટ કંઈ અંશે આ ગુણથી પૂરી પડશે. કામ કરવામાં કમ હોંશિયાર હોવાથી સાથે કામપર બરાબર વખતે હાજર રહેવાનો ગુણ તેનામાં ન હોય તો તેનો શેઠ તેને નોકરીમાંથી કાઢી મૂકે. પણ કામપર બરાબર વખતે હાજર રહેવાનો ગુણ એવો કિમતી છે કે તે ગુણનો લાભ લેવાને તેનો શેઠ તેની બીજી ખામીઓ દર ગુજર કરશે. આ ગુણવાળો માણસ બરોસો રાખી શકાય એવો હોય છે. તે પોતાના કામની જગ્યાએ હમેશ માલમ પડે છે. તે પોતાની જગ્યાએ બરાબર વખતે આવે છે. બીજો કાંઈ ન હોય તો પણ તે તો માલમ પડવાનોજ. જે જીવાન માણસ કાંઈ દહાડો મોડો આવતો નથી તેનીપર તેના શેઠનો વિશ્વાસ બેસે છે. વૅશિંગ્ટનનો સેક્રેટરી હેમિલ્ટન હમેશ મોડો આવતો અને જ્યારે તે બરાબર દેવ માટે વૅશિંગ્ટનને તેને ઠપકો આપ્યો ત્યારે તેણે એવું બહાનું બતાવ્યું કે આઈ ઇન્ડિયાન બરાબર ચાલતું નથી. વૅશિંગ્ટનને જતણ દીધો: “ત્યારે તો તે બહાનીને તમારે નવું ઇન્ડિયાન લેવું” બેઠાએ, અથવા મારે

આવો સેક્રેટરી બદલવો જોઈએ. " બરોબર વખતે કામપર જવાની ટેવ એક વખત પૂરેપૂરી પડી જાય તો પછી જીવાન માણસને ધક્કા મારવાના જરૂર પડશે નહીં. ધડિયાળ રાખવા કરતાં એ ટેવ રાખવી એ વધારે સારું છે. જેમ અમોરિકન કોંગ્રેસના સભાસદો પોતાના ધડિયાળ જોન કિંગ્સલી આડેસને જોઈને મેળવતા તેમ તેનો શેઠ તેને જોઈને પોતાનું ધડિયાળ મેળવે. આવો જીવાન માણસ પોતાના એવા છાપ પાડી શકે કે તેના વખત આશીસમાં, દશનામાં અને સરાઈની પેઢીમાં તેમજ ખેતરમાં આવી શકેજ નહીં.

કામકાજ છોડી દઇ વાનપ્રસ્થ થયેલા એક વેપારીએ એક દિવસ અમને નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—" જો લોકો કામકાજમાં માત્ર વખત સાચવે તો તેથી કેટલો બધો ત્રાસ ઓછો થાય ! વખત સાચવવાના ટેવની આમીઓન લીધે વેપારમાં ઘણું નુકસાન થાય છે. બરોડો પોતાનાં વચન માળતા નથી. રણુકા ધનકોને આપેલું વચન માળતો નથી. એક માણસ પોતાનો કરાર વખતસર પૂરો કરવાનું શૂંકે છે અને તેથી બીજાને પોતાના ધનકોને નાસીપાસ કરવાની ફરજ પડે છે; અને એ પ્રમાણે આગળ ચાલ્યા જાય છે. આમથી બેન્કોની પેઠે આમણી વખારો પણ પૈસા આપવા લેવામાં વખત શૂંકવામાં આવે તો વાધો લેવાનું ધોરણ રાખી શકે તો, હાલ બોલવા પડે છે તે ત્રાસ, દિહર, અને આફત દૂર થઈ જાય. આવો એક હડાપણુ ભરેલા અને વાજબી નિયમ બેન્કોએ દાખલ કર્યો નહોત તો અને લાગે છે કે વપાર રોજગાર સંબંધીનાં કામકાજમાં અનિરૂપ ગુચવાડો થઈ ગયા વગર રહે નહીં." થોડો વિચારો લઈ વળી તેણે કહ્યું કે "બધે ઠેકાણે હદ કરતાં જાદે વિશંખ મતો જણાય છે. તમારે કાલે એક સુધારનું કામ પડે તો તેણે કણસ કરેલે વખતે

તે હાજર થશે નહીં. તમારા મોઝીને તમે અમુક દિવસે બોડો તૈયાર કરી આપવાનું કહો છો પણ તે કરી આપતો નથી. દરજી તમને વામદો કરે છે કે એક અઠવાડિયામાં કપડાં સીવી આપીશ પણ તમને બે અઠવાડિયા વગર તે મળતાં નથી. ચિતારે આવવા કહ્યું હોય તેને બીજો દિવસે તે આવે છે, અને એ પ્રમાણે ધણા લોક હમેશા વામદો વીતી જવા દે છે અને પોતાને તેમજ બીજાને ધણા ત્રાસ આપે છે. પરિણામ એ થાય છે કે આવા હજારો એકી લોકોને આખરે માલમ ખડે છે કે નિષ્ફળતા અને ખરાબી, તેમની પેઠે પોતાનો વખત ચૂકા વગર તેમને ઘેરી લે છે.

ખૂબ પૈસા કમાઇ વાનપ્રસ્થ થયેલા એક બીજા વેપારીએ આ ગ્રંથના કર્તાને કહ્યું હતું કે “ મને ફતેહ મળી તેનું કારણ એ હતું કે હું દરેક કામ કરવામાં સત્વરતા રાખતો અને તેથી કરીને બજાર જાવનો લાભ લઈ શકતો.” એજ પ્રમાણે એમોસ લોરેન્સે કહ્યું છે કે “ આ આખી વાતનો ભેદ એ છે કે અમને સત્વરતાથી કામ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હતી, તેથી અમે વધારેમાં વધારે તેજ હોય ત્યારે સોદો કરતા ને પૂરેપૂરો નફો મેળવતા, પણ બીજા કેટલાકને વિલંબ કરવાની ટેવ હોવાથી અનુકૂળ વખત અડધો ગયા પછી તેઓ શરૂઆત કરતા અને તેથી તેમને મંદ લાભ મળતા. અમે સાદું ઠોકો બેસાડવાને તત્પરજ રહેતા અને જ્યારે નફો મળે એવી તેજ જણાય ત્યારે સાદું ઠોકો બેસાડતા, ” આ વાત જીવાન માણસોએ લક્ષમાં રાખવાની ધણી જરૂર છે. જે સમયસેવનની અમે તારીફ કરીએ છીએ તે લગભગ વિલક્ષણ બુદ્ધિ જેવું છે, અને તેની પેઠે અનુકૂળ વખત સાધી લઈ ફતેહ મેળવે છે. કવિ રોકસપિથરે કહ્યું છે કે “ માણસનાં કામકાજમાં એક એવો અનુકૂળ વખત આવે છે કે

જેનો યોગ્ય વખતે ઉપયોગ કરવાથી તેનું નસીમ ખીસે છે. જે તે વખત ચૂકે તો તેમની આખી જીંદગીની મુસાફરી નિષ્ફળ નિવડે છે અને તેમના દહાડા દુઃખમાં જાય છે. ” કાવના આ વચનમાં કેટલું બહું સત્ય રહેલું છે એ વેપારમાં બનતા બનાવ જોવાથી જણાય છે. સમય સાચવનાર વેપારી પોતાની તકનો સૌથી સરસ ઉપયોગ કરે છે અને તેમાંથી ખરો ફાયદો કાઢી લે છે.

આ સદ્ગુણને સેમ્યુઅલ બજેટે પણ એટલીજ અમત્યતા આપી છે. તે જાતે સમયસેવી હતો એટલુંજ નહીં પણ તેના દરેક નોકરને પણ તે પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડતો. આ બાબતમાં તે કેવી રીત રાખતો એ વિષે તેનું જન્મચરિત્ર લખનારે નીચેનો રમુજ દેવાલ આપ્યો છે:—

કામ ન હોય ત્યારે પણ એક ધડિયાળના જેવો વખતમર ચાલનાર તે હતો. જે પોતાના પાડોશીને મળવાનો તેણે વાયદો કર્યો હોય અને વાયદા કરતાં એક મીનીટ પણ મોડો થાય તો તે બાબત તે માફો માગતો અને તેમ થવાનું જે કારણ બન્યું હોય તે જણાવતો, એજ પ્રમાણે તેના નોકરોને નમુદ કરેલે વખતે કામપર આવવુંજ પડતું અને તેના ફરિયાને પોતાની મુસાફરીની એવી રીતે ગોઠવણ કરવા ફરમાવવામાં આવતું હતું કે ધરકોને ખમર પડે કે તે આટલા વાગે આવશે; પણ બંદોબસ્ત અને સમયસેવન સુખ છીનવી લે અને નહીં પણ આપવાને માટે છે તેથી તે પળાવવાને તેણે એવી ગોઠવણ કરી હતી કે જેથી તેના માથુસોને તે ગમતાં થઈ પડ્યાં. કામ શરૂ કરવાનો વખત છ વાગ્યાનો હતો. દરવાજા પર એક કાળું પાટિયું ચોટવામાં આવ્યું હતું અને તે પાટિયામાં ચોકડીઓ પાડવામાં આવી હતી. દરેક ચોકડીપર અનુક્રમવાર નંબર લખવામાં આવ્યા હતા

અને તેનીપર ચોઢેઝા ખુટાપર તાંમાના પતરાની નાની નાની ચક્તીઓ લટકાવવામાં આવી હતી. દરેક માણસને તેનો નંબર આપવામાં આવ્યો હતો અને જ્યારે તે કારખાનામાંથી બહાર નિકળતો ત્યારે પોતાના નંબરપરની ચક્તી ઉપાડી લેતો અને નંબર ખુલ્લો કરતો. કારખાનામાં દાખલ થતી વખતે પોતાના નંબરના ખુટાપર તે ચક્તી મૂકતો અને પોતાનો નંબર ઢાંકી નાખતો. ધંટ વાગતો બંધ થાય કે તરતજ પાટિયું ઉપાડી લેવામાં આવતું અને જેના નંબર ઢંકાયા ન હોય તેમને મોડા આવનાર તરીકે કસુરદાર ગણવામાં આવતા. કસુરદારની યાદીમાં આખા વર્ષમાં જે એકવાર પણ આવ્યો ન હોય તેને વર્ષ આખરે ઇનામ તરીકે એક પાઉન્ડ આપવામાં આવતો. કારખાનાની શરૂઆતના દિવસોમાં નોકરાને બીયર દારૂ આપવામાં આવતો હતો; પણ આ રીત બજેટને પસંદ પડી નહીં અને તેણે તે લાંબો વખત ચાલવા દીધી નહીં. નંબરના પાટિયા પાસે તેણે પેનીઓ લટકાવેલું એક બીજું પાટિયું મૂક્યું. દરેક માણસ સવારે કારખાનામાં પેસનાં એક પેની ઉંચકી લેતો, નાસ્તો લઈને આવતાં એક ઉંચકી લેતો અને ખાણું લઈને આવતાં એક ઉંચકી લેતો. આ પ્રમાણે દરેકને ત્રણ પેની મળતી અને તે બીજા બજેટના મત પ્રમાણે બીયર દારૂને માટે પૂરતો અને દારૂ કરતાં વધારે ઉપયોગી મોંઘિલો હતો. પણ બીયારો મજૂર જ્યારે મોડો આવતો ત્યારે તે પોતાની પેની ગુમાવતો. આ પ્રમાણે પોતાના હક્કની પેની તે ખોતો અને વર્ષ આખરે સમયસેવનની ટેવના ઉત્તેજન તરીકે મળવાનું ઇનામ પણ ખોતો. પહેલાં એવી રીત રાખી હતી કે એકવાર કસુર થાય તોપણ ઇનામનો આખો પાઉન્ડ ખોલો પડતો; પણ પછીથી એ નિયમ પણ ઓછો સખત કરવામાં આવ્યો;

અને એક કસુરને માટે પાંચ શિક્ષિંગ અને એકથી વધારે કસુરને માટે પ્રમાણમાં વધતી જતી રકમ ઠરાવવામાં આવી, બીયર દારૂને માટે અઠવાડિયે ૧૮ પેન્સ લેખે ઉચ્ચ રકમ પગારમાં વધારી દેવામાં આવી, અને પછીથી દરેક મોડા આવનારનો દંડ કરવાની રીત દાખલ કરી; તેમાં દારપાળ હોય તો એક પેની અને એ પ્રમાણે પેઢીના ભાગીદારો પર્ષત દરેકનો તેના હોદ્દાના પ્રમાણમાં દંડ થતો. ટપાલ આવવાનો વખત સવાસાતનો હતો. એ વખતે કારકુનોએ આવી તેમની જગોએ હાજર થવું જોઈએ અને મુખ્ય કારકુને ટપાલમાં આવેલા લખોટા ઉઘાડવા જોઈએ. આ બંદોબસ્ત એવી રીતે ચલાવવામાં આવતો હતો કે કારખાનું ક્ષીરટલ લાઇ જવામાં આવ્યું ત્યારે ધણા કારકુનો કિન્ગસવુડમાં રહેતા છતાં ચાર માઇલનું અંતર પડે ચાલીને આવતા પણ કદી મોડા થતા નહીં. ધણા જણ ફેટલાંક વર્ષથી એ પેઢીની નોકરીમાં છતાં એકવાર પણ મોડા આવ્યાનું જણાયું નથી. ”

આ પ્રમાણે કામ ચલાવવામાં આવતું તેપરથી જણાય છે કે એ વેપારી પેઢીમાં કામ કરનારનામાં જે ગુણુ અવશ્યના ગણાતા તેમાં સમયસેવનનો કોઇથી ઉતરતો ગણાતો નહીં. એ વાત સહેલથી સમજાય એવી છે કે આવા મોટા કારખાનામાં સમયસેવનના ગુણુ વગર કામ પદ્ધતિસર ચલાવી શકાય નહીં. કમાનના વચલા પથરની પેઠે એ ગુણુ કાઢી લ્યો તો બધી રચના ભાગી પડવાની. બુજેટ આ ગુણુને આટલો બધો કિંમતી ગણતો હતો.

અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ કે વૉશિંગ્ટને પોતાના સેક્રેટરીને મોડા આવવા માટે કેવો ઠપકો આપ્યો હતો. તેની આખી જીંદગીમાં તે સમયસેવન તરફ ધણી ચુસ્તતાથી ધ્યાન આપતો. જ્યારે

તે યુનિટેડસ્ટેટ્સનો પ્રેસિડન્ટ હતો ત્યારે તેનો જમવાનો વખત ચાર વાગ્યાનો હતો. જમવાનો વખત પણ તે બરાબર સાચવે છે એ વાતથી અનુપયા એવા કૉન્ગ્રેસના ધણા નવા સભાસદોને તેને ધેર જમવા નોતરવામાં આવતા હતા; તેથી કોઈ કોઈ વાર જમણુ શરૂ થઈ ગયા પછી એવા પરાણા આવી પહોંચતા. તેમને જોઈ વૉશિંગ્ટન કહેનો કે “ અમે તો અહીં બરાબર વખત સાચવીએ છીએ. મારો રસોઈઓ એમ પૂછતો નથી કે મેમાનો આવ્યા છે કે નહીં પણ એમ પૂછે છે કે જમવાનો વખત થયો છે કે નહીં. ” એક વખત તે સાહેબ જવા સાડ બરાબર આઠ વાગે નિકળવાનો હતો અને ઘોડે-સ્વરોની એક સુંદર ટુકડી તેની સાથે સન્માનાર્થે જવાની હતી. આડનો ટકારો થયો કે તરત પોતાના ઘોડાપર તે સ્વાર થયો અને ઘોડેસ્વારો આવ્યા નહોતા તોપણ નિકળી પડ્યો. ઘોડા વખતમાં ઘોડેસ્વારો આવી પહોંચ્યા અને પ્રેસિડન્ટ ચાલી ગયો છે એ વાત જાણવામાં આવતાં તેમનો ઉપરી ધણો દિલગીર થયો. પોતાના માણસોને બેવડી મજલે દોડી જવાનો હુકમ આપી તેણે ચાલ્સ રીવર ક્રીક આગળ પ્રેસિડન્ટને પકડી પાડ્યો, બપોરે તે આવી પહોંચ્યા ત્યારે વૉશિંગ્ટન તે ટુકડીના ઉપરી અધિકારી સામું મ્હોં મંથકાવી બેસ્યું અને કહ્યું “ મેજર સાહેબ તમે મારા કુટુંબમાં એટલો બધો વખત રહ્યા છો કે આઠ ક્યારે વાગે એ વાતથી અનુપયા નહીં હો એમ હું ધારતો હતો. ” એક વખત એક ગૃહસ્થને ઘોડાની એક જોડ વેચવાની હોવાથી પાંચ વાગે તે વૉશિંગ્ટન પાસે લઇને આવવાનો હતો; તે પાંચ કલાક મોડો આવ્યો અને તપાસ કરી તો માલમ પડ્યું કે પ્રેસિડન્ટ તો ખીજા કામમાં રોકાયેલો છે. પહેલી વખતે બરાબર વખતસર ન આવ્યો તેથી આ ગૃહસ્થને એક અકવાડિયા

સુધી તેની મુલાકાત થઈ નહીં. આ બાબતમાં યૌશિંગ્ડન આટલો બધો સખત હતો તે માટે કાંઈ દહાડો કાંઈએ તેનો વાંક કાઢ્યો નથી. ધણેજ નાસીપાસ થયેલો પરોણો અથવા મગવા આવનાર પણ સમયસેવનના ગુણુમાટે કાંઈ માણસનો દોષ કઢવાની હિમ્મત ધરશે નહીં. જે સમયસેવનને માટે દોષ કાઢે તો પ્રમાણિકણીને બરાબર વળગી રહેવાને માટે પણ દોષ કાઢે ! આ ગુણુની નિન્દા થવાને બદલે તેનાં હમેશ વખાણ થાય છે. તેને વિષે નેઃસને કહ્યું છે કે “ એ ગુણુથી હું માણુસાધમાં આવ્યો છું. ” એજ પ્રમાણે દરેક વિચારવંત માણુસ ધારે છે કે એ ગુણુથી માણુસાધ આવે છે.

કેટલીક વખત માણુસને વખત સાચવવાની ફરજ પડે છે. આપણે યૌશિંગ્ડનની બાબતમાં જોયું તેમ લશ્કરના પ્રખ્યાત સેનાપતિઓના સંબંધમાં આ વાત ખરી પડે છે. એ વાત ધણીવાર જૂલી જગમાં આવે છે કે પળેપળનો વખત સાચવવાની કેટલી બધી જરૂર છે; એ વાત પોતાના તાબાના માણુસોના મનમાં ઠસાવવાથી નેપોલિયને પોતાની મોટામાં મોટી ફતેહો મેળવી છે. તેની રીત એવી હતી કે દેશના ધણા ભાગોમાં લશ્કરનું વ્યૂહ રચવું કે જ્યાં દુશ્મનને બખર પડે નહીં કે તે કંઈ જગાએથી હલ્તો કરશે; પછી એકાએક લશ્કરને એક જગાએ એકઠું કરી, દુશ્મનનો જે ઠેકાણે પૂરતો બચાવ ન હોય ત્યાં ખૂબ જોડથી તૂટી પડવું. આ રીતનો અમલ થવાને એ વાત જરૂરની છે કે લશ્કરની દરેક ટુકડીએ નક્કી કરેલે સ્થળે બરાબર વખતે આવવું જોઈએ, કારણ કે જો કાંઈ ટુકડી વખતસર આવી પહોંચે નહીં તો લડાઈમાં હાર થાય. આ રીતનું અનુકરણ કરવાથી આખરે તહનામાથી એકઠા થયેલા દેશનું લશ્કર એ બાદશાહને હરાવવામાં ફતેહમંદ નિવડ્યું. વૈાટરલુ ની આખી લડાઈ

જીતવામાં આ દાવપેચ મુખ્ય હતો. માઉન્ટ સેન્ટજીન આમળ બ્લુધર વખતસર આવી પહોંચ્યો હતો; પણ માઉંથી આવી પહોંચ્યો નહે તો, તેથી પરિણામ એ થયું કે નેપોલિયનની હાર થઇ અને વેલિંગ્ટન જીત્યો. મોટા પાયાપર ચાલતાં કારખાનામાં પણ સમયસેવનની જરૂર પડે છે. એના વગર લક્ષાધિપતિ વેપારી લક્ષાધિપતિ થયા ન હોત. આ ગુણ જેવો સર્વ સ્થિતિમાન વ્યવસ્થાપક ન હોત તો ગેરવ્યવસ્થા અને ભારે ગુચ્ચવણથી તેમનો રોજગાર ભાગી પડત. એજ પ્રમાણે જાહેર જાંગી ભોગવનાર મોટા પુરૂષોને કામનો બોજો ધણો હોવાથી તેમણે ધડિયાળના જેવા સમયસેવી રહેવું જોઇએ; નહીં તો સાંજ પડતા સુધીમાં કામ ધણું ચઢી જશે. જ્યારે હોર્ડી પ્લુમ હાઉસ ઑફ કોમન્સ અને કોર્ટ ઑફ ચાન્સરીપર ઉપરીપણું ભોગવતો હતો ત્યારે તે આડ દશ જાહેર મંડળીઓનો પ્રમુખ હતો; પણ તેમાંના એક કામમાંથી તે કોઇ દહાડો ગેરહાજર રહેતો નહીં અને સભાનું કામ શરૂ કરવામાં એક મિનિટનો પણ તે વિલંબ કરતો નહીં. પોતાનું કામ કરવામાં આવું ચોક્કસપણું તે વાપરતો તેથી દરેક કામ કરી શકતો. વિદ્વાનવર્ગમાં સ્વર વોટ્સર સ્કૉટ કામ કરવામાં એકો ગણાયો છે; તેણે અજબ જેટલું કામ કરેલું છે; તેનો પત્રવ્યવહાર એકલોજ એટલો બધો હતો કે એક સાધારણ માણસ તો તેના બોળથીજ કંટાળી જાય; તોપણ સવારમાં પાંચ વાગ્યે તે ઉઠતો ત્યારથી એટલી બધી સત્વરતા રાખતો કે દરેક પત્રનો તે જવાબ લખી શકતો એટલુંજ નહીં, પણ મળવા આવનારને મળતો, અને વ્યવહાર સંબંધી બધાં કામ કરતો; અને વળી કળી ન શકાય એટલું બધું પુસ્તકો લખવાનું કામ પણ કરતો. ડેનિયલ વેન્સ્ટર પણ બાળપણથી એ પ્રમાણે કરતો. તેના નિશાળના દિવસોમાં કોઇ બાપણ કે

પાઠને વખતે તે ગેરહાજર રહેતો નહીં અને એક મિનિટ પણ મોડા જતો નહીં. આવી તરેહની તત્પરતા તેની આખી જીંદગીમાં તેણે રાખી હતી. કચેરીમાં, કોન્ગ્રેસમાં, બાળકોમાં અને મંત્ર સભામાં પણ તે ચાકમા વગર કામ કરતો, અને દરેક દિવસનું કામ પૂર્ણ કરી ચકાવ એટલા માટે બપોનો વખત બરોબર સાચવતો. રૂક્મણીમાં આ સંરક્ષક ગુણ ન હોત. તો ચાલીસ વર્ષની ઉંમર થતા પહેલાં જ તે મરી ગયો હોત. તે સહેજમાં ગભરાય એવો પોયો હતો અને જે મુર્ખમાંમાં અડધી મહેનત કર્યાથી પણ ચાલે એવું હોય તેમાં પોતાનું બધું કૌવત વાપરી મહેનત કરતો. આ પ્રમાણે તે પોતાનું કૌવત વાપરતો તો પણ તે વખત સાચવવામાં ધણો ચૂસ્ત હતો તેથી તેની થવી જોઈએ તેની અડધી માઠી અસર પણ તેની પર થઈ નહીં. એક વૈદ્યે તેને સલાહ આપી કે “ બાપ કે જરા વધારે વિચાર કરીને ચાલો; જો મહેનત કરવાનું ઓછું નહોં કરો તો તમારું શરીર છેકળ લથડી જશે ! ” “ શરીર ! ” મિ. ચોટ બોલી ઉઠ્યો, “ શરીર ! ” એ તો ક્યારનુંએ થઈ રહ્યું છે અને હવે તો હું પેટાશરીર પર જીવું છું. ” જો સમયસેવનને લીધે એક કામ બીજા કામ સાથે ભેગુ થવા પામ્યું ન હોત તો પેટા શરીર પહોંચતા પહેલાંજ તે મરી ગયો હોત.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જીવાન માણસે પોતે અથવા તેના શેઠે નક્કી કરેલા સખત નિયમ પ્રમાણે ચાલવું એ તેને ફાયદો કરતા છે. ધંટનો અવાજ સંબળાય કે તરત વિદ્યાર્થિને ઉઠવું પડે એમાં તેને લાજ છે. બરાબર ધંટે સવારમાં ઉઠવું, પ્રાર્થના કરવી, પાઠ બોલવો. અને ખાણું ખાવું અને એ પ્રમાણે માસોમાસ અને વર્ષોવર્ષ ચાલવું એ અમૂલ્ય કિમ્મતની સ્વ-સુધારણા છે. સમયસેવન આ પ્રમાણે જ્યાં ફરજિયાત હોય છે, ત્યાં

આજસુ જુવાનોને પણ ફાયદો કરે છે. જુમ કહેતો કે “ સવારના દસ વાગ્યાની અંદરમાં હું નારું ધણુંખરું કામ કરી રહું છું. ” સવારના છ વાગતાં ધડિયાળને ટોકારે ઉડવાથી આજસ નાણુદ થઇ જાય છે. પાઠશાળાના ધણા આજસ અને સહેલાણી વિદ્યાર્થીઓને ફતેહ મળી છે તે ધંટનો અવાજ સાંભળતાં ઉડવાની ફરજને લીધે મળી છે. મહેતાઓ સારી વ્યવસ્થાથી ચાલતાં કારખાનાંના સખત નિયમ પાળવાની ફરજને લીધે શરમ ઉપજે એવી નિષ્ફળતામાંથી બચી ગયા છે. આવા આપઅખત્યારીથી કરેલા નિયમ સામે જુવાન માણસો વાંધો ઉડાવે છે અને તેના દાખમાં રહેવું પડવાથી બેચેની બતાવે છે, પણ એના નિયમોને લીધે સમયસેવી થવાની તેમને ફરજ પડે છે અને તેથી તેમને આખો જન્મારો ફાયદો થાય છે. એ. ટી. રુટ્ઝવર્ટના જંગી કારખાનામાં જે નિયમ હતા તે તેના મહેતાઓને ધણાજ સખત લાગતા; પણ એ પેઢીનાં કસાયલા ધણા જણ ફતેહમંદ વેપારી નિવડ્યા છે; અને તેના કારખાનામાં જે સખત નિયમ પ્રમાણે ચાલવું પડવાથી તેમનામાં તત્પરતા આવી છે તે નિયમ ખુશીથી યાદ કરે છે.

કરકસરની પેઠે સમયસેવન રાખવું એ પણ કુદરત પ્રમાણે ચાલવા જેવું છે. જગતમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ઋતુઓ, રાત્રિ, સવાર, અને બપોર એ બધું વખતસર કામ કરે છે. હજાર વર્ષે પૃથ્વીને દેખા દેનાર પૂછડીઓ તારો પણ પોતાના નિર્માણ કરેલા વખતમાં એક પળ પણ આધોપાછો થતો નથી; અને આ “અલૌકિક ચોક્કસ-પણાથી” પાંચ અમજ માઇલની પૃથ્વીનું ચક્કર ફરી એ તેજોમય રસ્તે હજારો જમાનાથી નિર્માણ કરેલે વખતે એક પળ—અરે એક પળનો દસ લાખનો ભાગ પણ મોડો થયા વગર અથન આગળ

આવી પહેંચે છે; કુદરતમાં આવું સમયસેવન રહેલું છે માટે માણસે કુદરતપર આકાંક્ષા રાખી સમયસેવી થવું. મહેનત ફોગટ જશે નહીં એવી ખાત્રીથી તે પોતાની યોજના કરી શકે છે અને જમીન ખેડે છે, વાવે છે અને મહેનત કરે છે. જે ઇશ્વર ઋતુઓ ફેરવે છે અને પાક આપે છે તે પોતાના જગતના નિયમ અને ગતિને હુકમ કરે છે કે તત્પર રહેવું. જે માણસની ઉદ્યોગી હૃદયગી કુદરતના જેવી ચોક્કસાધથી યોજેલી હોય છે તે તારાના ભેગો રહે છે એમ કહીએ તો ચાલે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

વ્યવસ્થા.

“ વ્યવસ્થા એ ઇશ્વરનો પહેલો નિયમ છે. ” સ્વર્ગ અથવા ભૂત સૃષ્ટિમાં જેરવ્યવસ્થા માલમ પડતી નથી. જે આપણી સૃષ્ટિમાં વ્યવસ્થા ન હોય તો ઇશ્વરખ્રિસ્તનો ખીજો અવતાર થવાની આપણા ખ્રિસ્તી બાપ્તિસ્મા વડી રાખે છે તેના કરતાં પણ પહેલો તેનો છેડો આવે. વ્યવસ્થાને લીધે તે હંમેશ કાયમ રહે એવી થયેલી છે. સંસારી, ધરખારી અને વ્યવહારિક કામોમાં પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. અમે આગળ વિવેચન કરેલી ત્રીજી બાબતે સંસાર વ્યવહારિક કામોમાં જેમ જરૂરની છે તેમ વ્યવસ્થા પણ જરૂરની છે. ત્રીજીની બે કહેવતોમાં વ્યવસ્થા શબ્દ જે અર્થમાં વાપરેલો છે તેજ અર્થમાં અમે વાપરીએ છીએ: “દરેક ચીજને માટે જગો રાખો અને દરેક ચીજ તેની યોગ્ય જગાએ રાખો, ” “દરેક કામને માટે વખત

નિમો અને દરેક કામ તેને માટે નિમેલે વખત કરો. ” આવી તરે-
હની વ્યવસ્થામાં, મુંચવણ, બેપરવાઇ, અને અસ્વચ્છતા રહી શકતા
નથી. અમે જે સદ્ગુણોનું આગળ વિવેચન કરેલું છે તેને મળતો
વ્યવસ્થાનો ગુણ છે અને ફતેહ મેળવવાને તે આવશ્યક છે. આગળ
વર્ણવેલા ગુણોની સાથે આ ગુણ મળવાથી સદ્ગુણની એક સુંદર
અને પરિપૂર્ણ આકૃતિ થાય છે.

વ્યવસ્થાથી એટલે કે કામ અથવા ફરજની પદ્ધતિસર ગોઠવણ-
થી મહેનત સહેલી અને આનંદમય થાય છે. દરેક ચીજને માટે
વખત અને જગો મુકરર કરેલાં હોય છે તેથી હાનિકારક દોડાદોડ
કરવાની જરૂર પડતી નથી. પેલી જૂની કહેવતમાં કહ્યું છે કે “ બ-
ણામાં ધણી ઉતાવળથી થોડામાં થોડું ચત્તાય છે. ” વળી કહ્યું છે
કે “ ઉતાવળા સો ખાવરા, ધીરા સો ગંબીર. ” કામની પદ્ધતિસર ગો-
ઠવણ કરી હોય તો આવી ઉતાવળ કરવી પડતી નથી, અને દોડા-
દોડમાં કામ કરવાથી થતો ત્રાસ અને અવગડ ભોગવવા પડતાં
નથી. દોડાદોડ કરવી એ સહેલુંએ નથી અને પસંદ પડે એવું એ
નથી. તેના બોળથી મગજ થાકી જાય છે અને ધસાર્ધ જાય છે.
દોડાદોડ કરવી ન પડે તો જે કામ ખુશનુમા લાગે તે દોડાદોડ કરવી
પડવાથી વૈતરા જેવું લાગે છે; સ્વભાવ મળતાવડો થવાને બદલે
ચિઠિયો થાય છે; વાંક કાઢવાનું અને ઠપકો આપવાનું મન થાય છે;
શેકના ચિઠિયા સ્વભાવની અસર નોકરો પર પશુ થાય છે; શેકનાં
કઠોર વચન સાંભળવા પડવાથી તેઓ નાખુશ અને દુઃખી થાય છે.
બધાં કારકુન અને નોકરોમાં શેકની વર્તણૂકથી બેડીલી અને બે-
ચેની પેલા થાય છે. અને આ બધાનું કારણ માત્ર એજ હોય છે કે કા-
મની બરાબર ગોઠવણ અને પદ્ધતિ રાખી હોતી નથી. કાઇ કાઇ

વાર એવું બને છે કે જે માણસ કામ પૂરું કરવાને દરેક પળે દેખા-
દેાડ કરતો હોય છે તેનેજ નાસીપાસ અને નિરૂત્સાહી થવું પડે છે.
દરરોજના કામકાજ આનંદ અને ઉત્સાહથી કરવાને પદ્ધતિ-
સર ગોઠવણીની બરાબરી કરે એવું બીજું કંઈ નથી. જ્યારે
ડૉક્ટર કેન આર્ટિકલ વર્તુળમાં બરફમાં ઘેરાઈ ગયો હતો ત્યારે
તે જાણતો હતો કે મારા માણસને હુકમ માને એવા અને સંતોષી
રાખવાનો એકજ રસ્તો છે અને તે એ કે, સેનાપતિના જેવી દઢ-
તાથી હુકમનો અમલ કરાવવો. તે વખત વિષે તેણે કહ્યું છે કે,
“ જે માણસે પોતે મુશ્કેલીઓ ભોગવી હશે અથવા મુશ્કેલીઓમાંથી
બીજાઓને રસ્તો બતાવવાનું કામ કર્યું હશે તેના અનુભવમાં આવ્યું
હશે કે પદ્ધતિસર કામ કરવાની રીતનો પૂર્ણપણે અમલ કરાવવો
જોઈએ. હમેશની અને પસંદ કરેલી કામકાજની વ્યવસ્થા ઊાડી દેવી
એના જેવું નુકસાનકારક અને અધમ ગતિએ પહોંચાડનાર બીજું
કંઈ નથી. મેં એવો નિશ્ચય કર્યો કે દરેક કામ પહેલાં જેમ થવું
તેમ થવું જોઈએ; કલાકોની ગોઠવણ, કામની વિગત અને વહેંચણ;
પ્રાર્થના, જમણનો કમ, દેવતા, દીવો, ચોડી, આકાશ નિરીક્ષાનું કામ,
અને ભરતી ને આકાશની નોંધ, એ વગેરે બધાં કામ, પહેલાં જે
પ્રમાણે કરી દિવસો પૂરા કરવામાં આવતા હતા તે પ્રમાણે થવાં
થવાં જોઈએ; અને એમાંથી કશું બંધ કરવું ન જોઈએ.

માણસને નિરૂત્સાહી કરે અને ત્રાસ આપે એવું બધું કામ
માર્ટિન લ્યુથરને કરવું પડતું. તેને અનેક પ્રકારનું ત્રાસદાયક કામ
એટલું બધું કરવું પડતું કે તે કરવામાં બરાબર પદ્ધતિ ન રાખવામાં
આવે તો બીજો કોઈ માણસ ત્રાસી અને કંટાળી જાય; પણ પોતાનું
કામ કરવામાં તે ખાસ મુખ માનતો. વળી તે પોતાનું કામ સહેલથી

કરી શકતો. પ્રખ્યાત રાજપુરુષ ડીબ્રિડે કહ્યું છે તેમ “ એક વખતે એક કામ ” કરીને તે ધર્ણજી કામ કરી શકતો. પોતાનાં બીજાં કામ ઉપરાંત તેની જીંદગીમાં તેણે સાતસો પુસ્તક લખ્યાં હતાં. જે કામ કરવામાં તેણે પદ્ધત રાખી ન હોત તો આટલું બધું અસાધારણ કામ તેનાથી થઈ શકત નહીં, તેમજ તે કરવામાં તેને મઝા પડત નહીં. કામ કરવામાં માર્ટિન લ્યુથરના જેવી કાંઈને મઝા પડી નહીં હોય. કામ કરવું એ તેને વૈતરા જેવું નહીં, પણ આનંદ જેવું લાગતું. આ બાબતમાં જોન વેસલી લ્યુથરના જેવો હતો. ધણે-ખરો વખત તે મુસાફરી કરતો અને ઉપદેશ કરતો; વ્યવસ્થાસર કામ કરવાની તેની રીતને લીધે સીત્તેર વર્ષની ઉમ્મર પહેલાં અષ્ટ પેંજી કદનાં ગ્રંથો પુસ્તક લખવાનો તેને વખત મળ્યો હતો. લ્યુથરની પેઠે તે પણ સહેલથી અને આનંદમાં કામ કરતો હતો. તેનાં દરરોજનાં કામકાજોની ખુશીદાર ગોઠવણમાં, અયોગ્ય ઉતારવળ, અથડાઅથડી, ગુસ્સો, ચિઠ્ઠિયાપણું, વગેરે અડચણ કરવા પામતાંજ નહીં, વખતનો બચાવ કરવાના પ્રકરણમાં એલિફન્ટ બરિડ વગેરેનાં દર્શાવો અમે આપ્યાં છે તે વ્યવસ્થા રાખવાના સંબંધમાં પણ સરખી રીતે બોધકારક છે.

નીચે જણાવેલા નિયમો પ્રમાણે ચાલતા એક કિમતી ખેતર વિષે અમે થોડા વખતપર વાંચ્યું હતું. એ નિયમો જાપેલા હતા અને એક ચોકઠામાં જડેલા હતા. તે ચોકઠું એવી જગ્યાએ લટકાવવામાં આવ્યું હતું કે દરેક કલાકે નહીં તો દરેક દિવસે પણ બધા ખેડૂતની નજર તેપર પડ્યા વગર રહે નહીં:-

૧. દરેક કામ યોગ્ય ઋતુમાં કરો.
૨. દરેક કામ સૌથી સરસરીતે કરો.

૩. જેમ કામ કરતા જાઓ તેમ તેનો દરેક ભાગ સંપૂર્ણ રીતે કરો.

૪. બીજું કામ શરૂ કરો તે પહેલાં પહેલું પૂર્ણ કરો.

૫. તમે ક્યેલું કામ તમારા હથિયાર વ્યવસ્થાસર મૂકો.

૬. કામ કરી રહ્યા પછી તમારું દરેક હથિયાર સાફ કરો.

૭. રાત્રે દરેક હથિયાર અને રાત્રી તેને યોગ્ય ઠેકાણે મૂકો.

આવી પદ્ધતિસર જોડવણીથી ચાલતું ખેતર વ્યવસ્થા વગરના ખેતર કરતાં વધારે સહેલાઈથી અને સંતોષથી ચલાવી શકાય છે. આવી પદ્ધતિસર કામ કરવાની રીત રાખવાથી કામ સફાઈપૂર્વક થાય છે, એટલુંજ નહીં પણ તે વહેલું, ખરોખર અને સંપૂર્ણ થાય છે. આવી તરેહના ગુણવાળું કામ થાય તો તે ખેતરમાં થતું હોય કે દુકાનમાં થતું હોય તોપણ તેથી આનંદ લાગે છે.

વ્યવસ્થાથી કામ જલદી થાય છે. કામની વ્યવસ્થા વગર કામ કરવાથી અમુક વખતમાં એટલું કામ થાય તેના કરતાં વિશેષ કામ તેટલાજ વખતમાં વ્યવસ્થાથી થઈ શકે છે. એકી વખતે એકજ કામ તરફ ધ્યાન રાખવાથી તે વધારે જલદીથી, વધારે સહેલાઈથી અને વધારે સાફ થાય છે. એકી વખતે એક કામ કરવાની રીત રાખવાથી એકી વખતે બે ત્રણ કામ કરવાની રીતના કરતાં આખા દિવસમાં વધારે કામ થશે. જ્યારે રેવરન્ડ આલ્બર્ટ આન્ડેસે આઈબલપર ટીકાનું પુસ્તક લખવાનો ઠરાવ કર્યો ત્યારે તેને શીર એક પ્રગણના ધર્માધિકારીનું કામ કરવાની ફરજ પડતી. એ કામમાં પહેલાં તેનો એટલો બધો વખત જતો કે એથી વિશેષ કામ કરવાનો અવકાશ મળશે એમ તેને લાગતું નહોતું, પણ એક પછી એક કમ પ્રમાણે દરેક કામ કરી શકાય એવી રીતે વખતની પદ્ધતિસર જોડવણી કરવાથી

તે પોતાની ધારણા પાર ઉતારી શક્યો. સગરમાં ઉઠ્યા પછી નાસ્તો લેવાનો વખત આવ્યો ત્યાં સુધીનો વખત તે ટીકાનું પુસ્તક લખવામાં ગાળતો. આ યોજનાને ચૂસ્તરીતે વર્ષનાં વર્ષ વળગી રહ્યો, અને તેથી કરીને આખરે એ કિમતી પુસ્તક તૈયાર કરી શક્યો. આખો જન્મારો મહેનત કરે તો આ કામ થઈ શકે, એમ કેટલાક જણને લાગે એવું આ કામ, નાસ્તો લેતા પહેલાંના થોડા કલાક દરરોજ તેની પાછળ પદ્ધતસર ગાળી તે પૂર્ણ કરી શક્યો હતો. વળી આથી તેના ધર્મોપદેશક તરીકેના કામમાં કંઈ અડચણ આવી નહોતી; પણ ઉલટું થઈ જતીને એ કામમાં મદદ થઈ હતી.

મરહુમ ડાકતર નેથિયલ એમન્સ ધણો ઉલોગી અને વિદ્યા-વિધારી હતો; પદ્ધતસર કામ કરવામાં તેને આનંદ લાગતો અને તે ઝડપથી કામ કરી શકતો. સર્વ ચીજ વ્યવસ્થાસર રાખવાની તેની ટેવને તે એટલી આરીકાષ્ટથી વળગી રહેતો કે પચાસ વર્ષ સુધી તેને તે ખીંટીપર તેણે પોતાની ટોપી મૂકી હતી અને તેને તે જગા-પર તેને તે રીતે ઉભા રહી પોતાનાં વ્યાખ્યાન લખ્યાં હતાં; બીજા કોઈ રીતે તેનાથી લખી શકાતું નહોતું. મેડાપર જે જગાએ તે બેસતો તે જગાએ તેના પગના ધમ્મારાથી એવું કાણું પડી ગયું હતું કે તેપર નવું પાટિયું જડીને તે પૂરી નાખવાની જરૂર પડી હતી. તે ખુશ્કી સધડી વાપરતો અને તેમાં લાકડાં મૂકવાની ઘોડીપર એકને એક રીતે લાકડાં ગોઠવતો. સધડીની ઉત્તર બાજુએ તે તમેથો મૂકતો અને ચીપિથો દક્ષિણ બાજુએ મૂકતો. ધરનું કોઈ માણસ અથવા કોઈ પરાણો અગળામાં તમેથો અને ચીપિથો બીજા તરફ મૂકતાં તો તેમને યોગ્ય ઠેકાણે પાછાં મૂક્યા પહેલાં તે કંઈ કામ કરતો નહીં. પોતાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે બધું ગોઠવાયલું ન હોય તો તે પોતાનું કામ સહે-લથી, આનંદથી અને ઝડપથી કરી શકતો નહીં.

ગિડિયન લીના સંબંધમાં તેનું જીવનચરિત્ર લખનાર કહે છે કે “ તે એવો પદ્ધતસર ચાલનાર હતો કે તે દરરોજ રાત્રે સાંજ સુધીનો હિસાબ અને બધા પત્રોના જવાબ લખી નાખતો. આથી કરીને તેના મોતના દિવસની આગલી સાંજ સુધીનું બધું કામ વ્યવસ્થાસર હતું. જો તેનામાં આવી પદ્ધત અને નિયમિતપણું નહોત તો તેની યોજનાઓનો એક દસાંત પણ તે પાર ઉતારી શક્યો નહોત.”

અમે કહીએ છીએ તેવી વ્યવસ્થા અથવા પદ્ધત રાખવાથી જીવાન માણસોને ત્રણ બાબતોમાં મદદ મળશે. એ ત્રણ બાબતોપર ફતેહ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર દરેક જણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. એ ત્રણ બાબતો એ છે કે વિચાર કરવો, અવલોકન કરવું, અને વાચવું. ફતેહ પામેલા પુરૂષના દરેક દર્શાતમાં આપણને જણાશે કે મગજે તેનો રસ્તો બતાવેલો છે. વિચાર એ તેનામાં પ્રાધાન્ય ભોગવતો, મગજ શોધ કરવું, યોજના કરવું, અવલોકન કરવું, અર્થ કઢવો થશે તે ગણી કાઢવું, ફતેહ મળવાની કે નિષ્ફળતા મળવાની વકી છે તે તપાસી જોવું, નિશ્ચય કરવું અને માણસની બધી શક્તિઓને જાગૃત કરવું. લેસ્લીંગે એક જીવાન માણસને કહ્યું હતું કે “ તમારી જાતે વિચાર કરો. જોઈએ તો ખેડો વિચાર કરો પણ તમારી જાતે વિચાર કરો. ” તેને જૂલ કરવામાં ઉત્તેજન આપવાનો તેનો ઇરાદો નહોતો, પણ જે જીવાન માણસો કંઈ કરતા નથી અને બેઠકરાખથી, વગર વિચાર કરે અડધા બેવફૂર જેવા બેસી રહે છે તેમની તરફ પોતાનો ધિક્કાર બતાવવાનો હતો. “ જેમ આપણું શરીર અને ઓઠનાં જંગલ વધે છે તે પોતાની અંદરની શક્તિથી વધે છે, તેજ પ્રમાણે આપણી જીવિ પણ વધવી જોઈએ. ધીમે ધીમે પાચન કરવાથી, સંમીન કામ કરવાથી, વિચાર કરવાની મહેનત લેવાથી.....તે

વધે છે. મુશ્કેલીઓમાં ગુન્થવાઈ ગયા પછી અને લઘાઈનો હુમલો થયા પછી, અને આફતો સહન કર્યા પછી માણસના આત્મા રાજકંડ મળે છે. પ્રશ્નો પૂછી, વાતો અને ભાષણો કરી આપણ મગજને મજબૂત અને સાફ કરવાનો આપણો જે પ્રયત્ન, તે ઓછા ઝાડને થડે ફૂલના હાર ચટકાવી તેને મજબૂત કરવાના અથવા કાગળનો મહેલ અને હરણનું લશ્કર બનાવીને મોટું રાજ્ય બનાવવાનું પ્રયત્ન જેવો નકામો છે. કેલિફોર્નિયા કહ્યું છે કે “ એક કળા એ છે કે તે દરેક માણસે સારીપેઠે જાણવી જોઈએ. એ કળા વિચાર કરી જોવાની છે. જે તમે વિચાર કરનાર માણસ નહીં હો તમે માણસ છો તેથી શો ફાયદો છે ? ખરી વાત તો એ છે જેમ પગ ચાલવાને માટે બનાવ્યા છે તેમ મન વિચાર કરવાને મ બનાવ્યું છે. એવું ધારવામાં આવે છે કે વિચાર અને વસ્તુ બંને મૂળમાં એકજ અર્થમાં વપરાતાં અને તે અર્થ મગજનું કા કરવાનો હતો. વિચાર એ મગજની વસ્તુઓ. અથવા કૃત્યો. જે કંઈ કૃત્યો ન કરે તો કહો વાઈ તમને માણસજ શું કર બનાવ્યા છે ? ”

જોન પેકસ્ટને સન ૧૮૫૧ માં ક્રીસ્ટલ પેલેસની યોજ કરી હતી. જે વખતે મોટા પ્રદર્શનની વ્યવસ્થાપક કમિટીએ મહેલના નમુના તૈયાર કરાવવા જાહેરખબર કાઢી ત્યારે તે ડૉર ઓફ ડેવનશાયરનો માળી હતો. લોકો એમ ધારતા હતા કે દેશ માત્ર ઇંગ્લેન્ડ અને સિલેશિયાઓ જાહેરખબરમાં જણાવેલા છતાં માટે હરીફાઈ કરશે. જોઈએ એવો નમુનો તૈયાર કરી એક માળખે પડશે એમ કાંઈએ ધાર્યું નહોતું; તોપણ પેકસ્ટન માળી એવો નમુનો તૈયાર કર્યો કે જે ઇંગ્લેન્ડ અને સિલેશિયાઓ ત

કયો આવેલા દસઆર નમુના કરતાં ચઢિયાતો હતો. કયો નમુનો સૌથી સરસ છે એ વિશે કમિટીના સભાસદોને કંઈ શક નહોતો, અને એ વિશે તેમનામાં તકરાર પણ ચાલી નહોતી. પેક્સટનની યોજના એવી નવસ અને અનુકૂળ હતી કે તે એકદમ પસંદ કરવામાં આવી. પેક્સટન જેવો માળી આવી સરસ યોજના કરી શક્યો એ વાતનો ખુલાસો શીરીતે થઈ શકે ? માળી ફતેહમંદ કેમ નિવડ્યો અને જેનો રાતદિવસનો ધંધો એવા શિશ્પશાસ્ત્રી નિષ્ફળ કેમ નિવડ્યા ? આ વાતનો ખુલાસો પેક્સટનના પોતાના શબ્દથીજ થાય છે. તેણે કહ્યું હતું કે “જોકે મારા વિચારને સ્પર્શેન્દ્રિયથી જાણવાય એવા રૂપમાં મૂકવાનો વખત આવશે એમ મારા સ્વપ્નામાંએ નહોતું તોપણ એ આખતપર ધણું વર્ષથી હું વિચાર કરતો હતો. ” તે વિચારશીલ માણસ હતો અને તેના મનમાં આ કૃત્યો અગીયાને સુંદર અને ઉપયોગી કરવામાં જાણ્યાં હતાં; પણ આ વાત નવીન હતી છતાં તેમાં પણ તેની વિચાર કરવાની શક્તિ ફતેહમંદ નિવડી. વિચાર કરવાની ટેવ કેવો વ્યવહારોપયોગી, ફળદાયક અને વિચાર કરનારને પોતાને તથા દુનિયાને ઉપયોગી છે તે આ દૃષ્ટાંત બતાવી આપે છે. આ વિચાર કરવાની ટેવ, કે જે તેણે ન રાખી હોત તોપણ તેનું કામ ચાલતે, તેને માટે તેને નાઈટનો ઇલકામ મળ્યો, અને પછીથી સિડેન્હામમાં વજારે મોટા અને ભવ્ય કાચનો મહેલ બંધાવવાનો હતો ત્યારે તેનો શિશ્પશાસ્ત્રી તેને નિમત્રમાં આવ્યો. અને તે પ્રખ્યાત કામમાં અગીયા, કુવારા, વગેરેની યોજના કરવાનું કામ સ્વતંત્રીતે તેને સોંપવામાં આવ્યું વળી સન ૧૮૫૪માં તે પાર્લામેન્ટનો સભાસદ થયો, અને તેની સાથે દેશમાં ધણું માન પામ્યો. આ બધું કાળજી-પૂર્વક અને વિવેક વાપરી કરેલા ઉપયોગી વિચારથી થયું હતું.

વાંચનથી વિચાર અને અવલોકનશક્તિ વધે છે અને વિચાર તથા અવલોકનથી ધણું વાંચનાનું મન થાય છે. આ પ્રમાણે થવાથી ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા સરખી થાય છે, એટલે કે જ્યારે દરરોજનું કામ પદ્ધતિસર ગોઠવણ કરી કરવામાં આવે છે ત્યારે આવું પરિણામ થાય છે. જેમ એકાગ્રતાથી વાંચનનો વધારે ફાયદો મળે છે તેમ વ્યવસ્થા અને ગોઠવણથી ધણામાં ધણા કામવાળાને પણ વાંચનનો વખત મળે છે. આપણે જોયું કે, ધણામાં ધણા કામવાળા ધણા પુરૂષો ધણું વાંચનારા હતા. તેઓ બુદ્ધિશાળી અને વળી વિદ્વાન પણ થઈ શક્યા હતા, વ્યવસ્થાસર કામ કરનારમાં વ્યવસ્થા અને પદ્ધતિ કે ધોરણ વગર કામ કરનારના કરતાં વાંચનાનો વધારે શોખ જણાય છે. વ્યવસ્થા કે ધોરણ વગર ચાલનારા કદાચ વાંચે પણ તેમાં કંઈ ફાયદો નથી. એવા જીવાન માણસો માત્ર ગમ્મતને ખાતર વાંચે છે, અને તેથી કરીને નિર્માસ્ય નવલ્લ કથાઓ અને વાર્તાઓનાં પુસ્તકો વાંચે છે, એવાં પુસ્તકો કોઈ ઉપયોગી વર્ગમાં મૂકી શકાતાં નથી, કદાચ જોન્સને ગેરિકના રસોષ્યાઓને “કચરો, કુચા અને અર્થ વગરની વાત” ના વર્ગમાં ગણ્યા હતા, તે વર્ગમાં તે ગણી શકાય. જેમ તેમના કામકાજમાં પદ્ધતિ હોતી નથી તેમ તેમના વાંચનમાં પણ હોતી નથી. ધણા જીવાનો એટલું પણ પૂછતા નથી કે ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, મુસાફરી, પદાર્થવિજ્ઞાન, કળા, સાહિત્ય, એમાંનું એકાદ અથવા એ બધાં પદ્ધતિસર ગોઠવણ કરી વાંચવાથી તેમને ફાયદો થશે કે નહીં; જે પુસ્તક મનમાં આવ્યું તે પુસ્તકાલયમાંથી તેઓ મંગાવે છે અને તેથી પોતાનું મગજ કેળવાશે કે નહીં અથવા પોતાનાં કામકાજમાં આગળ જતાં તે ઉપયોગી થઈ પડશે કે નહીં તેનો તેઓ બિલકુલ વિચાર કરતા નથી. કોલરિજ વાંચક વર્ગના

આર ભાગ પાડે છે, તે કહે છે કે “ પહેલો વર્ગ ખડિયાળની શીશી સાથે અને તેમનું વાંચન રેતીની કણીઓ સાથે સરખાવી શકાય. રેતી આ તરફ ગરે છે અને પેલી તરફ ગરે છે પણ પોતાની પાછળ કંઈ ચિન્હ મૂકી જતી નથી. બીજો વર્ગ વાદળોને મળતો આવે છે. વાદળી બધું પાણી ચૂસી લે છે પણ તે ને તે સ્થિતિમાં અથવા તો વધારે મેલું કરીને પાછું આપે છે. ત્રીજો વર્ગ, જેથી બનાવવાની ગરણી જેવો છે. તેમાંથી સાફ સાફ નિકળી જાય છે અને કચરો એકલો એકલો થઈ જાય છે. ચોથો વર્ગ ગોવળકાન્ડાના હીરાની ખાણોમાં કામ કરનાર મજૂરની સાથે સરખાવી શકાય, કારણ કે તે કચરો નાખી દે છે અને ચોખું ઝવેર પાસે રાખે છે.” આ છેલ્લો વર્ગજ માન આપવા લાયક છે. છેલ્લા શિષ્ય બીજા વર્ગમાં આવવાને જીવાન માણસોએ શરમાવું જોઈએ. તેમનામાંના જે ફતેહ મેળવવાને રસ્તે ચઢ્યા હશે તે તો બીજા કોઈ વર્ગમાં મણુવાને શરમાશે જ.

આપણે જોયું છે કે ક્રાન્કલિન બોસ્ટનના છાપખાનામાં હતો ત્યારે જમવાના વખતના ત્રણ કલાકમાંથી બે કલાક વાંચવા માટે કાઢતો હતો. તે વીશીમાં ખાતો અને ચાવવાને માટે ઘણો વખત લે નહીં એવો સાદો બોરાક ખાધને રહેતો. તેથી તે બે કલાક વાંચવા માટે બચાવી શકતો. પદ્ધતસર કામ કરવાની ગોઠવણ રાખવાથી મને તે જીવાન માણસ સવારથી સાંજ સુધીમાં બે કલાક બચાવી શકે. એટલો વખત ધ્યાનપૂર્વક વાંચવામાં ગાળવાથી કેટલું થઈ શકે તે જુઓ. તે એક કલાકમાં એાછામાં એાછાં વીસ પાન વાંચી શકે અને તેની મતલબ યાદ રાખી શકે. આ હિસાબે દિવસમાં ચાળીસ પાન તે વાંચી શકે, અને રવિવારને દિવસે વધારે વખત મળે તેને

હાપણુ વાપરી ઉપયોગ કરે તો દરરોજ સરેરાસ પચાસ પાન વાંચી શકે, એટલે અઠવાડિયામાં ત્રણસે પચાસ પાન વાંચી શકે. આ હિસાબે આખા વર્ષમાં તે અઠાર હજાર પાનાં અથવા ચારસે પાનનું એક પુસ્તક ગણનાં, પીસ્તાળીસ પુસ્તક વાંચી શકે. આ રીતે તે એક વર્ષ છતિહાસ વાંચે, બીજે વર્ષ જીવનચરિત્ર વાંચે, ત્રીજે વર્ષ મુસાફરીનાં પુસ્તક વાંચે, ચોથે વર્ષ પદાર્થવિજ્ઞાનનાં પુસ્તક વાંચે; અને એ પ્રમાણે બધાં વર્ષ વાંચ્યા કરે તો પંદર વીસ વર્ષમાં અણી બાળતાનું તેને જ્ઞાન થાય; ને સાઠ વર્ષનો તે થાય ત્યારે સાઠ વર્ષના શ્રેણ્યુએટના જેટલી વિદ્વત્તા તે મેળવી શકે. આ વાત જીવાન માણસે વિચાર કરવા યોગ્ય અને અનુભવસિદ્ધ છે. એ કંઈ માત્ર અટકળ નથી અથવા એમાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી. જીવાન માણસો પોતાનું કામ ખરેખર વ્યવસ્થા રાખી કરે તો વિદ્વત્તા માટે પ્રખ્યાત થવા જેટલો તેમને વખત મળી શકે, એ વાત ગણિતશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરી શકાય એવી છે. તેટલા માટે વ્યવસ્થાથી બીજું કંઈ નહીં પણ વાંચનમાટે વખત મળતો હોય તોપણ જીવાન માણસોએ પોતાનાં દરરોજનાં કામકાજમાં વ્યવસ્થા રાખવી યોગ્ય છે. જો કાંઈ જીવાન માણસ એવી દલીલ બતાવતો હોય કે મારે તો મારું પોતાનું કંઈ કામ નથી અને તેથી વ્યવસ્થા કરવા જેવી અગત્યનું કંઈ કામ છેજ નહીં તો તેની દલીલ એ વાતથી ખોટી પડી છે કે વ્યવસ્થાથી વિચાર કરવાનો, અવલોકન કરવાનો અને વાંચવાનો વખત મળે છે; વળી વ્યવસ્થા કરવા જેવું જીવાન માણસને કંઈ કામ નથી એ વાત ખરી નથી. તેને સવારે ઉઠવાનો અને રાત્રે સુવાનો વખત હોય છે, પોતાને રહેવાનું ઘર વ્યવસ્થામાં રાખવાનું હોય છે, કપડાંની પેટી ગોઠવી રાખવાની હોય છે, ખાવાનું

હોય છે, કાગળો લખવાના હોય છે અને ખીજાં ધણાં કામ કરવાનાં હોય છે. એ બધાને માટે વ્યવસ્થા રાખવાની તેને જરૂર પડે છે. આ ગુણની કસોટી કાઢવાને દરેક ઠેકાણે તક મળે છે. ગૃહસ્થ, કારી-ગર, વેપારી, નોકર, શેઠ, વિદ્યાર્થી, ખેડુત, અને મનુષ્યવર્ગમાં મોટામાં મોટો અને ગરીબમાં ગરીબ એ બધાને દરરોજનાં કામકાજમાં વ્યવસ્થા રાખવાને પુષ્કળ જગો છે.

એ વાત ભૂલી જવી ન જોઈએ કે આ જમાનામાં પુસ્તક-લય, વાંચનશાળા, પ્રદર્શન, વર્તમાનપત્રો અને જાહેર બાષણો વગેરેથી શહેરોમાં અને મોટાં મોટાં ગામોમાં પોતાનું મગજ કેળવવાને જીવાન માણસોને સારી સરક મળે છે. જો પોતાના કામકાજમાં તેઓ પદ્ધત રાખે તો આ બધી સંસ્થાઓનો લાભ તેઓ લઈ શકે. ફતેહ મેળવવામાં એથી ધણી મદદ મળે છે અને ખાસ કરીને કામ કરવાના વખતમાં કામમાં ગરક થઈ જતા જીવાનોને માટે તે ખાસ રીતે ઉપયોગી છે. આવી સરકો છતાં જીવાન માણસ અજ્ઞાન અથવા બોયડ રહે તો તેમાં તેનોજ દોષ છે.

‘ધસલુ’ એ શબ્દમાં સમાયલા કામ કરવાના ગુણ સેમ્યુઅલ બજનેટે બતાવ્યા હતા, તેનું વિવેચન અમે કરી રહ્યા છીએ. એ બધા ગુણ સાથે હોય તો જીવાન માણસ શું કરી શકે એ તે બતાવી આપે છે. જટલું થઈ શકે તેથી ઓછું કરવાથી ઉંચામાં ઉંચો અને ખરામાં ખરો લોભ રાખનાર સંતોષ પામશે નહીં. જીવાન માણસ કેવો થઈ શકે એ ધ્યાન આપવા જોગ છે. ઓક ઝાડનો ખીજમાંથી એક મોટું ઓકનું ઝાડ થઈ શકે એટલુંજ નહીં પણ ઓકનું જંગલ થઈ શકે અને ઓકનો આખો દેશ થઈ શકે. તેનાં હજારો વહાણો બંધાય અને શહેર તથા દેશને માટે પૂરતો

ઘટ તેમાંથી નિકળે. સોળમા સેંકડામાં સર વૉલ્ટર રેલે બટાટાને એક ગાંઠિયો ઈંગ્લાંડ લાવ્યો હતો તેથી કરાડો લોકોનો ગુજરા થયો છે, વારંવાર પડતો દુકાળ દૂર થયો છે અને ઈંગ્લાંડ તથા અમેરિકાની દોલત, આખાદી અને કીર્તિમાં વધારો થયો છે. ‘ધી ઈન્ડિયાનર’ વહાણના ખર્ચાસી ૧૬૨૦ માં પ્લેમીમથ પાસે દરિયાનાં મોર્મ સાથે અથડાતા ખડક આગળ ભરાઇ પડ્યા હતા. તેમને કોઈની મદદ નહોતી અને ખાવાને પૂરતો ખોરાક પણ નહોતો તેથી એવી વડી રાખવામાં આવતી કે પહેલેજ વર્ષે અમેરિકાનાં જાંગલી જનાવર અથવા ઇન્ડિયન લોક તેમનો ભક્ષ કરી જશે; એ પ્રમાણે વાસ્તવિક વડી હતી; પણ થઇ ચકવાજેવું તો એ હતું કે જે હાલ આપણે થયેલું જોઇએ છીએ; કરકસર, કીર્તિ, શક્તિ અને આજમાં અમેરિકામાં એ લોકોના જેવું કોઇ નથી. તેજ પ્રમાણે કોઇ જુવાન બિનઅનુભવી હોય છે, તેની શક્તિઓ ખીંચેલી હોતી નથી, તે અંધારામાં, ગરીબાઇમાં, અને દુઃખમાં પડી રહ્યો હોય છે અને જુવાન માણસને નડે છે તેવી બીજી ઘણી આફતો તેને હોય છે, પણ એવો જુવાન માણસ લ્યુથર, વેલિંગ્ટન, બેકન, લિંકન, એસ્ટર અથવા ન્યુટન ગઇ શકે છે.

વેપાર, વિદ્યા અથવા રાજ્યકૌશલ્યમાં ફતેહમંદ નિવડેલા માણસો કેવી રીતે કામ કરતા એ આખત જે નિયમો તે લખી ગયા છે તેમાં અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ તથા હવે જણાવીશું તેમાં લક્ષણ માલમ પડશે. ન્યુ ઓર્લિયન્સનો લક્ષાધિપતિ મેકડોનો એવો હુકમ કરી ગયો હતો કે નીચે જણાવેલા નિયમ તેની કચરપર કાતરાવવા, કારણ કે એ નિયમ તે પોતાના ધંધામાં પાળતો હતો અને એ નિયમથી તેને ઘણી ફતેહ મળી હતી:—

- “ હમેશા યાદ રાખજો કે જે સરતોએ આપણને જીંદગી આપવામાં આવી છે તેમાં મહેનત પણ એક છે.
- “ વખત એ સોનું છે; એક પણ પણ ગુમાવશો નહીં; દરેક પણનો હિસાબ રાખજો.
- “ ખીજાઓને તમારી સાથે જેની રીતે વર્તાવવા તમે ઇચ્છતા હોય તેવી રીતે તમે તેમની સાથે વર્તજો.
- “ જે આજ થાય એવું હોય તે કાલે કરવા મુક્તવી રાખશો નહીં.
- “ જે તમે જાતે કરી શકો એવું હોય તે ખીજાને કરવાનું કહેશો નહીં.
- “ ખીજાના માલનો લોભ કરશો નહીં.
- “ કોઈ બાબતને એવી નજીર ગણી કાઢશો નહીં કે તેપર ધ્યાન આપવું યોગ્યજ નથી.
- “ જે કમાયા નથી તે આપી દેશો નહીં.
- “ ઉપજ થાય નહીં એવું ખર્ચ કરશો નહીં.
- “ તમારા કામકાજમાં ધણીમાં ધણી વ્યવસ્થા રાખજો.
- “ તમારી જીંદગીમાં વધારેમાં વધારે બહુ કરવાની ધારણા રાખજો.
- “ તમારા સુખને માટે જે અવશ્યનું હોય તે કદી વર્જીત કરશો નહીં પણ તમારો મોજો સાચવી સાદાઈ અને કર-કસરથી રહેજો.
- “ તમારી જીંદગીની આખર ધડી સુધી મહેનત કરજો.
- “ ઉપર જણાવેલા નિયમો પ્રમાણે ચાલશો તો ઇશ્વર તમારીપર કૃપા કરશે અને તમને મનમાનતી રીતે હરેક પ્રકારની હેલત

મળશે; પણ પ્રથમ એ વાત યાદ રાખજો કે આપણી હાંદગીનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ હોવું જોઈએ કે આપણાથી અને તે કરીને આપણા પેદા કરનારની કીર્તિ અને આખર વધારવી. હું એવા નિશ્ચયપર આવ્યો છું કે મિતાહારપાન વગર તંદુરસ્તી હોઈ શકે નહીં, સદ્-ગુણ વગર વ્યવસ્થા હોઈ શકે નહીં, ધર્મ વગર સુખ હોઈ શકે નહીં; અને આપણી હાંદગીનો હિદેશ હાપણથી, વિચારથી અને સત્ય ધર્મથી રહેવામાં સમાયેલો છે.”

જ્યારે હેત્રી કલે નામની આગખોટ હડસન નદીમાં બળી ગઈ ત્યારે ન્યુયોર્કનો સૌથી વધારે પ્રખ્યાત અને વધારે ઉપયોગી, શહેરી ઓનરેબલ સ્ટીવન એનસ તેમાં મરણ પામ્યો. તે એક વખત શહેરનો મેયર થયો હતો અને જુદે જુદે વખતે બીજી ઉપયોગી જગાઓનું કામ કરી પોતાને પસંદ કરનારને તેણે સંતોષ આપ્યો હતો. ઉપર જણાવેલા બયાનક અકસ્માત પછી બે દિવસે તેની લાસ હાથ લાગી હતી અને તેના મજવામાં એક નાની નોટ-શુકમાં નીચેના નિયમ છાપીને રાખેલા માલમ પડ્યા હતા. એમ લાગે છે કે તે આ નિયમ હમેશ પોતાની સાથે રાખતો હશે:—

“ સોખત રાખો તો સારી રાખો, નહીં તો ન રાખો, કદી આજસુ ખેસી રહેશે નહીં.

“ તમારા હાથને માટે કંઈ ઉપયોગી કામ ન હોય તો તમારા મગજને કેળવવા ખેસજો.

“ હમેશ સત્ય બોલવું.

“ જેમ બને તેમ થોડાં વચન આપવાં.

“ તમારાં વચન પાળજો.

“ તમારી કંઈ છૂપી વાત હોય તો તે છૂપી રાખજો.

“ કાષ્ઠની સાથે વાત કરે ત્યારે તેના સામું જોષને બોલજો.

“ સારી સોજત અને સારી વાતચિત સદ્ગુણ વધારે છે.

“ સદ્વર્તન એ સર્વોપરી છે.

“ તમારા પોતાના કૃત્ય શિવાય બીજા કશાથી તમારી આત્મ-
રૂને ખરીરીરૂ ઘોડા લાગે નહીં.

“ જો કોઈ તમારું જૂઠું બોલતો હોય તો તમારી ચાલચલકત
એવી રાખજો કે કોઈ એવું બોલેજ નહીં.

“ કોઈ પણ જાતનો દારૂ પીવો નહીં.

“ (આકૃતના વખત શિવાય) હમેશ તમારી ઉપજની અંદર
ખર્ચ કરજો.

“ જ્યારે બીજાનામાં સુવો ત્યારે દિવસે કરેલાં કૃત્યનો વિચાર
કરી જોજો.

“ જો આબાદ થવું હોય તો પૈસાદાર થવાની ઉતાવળ ક-
રશો નહીં.

“ થોડો અને એક સરખીરીતે નફો મેળવવાથી મગજ શાંત
રહે છે અને પૂરતો પૈસો મળે છે.

“ કોઈ પણ પ્રકારની હોડ બકશો નહીં.

“ હમેશ લાલચથી દૂર રહેજો, કારણ કે રખેને તમે તેમાં
ફસી પડો.

“ પૈસો ખરચો તે પહેલાં પૈસો કમાજો.

“ દેવામાંથી છુટવાનો રસ્તો ન દેખતા હો તો દેવું કદી
કરશોજ નહીં.

“ બની શકે ત્યાં સુધી કાષ્ઠની પાસે કંઈ ઉછીનું લેવું નહીં.

“ કાષ્ઠનું જૂઠું બોલવું નહીં.

“ ઉદાર થતા પહેલાં ન્યાયી થજો.

“ સુખી થવું હોય તો નિરપરાધી રહેજો.

“ ધરડા થાઓ ત્યારે ખર્ચવાને જીવાનીમાં પૈસાનો ખચાવ કરજો.

“ ઉપરની શીખામણો અકવાડિયામાં ઝોઝામાં ઝોઝી એક-વાર વાંચી જવી. ”

ખીજ પ્રખ્યાત માણસોએ જુદા જુદા ધંધામાં મહત્ત્વ કરેલા નિયમોની યાદીઓની જરૂર હોયતો અમે તે આપી શકીએ એમ છે; પણ તે બધાનો બાવાર્ય એક સરખોજ છે, અને ફતેહ મેળવવાને જે આવશ્યક ગુણ આ પુસ્તકમાં અમે દર્શાવ્યા છે તે તેમાં આવી જાય છે. ફતેહનો આધાર મનના ફટલાએક સ્વાભાવિક અને ફટલાક મેળવેલા ગુણોપર આધાર રાખે છે; તેથી ગમે તે ધંધો પસંદ કર્યો હોય તોપણ વર્તનના ખરા નિયમો એક સરખા જ હોવા જોઈએ. કહું છે કે “ સરખો સરખાથી ખુશી થાય છે. ”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સંદર્ભ.

કોઈએ કહ્યું છે કે “ કંઈ ધોરણ વગરના વર્તનવાળા માણસ પર કંઈ બરોસો રાખી શકાય નહીં. ” પાછલાં પ્રકરણોમાં કામ કરવાના જે ગુણોનું અમે વિવેચન કર્યું છે તે કોઈ માણસમાં હોય પણ કંઈ ધોરણ ન હોય તો તેની પર પણ કંઈ બરોસો રહી શકે નહીં. સીઝર અને નેપોલિયન ધણા બુદ્ધિશાળી અને કામ કરેલા હતા. પણ નીતિના ધોરણને બદલે માત્ર રાજ્ય લોભની દોરવણી પ્રમાણે તેઓ ચાલતા. બાઈરનમાં માનસિકશક્તિ અને સામર્થ્ય

ધણાં હતાં અને તે બોધ ઠીક કરી જાયતો, પણ તેનામાં કંઈ ધોરણ ન હોવાથી તેનાં કૃત્યો ધિક્કારી કાઢવા જેવાં હતાં. જરૂર હોય તો એવાજ બીજાં ઉદાહરણો આપી અમે બતાવી આપીએ એમ છે કે નીતિના ધોરણની ખામીને લીધે બીજા ધણા બુદ્ધિશાળી માણસો દુનિયામાં પીડારૂપ થઈ ગયા છે; પણ તેની કંઈ જરૂર જણાતી નથી; એ વાત સર્વને જણીતી છે. જુવાન માણસ તપાસ કરશે તો તેમને ગમે તેવા લોકોમાં અથવા કદાચ તેમના જેટલી ઉમ્મરના માણસોમાં પણ આ વાતનાં ઉદાહરણ મળી આવશે.

આ પ્રકરણમાં સદ્ગતિના વિષયનું બારીક પ્રથકરણ કરવાને બદલે અમે તેનું સામાન્ય વિવેચન કરીશું. જેને સદ્ગતિ કહેવામાં આવે છે તે સાધારણ રીતે દરેક માણસના જણવામાં હોય છે અને તેનું વિવેચન અમે આ પ્રકરણમાં કરવાના છીએ. સદ્ગતિની હયાતી વિશે કોઈ ભાગ્યેજ ના પાડે છે; તેની કિંમતની પણ કોઈ ભાગ્યેજ ના પાડે છે. સદ્ગતિ એ શું છે અને તેથી શી અસર થાય છે એ જુવાન માણસ એકદમ કણ્ઠ કરશે; અમારા મત પ્રમાણે તેનું સંપૂર્ણ પ્રથકરણ કરતાં તેમાં જે તત્વો હોવાનું જણાય તે બધાં જરૂરનાં છે એમ કદાચ તે કણ્ઠ નહીં કરે; તોપણ જેને સદ્ગતિ કહેવામાં આવે છે તે આવશ્યક અને અમૂલ્ય છે એમ તે કણ્ઠ કરશે. આ પ્રકરણમાં એટલુંજ તેના મનને મળતું ગ્રહણ કરીને અમે ચાલીશું અને બીજી તકરારી બાબતોનું વિવેચન હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં કરીશું. આ અર્થમાં સદ્ગતિ તેને તથા બીજાને દરેક કામમાં કેટલું બધું ઉપયોગી છે એ પણ કણ્ઠ ન કરે એવો અગાન, બ્રમિષ્ટ, અથવા હલકો કોઈ જુવાન હોય તો આ પુસ્તક વાંચનાથી માંડને જેટલો ફાયદો થાય તેથી વધારે તેને થશે નહીં. અમે આ

પુસ્તક એવા બેવકૂફાને માટે લખ્યું નથી પણ જે સમજીને નીતિ સંબંધી બોધ લઈ શકે તેને માટે લખ્યું છે. એવા બેવકૂફા ગમે ત્યાં ગોઠ્યા ખાય તેની અમે કંઈ દરકાર રાખતા નથી.

આખરૂં એજ સદ્વર્તન છે એમ નથી. સદ્વર્તન તો જાંદગી જેવું “વાસ્તવિક” છે. આખરૂં અને સદ્વર્તન એ બેમાં જોકે ફેર છે તોપણ તે બંને ધણીવાર એકજ અર્થમાં વપરાય છે. માણસ જેવો હોય તેવું તેનું વર્તન હોય છે અને આખરૂં તો તે જેવો ન હોય તેવી પણ હોય છે. સદ્વર્તનથી માણસની ખરી કિંમત થાય છે. લોકોમાં તેને માટે યું બોલાય છે—અર્થાત્ બજારમાં તેની કવી કિંમત છે એ આખરૂં બતાવે છે સદ્વર્તનનો પાયો ઉંડો હોય છે અને તે પત્થરના પાયાની પેઠે લાંબો વખત ચાલે છે. આખરૂંનો આધારલોક વિચારપર રહેલો છે, અને તે આજે હોય તે કાલે ન હોય. સદ્વર્તન ચાલુ નિયમોને આધીન રહે છે; આખરૂં કોઈ પણ નિયમપર આધાર રાખ્યા વગર પણ રહી શકે છે. એવું કહેવું છે કે “માણસની આખરૂં તેના પડછાયા જેવી છે. તે કોઈ વખત તેની આગળ ચાલે છે અને કોઈ વખત પાછળ ચાલે છે. તે કોઈ વખત ટુંકી હોય છે અને કોઈ વખત લાંબી હોય છે.” જેનામાં બિલકુલ સારી ચાલ-ચલકત ન હોય એવા માણસનાં પણ પરદેશમાં વખાણ થાય, પણ જેનામાં ખરી લાયકી હોય તેનેજ અમે તો અત્રે સદ્વર્તનવાળો કહીએ છીએ.

થોડાં વર્ષપર સોનાની રેતી જાણીને બરેલી એક પેટી ફોર્નિ-યાની એક ખાણના માલેકે બોસ્ટનના એક રસાયણીપર પ્રથકરણ કરવા મોકલી હતી. એ રેતીની જાત વિષે ખાણના માલેકના મનમાં કંઈ સંક નહોતો. કંઈ જુદાજ વિચારથી તે તેનું પ્રથકરણ કરાવવા

માગતો હતો. રસાયણીએ એવો મત આપ્યો કે તેમાં સોનું નથી પણ લોખંડનો ભાગ છે. આખર અને સદ્ગતિન વચ્ચે શો તફાવત છે તે આ પરથી જણાય છે. રેતી સોનાની છે એમ કહેવાતું હતું પણ તેનું ખરૂં લક્ષણ તપાસતાં સોનાને બદલે લોખંડ માલમ પડ્યું હતું. માણસના સંબંધમાં પણ એમજ હોય છે. મસાચુસેટ્રસ પ્રમણાના ફેલરિવર ગામમાં કેટલાક ધર્મગુરૂઓ સોના જેવી આખર ભોગવતા હતા; પણ તેમનાં ખરાં લક્ષણ એકાએક ઉઘાડાં પડવાથી તે ક્ષીર જેવી થઈ ગઈ હતી અને તેઓ હાલ તુરંગમાં પડેલા છે. આ પ્રકરણમાં અમે આખરનું નહીં પણ સદ્ગતિનું ત્રિવેચન કરવા ધારીએ છીએ.

કાંઈ માણસની બુદ્ધિ શેકસપિયર અથવા વેબ્સ્ટરના જેવી હોય તોપણ બુદ્ધિની સાથે સદ્ગતિન ન હોય ત્યાં સુધી તેનામાં કંઈ લાયકી નથી અથવા તેની કંઈ કિંમત નથી. તે લાખો રૂપિયા કમાય તોપણ જો સદ્ગતિન વગરનો હોય, તો જરીનજ છે એમ સમજવું. જે માણસનું વર્તન સાફ નથી તે દુનિયામાં કંગાલમાં કંગાલ છે. તે રાગના જેવા મહેલમાં રહેતો હોય, ગાડી ઘોડા દોડાવતો હોય અને ખુશામનખોર લોક તેના વખાણ કરતા હોય તોપણ જો નીતિ વગરનો હોય તો તે કંગાલજ છે અને તેની જાતને તેમજ દુનિયાને તેના પંસાને લીધે વધારે નુકસાન કરતા થઈ પડે છે. એડીનબરોની પાઠશાળાના અધ્યાપક બેલ્કીએ જુવાન માણસોને આપેલા બોધમાં કહ્યું છે કે “ પૈસાની કંઈ જરૂર નથી, હોંશિયારીની કંઈ જરૂર નથી, કીર્તિની કંઈ જરૂર નથી અને તંદુરસ્તીની પણ કંઈ જરૂર નથી; પણ માત્ર સદ્ગતિન એકલુંજ જરૂરનું છે અને તે આપણને બચાવે છે; જો સદ્ગતિન રાખી આપણે આપણો બચાવ ન કર્યો તો નક્કી નરકે વાસ થવાનો.”

જીવાન માણસે એમ ધારવું નહીં કે સદ્વર્તન રાખવું કે નહીં એ તેની મરજીની વાત છે. સદ્વર્તન રાખવાની તેની ફરજ છે. એ ફરજમાંથી તેનાથી જરાપણ ખસી જાય એવું નથી. પૈસાદાર થવાની અથવા અંધકાર થવાની અથવા રાજપુરૂષ થવાની તેની ફરજ નથી પણ સદ્વર્તનશાળી થવાની તેની ખાસ ફરજ છે. જો તે સદ્વર્તન ન રાખે તો ઇશ્વરની આગાનો તે ભંગ કરે છે અને પોતાની જાતને તેમજ દુનિયાને હાનિ છે. સદ્વર્તન રાખવું એ જરૂરનું છે, તેમજ બની શકે તેવું છે. મરીમમાં મરીમ માણસ પણ સદ્વર્તન-વાળો થઈ શકે. મજબુત માણસથી તેમજ નમ્રજામાં નમ્રજા અને માંદામાં માંદા માણસથી પણ સદ્વર્તનવાળો થઈ શકાય છે. માત્ર ગાંડા અને ડાગળી ખસી ગયેલા ગમે તેમ વર્તે તે સાંખી શકાય છે. સદ્વર્તન રાખવા તરફ દુર્લભ કંવું એ કંઈ નાનોસુનો અપરાધ નથી; કારણ કે તેથી ઇશ્વરનું અપમાન થાય છે અને જનસમૂહને હજારો રીતે નુકસાન થાય છે. પોતાના દુરાચારથી જીવાન માણસ દુનિયાને જેટલું નુકસાન કરી શકે છે તેટલું બીજા કશાથી કરી શકતો નથી, હંગામડા વગરના નીચ માણસ વગર બીજો કોઈ દુરાચાર પસંદ કરશે નહીં.

સદ્વર્તનની અમે ઉપર તારીફ કરી છે તેમાં નવીન કંઈ નથી. મોટા સાધુ અને સંતોએ જે કહ્યું છે તેજ અમે ટુંકામાં ફરીથી જણાવ્યું છે, માર્ટિન લ્યુથરે કહ્યું છે કે “ દેશની આબાદી તેની બહોળી આવકપર, તેના કિલ્લાની મજબુતીપર અથવા તેનાં જાહેર મકાનોની સુંદરતા પર આધાર રાખી નથી, પણ તેની વસ્તીમાં કેળવાયલા, જ્ઞાનવાળા અને સદ્વર્તનવાળા કેટલા માણસો છે તે પર રાખે છે. દેશનું ખર્ચ હિત, ખર્ચ જોર અને ખરી સત્તા તેમાંજ રહેલી છે. ”

સદ્વર્તનના ફેટલાક ખાસ ફાયદા વિચાર કરવા યોગ્ય છે. પહેલાં તો એ શાયદો છે કે સદ્વર્તન એ એક જાતનું બહોળા છે. “ જ્યારે તમને વારસામાં પૈસા ન મળ્યા હોય ત્યારે સદ્ગુણ એ તમારો ખરે-ખરો પૈસો છે. ” પૈસા હોય કે ન હોય તોપણ જીવાન માણસને સદ્ગુણ પૈસાની ખરી ગરજ સારે છે. નાણાંથી લોક તમારી પર ઇતિહાસ રાખશે નહીં; ધંધામાં જોઇતો ઇતિહાસ એકલાં નાણાંથી રહેશે નહીં. પુષ્કળ દ્રવ્ય હોય તો વેપારીની પૈસા સંબધી સ્થિતિ વિષે ઇતિહાસ આવે પણ તેની નીતિ કેવી છે એ વિષે માત્ર પૈસાથી કંઈ ઇતિહાસ આવે નહીં. તેની પાસે દ્રવ્ય હશે એટલાપરથી એવા જામીનગીરી મળતી નથી કે તે જૂઠું નહીં ખોસે, હગશે નહીં અથવા છેતરપંડી નહીં કરે; પણ સદ્વર્તનથી જામીનગીરી મળે છે કે તે તેમ કરશે નહીં. “ ધણા પૈસા મેળવવા કરતાં સાઈ નામ કાઢવું એ પસંદ કરવા જોગ છે. ” ફ્રેંચ ભાષામાં એક કહેવત છે કે “ સોનાના કંદોરા કરતાં સાઈ નામ ઉત્તમ છે. ” આપણે જોઈએ કે દુનિયામાં વધારેમાં વધારે ફતેહમંદ નિવડેલા માણસોને એમજ જણાયું છે. સાઈ વર્તન રાખી તેમણે શરૂઆત કરી હતી. એમોસ લોરેન્સે ઓસ્ટનમાં ધંધો શરૂ કર્યો ત્યારે તેના બાપે તેને એક હજાર ડૉલર ઉછીના આપવા માંડ્યા પણ તે લેવાને તેણે ના પાડી. તે કેવા લક્ષણનો હતો એ આ પરથી જણાઈ આવે છે. આટલીજ વાત-પરથી આપણે એવું અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે તે સાહસિક અને ધોરણવાળો હોવો જોઈએ. તેનો દિકરો ફ્રાન્સમાં હતો. તેને મોટી વયે તેણે લખ્યું હતું કે “ સારી નીતિ, સારો સ્વભાવ અને સારી રીતભાત વગર માણસ જેટલો આગળ વધે તેનાથી વધારે તે હોય તો વધી શકે. સૌથી અગત્યનું તો સારી નીતિ છે. સારી રીત-

ભાતથી થોડો વખત કામ ચાલે તોપણ આખરે ખરે અવસરે સારી નીતિ વગરનો માણસ ભાંગી પડે છે.”

ધણા ગુણ એકત્ર થઇને માણસનું લક્ષણ બને છે. સાચવટ રાખીને માણસ વર્તે તો માત્ર વ્યવહારિક ગુણથી પણ ચાલે. ઇત-
બાર રાખી શકાય એવું લક્ષણ હોવાને તેમાં સાચવટ અવશ્ય હોવી જોઈએ. આપણા શહેરોમાં ધણા જણા એવા હોય છે કે જે અમુક ધર્મ કે સંપ્રદાયના હોતા નથી, પણ તેમનામાં ધંધો કરવાની કળ-
વિકળ હોય છે અને તે નીતિ પ્રમાણે ચાલે છે તેથી તેમનાથી ધણો ફાયદો થાય છે. તેઓ આગળ વધે છે, પણ તે નીતિ પ્રમાણે ચાલી-
નેજ. તેમની શુદ્ધિ, તેમની તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે, તેમની હોશિયારી તેમને માન અપાવે છે, અને તેમનું વચન લેખ જેવું વજનદાર ગણાય છે, તેથી લોકોને તેમનીપર ઇતબાર રહે છે. ક્રા-
ન્ડિસન આ પ્રકારનો માણસ હતો. તેણે કહ્યું છે કે “ તેથી કરીને મારા ગામના લોકોમાં મારું વજન બંધાયું હતું. મને છટાથી બોલતાં નહોતું આવડતું; બોલતાં હું અચકાતો અને યોગ્ય શબ્દો પણ વાપરી જાણતો નહોતો; એમ છતાં પણ મારો દરખાસ્ત હું પસાર કરાવી શકતો. ” તેનું કારણ એ હતું કે તેની નીતિ વિશે અને તેના પ્રમાણિકપણા વિશે લોકોને વિશ્વાસ હતો. હાલના વખતનો એક જાણવા જોગ દાખલો અબ્રાહમ લિંકનનો છે. તેના દેશની એવી દશા આવી હતી કે “ પ્રમાણિક ” માણસજ તેનો બચાવ કરી શકે. જોકે શુદ્ધિ તરફ દુર્લક્ષ કરવાનું નહોતું તોપણ શુદ્ધિ જોઇને નહીં પણ સદ્વર્તનની ખાતરજ તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો. તે કંઈ ખ્રિસ્તીધર્મ પાળતો નહોતો પણ તે “ ધોરણ ” વાળો હતો. ધોરણવાળા માણસ તરોકે તેણે નામ કાઢેલું હતું. તેની

વર્તમાનમાં જરા પણ પ્રથમ નહોતો. કારણ કાગળ જેવી તે રસ્ય હતી. તેટલા માટેજ તેને પ્રેસિડન્ટ નિમવામાં આવ્યો હતો. તેનું સદર્તન એજ તેનું બડાણ હતું; તેથી તેને પ્રેસિડન્ટની જગ્યા મળી, એટલુંજ નહીં પણ તે જગ્યાએ પણ તેણે તેથીજ નામ કાઢ્યું. અણીને વખતે દેશને જોઈએ એવો નીતિવાળો અણીને દેશ તેને પસંદ કર્યો હતો. તે અનીતિવાન નિકળશે એમ લોકોને બિશ્વકુમાર ધાસ્તી નહોતી. ગમે તેવી ખટપટ થાય, ગમે તેવી બેવફાઈ, રાજદ્રોહ અને હિતપાત થાય તોપણ તે ડઝે તેવો નહોતો. લોકોને આ વાતની ખાતરી હતી તેથી તેઓએ તેનો છતખાર રાખ્યો, રાહ જોઈ અને આખરે ફતેહમંદ નિવડ્યા.

સદર્તન એ સત્તા છે. અમે ઉપર જે કહ્યું છે તે પરથી એ તો મર્જિતરીતે દેખાય છેજ. “ જ્ઞાન એ સત્તા છે, ” પણ સદર્તન વગર પણ જ્ઞાન હોઈ શકે. તેમાં સદર્તન ઉમેરો એટલે તમને અજ્ઞાન સત્તા મળશે. સેચ્યુઅલ બેન્જેટ બધા લોકપર ધણી સત્તા ભોગવતો તેનું રહસ્ય આ હતું. તે મરી ગયો ત્યારે જે દેખાય થયો હતો, તેવો દેખાવ એસુમાર સત્તાવાળો માણસ મરી જાય તે સિવાય બીજો પ્રસંગે થાય નહીં. જુવાન અને ધરડા, તવંતર અને ગરીબ, મોટા અને નાના, બધા ધણા ગાઉથી તેના સન્માનાર્થે ખરા અંતઃકરણથી ભેગા થયા હતા. ઇંગ્લાંડના મોટા મોટા રાજપુરુષની પાછળ એટલા આંસુ પાડવામાં આવ્યા નહીં હોય. મહારાણી શિવાય બીજાના મરણથી ખ્રીસ્તધર્મ લોકોને એટલી બધી લાગણી ઠઠી થશે નહીં.

એક અળખ્યા પુરુષે, ભેગા થયેલા લોકોમાંથી એક ડાસાને કહ્યું, “ મૈયતના લોકોને આ મેળાવડો યાદ રાખવા જેવો છે.”

ડાસાએ જવાબ દીધો, “ હાજી આવો મેળાવડો કિંગ્સવુડમાં કદી થયો નહોતો; આજે કિંગ્સવુડમાંથી સૌથી સરસ માણસ પર-લોકવાસી થયો છે.”

તે અન્નણ્યા માણસે વળી પ્રશ્ન કર્યો “ તમે એ મૈયત વેપારીની નોકરીમાં હતા ? ”

જાડો નિસાસો મૂકી ડાસાએ જવાબ દીધો, “ સત્તર વર્ષ હું તેને ત્યાં નોકરે હતો. અરે મહેરબાન ! આજે તો એક મહાન પુરુષ ગત થયો છે.”

તે અન્નણ્યા માણસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, “ આ ભાગમાં તે ગૃહસ્થ ધણી અગત્યતા ધરાવતો હતો, એમાં તો કંઈ શક નથી.”

ડાસો એકદમ બોલી ઉઠ્યો, “ આ ભાગમાં ! ” તેને લાગ્યું કે મારા શેકની લાયકી પ્રમાણે તેનાં વખાણુ આ માણસ કરતો નથી. “ અરે મહેરબાન, એનો ખરોખરીઓ તો આખા ઇંગ્લાંડમાં કાઢ નહોતો. એણે શું શું કર્યું છે એ તો અવર્ણનિય છે.” બજેટનો પૈસો અને બુદ્ધિ, આ દિલગીરીને વખતે બૂલી જવામાં આવ્યા હતા અને ખરા અંતઃકરણથી તેના સદ્વર્તનની તારીફ બધે થઈ રહી હતી.

પાછલા પાનમાં અમે જણાવેલા ધણા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના દાખલા પણ આ વિષયપર આપી શકાય એવા છે. એમાંના ધણા-ખરાની ખરી સત્તા તેમનું સદ્વર્તનજ હતું.

અમે કહો ગયા છીએ કે બોધ આપવામાં જીવતા માણસના દાખલાથી ઉતરતી તેની જીવનકથા છે. અમુક માણસ કેવો હતો, અને તેણે શું કર્યું છે, એ તેની જીવનકથામાં નોંધી રાખેલું હોય છે.

જેવાથી બીજે નંબરે વાંચન છે; એથી આગેકુમ વસ્તુ જેવા જેવા બોધ થાય છે. એક માણસે જે ક્યું હોય તે બીજે માણસ પણ કરી શકે. કદાચ તે પહેલાના કરતાં વધારે સાફ કરી શકે, જેમ પૂર્વે કરેલી શોધો અને ચંત્રમાં નવો નવો સુધારો દિન પ્રતિદિન થતો જાય છે તેથી વીસમી સદીની અજ્ઞયખીઓ આગણીસમી સદીના કરતાં ચઢિયાતી થશે, તેમ આગળ થઇ ગયેલા બોધ લેવા લાયક પુરૂષો કરતાં આજના જુવાનો ચઢિયાતા થઇ શકે.

સદ્ગતિનની કેળવણી માટે સારી સોજત, સારા નિયમો જેવીજ ઉપયોગી છે. જુવાન માણસોને ખબર પડે નહીં એવી રીતે બીજાઓના મત, રીતભાત, ટેવ અને આચરણથી તેમની પર અસર થાય છે. સોજતથી પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયોપર અસર થાય છે; કારણ કે તેમાં ધોરણ અનુભવમાં મૂકેલું જણાય છે. ગમે તેવો સારો કરાવ ક્યો હોય પણ સોજત નહારી હોય તો તેથી કંઈ ફાયદો થાય નહીં. સારા માણસના દાખલાથી આપણો ઉત્સાહ વધે છે. ગમે તેવા સારો બોધ આપ્યો હોય, પણ નહારા દાખલાથી તેની કંઈ અસર થતી નથી. તેથી અમે જુવાન માણસોને આમહપૂર્વક કહીએ છીએ કે તેમણે સદ્ગતિનના માણસનો દાખલો લઇને ચાલવું. દરરોજનાં કામકાજમાં ઉપયોગી થાય એવા સાધારણ ગુણો શીખી લેવાની જોટલી જરૂર છે, તેટલી મોટા મોટા ગુણ કે જેથી કેટલાક માણસો અદ્ભુત અને અચંબો લાગે એવા થઇ ગયા હોય તે શીખી લેવાની જરૂર નથી. આવા ગુણ શીખી લેવામાં આવે એટલે ફતેહ મળવાને અવશ્યનું લક્ષણ આપોઆપ આવી જાય છે.

જેને લોકો ‘સારી રીત ભાત,’ ‘વર્તણૂક,’ ‘વિવેક,’ ‘ખાનદાની,’ અથવા ‘પુરૂષત્વ’ કહે છે, તે સદ્ગતિનનો એક અગત્યનો

ભાગ છે. ઈમરસને કહ્યું છે કે, “ આચરણ એ ઉંચામાં ઉંચી કળાથી ઉંચું છે.” જૉન. એમ. કેને પોતાના બત્રીજાને લખ્યું હતું કે, “ વિવેક એ ગરીબ માણસની દોલત છે.” લૅડ એથામ કહેતા કે વિવેકથી જીજ્ઞાસા પડેપકાર થાય છે, અને દરરોજના વ્યવહારમાં પણ પળે પળે બનતા બનાવોમાં, પોતાની જાતને બાળુએ રાખી સામાની સગવડ જોવામાં વિવેક સમાયલો છે. જેની સાથે આપણે હોમએ તેમની નાની નાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં, અને તેમની સગવડ જોવામાં વિવેક રહેલો છે. દાકતર વિધરસ્પુને આપેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે વર્તનનો આ ભાગ, ખરા વિવેકમાં આવી જાય છે. તેણે કહ્યું છે કે, વિવેક એ માયાળુ રીતે જણાવેલી ખરી માયા છે.” બીજા એક જણે કહ્યું છે કે, “સ્વભાવમાં અરધો ધર્મ” રહેલો છે.” વળી બીજાએ કહ્યું છે કે, “રીતભાત, એ અંતઃકરણનાં કપડાં છે, અને સદ્વર્તનના ખરા તાત્પર્યનો બહારનો પોષાક છે,” બકે કહે છે કે, “ શ્વાસોશ્વાસમાં આપણે હવા લઈએ છીએ તેની પેઠે નિરંતર એક સરખા અને અદ્રશ્ય રીતે ચાલતા વ્યાપારથી રીતભાત આપણને કંટાળો આપે છે, અગર સંતોષ આપે છે; બગાડે છે, અથવા સુધારે છે; ઉંચે પડે ચઢાવે છે, અગર હલકા પાડે છે; જંગલી બનાવે છે, અગર સુધારે છે.” એજ ભાવ ડૉક્ટર ક્રાન્કલિને “ સુંદર અને કદરૂપા પગ ” નું દર્શાવ લઈ રમુજી રીતે જણાવ્યો છે. એક માણસનો એક પગ સુંદર હતો, અને બીજો કદરૂપો હતો. સોજત રાખવા યોગ્ય ચાલચગતના માણસ કોણ છે એ નક્કી કરવાને તે પોતાના પગનો ઉપયોગ કરતો. “ જો કોઈ અગાધ્યો માણસ તેના સુંદર પગ કરતાં તેના કદરૂપા પગ પ્રત્યે વધારે આદરભાવ બતાવતો, તો તેના વિષે તે શક લેતો. જો તે કદરૂપા પગ

વિષેજ વાત કરે અને સુંદર પગનું નામ પણ લે નહીં, તો આ કિલ્લુસુ તેની સાથે વધારે ઝોળખાણ કરતોજ નહીં. આવું બે પગ હથિયાર દરેક માણસ પાસે હોતું નથી, પણ થોડું અવલોકન કરે તો દરેક માણસને નિંદાખોર માણસનાં ચિન્હ માલમ પડે, અને એવા માણસથી દૂર રહેવાનો ઉપાય તે લઈ શકે. તેટલા માટે એવા નિંદાખોર, કળ્યાખોર, અસંતોષી, અને દુઃખી માણસોને હું સલાહ આપું છું કે જો તેઓ સુખી થવાને અને બીજાઓને પ્રિય થવાને ઇચ્છતા હોય તો ખોડવાળા પગ તરફ જોવાની ટેવ તેમણે છોડી દેવી જોઈએ. ”

સદ્વર્તન વિષે ઉપરના ફકરામાં જે વિચાર દર્શાવ્યા છે તેપર જીવાન માણસે ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જીવાન માણસને અમે એવી ભલામણ નથી કરતા કે, રીતભાતનું તેણે ડોળ ધારણ કરવું, અથવા વખત આવે ત્યારે ખાજીએ મૂડી શકાય, અને વખત આવે ત્યારે ધારણ કરી શકાય, એવી રીતભાત તેણે રાખવી. અમે જે રીતભાતની ભલામણ કરીએ છીએ તે તો તેના જાતિ ગુણ જેવી થઈ ગએલી હોવી જોઈએ. ખરા સદ્ગૃહસ્થની રીતભાત માત્ર બહારની હોતી નથી, પણ અંતઃકરણથી ખતાવેલી હોય છે. લોકો પ્રસંગ કરે એટલા માટે એસ્ટરફીદ્ડની શીખામણમાં કલા પ્રમાણે રીતભાતનું ડોળ ધાલનારને અમે વખાણી શકતા નથી. લોકોનું આપણા તરફ ધ્યાન ખેંચાય એટલાજ માટે રીતભાત રાખવાનું અમે કહેતા નથી, પણ રીતભાત રાખવાની આપણી ફરજ છે માટે કહીએ છીએ.

‘ સારી રીતભાત, ’ ‘ ખરી મરદામી, ’ ‘ ખરા વિવેક, ’ અથવા ‘ તેને બીજું’ અમે તે નામ આપો, તે ખરા સદ્વર્તનવાળા પુરુષમાં

હોય છે. તેથી કરીને દરેક વખતે અને દરેક સ્થળે તે એક સરખા રહે છે. ધડીમાં બતાવવામાં આવે અને ધડીમાં ન બતાવવામાં આવે અથવા કોઇને છેતરવો હોય ત્યારે તે બતાવવામાં આવે એમ થતું નથી. જે વેપારી ખરા વિવેકી હોય, તે પોતાના નોકરો પ્રત્યે, પોતાની દુકાનમાં, તેમજ કોઇ મેલાવડામાં કે મિજલસમાં પણ એક-સરખો વિવેક બતાવશે. બજેટ, લૉરેન્સ, અને બીજા ધનાઢ્ય વેપારીનાં અમે દ્રષ્ટાન્ત આપ્યાં છે તે એ પ્રમાણે ચાલના. જેટલો વિવેક ધરાકને તે બતાવતા, તેટલો પોતાના દ્વારપાળને બતાવતા. ખરા પુરૂષ તરીકે એમટ લૉરેન્સનો દાખલો આપી, તેનાં વખાણ કરતાં. એવા બીજા વેપારીઓની એક લેખક નીચે પ્રમાણે પ્રસંશા કરે :—“ સર્વને એક સરખી રીતે વિવેક બતાવવો, એ બધા પ્રતિષ્ઠિત વેપારીની પેઢીઓમાં એક નિયમ જેવું થઇ ગયું છે. બારીંગ, રોથશાઇલ્ડ, લામુશર, અને એવા બીજા પ્રખ્યાત અમેરિકન વેપારીની પેઢીઓમાં જેમને પ્રસંગ પડે છે, તેમને તે ખાસ રીતે જણાઈ આવે છે. પ્રખ્યાત વેપારી અને રાજપુરૂષ એમટની સાથે બોસ્ટનના જે શહેરીને પ્રસંગ પડ્યો હશે તેને યાદ હશે કે, તે એટલો બધો ધનાઢ્ય અને ફતેહમંદ છતાં કેટલો બધો વિવેકી હતો ! તેણે કેટલાં બધાં પરાપકારનાં કામ કર્યાં છે અને કેટલી બધી લોક સેવા કરી છે ! ખરા સદ્ગૃહસ્થ જેવી લાગણી અને વિવેક તેનામાં હતાં. બારીંગ, લામુશર, અથવા લૉરેન્સની પેઢીમાં કોઇ કંઇ કામે જાય, ત્યારે તેની દરખાસ્ત સ્વીકારવામાં આવે અગર નામંજુર કરવામાં આવે, તોપણ તે બધું ખરા વિવેક બતાવીને થતાનું. એજ પ્રમાણે પિટર સી. બ્રુક્સ વિષે એડવર્ડ એવરેટ કહ્યું છે કે, “ ધરડા અને જુવાન, બધાને તે આવકારથી બોલાવતો. તેનો

વિવેક ઉપર ઉપરનો નહીં, પણ ખરા અંતઃકરણનો હતો. તેના વિવેકથી ખુશ થયા વગર કોઈ તેની પાસેથી જતું નહીં; અને જતી વખતે ખરા અંતઃકરણથી તેને આશ્વસ દીધા વગર પણ કોઈ જતું નહીં. ” આ વિષયપર દાક્તર જૉન્સને બનાવેલા વિચાર ધણા ચૂસ્ત છે. તેણે એક વખત એવું કહ્યું હતું કે, “ જેમ અવિવેકી કામ કરવાનો કામને હક નથી, તેમ અવિવેકી બોલ બોલવાનો પણ નથી; જેમ કામને પાડી નાખવાનો આપણો હક નથી તેમ તેના પ્રત્યે તોછડાઈથી બોલવાનો પણ નથી. ” આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને દુનિયામાં બધા માણસ વર્તે તો દરરોજનાં સામારિક અને વ્યવહારિક કામકાજમાં કેટલો બધો ફેર પડે !

ફતેહ મેગરવાને “ રીતભાત ” કેટલી બધી અગત્યની છે, એ જુવાન માણસને વેપારી લોકોના કામકાજનું થોડું અવલોકન કરવાથી જણાશે. ફક્કડ, લાલાલોક, તોછડા અને જગતી માણસોને વેપારી લોક પોતાની દુકાનમાં ગુમાસ્તા રાખતા નથી; પણ સારી રીતભાત અને વિવેકવાળાને રાખે છે. ચકચકતા બેડા અથવા તસ-તસતો અને અફડ ડગલો ગુમાસ્તો પહેરે તેમાં તેનો શેઠ કાંઈ વાંધો કાઢતો નથી, પણ તે એટલુંજ કરે અને રીતભાત કે વિવેક રાખે નહીં, તો તે તે પસંદ કરતો નથી. ગુમાસ્તો મગફર, અને તોછડા-બોલો હશે, તો તે તેને પસંદ આવશે નહીં. બાઇબલમાં કહ્યું તે પ્રમાણે ચાલે એવો ગુમાસ્તો તે પસંદ કરે છે. “ વિવેક રાખો ” “ બધા માણસ સાથે નમ્રતાથી વર્તો, ’ બધાને માન આપો. ” અપેક્ષા બોલવા અમર તોછડાઈથી બોલવું, એ કોઈએ પસંદ કર્યું નથી. લૉરેન્સ, એપ્લન, બ્રુક્સ, અને બીજા એવું કદી ચાલવા દેતા નહીં. લૉરેન્સે કહ્યું છે કે, કોઈ સદૃશ્ય આવી બાધા કદી

વાપરશે નહીં.” સદ્ગૃહસ્થ તેનું નામ કે જે નમ્ર રીતભાત બતાવે છે, અને જે બધાની સાથે એકસરખી રીતે વિવેકથી, માયાથી અને સંખ્યતાથી વર્તે છે. સદ્ગૃહસ્થ કદી તોછડાઇ વાપરતો નથી, અપ-શબ્દ બોલતો નથી, અને જંગલીપણું બતાવતો નથી.

માત્ર વેપારીની પેઢીમાં નહીં, પણ સર્વ સ્થળે રીતભાતને પસંદ કરવામાં આવે છે. આઠ્ઠાસ્ટે પાઠશાળાના પ્રમુખ હુમ્મીને એક બાઇ મળવા આવી હતી, તે તેની રીતભાતથી ચક્રિત થઇ ગઇ હતી. જો કે તે બુદ્ધિ પંથની હતી, તોપણ તેણે તે પાઠશાળાને એ-કસો ડોલર ભેટ આપ્યા, અને તેમ કરવાનું કારણ એવું બતાવ્યું કે, “ પ્રમુખ હુમ્મી ખરા વિવેકવાળો માણસ છે. જે પાઠશાળામાં આવો પ્રમુખ છે તે ઉત્તેજન આપવાને પાત્ર છે.” ન્યુયોર્કના એક એક જાણીતા વેપારી શ્યુ અને લેથર બેન્કમાં ખાતું પડાવવા ગયો હતો. તે બેન્કનો ઉપરી ખરા વિવેકવાળો હતો. તે વેપારીએ તેને કહ્યું કે, “ હું તમારી બેન્કમાં ખાતું પડાવવા આવ્યો છું; તેનું કારણ તમે જાણવા પ્રયત્ન કરો.” બેન્કના ઉપરીએ જવાબ દીધો. “ તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે તમારા પૈસા અહીં સહીસલામત રહેશે એમ તમે ધારતા હશો.” વેપારીએ કહ્યું, “ ના, ના, એ કારણથી હું અહીં આવ્યો નથી. હું અહીં આવ્યો છું તેનું કારણ એ છે કે તમે વિવેકી છો. મારી જૂની બેન્કમાં હું ગયો હતો, અને મારી ટોપી ત્યાંના પારખના ટેબલ પર જૂલથી મારાથી મૂકાઇ ગઇ હતી. જાણે મોટો કરોડપતિ હોય એવું ડાળ કરી તે બોલી ઉઠ્યો. “મારા ટેબલ પરથી ટોપી લઇ લ્યો.” મેં તરતજ તે લઇ લીધી એટલે તેણે કહ્યું, “ હવે જે કામ હોય તે કહો.” મેં જવાબ દીધો “ ના હવે મારે અહીં કંઈ કામ નથી, તમારો સાથે કામ પાડવાને હું

પ્રસ્થિતો નથી. ડેનિયલ વેબ્સ્ટર તેના વિવેકી સ્વભાવને માટે જાણીતો થયો હતો. એક વખત ઉનાળામાં, વૈશિષ્ટનનો એક અધિકારી તેને માર્શફિલ્ડમાં મળવા ગયો હતો. ચોધરી ગાડીપરથી ઉતરી પડ્યો. અને વેબ્સ્ટર સાહેબનું ધર પેલું રહ્યું એમ કહી તેને દૂરથી બતાવ્યું. ટુંકે રસ્તે જવાનું ધારી તે સીધો ચાલ્યો, પણ આગળ ચાલતાં ધરને બદલે, ઝરો સામે આવ્યો. ત્યાં આગળ એક ‘વૃદ્ધ ખેડુત’ને જોઈને તેણે કહ્યું, “એ ડોસા ! જરા આમ આવ, મારે વેબ્સ્ટરને ત્યાં જવું છે. આ ઝરો ઝાળંગીને મારે શી રીતે જવું ?” ‘ખેડુતે’ જવાબ દીધો, “કૂદી પડો અગર પાણી ડહોળીને જાઓ” તેનાથી કૂદી પડાય એમ નહોતું, તેમજ પગ પલાળીને જવાની તેની મરજી નહોતી, તેથી તે ‘ખેડુતને’ તેણે કહ્યું કે, “મને જોયકીને પાર ઉતારો તો એક રૂપિયો આપું. આ ‘ખેડુત’ બીજો કોઈ નહીં, પણ વેબ્સ્ટર ભતેજ હતો. તેણે તે ગૃહસ્થને જોયકી ઝરા પાર ઉતાર્યો, અને રૂપિયો લેવા નાપાડી, પોતાના ધરની દિશા બતાવી તે તરફ જવા કહ્યું. પછી થોડી વારે તે પોતે ઘેર જઈ તેને મળ્યો. તેને જોતાં વારજ તે ગૃહસ્થ શરમાઈ ગયો અને પસ્તાવો કરવા લાગ્યો; તોપણ તે વાત ત્રિષે એક શબ્દ પણ તેમના વચે બોલાયો નહોતો. ન્યુયોર્કમાં આવેલા એસ્ટર ગૃહમાં રહેતો એક માણસ વર્તમાનપત્ર વેચનાર એક છોકરા પાસે રાતે જોટલી નકલો વધે તેટલી ખરીદી લેતો, તેમ કરવાનું કારણ તે એવું જણાવતો કે, “એ છોકરો ખરેખરો સદ્ગૃહસ્થ છે.” બોસ્ટનના મરફમ જેમ્સ બીબના એક ગુમાસ્તાએ જૂત કરી ધરાકે ખરીદેલો તેના કરતાં કંઈક જુદોજ માલ ધરાકને ત્યાં મોકલાવ્યો. કેટલાક માસ વીત્યા પાછ તે ધરાક બીબની દુકાને આવ્યો, અને ધણેજ ઉચ્ચ

જમ બોલી ઉઠ્યો કે, “ આ દુકાને મને ધણોજ ફગો દીધો છે ” આ સાંભળી બીજા ધણો આશ્ચર્ય પામ્યો, અને પૂછ્યું કે “ એ શી રીતે થયું છે સાહેબ ? ” ધરાકે જવાબ દીધો, “ મેં મંઝાવેલો નહીં એવો માલ તમે મોકલ્યો છે. ” બીજો જવાબ દીધો “ એમ થયું ન જોઈએ. ” એટલું કહીને તેણે તે વાતની તપાસ કરી અને ધરાકે ફફે છે તે ખરું છે, એમ ખાતરી કરી તેને કહ્યું, “ આપ કહો છો તે ખરું છે સાહેબ, એ સામાન આપ મહેરબાની કરી પાછો મોકલી આપો, એટલે તે સંબંધે આપને જે જે ખર્ચ થયું છે, તથા નુકસાન સોસવું પડ્યું છે તે હું ભરી આપીશ. ” ધરાકે ગુસ્સે થઈ જવાબ દીધો, “ મારું નુકસાન તમારાથી ભરી આપી શકાશે નહીં. મોસમ પૂરી થઈ ગઈ છે અને હવે ઘાંટ બદલાઈ ગયો છે. ” બીજો જવાબ દીધો, “ એનો ખર્ચ પણ તમને સંતોષ ઉપજે એવું કરવાનો કંઈ રસ્તો નથી ? ” ધરાકે કહ્યું, “ ના, નથી ? હવે ધણું મોડું થઈ ગયું છે. ” બીજો ઉત્તર વાળ્યો, “ સાહેબ આપના મનને હું મળતો નથી. મારે ત્યાં દસ લાખ રૂપિયાનો માલ છે. ” આ સાંભળી ધરાકે હસી પડ્યો, અને કહ્યું કે, “ તમે ગૃહસ્થ તરીકે વર્તો છો ત્યારે મારે પણ વર્તવું જોઈએ. મને બતાવો, તમારે ત્યાં કેવો માલ છે. ” એમોસ લૉરેન્સને ત્યાં માલ લેવા જે આવે તેને આનાની અંદર હિસાબે જે થાય તે તે છૂટ આપતો, અને માપમાં સહેજસહજ વજારે આપતો. આમ ક્યાંથી તેને પાલવતું. તેના ઉમદા સહર્તનને લીધે તે એ પ્રમાણે કરતો હતો. એથી ઉત્તરું એક માણસ પચીસ લાખ રૂપિયાનો ધણી છતાં એક મજબી ચુમ હોવાનું અમારા જાણવામાં છે. એક પાછને માટે પણ તે ખૂબ જમો પાડતો, ધણી રગઝગ કરતો અને માથું પકવતો. લૉરેન્સથી તે એક જુદી

તરેહનો હતો. તેને કોઈ માન આપતું નહીં. પાછાં પાછાં વળગી રહેવાની તેની રીત ધરાકને પસંદ પડતી નહીં, અને તેને બધા ધિક્કારતા. પાછાં આપી દેવાથી અથવા રાખવાથી ધણા જાણને પ્રતિક્ષા મળી છે, અથવા ધણાંએ પ્રતિક્ષા ખોઈ છે, કારણ કે માણસ કેવો હશે, એ બતાવનાર તે એક કુંચી છે.

આ વિષયમાં વાતચિતનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. સદ્ગત્તન-વાળો માણસ શુદ્ધ, સારી અને બોધકારક વાતચિત કરે છે. જુવાન માણસ સાથે વાતચિત કરવાથી માલમ પડી આવે છે કે, તે અજ્ઞાન, હલકો, અધુરો અને દુર્બલસતી છે કે કેમ; એજ પ્રમાણે તે ચંચળ, બુદ્ધિશાળી, ઉમદા અને ખરી મરદમીવાળો છે કે નહીં, એ પણ વાતચિતથી માલમ પડી આવે છે. ક્યો જુવાન માણસ સારી સોબ-તમાં ફરે છે, સારાં પુસ્તકો વાંચે છે, અને સારી ધારણા રાખે છે, તેમજ ક્યો નકારી સોબત રાખે છે, હલકાં પુસ્તક વાંચે છે અને હલકી ધારણા રાખે છે, એ પારખી કાઢવાનું કામ ધણું મહેલું છે. ખરા વર્તનની છાપ, ધન્યરે કેનના કપાળ પર મારી હતી, તેમ દરેક માણસના કપાળ પર વાગેલી ન માલમ પડે તોપણ, તેની વાતચિતમાં તે જણાય છે. વાતચિત, એ અરસપરસ ઉમદા વિચાર જણાવવાનું એક સરસ સાધન છે; છતાં લોકો તેને નીચ, ગલીચ, અને હલકા વિચાર દર્શાવનાર બનાવી દે છે, એ અફસોસની વાત છે. જે જુવાન માણસ પોતાની વાતચિતથી બતાવી આપે નહીં કે, તેનામાં ઉમદા ગુણ છે, તેણે ઉમદા ગુણ હોવાનો કદી દાવોજ કરવો ન જોઈએ.

દાકતર ક્રાન્કલિનની વાતચિત હમેશ રમુજ અને બોધકારક હતી. તેનો આપ જમતી વખતે હમેશ કોઈને કોઈ વિષય લઈ તેનું વિવેચન કરતો. રમત ગમત, શિકાર, પાનાં, પાસા, ફૂતરાં, વગેરે

આખતોપર વાતચિત કરવાને બદલે તે કંઈ ઉપયોગી વિષય વાતચિતને માટે પસંદ કરતો, અને પોતાનાં છોકરાને બોધ મળે એવી ધારણા રાખતો. આથી કરીનેજ ક્રાન્કલન સારી વાતચિત કરવાનું શીખ્યો હતો, એમ તે કહેતો હતો. ખરિટને વાંચનનો શોખ લાગ્યો તે તેના બાપ તેના પાડોશીઓ સાથે શિયાળામાં સાંજે રાજકીય ઉચ્ચ પાચલના સમયની વાતો કરતો, તેથી લાગ્યો હતો. આ વાતો સાંભળી ખરિટને રમુજ પડતી, અને જ્યારે તેને માલમ પડ્યું કે તે પુસ્તકોમાં લખેલી છે, ત્યારે તે પુસ્તકો મેળવી તેણે વાંચ્યાં. સારી કેળવણી હોય તો વાતચિત પણ સારીજ થશે.

સદ્ગતિન એજ ફૂતેહ છે, અને તે જાંયામાં જાંચી ફૂતેહ છે એમ કહી, હવે આ વિષયપર જે કહેવાનું બાકી રહે છે તે અમે હુંકામાં કહીશું. આ પ્રકરણમાં અમે જે સદ્ગતિનનું વિવેચન કર્યું છે તેવું સદ્ગતિન જે જીવાન રાખશે, તે ફૂતેહમંદ નિવડશે. બેકે કહ્યું છે કે “તમારા જીવાનો કેવા ધોરણપર ચાલે છે, એ મને કહો તો નવી પ્રજા કેવા લક્ષણવાળી થશે તે હું કહું.” પોતાની જાતે ઉમદા થવું, અને નવી પ્રજાને ઉમદા કરવી, એનાથી મોટી ફૂતેહ બીજી કોઈ નથી. માત્ર હલકા માણસોજ કહે છે કે, “આપણું એકવાનું હિત જોઈને ચાલવું.” જાંયા મતના માણસો તો એમ કહેશે કે, “આપણી ફરજ પ્રમાણે ચાલવું.” ગિડિયન લી આવો ઉચા મનનો માણસ હતો. તેને વિષે કહેલું છે કે, “તેનું કમનસીબ (જે એ કમનસીબ કહેવાય તો) એ હતું કે, તે ગરીબને ઘેર જન્મ્યો હતો. ઉલ્લોમ અને ખંતથી તેણે પૈસો મેળવ્યો, તેથી તેને ધન્યવાદ થતે છે. બાળપણમાં કેળવણી લેવાનાં સાધન તેને મળ્યાં નહીં, એ તેનું કમનસીબ હતું; પણ મોટપણે તેણે પોતાની મેળે કેળવણી લીધી,

તેથી તેને ધન્યવાદ થતે છે. બાળપણમાં તેને મદદ કરવાને અથવા સલાહ આપવાને મિત્રો નહોતા, એ તેનું કમનસીબ હતું; પણ ગમે તેટલી બારીકાઈથી તપાસી જુવો, તોપણ કંઈ ખોટું નિકળે નહીં, એવું તેનું સદ્ગતન હતું, એ માટે તેને ધન્યવાદ થતે છે.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

અંતઃકરણ.

ડાઘ વગરનો સદ્ગતનશાળી થવાને માણસને અંતઃકરણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. ઇમર્સને કહ્યું છે કે, “ સદ્ગતનશાળી માણસો પોતાની જાતનું અંતઃકરણ જ છે.” આ વચનમાં ધણું સત્ય રહેલું છે. એ દેખાડી આપે છે કે, અંતઃકરણનો વિચાર કર્યા વગર કંઈ ધારણ નક્કી કર્યું હોય તો તે અવશ્ય કરીને ખામી બરેલું જ હોવું જોઈએ; કારણ કે અંતઃકરણનું કામ પરીક્ષા કરવાનું, ઠપકો આપવાનું, અને ન્યાય આપવાનું છે, મનુષ્યનાં કૃત્યોમાં સારાં કર્યાં છે અને નહારાં કર્યાં છે, તેનું તોલ અંતઃકરણ કરે છે. ખરું હોય તે કરવાને, અને ખોટાથી દૂર રહેવાને અંતઃકરણ આપણને શીખવે છે. કંઈ કૃત્ય થઈ ગયું હોય, તો તે સારું યા ખોટું હોય તે પ્રમાણે વખાણ અગર નિંદા કરીને તે આપણને આનંદ આપે છે, અથવા દુઃખ દે છે. આપણી શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓની પેઠે તે પણ ઉપયોગી સુધરી શકે છે, અને ઉપયોગ ન કરવાથી નબળું પડી જાય છે. કંઈ કામ કરવાનું હોય, અથવા કંઈ પગલું બરવાનું હોય, ત્યારે તે સાચું છે કે નહીં, એ વિષે ખરા મનથી વિચાર કરી જોવાથી

અંતઃકરણ કામળ થાય છે. એક લેખકે કહ્યું છે કે “કામળ અંતઃકરણ એ ઇશ્વરની ઉમદા બક્ષિસ છે. કામળ અંતઃકરણ એ નકારે શું છે તે તરત પારખી કાઢે છે, એટલુંજ નહીં, પણ જેમ આંખનું પોપચું આંખમાં રજ પડવા હતું નથી તેમ તેવું અંતઃકરણ નકારે કામ કરવા હતું નથી. કૃત્ય યથા ગયા પછી તે ખરું હતું કે ખોટું, સારા ઉદ્દેશથી કર્યું હતું કે ખોટા એ બાબત વિચાર કરવાથી આ ગુણ કેળવાય છે, અને તેનું જોર વધે છે. એથી ઉલટું, જાણે અંતઃકરણરૂપી શેઠ કપડા દેનાર હોયજ નહીં, એવી રીતે બેદરકારી અને અવિચારથી ચાલવાથી માણસ અનીતિવાળો યથા જાય છે, વગર કારણે નકારા સંગમાં આવવાથી, અને લલચાઇ જવાય એવી જગોએ ડગમગતા મનથી ઉભા રહેવાથી, અંતઃકરણને તુકસાન થાય છે. મનુષ્યવર્ગનો મોટો ભાગ અંતઃકરણનો ગેરઉપયોગ કરે છે. જાણે તે કંઈ વિસાદનું ન હોય એમ તેને તુચ્છકારીને બાણા અવિચારી પુરૂષો ચાલે છે, પણ આ તેમની ભૂલ છે. અંતઃકરણ એ માણસના શરીરમાં ઇશ્વર રૂપે છે. માણસ પાપ કરવા લલચાય છે, પણ અંતઃકરણરૂપી ઇશ્વર તેને કપડા આપે છે; માણસ પાપ કરે છે, તે અંતઃકરણરૂપી ઇશ્વર જાણે છે.

ન્યુયોર્ક શહેરમાં હાઈપર ઓર્થોડોક્સ એ નામની પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરનાર એક પેઢી છે; જે પેઢી સ્થાપનાર જેમ્સ હાઈપર પોતાની જીવનમાં ન્યુયોર્ક જઈ વસ્યો હતો. ક્રાન્કલન મહોલ્લામાં આવેલા એક છાપખાનામાં તેણે તોફારી મેળવી હતી. તેને છાપવાના કામનો અનુભવ નહોતો, પણ તેની ચાલચલકન સારી હતી તેથી તેનો ખર્ચો વળતો. દુર્બંસની જીવાનિયા તેને લલચાવી ફંદામાં નાખવાનો ધણું મથતા, પણ તેનું ધોરણ અચળ હોવાથી તે ફાવતા નહીં. દારૂ

પીવાને પીકામાં જવા તે તેને બોલાવતા, પણ તેમ કરવાને તે ચોખ્ખી ના પાડતો. નાટક જોતા જવાને તેઓ કહેતા ત્યારે પણ, મારા ધોરણથી એ વિરૂદ્ધ છે, એમ કહી તે ના પાડતો. બિલિયર્ડ રમવાને તેને ધસડી જવાનો તેઓએ પ્રયત્ન કર્યો, તે પણ વ્યર્થ ગયો. આખરે કશામાં ફાળ્યા નહીં, અને તેનું નીતિનું ધોરણ ફેરવી શક્યા નહીં, ત્યારે તેની મશ્કરીઓ કરવાનો માર્ગ તેઓએ પકડ્યો. તેના ડગલો, તેની ચાલવાની રીત, તેના બેડાળ, બારે જોડા, એ વગેરેની વાત કાઢી તેઓ તેની ઠેકડી કરતા, અને કહેતા કે, “ આ ડગલો તો હજુ નવો નોકર છે, આ ચાલ ચાલતાં તો તમારી માએ શીખવી હશે, અરે બાઇ, આ જોડા તો પ્રદર્શનમાં મૂકવા જેવા નમુનેદાર છે,” વગેરે. એક જણે મળકમાં કહ્યું કે, “ બાઇ સાહેબ, તમારું કાડ તો આપો, મારે એ બહુ ઉપયોગી થઇ પડશે.” એટલે જોડા મિળજ ખોધ તેને લાત મારી, અને કહ્યું કે, “ જો ! આ મારું કાડ.” ત્રણ મિનિટ પછી તેણે તે માણસને કહ્યું કે, “ હું બહુ દિલગીર છું કે મેં તને માર્યો. જ હું મારું પોતાનું કારખાનું ચર કરીશ ત્યારે તને જગો આપીશ.” વીસ વર્ષ પછી આ માણસ જૂએ મરતો તેની પાસે કામ લેવા આવ્યો હતો, અને તેણે તેને કામ આપી જૂએ મરતો બતાવ્યો હતો. બીજાના સંબંધમાં અથવા ખરું જોતાં તેની બહેનના સંબંધમાં હાપરે પોતે મોટી ઉમ્મરે નીચેની બીના જણાવી હતી:—“ જ્યારે હું શહેરનો એયર હતો, ત્યારે એક જુવાન બી મારી ઑરીસમાં આવીને પૂછવા લાગી કે, મને કંઈ ચાકરીએ લગાડશો ? શરૂઆતમાં જ્યારે હું છાપખાનામાં મેક્કા કપડાં પહેરીને કામ કરતો હતો ત્યારે મારી મશ્કરી કરનાર એક પૈસાદાર વેપારીના ઓકરાની તે બહેન હતી. શહેરમાં

એક વખત તે ઘણી ફાંકડી થઇને ફરતી હતી, પણ હાલતો કંગાલ, મિત્ર વગરની અને એકલી રખડતી ફરતી હતી. મેં તેને વિનંતિ કરીને કહ્યું કે, તમે પાછા ગળ્યાંમાં આવો તો સારું. તે ઉભી થઇ, મારા મ્હોં સામું ટગર ટગર જોઇ રહી, અને બોલી, “ હા-થાંર શેઠ, તમે ઘણા ક્યાણુ છો, અને મને મદદ કરવા ચઢાવ તો કરી શકો તેમ છે. તમારે દિકરીઓ છે; અને તેમને બણાવવાને રહેવાને હું લાયક છું. તમારી દિકરીઓ સાથે મને તમે રહેવા દેશો ? મને કાણુ આશ્રય આપે ? તમારા ઘરમાં રાખી તમે મને આશ્રય આપી શકશો ? ” મારાથી એક મિનિટ સુધી કંઇ જવાબ દેવાયો નહીં. ‘ તમારે જવાબ દેવાની જરૂર નથી ’ એમ કહી તે તરત ચાલી ગઇ, અને ત્યાર પછી મારી નજરે પડી નથી.”

પોતાના અંતઃકરણ પ્રમાણે જીવાનીમાં ચાલનાર માણસનો આ ઉમદા નમુનો છે. જીઓ, તેની સ્થિતિમાં, અતઃ અંતઃકરણ પ્રમાણે ચાલવા માટે તેની મશ્કરી કરનાર જેવકુદોની સ્થિતિમાં કેટલો બધો ફેરફાર પડી ગયો ! તે શહેરમાં પહેલી પંક્તિનો માણસ થયો, એટલુંજ નહીં પણ ઘણો ધનાઢય અને સાહસિક પણ થયો. તેના સોગતીઓની પેઠે, અંતઃકરણ બાબતે મૂંઝી ચાલ્યો હોત તો તે પણ તેમના જેવોજ કંગાલ અને બીખારી થયો હોત એમાં કંઇ શક નથી. જોનાથન ગુડ હુ વિષે અમે આગળ બોલી ગયા છીએ. તેના વિષે હાકતર બોલોએ કહ્યું હતું કે, “ ગુડ હુ માં કયો ગુણ પ્રાધાન્ય ભોગવતો હતો, એમ તેની જાતના કોઇ માણસને પૂછશો તો તે કહેશે કે ‘ અંતઃકરણ પ્રમાણે ચાલવાનો ગુણ. ’ ફરજ એ સ્પષ્ટ તેના અંતઃકરણ પર કોતરાર્થ રહ્યો હતો. નાની અને મોટી બાબતોમાં પોતાના અંતઃકરણને પૂછીને તેની સલાહ પ્રમાણે

તે ચાલતો. ” “ આ માણસ પોતાના અંતઃકરણ પ્રમાણે ચાલે છે. ” એમ લોકો કહે, એવું નામ મેળવવું, એ જરૂર ખીજાઓએ અદે-ખાઈ કરવા જોઈ આવડે છે. જ્યારે એકદરને, લોક રસ્તે જતો જોતા, ત્યારે તેનો પૈસો યાદ લાવીને કહેતા કે, “ આ એકદર શેઠ ચાલ્યા. ” પણ તેજ રસ્તે થઇને ઘુડ છુને જતો જોતા, ત્યારે તેનાં સદ્ગતિનાં વખાણમાં તેના પૈસાની વાત જૂલી જઈ કહેતા કે, “ આ જાય છે તે માણસ પોતાના અંતઃકરણ પ્રમાણે ચાલનાર છે. ”

ધંધો પસંદ કરવામાં દરેક જુવાન માણસે પોતાના અંતઃકરણની સલાહ પૂછવી જોઈએ. જનસમૂહની નીતિને નુકસાન કરે એવો ધંધો કરવાની તેને કંઈ જરૂર નથી. દારૂનું પીકું તે ઉઘાડે તો તે અધમ માણસ છે એમ જાણવું, કારણ કે તેથી લોકો નીતિભ્રષ્ટ અને પાયમાલ થાય છે, આવો અધમ ધંધો કરતાં કરતાં તે જન્મ્યો જ નહોત, અથવા તેની કોટે ધંટીનો પથરો બાંધી તેને દરીયામાં કુબાડી દેવામાં આવે તો વધારે સારું ! બાઇબલમાં કહ્યું છે કે, “ પોતાના જાતિભાઈઓને જે દારૂ પાય છે, તેનું સત્યાનાશ જશે. ” પીકું ઉઘાડવાને સરકારે પરવાનો આપ્યો હોય, તેથી કંઈ તે ઓછું નુકસાનકારક નિવડતું નથી. સરકારે રજા આપી હોય તો પણ એતો પાયમાલી અને નીતિભ્રષ્ટતા ફેલાવવાનું સાધન રહે છે. ડગબાજ અને છેતરપંડી કરવાના ખીજા ધંધાને માટે પણ એજ પ્રમાણે કહી શકાય છે. ઉન આપવાનો કરાર કર્યો હોય, ત્યાં રૂ આપવું, અથવા રૂનો ભેગ કરવો, ઓછાં માપ અને વજન રાખવાં, સારો માલ આપવાનો કહી રાસી આપવો, એ વગેરે નીચ કામ કરવાની કોઇની ફરજ નથી, અને તેમ કરવાની જરૂર પણ નથી.

જોડાનાં તળિયામાં ચામડાને બદલે માટી ભરવી, અથવા નવું

ચામડું વાપરવાને બદલે, જૂનું સડી ગયેલું ચામડું વાપરવું, અને સારા નવા ચામડાને જોડા છે, એમ કહી તે ધરાકને આપવો એ ધિક્કારી કાઢવા જેવું નીચ કામ છે. એજ પ્રમાણે ઘીમાં ચરખી ભેળવવી, અથવા દુધમાં પાણી નાખવું, અને ચોખું ઘી અથવા દુધ છે, એમ જણાવી ધરાકને તે વેચવું, એ પણ તેવુંજ નીચ કામ છે. જે જીવાન માણસ આવાં નીચ કર્મ કરે છે, તે પોતાની નીતિ બગ્ડ કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ, સારા લોકોમાં પોતાની આખર ગુમાવે છે. ખોરાકમાં, પીવાના પદાર્થમાં, અથવા એવી બીજી ચીજોમાં ભેગ કરનારને સારા લોકો એકે અવાજે ધિક્કારી કાઢે છે. બજારોની જીંદગીમાં એક એવો વખત આવ્યો હતો કે, જ્યારે તેની દુકાનમાં વેચાતાં મરીના સંબંધમાં તેનું અંતઃકરણ તેને ઠપકો આપતું હતું; ભરોસાદાર બાતમીથી તેને ખાત્રી થઇ હતી કે, જે વેપારી એ માલ મોકલતો, તે સરકારની જગત આપવી પડે નહીં, એટલા માટે તેમાં ભેગ કરતો હતો. તેને લાગ્યું કે, મારી દુકાનમાં ભેગવાળો માલ વેચાય એ ખોટું છે, માટે એ બાબત તે કાળજીથી વિચાર કરતો હતો; એવામાં એક રાત્રે ‘ પી. ડી. ’ નિશાનવાળાં પીપ દુકાનમાં પડ્યાં હતાં, તેનું શું કરવું એ તેને સુઝી આવ્યું. તે એક દમ ઉભો થયો, મધ્યરાત્રે દુકાનમાં ગયો, અને ‘ પી. ડી. ’ નિશાનવાળું દરેક પીપ ગળાડાવી કાઢ્યું, અને દુકાન પાછળ આવેલા એક ખાડામાં તેને ગળાડાવી નાખી તેના ચુરેચુરા કરી નાખ્યા. આથી તેના અંતઃકરણપરનો બોજો દૂર થયો. પછી ખુશાલીમાં તે ઘેર આવ્યો, અને સવાર સુધી ધસધસાટ ઉઠ્યો. પછીથી એવાં મરી તેની દુકાનમાં કદી દાખલ થવા પામ્યાંજ નહીં. બજારો જે કર્યું તે વાજખી કર્યું હતું. પોતાના અંતઃકરણ પ્રમાણે ચાલવાને માટે આટલી બધી

કાળજી રાખનાર આ સાધુ પુરૂષની પ્રશંસા જે જુવાન પુરૂષ નહીં કરે, તે અચિત નીતિભટ હોવો જોઈએ.

કેટલા જણ એવી દલીલ લાવે છે કે, “ આ કામ કંઈ કાયદા વિરૂદ્ધ નથી ” પણ યાદ રાખવું કે, સરકારે મંજૂર રાખ્યું હોય કે નહોતય, તોપણ ખોટું તે ખોટુંજ છે. કોઈ બાબત કાયદેસર હોય, એટલા પરથી તેનું નીચપણું દૂર થઈ જતું નથી. જે સરકાર કોઈ કૃષ્ટ કર્મ કરવાની મંજૂરી આપે, તો તેમાં સરકારને નુકસાન છે, એમ છતાં પણ જુવાન માણસ ખોટું કામ કરી પોતાના અંતઃકરણને, એવો વિચાર કરીને દિલ્લાસો આપે છે કે, એ કામ કંઈ કાયદા વિરૂદ્ધ નથી. કામ ધંધો શરૂ કરવાની તૈયારીમાં હોય એવા જુવાન પુરૂષો આવા ભૂલભરેલા વિચારથી ધણીવાર આડે રસ્તે દોરાય છે. એક જુવાન અને એક વૃદ્ધ માણસ પંત્યાળામાં એક વર્તમાન પત્ર કાઢતા હતા. આ અંથના કર્તાને તે જુવાન માણસ એક દિવસ મળ્યો હતો ત્યારે તેણે તેને એવું પૂછ્યું હતું કે, “ નાટક, બિલ્લિયર્ડ, વગેરે નાપસંદ કરવા જેમ બાબતોની જાહેર ખબરો તમે તમારા વર્તમાનપત્રમાં કેમ દાખલ કરો છો ? ” તેણે જવાબ દીધો, ‘ અમારો નિયમ એવો છે કે, કાયદા વિરૂદ્ધ ન હોય એવી જાહેર ખબર લેવી ’—એટલે કે, અંતઃકરણ અને નીતિનું ધોરણ બાજુએ મૂકીને તેઓ કાયદા પ્રમાણે ચાલતા હતા; ત્યાર પાદ ધરડો બાગીએ એકાએક મરણ પામ્યો, અને જુવાન બાગીએ દસ વર્ષમાં આ પ્રખ્યાત ઠગ નિવડ્યો. તે ઠગ નિવડ્યો એમાં નવાઈ શી છે ? એવે નિવડે એવી શરૂઆત ધંધામાં પડ્યો ત્યારથી તેણે કરી હતી, એટલાખરે તે એવો નિવડ્યો એ સ્વાભાવિક છે. પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરનાર એક વિદ્યાર્થીને લૉરેન્સે લખ્યું હતું કે, “ તમારી મુસાફરી

શરૂ કરતા પહેલાં આટલી વાત માં રાખજો કે, બરાબર ખરે રસ્તે ચાલશો, અથવા જરા ખોટું રસ્તે દોરશો, તે પ્રમાણે આખરે તમે સારું ઠેકાણું આવશો, અથવા કંઈ ખાડા ખાખોચિયામાં પડી સડ્યા કરશો.” નીતિ બાબતે રાખી કાચકેસર રસ્તે ચાલવાથી બહુ જુવાન માણસ ખાડામાં પડ્યા છે, અને એથી પણ માઠી દશા બોખવે છે. તેમણે ગ્રહણ કરેલો રસ્તો ખરૂં જોતાં તેમની પોતાની પામમાલી કરવાનો કાચકેસર રસ્તો હતો.

કોઈ કહેશે કે, સદ્ગતિનવાળા માણસ એજ પ્રમાણે ચાલે છે. અમે તેમને પૂછીએ છીએ કે, કેવા સદ્ગતિનવાળા માણસ ? જે માણસ ખરેખરા સદ્ગતિનવાળા હશે, અને પોતાના અંતઃકરણ પ્રમાણે ચાલતા હશે, તે તો એવું કરશે નહીં. અનુકરણ કરવા યોગ્ય સાચવટના નમુના જેવા જે પુરૂષો થઈ ગયા છે, તે તો કદી એમ કરતા નહોતા. અમે કમુલ કરીએ છીએ કે વેપારી વર્ગમાં “ આખરૂંદાર ગણાતા ” કેટલાક વેપારી એ પ્રમાણે કરે છે, પરંતુ વેપારી વર્ગને માથે એ મોટું દુષણ છે; તેથી કરીનેજ કેટલાક સારા લોકો એમ માને છે કે વેપારીઓને તથા વેપારી પેઢીઓને અંતઃકરણ હોતું નથી. અંતઃકરણપૂર્વક ચાલનાર માણસો જે નીતિ માન્ય કરે છે, તેમાંના કોઈ નિયમથી આવા ગેરવર્તનનો બચાવ થતો નથી. માણસ તેના કંધમાં ચોખ્ખો ન હોય તો તેનું અંતઃકરણ છુટું થઈ જાય છે અને તેને કંઈ લાગણી રહેતી નથી. આવી રીતે ચાલતા અને સુધરેલામાં ગણાતા લોકો કરતાં તો પેલો ચીનનો રાજા સારો. તેને એવી અરજ કરવામાં આવી હતી કે પરવાનો આપી અપ્રીયની દુકાનો ઉઘડાવો તો તમારી ઉપજ બહુ વધશે. તેણે જવાબ દીધો કે, “ આ ઝેરી પદાર્થ મારા દેશમાં દાખલ કરવાનું મારા હાથમાં

નથી. હું તે બંધ કરવાનો કુઠમ કંઈ તોપણ બસની અને નફાની લાલચ રાખનાર લોકો છૂપી રીતે તે લાવશે, અને મારી આજ્ઞા પૂરે-પૂરી અમલમાં આવશે નહીં; પરંતુ મારી રૈયતને આ બ્યસનનું ઉત્તેજન આપી, પૈસા પેદા કરવાનો વિચાર કોઈ કાળે હું કરવાનો નથી.” કાયદેસર રીતે ચાલ્યા એટલે બધું આવી ગયું, એમ માનનાર સુધરેલામાં ગણ્યાતા લોકોએ એ રાજના વચનથી ધણો બોલ લેવો જોઈએ; તેમજ જે સરકાર તેના રાજમાં બળા-દારે અશીશ દાખલ કરાવે છે તેમણે પણ પોતાના અંતઃકરણને પૂછવું જોઈએ કે, એમ કરવું એ ખરાબર છે ?

જીવાન માણસ કહેશે કે “ આ તો નાની નાની બાબતો છે, એવી બાબતોમાં ચોક્કસ રહેવું એ કંઈ પરવડે નહીં.” એ નાની નાની બાબતો તો ખરીજ !! એને નાની નાની ગણી કાઢવાથીજ ધણા જીવાનો પાપમાલ થઈ ગયા છે અને નીતિભ્રષ્ટ બની ગયા છે. નાની નાની બાબતોપર કાળજીપૂર્વક ધ્યાન આપવાથીજ સંસારિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં ફતેહ મળે છે. આપણે જોયું છે કે વેપારમાં ફતેહ પામેલા લોકોએ ‘ થોડા ’ થીજ શરૂઆત કરી હતી, અને ધણાં વર્ષ સુધી જે થોડા નફા મળતો તેમાંજ તે સંતોષ માનતા હતા. જે લોકો થોડા નફાથી નાખુશ થાય છે અને મોટા દફતો મળે સારેજ સંતોષ માને છે તે આખરે નિષ્ફળ નિવડે છે. એથીજ હોરનેસે કહ્યું છે કે, “ બ્રેસ્ટનમાં વેપાર શરૂ કર્યો ત્યારે પહેલે વર્ષે અને પદરસે ડૉલર નફો મળ્યો, અને બીજે વર્ષે ચાર હજાર ડૉલર કરતાં વધારે નફો મળ્યો. જો પહેલે વર્ષેજ મને ચાર હજાર ડૉલર નફો મળ્યો હોત તો બીજે કે ત્રીજે વર્ષે મેં દેવાળું કાઢ્યું હોત, એમ મને લાગે છે.” ધણા નફા મળવાથી તે બેદરકાર થઈ ગયો

હોત, અને ધણા જણ કરે છે તેમ તેણે આજો મીચીને પોતાનો વેપાર ધણેજ વધારી નાખ્યો હોત. ધણાં વર્ષ પર મર્ચન્ટસ મેગેઝીન નામના ચોપાનિયાના અધિપતિએ કહ્યું હતું કે, “ નાની આખતોની સંભાળ લીધા વગર કોઇ પણ ધંધામાં કોઇ પણ માણસ દોહત મેળવી શક્યો નથી, અથવા ઉંચી પાયરીએ ચઢ્યો નથી. જેમ દરિયાનો કિનારો રેનીનાં રજકણોનો બનેલો છે, અને દરિયો પાણીનાં ટીપાનો બનેલો છે તેમ લક્ષાધિપતિ શેઠિયાની દોહત, એકાદ ધંધામાં થોડો થોડો નફો ધણાં વર્ષ સુધી એકઠો ચવાથી થયેલો હોય છે. ગીન્ડીથી માંડીને એસ્ટરના વખત સુધીના બધા ધનાઢય વેપારી નાની નાની બાબતો અને તપસીલોપર ધણું ધ્યાન આપતા. પ્રખ્યાત વકીલોને પણ એવીજ રીત રાખવાથી પ્રખ્યાતિ મળી છે. પહેલા નેપોલિયનની ખાશિયત એ હતી કે, બારીક બારીક બાબતોપર તે ખાસ ધ્યાન આપતો. પ્રખ્યાત વક્તા ડિમોસ્થનિસ પોતાના હાવ-ભાવ અને ઉચ્ચારપર ધ્યાન આપતો, એટલુંજ નહીં પણ શબ્દોની પસંદગી કરવામાં અને દલીલો સફાઈથી મૂકવામાં પણ જીવ ધાલતો. આવા આવા પ્રખ્યાત પુરૂષો નાની નાની બાબતો પર આટલું બધું ધ્યાન આપતા હતા, ત્યારે તેપર દુર્લક્ષ કરનાર હજી મનના માણસોનું વર્તન કેવું દયા ખાવા જેવું છે !

મધ્યરની આગા પણ એવી જણાય છે કે નાનીસુની બાબતોપર દુર્લક્ષ કરવું ન જોઈએ. આખા જગતમાં આપણે એ આગા પળાતી જોઈએ છીએ. કેટલાક રસાયણી પદાર્થોપર દેવતાની ચીજુગારી પડવાથી અંદુકમાં ફેડવાના દારૂની શોધ થઈ હતી. બાળકની રમત માટે કાચના કડકા એકઠા કરેલા હતા તે પરથી કુર્મીનની શોધ થઈ હતી. દેવતાપાસે ખૂંટીએ મૂકેલું બદન ઉડવા લાગ્યું, તેથી મોન્ટ

ગોદફાઇરને બહુ જ અનાવવાની યુક્તિ સુઝી હતી. એક સિપાઇને પોતાની બંદુકપરથી કાટ ધસી નાખતો રૂપરૂં જોયો હતો, તેટલા પરથી ત્રાંખાના પત્રાપર કોતર કામ કરવાની યુક્તિ સુઝી હતી ગુડી-યરે એક નાનું વાસણ દેવતામાં તપાવવા મૂક્યું હતું, તે લાલચે જ થતા સુધી કાઢી લેવાનું ચૂકવાથી રબરને કડણ અનાવવાની રીત માલમ પડી હતી. એક છોકરાએ સાણુના પરપોટા અનાવેલા ન્યુટનના જોવામાં આવવાથી દર્શનેન્દ્રિય સંબંધી શોધો કરવાનું તેને સુઝી આવ્યું હતું. એક માણસ રમતમાં ઝાડની છાત્રપર અક્ષર કોતરતો હતો તેપરથી છાપવાની કળાની શોધ થયેલી છે. આ પ્રમાણે દુનિયાની બધી શોધો શી રીતે થઇ છે, એ વિષે તપાસ કરનાં આપણને માલમ પડશે કે નાનીસુની બાજતોપર લક્ષ રાખવાથી મોટી મોટી શોધો થઇ છે.

નાનીસુની બાજતોપરથી મોટા મોટા અનાવો પણ બનેલા છે. “જીજ્ઞ કારણથી ભારે પરિણામ નિપજે છે.” અમેરિકામાં યુરોપિયનો પ્રથમ જઈ વસ્યા તે અરસામાં એક તીડના કારણથી અમેરિકાના ઇન્ડિયન લોકોની બે જાતો વચ્ચે એક ભારે લઢાઈ થઇ હતી એક જાતના છોકરાએ એક તીડ પકડ્યું, પણ બીજી જાતના એક છોકરાને પણ તે પકડવું હતું, અને તેથી કરીને એ બે જાતો વચ્ચે લઢાઈ થઈ. એ લઢાઈને ‘ તીડની લઢાઈ ’ એવું નામ આપેલું છે. લાખો માણસનો જેમાં ખુશી થઇ હતી, એવી ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે એક લઢાઈ આવા એક નજીક કારણથી ઉત્પન્ન થઇ હતી. બેઈઝાન આગળ પાણી લેવાને એક અંગ્રેજી વહાણ, અને એક ફ્રેન્ચ વહાણ સાથે આવ્યાં. કાણે પાણી પહેલું લેવું એ બાજત તેમની વચે તકરાર પડી; અને તેપરથી તેમના દેશ વચ્ચે એક ભારે લઢાઈ થઈ. પોપ

એડિયનના ગળામાં એક મમતરૂં ધુમ્મી જવાથી તે ગુંગળાઇ મુવે હતો, અને તેના મરણથી દુનિયાના ઇતિહાસમાં ભારે ફેરફાર થયો હતો. ઇંગ્લાંડના મહારાણી એનાક્રિયોનની પેઠે ખીસખીસનું ઊતરૂં ગળે બરાબાથી મરણ પામે તો ગ્રેટબ્રિટનના ઇતિહાસમાં મોટો ફેરફાર થાય અને તેની અસર આખી દુનિયામાં થાય.

નાનીસુની બાળતોપરથી ધણા માણસો પ્રતિષ્ઠિત થયા છે. એડયુઅને એક માળી સાથે વાતચીત કરી હતી, તેપરથી સ્થાવર-જંઝમ વિદ્યા સંબંધી શોધો કરવાના કામમાં પડવાનું તેને મન થયું હતું. એન્જામિન વેસ્ટે કહ્યું હતું કે, “મારી માના બોડાથી હું ચિતારો થયો હતો.” થોડિયામાં સુતેલી તેની નાની બહેનનું ચિત્ર બાળપણમાં તેણે એવું સરસ કાઢ્યું હતું કે તેથી ખુશ થઇ તેની માએ તેને બોડી કરી હતી. વિલ્મરશ્રેસ’ કહેતો કે, મારી કાકીએ મને થોડા પૈસા આપ્યા હતા, અને મને આઠહપૂર્ક એવી શિખા-મણુ આપી હતી કે તેમાંથી થોડા ગરીબોને આપવા, તેથી કરીનેજ પરાપક્ષારી કામમાં જીવ ધાલવાનું મને મન થયું હતું. યુનૈટેડસ્ટેટ્સના એક પ્રેસિડન્ટે તેના બાળપણમાં ખેતીનો ધંધો કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો; પણ વસંતઋતુના વખતમાં રેલ આવવાને લીધે થોડા વખત ખેતીનું કામ બંધ રાખવું પડ્યું હતું અને રેલ ઉતરી જવાની વાટ જોતો તે બેથી રજો હતો એવામાં તેનો વિચાર જઘલાયો, અને પાઠશાળામાં દાખલ થઈ ઉંચી કેગરણી લેવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો. આવી આવી દેખીતી નજીરી બાળતો બનવાને લીધેજ ધણાખરા મહાન પુરોએ અમુક માર્ગ પકડ્યો છે અને તેમાં પ્રખ્યાતિ મેળવી છે, એમ તપાસ કરવાથી આપણને માલમ પડી આવે છે.

સંસારબ્ધારની બાળતોમાં જે ખરૂં પડે છે તે નીતિ સંબંધી

બાબતોમાં પણ ખર્ચ પડે છે. કહ્યું છે કે, “ ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય” જુજ જુજ પાપ કરવાથી આખરે નીતિનું ધોરણ બિલકુલ જતું રહે છે. નાનાં નાનાં પાપ કરવાથી ધીમે ધીમે મોટાં મોટાં કરવાનું શીખાય છે. કોઈ માણસ એક રૂપિયાનો ઠગાઇ કરે તો તેનું ખર્ચ લક્ષણ જેમ આપણને જણાઇ આવે છે, તેમ એક પાઇની ઠગાઇ કરે તો પણ જણાઇ આવે છે અને તેના પરથી આપણે વિશ્વાસ હીટી જાય છે. આટલી જુજ ઠગાઇ કરીશું તો કોઇ પૂછશે નહીં, એમ ધારવાથી અંતઃકરણ બગડે છે. થોડામાં પાપ નથી અને ધણીમાં છે, એમ કંઈ નથી. એક રૂપિયો ચોરા તો તેથી, “ તારે કોઈની મિલકત ચોરવી નહીં ” એ આગ્રાનું જેટલું ઉલ્લંઘન થાય છે, તેટલુંજ એક પાઇ અથવા એક ખોર ચોરવાથી થાય છે. પહેલાથી કાયદાનું જેટલું ઉલ્લંઘન થાય છે તેટલુંજ બીજાથી થાય છે “ જે જુજ બાબતોમાં ગેરવાજબી રીતે ચાલે છે તે મોટી બાબતોમાં પણ ગેરવાજબી રીતે ચાલે છે ” એટલે કે થોડું પાપ કરવામાં જે ધોરણથી તે ચાલે છે, તેજ ધોરણથી મોટું પાપ કરવામાં ચાલે છે. આ વાડ્યપર ડૉક્ટર ચામસે નીચે પ્રમાણે ટીકા કરી છે:—“ જે માણસ ખરા અને ખોટા વચ્ચેની સીમા ઓળંગીને ખોટા તરફ ધણુંજ વધી ગયો હોય, તેને જે શબ્દોમાં ઇસુખ્રિસ્ત ઇપ્કો આપે છે, તેજ શબ્દોમાં જે માણસ જે સીમાથી અડધો ઇંચ આગળ વધ્યો હોય તેને આપે છે. એ વાત ખરી છે કે સીમા ઓળંગીને તે જરાકજ ખોટી બાજુ તરફ ગયો છે, પણ એટલું પણ તેણે તે તરફ વધવાનું કારણ શું? ખરા અને ખોટા વચ્ચેના ક્રમડો, સીમા ઓળંગવામાં સમાયેલો હતો ઓળંગ્યા પછી આગળ ચાલવામાં સમાયેલો નહોતો; સીમા ઓળંગી વખતે ખરા અને ખોટા વચ્ચેના ક્રમડાનું છેતર આબરું હતું.

એ સીમા ઓળંગતી વખતેજ તેનું ધોરણ બાબુએ મૂકાયું હતું. જે ભેર કરવાનું હતું તે સીમા ઓળંગવામાજ કરવાનું હતું. એ કામ થઇ રહ્યું એટલે કુમાર્જી જતાં તેને અટકાવવાને કંઈ બાકી રહ્યું નહીં, જે પ્રદેશમાં જવાનું નથી તે પ્રદેશમાં તેણે માત્ર પગજ મૂક્યો હોય, તોપણ તેમાં પગ મૂકવાથી તે તે પ્રદેશમાં આવ્યો ગણાય છે, અને ઇશ્વર એ પ્રમાણે ગણીને તેને સજા કરે છે. ” આથી આગળ વધીને ડૉક્ટર ચામર્સી એમ કહે છે કે, “ જ્યારે જીજ્ઞાસુ જીજ્ઞાસુ હાયદો મેળવવાને અપ્રમાણિક થવામાં આવે ત્યારે મોટામાં મોટો ગુન્હો ચાલ છે, કારણ કે તે વખતે ગુન્હો કરવાની લાલચ ધણી થોડી હોય છે; તે પરથી એમ જણાય છે કે લાલચથી તેણે ગુન્હો કર્યો નથી, પણ ગુન્હો કરે એવો તેના સ્વભાવ હોવાથી કર્યો છે.” ઉલટ તે કહે છે તે વાજબી છે કે, થોડી લાલચની દોરવણીથી જે આડે રસ્તે ચાલે છે તે થોડે થોડે નર્ક તરફ પોતાનો રસ્તો કરે છે. ”

કોઇ જીજ્ઞાસુ માણસે એમ ન ધારવું કે ખોટું કરવા વિષે ઉપર જણાવેલા વિચાર માત્ર ધર્મગુરુઓને અને ધર્મ સંપન્ની બાબતોને લાગુ પડે છે. દરેક સ્ત્રી પુરુષને અને દરેક સંસારવ્યવહારિક કામને તે લાગુ પડે છે. સાધુ સંતને માટે ખરા ખોટાનો એક નિયમ છે અને દુનિયાદારી લોકોને માટે બીજો છે એમ કંઈ નથી; ધર્મ સંબંધી કામોને માટે એક નિયમ છે અને વેપારના કામોને માટે બીજો છે એમ કંઈ નથી. દરેક જણને માટે અને દરેક સ્થળને માટે એકજ નિયમ છે. અંતઃકરણ પ્રમાણે ચાલવાનાં કામોમાં મનુષ્ય ત્રર્જનાં સધર્મી કામ આવી જાય છે.

વર્તન સંબંધી ધણી બાબતો એવી છે કે જેના ખરા ખોટાપણા વિષે પોતાના અંતઃકરણને પૂછીને જીજ્ઞાસુ માણસે ચાલવું

જોષએ. નાટક જોવા જવું કે નહીં, જુગાર રમવો કે નહીં, દારૂ પીવો કે નહીં, ફેવળમાં જવું જોષએ કે નહીં, એ વગેરે બધી માખતોમાં પોતાના અંતઃકરણને પૂછીને તેને આશ્વર્ય જોષએ. તેનું અંતઃકરણ જાગૃત અને શુદ્ધ હશે તો દરેક બાબતમાં તેને ખરી સલાહ મળ્યા વગર રહેશે નહીં.

દરેક પ્રસંગે પોતાના અંતઃકરણ પ્રમાણે આશ્વર્ય અને તેની ધારવણી પ્રમાણે ચાલી શકાવું નિવારણ કરવું, એ ખરેખર ઉમદા કામ છે. જ્યારે જૂની યુનૅટોસ્કોપ એન્કના માલેક નિકોલસ બીડલે રવિવારને દિવસે પણ કામપર આવવા પોતાના નોકરોને દર-જ પાડી ત્યારે એક કારકુને જાહેર કર્યું કે રવિવારે કામ કરવાને માંડ અંતઃકરણ હા પાડતું નથી. બીડલે તેને જવાબ આપ્યો કે “ત્યારે તો તમે નોકરી છોડી ઘેર બેસો.” તે જુવાન માણસ નોકરી છોડી ચાલ્યો ગયો. થોડા વખત પછી બીડલના એક મિત્રે તેની પાસે આવીને કહ્યું કે મારે એક ભરેસારાર અને લાયક માણસને એક જોખમના કામપર નોકર રાખવો છે. બીડલે આ કારકુન વિષે બલામણુ કરી, અને જણાવ્યું કે, “એ માણસ તમારે જોષએ તેવો છે. નિવારે કામ કરવાનું મેં તેને કહ્યું હતું ત્યારે તેમ કરવાની તેણે ચોખી ના પાડી હતી.” એના સિવાય બીજા બધા કારકુનોએ પોતાના અંતઃકરણ વિરુદ્ધ રવિવારે પણ કામ કરવા ને હા પાડી હતી તોપણ તેમાંના કામપર તેના જેટલો ધંતબાર બીડલને આવ્યો નહીં. આપરથી કોન્સ્ટેબલન બાદશાહ થયો તે વખતની એટ વાત અમને યાદ આવે છે, તેના રાજમાં કેટલાંક ખ્રિસ્તિ લોકો નોકર હતા, તેથી તેણે એવો હુકમ કર્યો કે, એ લોકોએ પોતાનો ધર્મ છોડી દેવો, અથવા પોતાની જગોનું રાજનામું આપવું.

આપરથી કેટલાક હલકા મનના લોકોએ પોતાની જગો નભાવી રાખવા સાર પોતાનો ધર્મ છોડી દેવા મરજી દેખાડી, ખાદશાહે આ હલકા લોકોને તુરત બરતરફ કર્યા અને તેમને કહ્યું કે, “ તમારા દિવ્ય ધણીને તજી દેવાને તમે તત્પર થયા છો ત્યારે કોઈ હલકો વખત આવે ત્યારે મને પણ તજી લો. માટે તમે ઇતિહાસ રાખવા લાયક નથી. ” ઇંગ્લાંડના પ્રખ્યાત સ્વદેશાભિમાની સિડનીને કોઈએ કહ્યું કે, “ ફલાણા કાગળના અક્ષર તમારા છે, એ વાતનો તમે ઇનકાર કરો તો તમારો જીવ ખરે. ” આ સાંભળી સિડનીએ જવાબ દીધો, “ ઇશ્વરેચ્છાથી હું એવી સ્થિતિમાં આવી પડ્યો છું કે જીવ બચાવવો હોય તો મારે જૂઠું બોલવું જોઈએ. જૂઠું બોલી જીવ બચાવવો, અથવા ખરું બોલી જીવ બોલવો, એ વચ્ચે મને ઇશ્વરે પસંદગી આપેલી છે. ત્યારે તો મારી ફરજ શી છે, એ ઇશ્વર મને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે, અને તે એ કે જૂઠું બોલી જીવ બચાવવાના કરતાં મારે સત્યજ બોલવું જોઈએ. ” આવા અંતઃકરણ પ્રમાણે ખરી રીતે ચલાવનાર પુરોહીની આખા જગતમાં પ્રશંસા થાય છે.

ચોડાક વર્ષપર એક સ્ત્રી બોરટન શહેરમાં એક દુકાનમાં ગર્ભ હતી; તેણે દુકાનમાં કેટલોક સામાન જોયો પણ કંઈ ખરીદ્યા વગર તે ચાલી ગઈ. એ દુકાનના માલિકે પોતાના વાણીતરને પૂછ્યું કે, અત્યા, કંઈ લીધા વગર એ બાહ્ય કેમ ગઈ ? ” વાણીતરે જવાબ દીધો કે,

“ શેડ સાહેબ તેને તો મિડલસેક્સનું કાપડ જોઈતું હતું. ” શેડે કહ્યું. “ ત્યારે પેલી બીજી ગાંસડી છોડીને તેં કેમ તેને ખતાવી નહીં ? અને એમ કેમ ન કહ્યું કે, તે મિડલસેક્સનું કાપડ છે ? ” વાણીતરે તરતજ જવાબ આપ્યો. “ તેનું કારણ એજ કે એ કાપડ મિડ-

લસેકસનું નથી. ” શેઠ બોલ્યા, “ અલ્યા બાપ, તું પ્રમાણિકનો હોઈ
અમને બેસું, અને જરૂર પડે ત્યારે ધરાકને સમજાવવાને જરા જૂઠું
બોલું નહીં ત્યારે તો તું મારે કંઈ કામનો નહીં. ” શેઠનું આ
વચન સાંભળી વાણોતરે જે જવાબ આપ્યો હતો તે ઇતિહાસમાં
નોંધી રાખવા જોગ છે;—“ વાંડે શેઠ સાહેબ, મારે ક્યાં જવું અથવા
શું કામ કરવું, તે તેની હાલ મને સુઝ પડતી નથી. પણ તમારે
ત્યાં નોકરી કરવાને મારે જૂઠું બોલવુંજ પડે એમ હોય તો હું
તમારી નોકરીમાં વધારે વખત રહેવા ખુશી નથી. ” એ જુવાન
વાણોતરને કોઈએ જૂએ મરતો જોયો નથી. સત્યને ખાતર તેણે તે
કપટી શેઠની નોકરી છોડી દીધી, તેથી તેની તારીફ થઈ, અને
તેનાથી સારી જગ્યા તેને મળી. હાલ તે ધનાઢ્ય થયો છે અને પશ્ચિમ
તરફના એક સંસ્થાનમાં આગરૂબેર પોતાના દિવસ ગુજારે છે.

જે લોકો દેવાળું કાઢે છે તેમાં અંતઃકરણ વિરૂદ્ધ ચાલનારની
જેટલી સંખ્યા હોય છે તેટલી ખીજ કાષ્ટમાં હોતી નથી. આપણે
દરરોજ સાંભળીએ છીએ કે, ફલાણા ફલાણાએ આટલો પૈસો છુપાવી,
અથવા પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, અગર ખીજાં કોઈ સર્ગાસંબંધીના
નામે ચડાવી દઈ પોતાના માગતાવાળાઓને રડાવવાને દેવાળું કાઢ્યું
છે. ધણીવાર એવું બને છે કે એક વેપારી દેવાળું કાઢે છે, રૂપિયે
આની બેઆની આપી માગતાવાળાનું પતાવે છે અને પછી જાણે
કંઈ બન્યુંજ ન હોય એમ પોતાનો ધંધો ચલાવે છે. પ્રથમના જેટ-
લાજ ઠાઠમાઠથી રહે છે, અને ઉનાળા મેથેરાન અને મહાબળેશ્વરની
શીતળ ટેકરીઓ પર હવા ખાવામાં કાઢે છે. એક જુવાન માણસનો
દાખલો અમારા જાણીતામાં છે. જે કે તે નામુંકામું રાખનાર મહેતાનું
કામ કરતો હતો તોપણ તેના ઉડાઉપણાને લીધે તેને દેવાળું કાઢવાને

વખત આવ્યો હતો. તેને બે હજાર રૂપિયાનું દેવું થઇ ગયું હતું અને તેની પાસે મિલકત કંઇ નહતી, તેણે નાદારીના કાયદાનો લાભ લીધો અને પોતાના અંતઃકરણની લોકોની નિંદાની અને સર્વવ્યાપી સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરની દરકાર ન કરતાં નાદાર થઇ નવેસરથી ઉઠાઉ-પણું કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. દેવાળું કાઢ્યા પછી ધંધામાં ઇશ્વરકૃપાથી ફતેહ મળે તોપણ પોતાનું વાજખી દેવું અદા કરવાની કાળજી રાખે એવા થોડાક જણ હોય છે, તેથી કરીને કોઇ ઉમદા મનનો માણસ નિકળે છે ત્યારે તેની તરફ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચાય છે, કેટલાંક વર્ષ ઉપર ન્યૂયૉર્ક શહેરમાં વિલસન જી. હન્ટ નામના વેપારીને ધંધામાં ઉપરાઉપરી ખોટ આવી, તેથી પોતાના લહેણુદારોને રૂપિયે આડ આના આપી પતાવી દેવાની તેને જરૂર પડી. આ પછી કેટલેક વર્ષે ધંધામાં તે ઘણો પૈસો કમાયો; અને આવી આત્માદીના વખતમાં પોતાના જૂના લહેણુદારોને યાદ લાવી તેમનું બાકી રહેલું લેણું બ્યાજ સાથે હિસાબ કરી પૂરેપૂરું આપી દીધું. લેહેણુદારો તેના આ સ્તુતિપાત્ર કૃત્યથી ખુશ થઇ ગયા અને આવા અસાધારણ કૃત્યથી ઊજ ખતાવવાને નીચે જણાવેલો લેખ કાતરાવીને એક સુંદર ચ્હા પીવાનાં વાસણોનો સટ તેને બક્ષીસ આપ્યો:—

“ જૉન હેગરટી, વિલિયમ આરડી અને જોસેફ કોર્લિઝ એમણે પોતાના તરફથી અને બીજા લહેણુદારો તરફથી આ. સટ વિલસન. જી. હન્ટને બક્ષીસ આપ્યો છે. સને ૧૮૮૨ માં અમે બધાની ખાત્રી થઇ હતી કે ધંધામાં ખોટ આવવાથી દેવાળું કાઢવાનો તેને વખત આવ્યો છે; તેથી કરીને અમારા લહેણુદારો અમે તેની સાથે તોડ પાડ્યો હતો અને કાયદેસર બધી જવાબદારીમાંથી તેને મુક્ત કર્યો હતો. આ પ્રમાણે કરારની કાયદેસર જવાબદારી-

માંથી તે મુક્ત થયો હતો. તોપણ સને ૧૮૩૬ માં અમારૂં બાકી રહેલું મુદ્દલ લેણું તથા બ્યાજ તેણે પોતાની મેળે અમને બોલાવી ચૂકવી આપ્યું છે. કરારની નીતિસર જવાબદારી પૂરી કરવા માટે તેના પ્રત્યે અમારા અત્યંત માનની નિશાની દાખલ અમે આ બેટ આપી છે. તેના આ કૃત્યથી વેપારી તરીકે તેની શોભા ધણી વધી છે અને ઈશ્વરે બનાવેલાં પ્રાણીઓમાં ઉમદામાં ઉમદું પ્રાણી પ્રમાણિક માણસ છે, એમ તેણે બતાવી આપ્યું છે.”

આ લેખ ઉપરથી જણાય છે કે તેમાંના એક ભાગ એટલે કે કાયદેસર જવાબદારી અને નીતિસર જવાબદારી અદા કરવાનું કામ ખાસ રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણને ક્ષમ્યું છે તે નાનાં તેમ મોટાં હરેક પ્રકારનાં કામોને લાગુ પડે છે. જીવાન માણસે તે સારી પ્રેરે બ્યાનમાં રાખવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે ચાલવું જોઈએ. “ કરારની નીતિસર જવાબદારી ” એ શબ્દો દરેક માણસે પોતાની દુકાન અને વખારના આરણ્યપર, પોતે તૈયાર કરેલા માલપર તથા પોતાની જમીનપર કોતરી રાખવા યોગ્ય છે. દુનિયાદારીનાં કામકાજમાં તમારૂં અંતઃકરણ શુદ્ધ રાખીને ચાલો, એટલે તમે તમારી સંસારી જીંદગીમાં નીતિસર ચાલ્યા વગર રહેશો નહીં.

અંતઃકરણ વિરૂદ્ધ કામ કરવાથી કેવું દુઃખદાયક પરિણામ આવે છે, એ નીચેની વાતોપરથી જીવાન માણસના બ્યાનમાં આવશે. ડોક્ટર રશના વખતમાં કંઈ તકરાર પડે તો દંદયુદ્ધ કરીને તેનો નિવેડો લાવવો, એ કાયદેસર ગણાતું હતું. તેના દિકરાએ દંદયુદ્ધમાં એક માણસને મારી નાખ્યો હતો; એ કૃત્ય જ્યારે જ્યારે તેને યાદ આવતું ત્યારે ત્યારે તે મુવેલો માણસ જાણે વેર લેવાને સામો ઉભો હોય એમ તેને બીક લાગતી. રાત્રે અને દિવસે તે મુવેલો માણસ

જાણે જૂત થયો હોય એમ તેના મન આગળથી ખસતો નહીં. જ્યાં જાય ત્યાં એ વાત યાદ દેવડારી તે તેને ફેલી ખાતો. આખરે તે છેક નિરાસ થઇ ગયો. કામ ધંધો કરવાને અને મિત્રોમાં હરવા કરવાને નાલાયક થઇ ગયો અને છેવટ ગડિા થઇ ગયો. તેની કંઠાલ જીંદગીનાં છેલ્લાં વર્ષ તેણે ફિલાડેલ્ફિયાની દીવાના રાખામાં ધણીજ દુઃખમાં ગાળ્યાં હતાં. અંતઃકરણના ડંખથી આવી દશા પામેલો આ બિચારો કલાકે કલાકે ઝખઝખી ઉભો થતો અને ચાંબલાની ચેઠુ સ્થિર ઉભો રહેતો, ને કોઇ કોઇ વાર મોટે અવાજે બોલી ઉઠતો કે, “ મારો ! મારો ! ! એ મુવો ! ! એ મુવો ! ! ”

એવોજ તાજુખી બરેલો, અને એજ અરસામાં બનેલો બીજો એક બનાવ છે. વૅશિંગ્ટનના એક જાહેર પુરુષને કંઇ કારણસર કોઇએ દંડયુદ્ધ કરવાને કહેણુ મોકલ્યું તે કણુજ કરી તેણે દંડયુદ્ધ કર્યું અને તેમાં માર્યો ગયો. કેટલાંક વર્ષ પછી તે કહેણુ મોકલનારને આર્લસ્ટન શહેરમાં એક વિદ્વાન ગૃહસ્થ મળ્યો. તેણે પોતાને ત્યાં રહેવા તેને આમંત્રણ કર્યું. તે ગૃહસ્થે પહેલાં તો ના પાડી, પણ જ્યારે પેલા ખૂન કરનારે કહ્યું કે, મેં તો આવું કૃત્ય કર્યું છે તેથી મારું અંતઃકરણ મને એટલું ફેલી ખાય છે કે મારાથી ધરમાં એકલા રહી શકાતું નથી, ત્યારે તે ગૃહસ્થ તેનું આમંત્રણ કણુજ રાખી તેને ઘેર ગયો. પહેલી રાતે શી બીના બની એ તે ગૃહસ્થના શબ્દોમાં નીચે જણાવીએ છી પે:-

“ પયારીમાં ધણા વખત સુધી આઝોટયા પછી ઉંડા નીસાસા મૂકતો મૂકતો તે ખૂની ઉંઘી ગયો. ઉંઘમાં પાસું બદલતાં પોતે મારી નાખેલા માણસના નામની તે લવરી કરતો અને જાણે તેના અંતઃકરણ ઉપર ધગધગતા અંગારાની સઘડી બળતી હોય એમ વિલાપ

કરતો. તેણે મારેલો માણસ જાણે વેર લેવાને તેની પાછળ જમતો ન હોય એમ ધારી તે એકાએક ઝબકીને ખેંટો થઇ જતો અને જાણે સંતાવા જતો ન હોય એમ ગોદડા તળે સંતાઇ જતો. તેને જરા પણ નિરાંત નહોતી. તે કંઇ ગાડો થઇ ગયેલો નહોતો અને તેને એવો કાંઇ રોગ પણ થયો નહોતો કે જેથી તેનો આટલો બધો અજપો લાગે. તે તંદુરસ્ત, કેળવાયેલો, અને શુદ્ધિશીલ હતો. તે કંઇ તેના વેરીના હાથમાં આબ્યો નહોતો. પણ તેને તેનું અંતઃકરણ જ ફેલી ખાતું અને તેથી તે આટલું દુઃખ ભોગવતો હતો. પોતાના અંતઃકરણ વિરુદ્ધ ચાલનાર માણસો આ પ્રમાણે દુઃખ ભોગવે છે. અંતઃકરણ વિરુદ્ધ ચાલનારને આ જખરી શિક્ષા છે. કવિ ખાયરને કહ્યું છે કે, “અંતઃકરણની વેદના એવી જુડી છે કે તે કાને સાંભળી શકાતી નથી અને જીભે વર્ણવી શકાતી નથી.” અંતઃકરણનો ડંખ માત્ર દ્રઢયુક્ત અને ખૂન જેવા ભારે કુકર્મો કરવાથી લાગે છે, એમ કંઇ નથી. નાનીસુની બાબતોમાં અંતઃકરણ વિરુદ્ધ ચાલીએ તોપણ અંતઃકરણનો ડંખ લાગે છે. કામધંધામાં સહેજસાજ અપ્રમાણિકપણું કર્યું હોય તો અંતઃકરણનો અવાજ હથોડાના અવાજ કરતાં પણ મોટો નિકળે છે અને ગમે તેવો શાર-બંકાર થતો હોય તોપણ કુકર્મ કરનારને તે સંજળાય છે. માટે કંઇ પણ કાર્ય ગમે તેવું નજીવું હોય તોપણ જો તે અંતઃકરણ વિરુદ્ધ હોય તો જીવાન માણસે તે કરવું નહીં, એજ તેને ફાયદાકારક છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રમાણિકપણું.

મિરાળોએ એક વખત કહ્યું હતું કે, “ જો દુનિયામાં પ્રમાણિકપણું ન હોય તો પૈસો કમાવાના સાધન તરીકે તે શોધી કાઢવામાં આવે. ” અંતઃકરણના પ્રકરણમાં અંતઃકરણ પ્રમાણે ચાલવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં પ્રમાણિકપણું આવી જાય છે; પરંતુ દુનિયામાં એટલો બધો દગો, બનાવટ, બેળસેળ, નકલ અને ઠગાઇ ચાલે છે કે આ સદ્ગુણનું વિવેચન એક જુદા પ્રકરણમાં કરવું, એ થોડા દીસે છે. દુનિયામાં એવો સુધારો થઈ જાય કે હરેક પ્રકારનું કામ સાચવટ અને ધંધાનદારી રાખી કરવામાં આવે તો આ દુનિયાનું રૂપ જરૂરી જાય. જેના સંબંધે અપ્રમાણિકપણું કરવામાં આવ્યું હોય એવાં વજન, માપ, ચિઠ્ઠીઓ, ગાંસડીઓ, પડીકાં, પીપ, ખરતિયાં, અને વેપાર સંબંધી લાગતી વળગતી બીજી ચીજ એકાએક હવામાં ફેંકી દેવામાં આવે તો સૂર્ય પણ તેથી ઠંકાઈ જાય અને બધે અંધારૂં ધોર થઈ રહે. જો એ બધામાં એકાએક વાચા આવે તો તે એટલું બધું કદપાંત અને રડારોળ કરી મૂકે કે તે સાંભળીને માણસો તો આભાજ બની જાય. દુનિયામાં હરેક ચીજમાં બેળસેળ કરી દગો કરવામાં આવે છે. ખરી ચીજ તો બાગ્યેજ મળતી હશે. ખોરાક ખોટો, કપડાં ખોટાં, ફવા ખોટી, માન ખોટાં, મિત્રાચારી ખોટી, સ્વદેશાભિમાન ખોટું, નીતિ ખોટી, ધર્મ ખોટો, અને બધું ખોટું હોય છે.

એમ છતાં આપણામાં વિચાર, ધંધો, અને જીવણીમાં અમો-

સર ગણાતા મોટા માણસો સાચા બોલા અને ઉમદા ઉદ્દેશવાળા છે, એમ આપણે સંપૂર્ણરીતે માનીએ છીએ. એકંદર રીતે જોતાં દુનિયામાં આગળ પ્રમાણિકપણું હતું તેના કરતાં હાલ વધારે છે. કામ કરવાની રીતભાત હાલ ઘણી સુધરી છે અને દિનપ્રતિદિન સુધરતી જાય છે. ન્યુયોર્ક શહેરનો એક પ્રતિષ્ઠિત અને અગ્રેસર વેપારી કહે છે કે:—“વેપારી લાઇનના મારા ચાળીસ વર્ષના અનુભવપરથી મારી ખાત્રી થઇ છે કે વેપારની નીતિમાં આપણે ઘણાજ સુધર્યા છીએ. ચાળીસ વર્ષપર અગિયાર વાગે અને ચાર વાગે દારૂની ખાલીઓ વહેંચાતી અને શેઠ, વણાતર તથા ધરાક સાથે બેઠીને દારૂ પીના. દુકાનમાં માલ વેચનારને દુકાનપર પાનાં રમવાની અને ધૂરસદને વખતે જુમાર રમવાની છુટ હતી. ધરાકને સહેલ કરવાની જગાઓએ લઇ જઇ સહેલ કરાવવામાં આવતી અને જુમારખાનાં, વેચાવાડો અને દારૂનાં પીકાં, એ વગેરેમાંથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં લઇ જઇ સહેલ કરાવવામાં આવતી હતી. ધરાકને ખૂબ મોજમઝા કરાવી તેની પાસે ખૂબ માલ ખરીદાવી દોઢીયાં ન કઢાવે તે દુકાનદાર બેચૂક ગણાતો. જ્યારે હું જુવાનીમાં હતો ત્યારે જે વેપારી લક્ષાધિપતિ હોવાનું ડાળ ધાલતા તે શેરીએ શેરીએ ફરીને દૂધ વેચનારા, દારૂનું પીકું ધાલનારા, કાષ્ટ ખુણેખોચરે ગાંધીની દુકાન રાખનારા, અથવા ખલાસીઓને માટે બોજનવસ્તીગૃહ રાખનારા હતા. એ જુના વખતના અમીર ઉમરાવ ગણાતા માણસોના છોકરા હાલના અમીર ઉમરાવોને ધેર લાકડાં ચીરે છે અથવા પાણી ભરે છે.” સામાન્ય રીતે અત્રા વેપારીઓ અપ્રમાણિક છે, એમ અમે કહેતા નથી. વેપાર રાજમારમાં વપરાતી અપ્રમાણિક રીતો અમે ઉઘાડી પાડીએ છીએ, અને તેને માટે દિલગીરી ખતાવીએ છીએ એ પરથી એમ સમજવાનું નથી કે અધા વેપારી હુઆ છે. વેપાર રાજમારમાં દગો કરનાર હુઆ મા-

શુસોને નશીયતે પહોંચાડવા, એ આખા વેપારી વર્ગના હિતનું કામ છે. હજારો પ્રમાણિક વેપારીઓ એવા પણ છે કે જે વેપારમાં ચાલ-તો દગો ફટકો દૂર થતો જોઈને ખુશી થાય, પરંતુ તે દૂર કરવાનું કામ તેમનાથી થતું નથી તેનું કારણ એ લાગે છે કે તેઓને પોતાના કામમાંથી પુરસદળ મળતી નથી; અને જે કામ સામાન્યરીતે બધા સારા લોકોએ કરવાનું છે તે કામ માફ પોતાનું છે એમ પ્રત્યેક માણસ સમજતો નથી.

જીવાન માણસ એવા સંસર્ગમાં આવે છે કે ન્યા દગો, લુચ્ચા-ષ, અને કપટ થતું હોય, એમાંથી પોતાનો બચાવ કરવાને તેણે પ્રમાણિકપણા રૂપી અખતર પહેરવું જોઈએ. તેની સ્થિતિ ગમે તેવી ગરીબ હોય અને તેનો ધંધો ગમે તેવો હલકો હોય તોપણ અપ્રમાણિક થવાનો લાલચ તેમને લાગશે. જો તે ખેડુત હશે તો સૌથી સારા ફળ ટોપલીમાં ઉપલી બાજુએ ગોઠવવાની, દૂધમાં પાણી રેડી દૂધ વધારવાની અથવા માખણ અને ઘી તોળી આપવામાં ખોટાં કાટ-લાં રાખવાની તેને લાલચ લાગશે. જો તે કારીગર હશે તો હલકો સામાન વાપરવાની અને ઉપરની ટાપટીપ કરી તેની બારે કિમ્મત લેવાની, તથા સત્ય, ન્યાય, અને પ્રમાણિકપણા તરફ નજર ન રાખ-તાં જેમ બને તેમ વધારે નફો મેળવવાની તેને લાલચ લાગશે. જો તે કારખાનાવાળો હશે તો ખાંડમાં રેતી ભેળવવાની, કપડાંમાં વધારે ખેજ અને ખડી ધાલીને કપડું જાડું અને પોતક્કાર બતાવવાની, મજૂરપર જીલમ કરવાની, ધરાકને છેતરવાની અને ગમે તેમ કરી વધારે નફો મેળવવાની તેને લાલચ લાગશે. જો તે વેપારી હશે તો અમેરિકન માથપર ઈંગ્લાંડમાં અથવા ફ્રાન્સમાં તે બનાવ્યાની ખોટી છાપ મારવાની તેને લાલચ લાગશે. મસાન્યુસેટ્સમાં બનાવેલા રૂના

કાપડને આયર્લીડમાં બનાવેલા સ્થળના કાપડ તરીકે વેચવાની તેને લાલચ લાગશે. લોવેલમાં બનાવેલી શેતરંજીઓ ઓસેલ્સમાં બનાવેલી શેતરંજીઓ તરીકે વેચવાની, અને ક્રાન્સમાં બનાવેલું કાપડ મેરીમેક-મીલ્સમાં બનાવેલા સારા કાપડ તરીકે વેચવાની લાલચ તેને લાગશે. રૂને ઉન તરીકે આપવાની અને છત્રીસ ઇંચને બદલે પંત્રીસ ઇંચનો વાર માપી આપવાની તેને લાલચ લાગશે. એકાદ ચીજ ધણીજ કિંદા-ચત કિંમતે વેચી ધરાકને લલચાવી બીજી ચીજોમાં તે ધાપ મારી લેશે; અને એકંદરમાં પોતાનો માલ જે જતનો ન હોય તે જતનો છે, એમ ખોટું સમજવી ઠગાર્થ કરવાને તે લલચાશે. જે તે ગાંધી હશે તો ધડાવાળાં ત્રાજવાં રાખવાનું અને એકજ પેટીમાંની મ્હા જુદી જુદી કિંમતે વેચવાનું તેને મન થશે. જે કરિયાણામાં ભેગ કરેલા હોવાનું તે જાણતો હોય તે ચોખ્ખા માલ તરીકે વેચવાનું અને એવી રીતનું બીજું ઘણું અપ્રમાણિકપણું કરવાનું તેને મન થશે. જે તે વડીલ હશે તો પોતાના અસીલોને ખોટું ખોટું સમજાવી નકામા કળ્યામાં ઉતારવાનું, બારે રકમ ફી તરીકે લઇને લુચ્ચામાં લુચ્ચા માણસનો ખચાવ કરવાનું, પ્રમાણિક અને સીધા શાક્ષીઓને ગભરાવી તોડી પાડવાનું, સામી બાજુના વડીલને દમ દઇ બૂલથાપમાં નાખવાનું, અને ન્યા-યાધીશ આગળ કામમાં હોય નહીં એવી એવી ખોટી હકીકત કહી સંભળાવી ગમે તે રીતે કળ્યો જીતવાનું તેને મન થશે, જે તે વૈદ્ય હશે તો તેનામાં વાસ્તવિક રીતે વૈદકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોય તેના કરતાં વધારે હોવાનું ડોળ બાલવાનું, રોગીને કયો રોગ થયો છે તેની સમજણ પડતી ન હોય તોપણ તેની ઉપર અખતરા કરી જોવાનું, જે રોગનું તે નામ જાણતો ન હોય તે રોગનું નામ અમુક છે એમ કહેવાનું અને અજાણી રીત અને દવાથી રોગીની જીંદગી જોખમમાં નાખવાનું તેને

મન થશે. જો તે ધર્મગુરુ હશે તો માત્ર કીર્તિ માટે ધર્મોપદેશ કરવાને અથવા પોતાનું ખર્ચ કામ મૂકીને નિરાતે ઘેર બેસી રહી મોજમઝા કરવાને તે લલચાશે, જો તે કાયદા કાઉન્સીલનો સમાસદ હશે તો પોતાના પક્ષની તકરાર ખરી હોય કે ખોટી હોય તોપણ પોતાના પક્ષની તરફેણમાં મત આપવાને, સદ્ગુણને બદલે દુર્ગુણ વધારે એવા કાયદા કરવાને, પોતાનો સ્વાર્થ સરતો હોય ત્યારે ખીજા કાંઈનું કહેવું ન સાંભળતાં કેવળ આપખુદીથી વતંચાને અને ખટપટિયા લોકોને કાયદો કરી આપવાને તે લલચાશે. જો તે સરકારી નોકર હશે તો રૈયતના સુખ તરફ નજર ન રાખતાં સરકારનો કાયદો અને પોતાનો લાભ જાળવવાને અને પોતાના હોદ્દાની રૂઝમે લોકોપર જીલમ કરી અને લોકોને ગમે તેમ સતાવી, પૈસા એકઠા કરવાની તેને લાલચ લાગશે; અને પોતાની જગા સંભાળી રાખવાને તેને ખટપટ કરવાની, ખુશામત કરવાની, દગો ફટકો રમવાની અને એવા ખીજાં નીચ કામ કરવાની લાલચ લાગશે. જો તે નોકર હશે તો પોતાના શેઠનું કામ જોટલું બને તેટલું થોડું કરવાની અને કામ જોટલું બને તેટલું લંબાવવાની તેને લાલચ લાગશે, અને આખરે શેઠને દગો કરી લાગ કાવે તો તેના પૈસા કિચાપત કરી જવાની તેને લાલચ લાગશે. જો તે વેપારીનો વાણોતર હશે તો ધરાક પાછું ન જાય એટલા માટે ગમે તેવો હલકો માલ ઉંચો હોવાનું કઢી ધરાકને ઠગી લેવાની અને તેમાંથી કંઈ પોતે કાઢી ભર્ષ પોતાનું ગજવું ભરવાની તેને લાલચ લાગશે. ધરાકને તે એમ કહેશે કે, આમાં તો એક પૈસા મળવાની નથી, પૂરેપૂરું નાણું પણ ઉપજતું નથી; પણ ધરાક ગયા પછી મનમાં તે એવી મગરૂખી કરશે કે આજ તો ઠીક કમાયા. પોતાના શેઠને ખુશી કરવા ગમેતેવા પ્રકારનું જૂઠું બોલવાને તે

આચકો ખાશે નહીં. ધરાક બૂલથી વધારે નાણું આપી દે તો તેને તે પાણું ન આપતાં તે પોતાની પાસે રાખશે અને વખતે ખોટો રૂપિયો અથવા ખોટી હુડી બીજાઓને આપવાને અચકાશે નહીં. ધરાકને તે એમ સમજવશે કે દુકાણી દુકાણી મોટી દુકાને જેવો હોયો માલ મળે છે તેવોજ હોયો માલ અમારે ત્યાંથી દશ ટકા ઓછી કિંમતે મળશે; તો પણ મનમાં તો જાણુતો હોય છે કે, હું જે કહું છું તે બધું જૂઠું કહું છું. કોઈ માણસ પૈસાની તંગીમાં હોય તો તેની સ્થિતિનો લાભ લઈ તેની મિલકત, તેની ખરી કિંમત કરતાં અડધી કિંમતે તે વેચાવી દેશે. કોઈ અજ્ઞાન માણસ હોય તો તેના અજ્ઞાનનો લાભ લઈ તેને જેટલો અને તેટલો છેતરવાનો તે આંચકો ખાશે નહીં. બહુ ફાયદો મેળવવાને અનાજ અથવા શાકભાજીના બજારમાં એકસંપ કરી ભાવ વધારી દેવાને તે ચૂકશે નહીં; અને માણસની કે પરમેશ્વરની દરકાર ન કરતાં ગમે તેવા ધંધામાં માત્ર નફાનો વિચાર કરીને તે પડશે અને જેટલો અને તેટલો નફો, ગમે તેવા સાવન વાપરીને કાઢી લેશે, જે તે દુરટી હશે તો સગીરનાં નાણાં સગીરના લાભને બદલે પોતાનાજ ઉપયોગમાં વાપરી દેવાને તે લલચાશે. જે તે શુનીમ હશે તો પોતાના શેકની પેઢીનાં નાણાં પોતાના ઉપયોગને માટે લઈ લેવાને લલચાશે. જે તે કોઈ કંપનીનો મેનેજર હશે તો કંપનીના બાગીદારોને છેતરી જેટલા અને તેટલા પૈસા પોતાને માટે કાઢી લેવાની તજવીજ કરવાનું તેને મન થશે. જે તે દલાલ હશે તો તેને ત્યાં માલ વેચવા મોકલનારનાં નાણાં પોતે બધાની પડી બીજા કોઈ દેશમાંજ તે જતો રહેશે. જે તે શરદલાલ હશે તો ખોટી ખોટી કંપનીઓના શેર પોતાના ધરાકને માટે ખરીદ કરી ધરાકને ઠગશે અને પોતે પૈસાદાર થશે. સરકારનો કર વધારે પડે નહીં એટલામાટે

પોતાની મિલકત છુપાવવાનું તેને મન થશે અને પોતાની મિલકત વાસ્તવિક રીતે જોટલી હોય તેના કરતાં પચીસ કે ત્રીસ ટકા ઓછી છે, એમ સોગનપર જૂઠું કહેવાને તે લક્ષ્યાશે. પોતાનું મકાન દારૂ વેચવાના પીઠાને માટે, જુગારખાના માટે, અથવા બીજા કાંઈ અનીતિનાં કાર્ય માટે ભારે રકમ ભાડા તરીકે લઇ, આપવાને તે લક્ષ્યાશે. ધર્મ આજીવે મૂકી ગમે તેવાં પાપકર્મ કરવાને અને આ દુનિયાની મોજમઝાઓ ગમે તેમ કરી ભોગવવાને તે લક્ષ્યાશે. પણ ગરીબોને મદદ કરવાનું, અનાથોને આશ્રય આપવાનું, કંગાલ વિધવાઓ અને માઆપ વગરનાં છોકરાંઓનું રક્ષણ કરવાનું તે જૂલી જશે.

જીવાન માણસ દુનિયામાં દાખલ થાય છે ત્યારે તેને આવી આવી લાલચો લાગે છે. દરેક જગોએ અને દરેક કામમાં અપ્રમાણિક થવાની લાલચ તેની સામે ખડી થાય છે. દેવળ અને મંદિર જેવી પવિત્ર જગાઓમાંથી પણ લાલચ તેનાથી દૂર જતી નથી. તેના મનની અંદરથી પાત્તજી ગયેલી હોતી નથી. તેથી બહારની લાલચોથી તેનીપર ધણી અસર થાય છે. કહ્યું છે કે, “ માણસ પોતાના લોભથી લલચાયો હોય ત્યારે તે ફસાવાનો જ. ” આ ઉપરાંત ખટપટિયા અને સ્વાર્થી સોજતીથી પણ તેનાપર માઠી અસર થાય છે. ધણા માણસ એવા હોય છે કે જે માત્ર પોતાનો જ ફાયદો જુએ છે અને એવું કહે છે કે સૌએ પોતપોતાનો લાભ જોવો જોઈએ. અંતઃકરણમાં જરા પણ અરે લાબ્યા વગર એવા માણસો ઠગાઇ અને છેતરપંડી કરે છે, જૂઠું બોલે છે અને દુરો કરે છે. ન્યારે ન્યારે વખત આવે ત્યારે ત્યારે ગમે તેવું જૂઠું બોલવાને, ગમે તેવો દુરો કરવાને અને બીજાઓને ગમે તે રીતે ફસાવવાને તેઓ તત્પર રહે છે. આમાંના ધણા માણસો પેલા શીરંગી જેવા હોય છે. અડધા રૂપિ-

યાને માટે તે જૂઠું બોલે નહીં, પણ દસ કે વીસ રૂપિયા આપનાર કાંઈ મળે તો ગમે તેવું જૂઠું બોલે. જ્યારે જીવાન માણસ ધંધા રોજગારની શરૂઆત કરેછે ત્યારે તેને હલકા, લુચ્ચા, વિષયી, દુષ્ટ, પાપી, અને હરેક રીતે ધિક્કારી કાઢવા યોગ્ય ધણા માણસો મળે છે. જો તેણે પોતાના મનમાં એવી ખાત્રી કરી રાખી નહી હોય કે પ્રમાણિકપણું રાખવું એજ સાચું છે તો તેને આવા માણસોથી આડે રસ્તે દોરવાઈ જવાનો ભય રહે છે.

ન્યુયૉર્ક શહેરના એક વેપારીનો છોકરો તેની દુકાનમાં મહેતાનું કામ કરતો હતો. એક દિવસ તેણે પોતાના છોકરાને, એક પરાણાને નાચે પ્રમાણે કહેતો સાંભળ્યો:—“આ મખમલ નવીજ તરેહના નમુનાનું છે અને તે બોસ્ટનમાં બનેલું છે. આ દીવા વેનીસ પાસે મુરાનોના ટાપુમાં આવેલા પ્રખ્યાત કાચના કારખાનામાં બનેલા છે. આ ટેબલ, મારા પિતા ફ્લૉરૅન્સ ગયા ત્યારે ત્યાંથી લેતા આવ્યા હતા. એ ત્રણ હજાર રૂપિયા આપી પ્રખ્યાત ચિતારા હોરેસ વનઠ પાસે ચિતરાવી હતી. મારા આપને જીતે છખીઓ ટાંગી જીતે કદરૂપી કરી નાખવાનું પસંદ નથી, તેથી અમે અમારા ધરમાં એકજ છખી રાખેલી છે. આ હાથીદાંતનું કખાટ ચીનથી ખાસ અમારે માટે આવ્યું હતું અને આખા દેશમાં એની જોડી નથી.” આ પ્રમાણે તેણે ધરના તમામ સરસામાનની હદ ઉપરાંત તારીફ કરી બડાઈ મારી. પરાણો ગયા પછી તેના આપે કહ્યું કે, “હોકરા, તારા મિત્રને તેં આટલી બધી જૂઠી જૂઠી હકીકત કહી એ શું ? તું સારી પેઠે જાણે છે કે તે બધા સામાન વિષે તેને ખોટી હકીકત કહી છે. આ મખમલ ચેસ્ટનટ મહેલ્લામાં બનેલું છે. આ દીવા ન્યુઈર્લાંડમાં બનેલા છે, આ ટેબલ મેટલોક્માં બનેલું છે અને માત્ર બેસેં રૂપિ-

યાની કિમ્મતનું છે; આ ચિત્ર કાલે ચિત્રેલું છે અને મેં તેને પાંચસે રૂપિયાનું આપેલા છે; વળી એ સિવાય આપણા ધરમાં બીજાં દસબાર ચિત્ર છે, અને આવાં કપાટ તો ચીનમાંથી સેંકડો આવે છે, તું આટલું બધું જૂઠું શા માટે બોલ્યો ? ” હીકરાએ આપેલો જવાબ ધણો બોધકારક છે. તેણે કહ્યું, “ બાપા, તમે મને આટલાં બધાં કડવાં વચન શા માટે કહો છો ? આપણી દુકાનમાં આપણે જેવું દરરોજ કરીએ છીએ તેવુંજ મેં આજે કર્યું છે. હું નહોતો ધારતો કે તમે એ રીત નાપસંદ કરતા હશો. મને ખબર હતી કે મારા મિત્રને આવા સરસામાનની કંઈ પરીક્ષા નથી, તેથી મેં ધાર્યું કે એ સામાન ત્રિષે હું ખોટી ખોટી અજબ જીવી વાતો કરી વખાણ કરીશ તો તેથી તે અચંબો પામશે અને ખુશી થશે. આપણે દુકાનમાં ધરાક સાથે વર્તીએ છીએ, તેના અને આના ધોરણમાં શા ફેર છે ? ઉદાહરણ તરીકે, ઇંગ્લાંડમાં બનેલા માલપર ફ્રાન્સમાં બનેલાની ચિઠ્ઠીઓ તમે ચોઢાવો છો. અમેરિકામાં બનેલું કપડું, ઇંગ્લાંડમાં બનેલા કપડા તરીકે આપણે વેચીએ છીએ. જૂના પુરાણા સામાનને આપણે નવામાં નવી તરેહનો કહીએ છીએ, અને ધરાકને જે માલ જોઈતો હોય તે બીજો ઠેકાણે મળે છે, એમ જાણ્યા છતાં પણ આપણે તેને કહીએ છીએ કે, એવો માલ આપણા સિવાય બીજા કોઈની દુકાને નહીં મળે. આપણે જાણતા હોઈએ છીએ કે દાપડમાં રૂનો ભેગ છે તોપણ આપણે તે તદ્દન ઉનનું કે તદ્દન રેશમનું કહી વેચીએ છીએ; અને તેની ખરી કિમ્મત કરતાં પચીસ ટકા વધારે કિમ્મત પડી છે એમ ધરાકને કહીએ છીએ. જેમ દુકાનમાં આપણે બોલીએ છીએ તેમ ધર આગળ મારે શા માટે બોલવું ન જોઈએ ? જે બોલ બજારમાં બોલાય ત્યારે ખરા કહેવાય

તે ઘેર ખોલાય તો ખોટા કહેવાને કંઈ કારણ છે ? શું બળરને માટે એક પ્રકારની નીતિ, અને ઘરને માટે તેથી જૂદા પ્રકારની નીતિ છે ? મને તો એમ લાગે છે કે દુકાનમાં અતિશયોક્તિથી ખોલવાના કરતાં ઘેર અતિશયોક્તિથી ખોલવાથી થોડું નુકસાન થાય છે, કારણ કે ઘેર આપણે જે ખોલીએ છીએ તે તો આપણા મિત્રોને જરા આનંદ પમાડવાને અને તેમનો વખત રમુજમાં ગાળવાને ખોલીએ છીએ, પણ દુકાનમાં તો ધરાકની પાસેથી પૈસા હગી લેવાને ખોલીએ છીએ.”

આજના વખતમાં દુનિયાના વ્યવહારમાં જે ધોરણ જણાય છે તેનો સારામાં સારો અર્થ કરીએ તોપણ આપણે કશુંલ કરવું પડે છે કે ખરાનાં જે ધોરણ ચાલે છે. એક ધોરણ કલ્પનાનું, અને બીજું વ્યવહારમાં ચાલવાનું; એકની વાતો કરવાની અને વખાણ કરવાની અને બીજા પ્રમાણે ચાલવાનું, આ વિચારોનો થોડાજ માણસો ધન-કાર કરે છે. “જેરવાજબી રીતે ફાયદો મેળવવાના કરતાં નુકસાન સોસવું એ વધારે સારું છે.” “જેરવાજબીરીતે જે મેળવ્યું હોય તેમાં કંઈ લાભ નથી.” “સદ્ગુણ એકલો જ અજીત્ય છે” “જે માણસને થોડામાં થોડી જરૂર પડે છે, તેની જરૂરિયાતો પણ થોડામાં થોડી હોય છે.” “જેમ ધણો પૈસો તેમ ધણું બંધન.” કવિ પોપે કહ્યું છે કે, “પ્રમાણિક માણસ, એ ધનધરની ઉમદામાં ઉમદી બનાવટ છે.” કવિ શેક્સપિયરે કહ્યું છે કે, “જેનો પક્ષ વાજબી હોય છે, તેને ત્રણ ધણું બળ મળે છે.” કવિ રૅબર્ટ્સે તેમજ ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે આપણે ફળ મેળવવાના વિચારથી કર્મ કરવું ન જોઈએ, પણ આપણો કર્મ જાણી કર્મ કરવું જોઈએ. આવા આવા ઉમદા વચનો ધણા જણ પસંદ કરે છે અને તેનાં વખાણ કરે છે, પણ વ્યવહાર-

રમાં તે પ્રમાણે બિલકુલ ચાલતા નથી. વર્તનનું ધોરણ તો એકજ હોવું જોઈએ એમ તેઓ કશુંક કરે છે, પણ મનમાં માનવાનું ધોરણ એક રાખે છે અને બ્યવહારમાં ચાલવાનું એથી ઉલટું ધોરણ રાખે છે. જે જીવાન માણસ પ્રમાણિકપણા રૂપી હમેશા ચાલે એવું બખ્તર પહેરીને રહે છે તે જીવાન માણસ આવી લાલ-ચોથી દૂર રહે છે, પૈસે ટકે આખાદ ગાય છે અને નીતિવાન રહી શકે છે. સેમ્યુઅલ એપટલ્ન ગયા જમાનામાં બોસ્ટનનો એક ધણોજ પૈસાદાર અને ઉમદા મનનો વેપારી હતો; તેના વિષે ડોક્ટર પીબોડીએ કહ્યું છે કે, “ તે પ્રમાણિક માણસ હતો, તે કંઈ યુક્તિ વાપરતો નહીં, જળબેદ કરતો નહીં અને કંઈ છુપાવી રાખતો નહીં. કંઈ છુપાવી રાખવું, એ તેના મનને ધણું બોળરૂપ અને ત્રાસદાયક લાગતું. બોલવાની એકજ રીત તે જાણતો, અને તે રીત બેધડક સત્ય બોલવાની હતી. તે એવો નીતિમાન હતો કે તેને સત્ય બોલ-વુંજ પડતું.” “ પ્રમાણિક માણસની સમ્યાધ તેને ખરે રસ્તે લખ જશે, પણ આડે રસ્તે ચાલનારની આડાઈ તો તેનો નાશ કરશે.” ગિડીયન લી નામના ધણોજ પ્રમાણિક અને ફતેહમંદ વેપારીની દુકાનમાં એક ધરાક એવી બડાઈ મારતો હતો કે આટલો માલ મેં તમને છેતરી વધારે લીધો છે. લીએ જવાબ આપ્યો, “ ઠીક, હશે. પણ મારી દુકાનમાં કદી નહીં આવવાને તમે વચન આપા તો હું તમને એ માલનું પડીકું મફત લખ જવા દઉં.” અજબ જેવી વાત એ છે કે તે ઢંગ ધડા વગરનો ધરાક એ વાત કશુંક રાખી પડીકું લખને રસ્તે પડી ગયો. પંદર વર્ષ પછી લીની દુકાનમાં તેજ ધરાક પોતાનું વચન તોડી પાછો આવ્યો. લીએ તેને તરતજ ઓળખ્યો, અને કહ્યું કે, “ તમે તમારૂં વચન તોડ્યું છે. પેલો માલ મફત લખ

ગયા હતા તેની કિમ્મત આપો.” તેણે ઉતરી ગયેલે ચહેરે જવાબ આપ્યો, “ સાહેબ, તે વખતે આપણે મળ્યા હતા, ત્યાર પછી મારે માથે ઘણી મુસીબતો આવી પડી છે. હું છેક નિર્ધન થઈ ગયો છું.” લીએ જવાબ દીધો, “ ખરી વાત છે, અને તમે સદા એવાજ રહેશો. બીજાઓને છેતરી ફાયદો લઈ લેવાનો ઇચ્છાવાળાની એવીજ દશા થાય છે.” “ જે માણસ સીધે રસ્તે ચાલે છે તે ચોકસ રસ્તે ચાલે છે, પણ જે આડે રસ્તે જાય છે તે પકડાઈ ગયા વગર રહેતો નથી.”

“ પ્રમાણિકપણે ચાલવું, એજ ધણીમાં ધણું ફાયદાકારક છે ” એ કહેવત સારી પેઠે જાણીતી છે, પણ એ કહેવતથી ધણા જુવાન માણસ બૂલાવામાં પડે છે. એમાંથી એવો ગર્ભિત અર્થ નિકળે છે કે માણસે પોતાનો સ્વાર્થ જોઈ પોતાનું વર્તન નક્કી કરવાનું છે; પણ એ વાત ખરી નથી. પ્રમાણિકપણું, એ વર્તનનું ધોરણ છે. તે અને પોતાનો ફાયદો જેરફાયદો વિચારીને ચાલવું, એ બે એકજ વર્ગમાં ગણવાં ન જોઈએ. પ્રમાણિકપણે ચાલવું એ ખરું છે, માટે પ્રમાણિક-પણું રાખવું જોઈએ, નહીં કે તેથી ફાયદો છે માટે તે રાખવું જોઈએ. અંતઃકરણે લુચ્ચામાં લુચ્ચો માણસ પણ એ કહેવત પ્રમાણે અક્ષરસઃ ચાલી શકે પણ તે પ્રમાણિક કહેવાય નહીં. એમ ધારો કે કોઈ મહેતો પોતાના શેઠનો પૈસો ઠગી લેવાને લલચાયો છે અને એ વિષે તે પોતાના મનમાં વિચાર કરે છે. તે પોતાના મનમાં ગણતરી કરે છે કે પકડાવાનો સંભવ છે; વખતે પકડાઈશ, અને વાત ઉઘાડી પડી જશે તો શું પરિણામ આવશે? આખરે તે એવા નિર્ણયપર આવે છે કે, “ જો હું આ કૃત્ય કરું અને પકડાઈ જાઉં તો મારી જગા જોઈ બેસું અને મારી આત્મ શુભાવી બેસું, માટે

હું તો એ કૃત્ય નહીં કરું. ” બીજા માણસોને તો આ માણસ પ્રમાણિક જ લાગે છે, પણ અંતઃકરણમાં તે ખરેખરો લુચ્ચો છે, કારણ કે પકડાઈ જવાની બીકથી જે માણસ ચોરી કરતો નથી તે તો ચોરજ છે. પકડાઈ જવાની બીક દૂર કરો, એટલે તે ચોરી કરશે. એવો માણસ પ્રમાણિક રહે છે તેનું કારણ એટલુંજ કે, પ્રમાણિકપણે રહેવામાં તે વધારે ફાયદો સમજે છે; તોપણ અંતઃકરણમાં તે અપ્રમાણિકજ છે. દરેક જીવાન માણસે માત્ર ફાયદા ગેરફાયદાની વાતનો વિચાર કરીને ચાલવાની રીત નાપસંદ કરવી જોઈએ. કારણ કે, તે નીચ, ધિક્કારવા યોગ્ય અને દુષ્ટ છે. ખરું શું છે અને ખોટું શું છે એજ લક્ષમાં રાખી ચાલવાની રીત તેણે રાખવી જોઈએ. એવી જ બીજી કહેવત એવી ચાલે છે કે, “ દેશ તેવો વેશ કરવો. ” જે આ કહેવત પ્રમાણે ચાલવામાં આવે તો કેટલું અપ્રમાણિકપણું થાય એ કહી શકાતું નથી, એમ છતાં ધણી જણ એ કહેવત પ્રમાણે ચાલતા જણાય છે. અપ્રમાણિક કૃત્યો કર્યા હોય તેને માટે એવી દલીલ બતાવવામાં આવે છે કે “ ધણી જણ એવું કરે છે; મોટા મોટા માણસો પણ એવું કરે છે. જો હું એ નહીં કરું તો બીજો કાંઈ કરશે. ” “ ધંધો કરવામાં એ રીત વાજબી ગણાય છે. ” “ એ રીત તો વેપારમાં સાધારણ રીતે બધા વાપરે છે. ” આથી કરીને જીવાન અને ધરડા માણસો પણ આડે રસ્તે દોરાય છે અને ખરા ખોટાનો વિચાર કર્યા વગર જેમ બીજા કરતા હોય તેમ તેઓ કરે છે; અને બધા એમ કરે છે, એ દલીલથી પોતાના દમા ફટકાનો બચાવ કરી આખરે પોતાની આખરૂં, પોતાનું સદ્ગતિ અને દોલત સર્વસ્વ ખુવાર કરે છે.

જરૂરિયાતનું બહાનું બતાવીને પ્રમાણિકપણું ધણીવાર બાબુએ

મૂકવામાં આવે છે. જરૂરિયાત જોઇને ચાલવાની રીત, ફાયદો ગેર-
ફાયદો વિચારીને ચાલવાની રીતના જેવીજ છે; જેથી આપણો
સ્વાર્થ સધાતો ન હોય તે કરવું જરૂરનું નથી ! સ્વાર્થ સાધવાની
આ રીત ઘણી સારી જણાય છે ! પ્રમાણિકપણું રાખવું, એ સારી
વાત છે અને જરૂરની પણ છે, પણ સરત એ કે તેથી જો સ્વાર્થ
સધાતો હોય તોજ. પ્રમાણિકપણે ચાલવું, એ ફાયદાકારક ન જણાય,
એવા પ્રસંગ પણ આવે, અને આવે ત્યારે આવા લોક તે બાજુએ
મૂકી અપ્રમાણિક રીતે ચાલશે. માત્ર ફાયદા ગેરફાયદાની વાત ધ્યાનમાં
લાઇ આવા લોકો નક્કી કરે છે કે, આ કામ કરવું સાઈ છે, અને
આ કામ કરવું સાઈ નથી. તેમના મત પ્રમાણે જેથી આપણને
ફતેહ મળે તે સાઈ કામ, અને જેથી ફતેહ ન મળે તે ખોટું કામ.
આ નિયમ પ્રમાણે ચાલનારા નીચમાં નીચ કામ કરવાને પણ આ-
ચકો ખાતા નથી, કારણ કે તે ખરું ખોટું જોતા નથી, પણ માત્ર
પોતાનો ફાયદો કે ગેરફાયદો જુવે છે. અશીજીથી ઘણું નુકસાન થાય
છે, તોપણ ઇન્લાંડ ચીનને જખરજરતીથી અશીજી લેવરાવે છે,
કારણ કે તેથી ઉપજ થાય છે અને ઇન્લાંડને ઉપજની જરૂર છે;
અને એજ પ્રમાણે દારૂ, બાંગ, ગાંજી, વગેરે વેચવાનું ઘણા દેશોએ
ફાયદેસર ગણેલું છે. એથી દેશમાં ફટલો બધો ગેરફાયદો થાય છે
અને લોકોની ફટલી બધી ખરાબી થાય છે, તેનો વિચાર ન કરતાં,
માત્ર પોતાની આવક વધારવા તરફ એવા દેશ નજર રાખે છે;
તેમના વિચાર પ્રમાણે જેથી ઉપજ વધે એવાં બધાં કામ પ્રમાણિ-
કજીએ. જીવાન માણસોએ આવો બેવકૂફી બરેલો વિચાર પોતાના
મનમાંથી કાઢી નાખવો જોઈએ, કારણ કે એવા વિચાર રાખતા હશે
તો તેઓ પ્રમાણિક થઇ શકશે નહીં.

શહેરમાં રહેતા ધણા જુવાન માણસો ધણા જીજ કારણોને ખાતર પ્રમાણિકપણું આજીવ્યે મૂકીને ચાલે છે. ઉદાહરણ:—(૧) સારો પોશાક પહેરવાનો શોખ. તેમનો પગાર એવો મોટો હોતો નથી કે તેઓ આવા સારો પોશાક પહેરી શકે, તેથી અપ્રમાણિકપણે ચાલી વધારે પૈસા મેળવવાનો રસ્તો તેઓ પકડે છે. (૨) મિજ-મજાનો શોખ. નાટક ચેટક, જુગાર, ગાડી ધોડા, દારૂ, તંબાકું વગેરેમાં તેમની આવક કરતાં વધારે ખર્ચ થાય છે, તેથી ખુટતી રકમ તેમના શેકના ગલ્લામાંથી ઉચાપત કરી જવાની જરૂર પડે છે. (૩) પૈસાનો શોખ. પૈસાદાર થઈ જવાની આતુરતામાં ધણા જીજ નીતિ આજીવ્યે મૂકે છે, અને સારે કે ખોટે રસ્તે જેટલો પૈસો મેળવાય તેટલો મેળવવાની તજવીજ કરે છે. અનીતિથી મેળવેલા પૈસામાં આખરે કંઈ ફાયદો નથી, એ વાતનો આવા લોક વિચાર કરતા નથી અને આંખો મીચીને પૈસા ઉસરડે છે. (૪) સ્વતંત્ર રીતે ધંધો કરવાની ઉતાવળમાં જુવાન માણસો અપ્રમાણિક થાય છે. પૈસા જલદીથી ભેગા કરવાનો તેઓ લોભ રાખે છે; અને તેથી કરીને પ્રમાણિકપણે પૈસા કમાવાની ધીરજ તેમને રહેતી નથી. (૫) પોતાની આખરૂં વહાલી ન હોવાથી પણ ધણા જીજ અપ્રમાણિક થાય છે. જુવાન વેપારી કહેશે કે, “લોભો શું કહે છે તેની હું કંઈ દરકાર ગખતો નથી.” પરિણામ એ થાય છે કે, તેને માટે કોઈ સારૂ બોલી શકે એવું તેનું આચરણ રહેતું નથી. લોકોના સારા કે નરસા મતને માટે જે દરકાર રાખતો નથી તેને માટે લોકો કદી સારો મત બાંધતા નથી. (૬) પોતાના અપ્રમાણિકપણાના બચાવમાં કેટલાક જીજ એમ કહે છે કે “ત્યારે શું અમે મરીએ ? એમ ન કરીએ તો અમારૂં પૂરૂં કેમ થાય ?” પરંતુ આ દલીલથી કંઈ

અચાવ થતો નથી. મરો શા માટે ? બેલાશક જીવો, પણ શું પ્રમાણિકપણે રહીને નથી જીવાતું ? માદ રાખવું કે, અપ્રમાણિકપણે જીવવા કરતાં મરવું એજ સાઈ છે. અમુક વખતે રોમમાં પહોંચ્યા, એટલા સાઈ ફરીયામાં તોફાન છતાં પોરપે બાદશાહ નીકળતો હતો, તેથી તેમ કરી જીંદગી નેખમમાં ન નાખવાને તેના કેટલાક મિત્રો તેને સમજાવતા હતા. બાદશાહે જતાદાર રીતે જવાબ આપ્યો કે, “ મારે જવુંજ નોંધ્યે, એ જરૂરનું છે. જીવવાની કંઈ જરૂર નથી.” અમે જીવાન માણસોને કહીએ છીએ કે, “ તમારે જીવવાની તો કંઈ જરૂર નથી; પરંતુ પ્રમાણિકપણે ચાલવાની તો ખાસ જરૂર છે. અપ્રમાણિકપણે ચાલીને જીવવા કરતાં મરવું એજ સાઈ છે.”

પ્રમાણિકપણા સંબંધી ઉપર અમે જે કહ્યું છે તે વાજખી છે; એમ નીચે આપેલા એક સાદા દષ્ટાન્તથી વાંચનારની ખાત્રી થશે. ધારો કે એક જીવાન માણસ તેની અનીતિના કારણથી નોકરી ખોઈ બેઠેલો છે, અને નવી જગો મેળવવાને જાહેરખબર આપે છે તેમાં જણાવે છે કે, “ હું રવીવારે પણ કામ કરીશ. ધરોહાને દારના પી-કામાં, નાટકમાં, અને વેશ્યાવાડામાં ભાષ જામશ; અને તેમને મોજ મઝાથી ખુશ કરી નાખી તેમની પાસેથી ખૂબ પૈસો કઢાવીશ. મારા શેઠનો ધધો વધારવાને પ્રમાણિકપણું ન રાખતાં જેમ અને તેમ વધારે નફો મેળવવાને હું મારાથી બનતો પ્રયત્ન કરીશ. સરત માત્ર એટલીજ કે, મને નોકરીમાં રાખનારે સારો પગાર આપવો નોંધ્યે,” કયો શેઠ આવી જાહેરખબરપર જરાપણ વજન રાખશે? હુઆમાં હુઆમાં માણસ પણ આવા માણસપર છતખાર રાખશે નહીં અને તેને પોતાને ત્યાં નોકર રાખશે નહીં. બ્યારે આપણે આપણો સ્વાર્થ જોવાનો હોય છે ત્યારે તો આપણે માત્ર પ્રમાણિક માણસનેજ નોકરીમાં લવાને ઇચ્છીએ છીએ.

જ્યારે ખરો અણીનો વખત આવ્યો હોય અને મોઢાં વિશ્વાસનાં કામ કરવાનાં હોય ત્યારે તે કરવાને પ્રમાણિક માણસની શોધ કરવામાં આવે છે. જ્યારે યુનૈટેડસ્ટેટસમાં અંદર અંદરના ટંકાને લીધે ખરાબી થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો ત્યારે અબ્રાહમ લીંકનને શોધી કાઢવામાં આવ્યો હતો તે પહેલાં સો વર્ષ પર પ્રજાસત્તાક રાજ્યની શરૂઆતમાં પરદેશી દુસ્મનો ચઢી આવવાની ધાસ્તી રહેતી હતી ત્યારે વૉશિંગ્ટનને શોધી કાઢવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે પ્રમાણિક માણસ મરી જાય છે ત્યારે સૌ કોઈ તેનાં વખાણુ કરે છે; અને બધાં વર્તમાનપત્રો તેની સમ્યાષ, ચોખ્ખાષ, અને પ્રમાણિકપણાની તારીફ કરવામાં એક ખીજ સાથે હરીફાઈ કરે છે. બેરન સ્ટીનની કબર પર કાતરેલો, નીચે જણાવેલો લેખ બતાવી આપે છે કે લોકો પ્રમાણિક માણસની કેવી યુજ કરે છે:—

“ તે એક વખત ના કહેતો તો પછીથી કોઈ દિવસ હા કહેતો નહીં; તે એક વખત હા કહેતો તો પછીથી કોઈ દિવસ ના કહેતો નહીં; તે સારી પેઠે વિચાર કરીને હા કહેતો. તે જે બોલતો તે પ્રમાણે ચાલતો. તેનું વચન તેના સ્વદસ્તુરના લેખ જેવું હતું. ”

પ્રમાણિકપણાથી આપણને ખરો સંતોષ થાય છે અને આપણું જાતિકું માન વધે છે. અપ્રમાણિક માણસ પોતાની જાત માટે માન ધરાવી શકતો નથી. તેની હલકાઈ વિષે ખીજના કરતાં તે પોતે વધારે જાણે છે, તેથી પોતાની જાત માટે તેને માન હોઈ શકે નહીં, અને તેના જીવતરથી તેને ખરો સંતોષ થાયજ નહીં. એક છોકરાને તેના સોબતીએ કહ્યું કે, “ ફળ ચોરી લે, તને કોઈ જોશે નહીં, ” ત્યારે તેણે તેમ કરવા ના પાડી અને એવો જવાબ આપ્યો કે “ પણ હું તો જોઈશ. ” આ જવાબ ખરોખર છે અને તેથી અમારા

કહેવાનો સારો ખુલાસો થાય છે. તેને પોતાની જાત માટે માન હતું, તેથી એવું ખોટું કામ કરવાને તેણે ના પાડી. પ્રમાણિકપણે ચાલવામાં જ તેને ખરો સંતોષ લાગતો હતો.

ન્યુયોર્ક શહેરના એક વેપારીના વાણીતરે એક બાઇને બદન કરાવવાને માટે રેશમનું કપડું બાંધ નક્કી કરીને આપ્યું, પણ મજબૂત કપડું બરી જોતાં તેને માલમ પડ્યું કે કપડું ખોડવાળું છે. તેથી એ બાઇને તે વાત તેણે કહી દીધી. કપડું ખોડવાળું છે એમ જાણ્યું, એટલે તે લેવાને બાઇએ ના પાડી. આ વાત તેના શેઠના સાંભળવામાં આવી, એટલે તેણે તરતજ તે વાણીતરના બાઇને કાગળ લખ્યો કે તમારા ઊકરારને મારે ત્યાંથી લઇ જાઓ; એને “વેપારીનું કામ” આવડતું નથી આ વાત જાણીને બાઇને ધારકો પડ્યો અને તે લેણો ગભરાયો; તેથી એકદમ શહેરમાં આવી તે વેપારીને મળ્યો અને પૂછ્યું કે, “મારો ઊકરો કેવો છે? એનાથી બેઠેપારીનું કામ કેમ નહીં થઇ શકે?” વેપારીએ જવાબ દીધો કે, “એનામાં કંઈ આવડ જ નથી, બે ત્રણ દિવસપર એક બાઇ રેશમનું લૂગડું ખરીદ કરવા મારી દુકાને આવી હતી, તેને તેણે પોતાની મેળે કહી દીધું કે કપડું નુકસાનવાળું છે, અને તેથી કરીને મારો માલ વેચાયો નહીં. માલ સારો છે કે નહીં, એ ધરાકે પોતાની મેળે જોઇ લેવું જોઇએ. જો માલમાં કંઈ ખોડખાપણુ ધરાકને માલમ ન પડે તો તે તેમને બતાવી આપવી એ બેવકૂફી બરેલું છે.” આ સાંભળી વાણીતરના બાઇના મનને નિરાત થઇ અને તેણે ઠાવકે મહોડે કહ્યું કે, “શેઠ સાહેબ, મારા ઊકરારમાં એજ ખોડ છે કે ખીજ?” શેઠે કહ્યું, “હા એજ,” બાપાથી વર્ણન થઇ શકે નહીં એવી મગફળી અને આનંદથી બાપે જવાબ દીધો, “એમ છે ત્યારે તો મારો

દીકરો મને પહેલાંના કરતાં વધારે વહાલો લાગે છે, અને આખી દુનિયાનું રાજ્ય મળે તોપણ તમારી દુકાનમાં તેને એક પળવાર રહેવા દેવા હું ચહાતો નથી.” પ્રમાણિક માણસને પોતાના મનની અંદર જેવો સંતોષ અને આનંદ થાય છે તેવા સંતોષ અને આનંદમાં આપ દીકરો તેજ દહાડે શહેર છોડીને ચાલ્યા ગયા.

કવિ પોપે કહ્યું છે કે “અવિચારી લોકો આપણને આખું વર્ષ સાબાશી આપે અને આપણી સામે અચંબાથી નેષ્ટ રહે, તેના કરતાં આપણું કૃત્ય પસંદ કરી આપણું મન એક કલાક આનંદમાં રહે એ વધારે કિંમતી છે, સીઝરને રાજપુરુષોની ખુશામત રાજગાદીપર બેઠાં બેઠાં સાંભળતાં જોડલો આનંદ થતો હતો તેના કરતાં માર્સેલસને દેશવટો ભોગવવામાં વધારે થતો હતો.”

પ્રકરણ ૧૬ મું

પરોપકાર.

થોડા વર્ષોપર ફિલાડેલ્ફિયામાં એક જુવાન વેપારી મરી ગયો તેના વિષે તેના ધર્મગુરૂએ નીચેની વાત કહી હતી. મરણ પહેલાં ત્રણ વર્ષ અગાઉ તે સિનસિનાટીથી ફિલાડેલ્ફિયા આવ્યો હતો. સિનસિનાટીમાં એક મિત્રને તેને કેટલાક હજાર ડૉલર ઉછીના આપ્યા હતાં. ફિલાડેલ્ફિયા આવ્યા પછી પોતાના ધંધામાં પૈસાની જરૂર પડ્યાથી તે પોતાના મિત્રને ગામ ઓઢિઓ પૈસા પાછા લેવા ગયો. તે પાછો આવ્યો ત્યારે તેને એક મિત્રે પૂછ્યું “કેમ બાપ, પૈસા લાવ્યા કે ?” તેણે જવાબ દીધો; “મેં પૈસા માગ્યાજ નથી. હું ત્યાં ગયો ત્યારે મારા મિત્રનું કુર્બાન સરસામાન બાધી

ટેકસાસ જવાની તૈયારીમાં હતું, મને જોતાં વારજ માલમ પડ્યું કે મારો મિત્ર તંગીમાં છે અને તેથી જો કું પૈસા પાછા આપવાનો તગાદો કરીશ તો તેની સ્ત્રી અને છોકરાંને દુઃખ થશે. એવું કરવાને માફ મન નહોતું તેથી પૈસા સંબંધી એક શબ્દ પણ મોઝ્યા વગર કું પાછો વળ્યો અને પાછો આવ્યો. ” પરોપકાર શબ્દનો અર્થ આ વાતમાં એ વેપારીએ બતાવેલા મનના વલણમાં આવી જાય છે. કાંઈ પણ માણસ પરોપકારી થાય છે તે કંઈ પૈસા, ખોરાક અથવા કપડાં આપવાથી નહીં, પણ મનના વલણ પરથી થાય છે, બજેટનું જીવનચરિત્ર લખનાર આ ભાવનીએ પ્રમાણે સારા શબ્દોમાં જણાવે છે:—“વેપાર એ અરસપરસ સેવા કરવાની રીત છે, તેની રચના તમારી જાતને માટેજ તમારે બહું કરવાના ધોરણથી વિરુદ્ધ છે. જે માણસ ધણીમાં ધણી જણની સેવા કરી શકે તેને ધણીમાં ધણો મેળવેલો મળે છે. આમાં શ્રાતુભાવ સંબંધી ઈશ્વરી નિયમને વેપાર મળતો આવે છે. વેપારમાં પડનાર દરેક માણસ જણે અથવા અજણે ખુદ્દીરીતે જાહેર કરે છે કે મને આ દુનિયામાં મારી જાતની સેવા બજાવવા મોકલ્યો નથી, પણ માર પાડોશીની સેવા બજાવી માફ કલ્યાણ કરવા મોકલ્યો છે. મોઝી જોડા બનાવે છે તે કંઈ દરરોજ નવા નવા જોડાનું પ્રદર્શન કરવાને નહીં, પણ લોકોને જોડાની જરૂર છે એમ તે જણે છે તેથી બનાવે છે. ટોપી બનાવનાર નવી નવી ટોપીઓ પોતે પહેરવાને બનાવતો નથી, પણ લોકોને ટોપીઓની જરૂર છે એમ જણી બનાવે છે. ૩ કાંતનાર સુતરના ઢગલા કરી રાખવા સુતર કાંતતો નથી, પણ સુતરની બધાને જરૂર પડે છે એમ જણી કાંતે છે. મારે હમેશ મારા કળ્યા ભલવા પડશે એમ ધારી વડીલ કાપદાનો

અભ્યાસ કરતો નથી, પણ માગી સલાહની કાંઈને જરૂર પડશે એમ ધારીને કરે છે. વૈદ્ય દવા બનાવે છે તે હું હમેશાં માફો રહીશ માટે ખપ લાગશે એમ ધારીને બનાવતો નથી પણ દવાની કાંઈને જરૂર પડશે એમ ધારીને બનાવે છે. આ પ્રમાણે બીજા ધંધાના સંબંધમાં પણ છે. તમને માલમ પડશે કે જોનો લોકાને ખપ હોય છે તેજ ધંધો કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જીંદગીના દરવાજા પર જ મંથરે એવી ખુલ્લી જાહેરાત મૂકી છે કે આપણે બધા બાંધ્યો છીએ; આપણામાંના કાંઈને પોતાને એકલાને ખાતર અહીં મોકલ્યો નથી; જેમાં આપણા જાતબાંધ્યોને આપણી વધારે જરૂર લાગતી હોય તે કામ આપણે કરવાનું છે, સામાન્ય સેવા કરવા તરફ દુર્લક્ષ કરી આપણે માત્ર આપણું પોતાનુંજ સુખ જોઈએ તો આપણે નકામા થઈ પડીશું અને તંબીમાં આવી જઈશું, તેટલા માટે જે માણસ ઉપર ઉપરથી લોકસેવા બજાવતો જણાય પણ અંદરખાનેથી પોતાની ઉન્નતિ કરવામાંજ લક્ષ રાખતો હોય, તે મંથરની ધારણા પ્રમાણે બરોબર ચાલતો નથી. પોતાના જાતિબાંધ્યો તરફ પોતાની ફરજ બજાવતો નથી, પોતાનો ધંધો બરોબર કરતો નથી અને પોતાનો મર્તબો સાચવતો નથી. આ ફાની દુનિયામાં પોતાની એકલાની જાત માટે મંથર, વારસો, ઈનામ અને સ્વર્ગ શોધતો એવો દયા ખાવા જેવો બિચારો ગરીબડો પોતાનું જીવતર મિથ્યા ગુમાવે છે.

ફતેહમંદ નિવડેલા માણસોની લક્ષણમાં આવો ગુણ માલમ પડે છે તેને અમે પરોપકાર કહીએ છીએ અને આગ્રહપૂર્વક જણાવીએ છીએ કે એ વગર ભારેમાં ભારે ફતેહ મળે નહીં. બજાવેટમાં પણ આ ગુણ બહુ રીતે જણાતો. તે ગરીબોને પૈસા આપતો; પોતાના નોકરોને માટે સ્વચ્છ અને સુખદાયક ઘર પૂર્ણ પાડતો; પોતાના નોકરો

ઝડપથી અને સામર્થ્યથી કામ કરે એવી પદ્ધત દાખલ કરી તેણે કામ કરવાનો વખત ટુંકો કર્યો; અમુક રકમ ઉપરાંત જે નફો વર્ષ આખરે મળતો તે નવા વર્ષની શરૂઆતમાં તે પોતાના નોકરાને વહેંચી આપતો. પોતાની આસપાસ રહેનારા લોકોને માટે તથા તેમનાં છોકરાને માટે તેણે દેવળ બંધાવ્યાં અને શાળાઓ સ્થાપી. ટુંકામાં તે એવી માયા, ઉદારતા અને મમતા બતાવતો કે તે બધાને બળ્ણીતો થયો અને બધા તેને માન આપવા લાગ્યા. આ પુસ્તકમાં ફતેહમંદ પુરોનાં અમે દર્શાવ્યો છું, તેમનામાં આ સદ્ગુણ બધો દેખીતો હતો. ડૉક્ટર પીઓડી એપટ્ટીને વિષે કહે છે કે “લોકોને ઉપયોગી થવાના સાધન તરીકે તે પોતાને પૈસા મળ્યો; કોઈ દલાડો એવો લાગ્યેજ નતો કે જ્યારે કોઈ પરોપકારના કામમાં તેણે ખર્ચ કર્યું ન હોય. કોને આપવું અને કોને ન આપવું એ વિષે અલગત તે પોતાનું ડહાપણ વાપરીને ચાલતો અને વેપારી તરીકે જે સારી સમજ અને ઓળખ મેળવે તે બતાવતો, તે પરોપકાર કરવામાં પણ બતાવતો, કંઈ લોકોપયોગી કામમાં અગર ખાનગી સખાવતમાં તેના મિત્રો તેની પાસે મદદ ન માગતા ત્યારે તેને ખોટું લાગતું.” પિટર સી. બ્રુક્સે છેવટની બડીએ જણાવેલા વિચારમાં આ એક હતો:—“પૈસા વાપરવાના સર્વ રસ્તામાં પૈસા આપી દેવાનો રસ્તો સૌથી સંતોષકારક છે.” માર્ક ઝેન્થોનીની પેટ બધા માણસ નહીં કહે કે “મેં જે આપી દીધું છે તે સિવાયનું બધું મેં ખોયું છે,” પણ અમારી ખાત્રી છે કે “પૈસા આપી દેવા એ પૈસા વાપરવાનો સૌથી સરસ રસ્તો છે, એમ બ્રુક્સે કહ્યું છે, તેની સાથે બધા મળતા થશે. એમોસ લૉરેન્સ નીચેની કહેવત વારંવાર બોલી બતાવતો:—“સખી માણસ પૈસા આપી દઈને પૈસાદાર થાય છે;

કૃપણ માણસ સંધરી રાખીને ગરીબ થાય છે. ” તે વળી કહેતો કે એક પુસ્તકનો બધો સાર આ છે; એ પુસ્તક જેણે બખ્ખું હશે તેને સારા માણસો તરફથી સાચાશી થટે છે. એ પુસ્તકનો કર્તા પૈસાની જે બ્યાખ્યા આપે છે તે પ્રમાણે પૈસાદાર થવાને હું ધણો ખુશી છું; પણ જ્યોત્જ્ઞ કેબટને પેલા ધરડા દ્રેંચે કહ્યું હતું તેમ પૈસા ઠાટી રાખવામાં બધું પાપ રહેલું છે. ” પોતાના ધરમાં બે ઓરડા તેણે ગરીબને આપવાનો સામાન ભરી રાખવા અલગ કરી રાખ્યા હતા; તેમાં એક ઠેકાણે તૈયાર સીવી રાખેલાં કપડાં ભરી રાખ્યાં હતાં; બીજે ઠેકાણે કપડાં સીવવાનાં યાનનાં યાન ગોઠવી રાખ્યાં હતાં; વળી ત્રીજે ઠેકાણે તરત આપી દેવાય એવાં કરિયાણાના પડીકાં ગોઠવી રાખ્યાં હતાં; અને એ પ્રમાણે બધી જગાં સામાનના ઢગલાથી ભરી કાઢી હતી. ગરીબ માણસોને આપવાના સામાનની ખીંદડીઓ બાંધવા આ ઓરડામાં લૉરેન્સ જે વખત ગાળતો તે ધણા સુખમાં અને આનંદમાં જતો. કાંઈ વિદ્યાર્થીને અથવા સાધુને લૂગડાં શીવડાવવા આપવાનાં કપડાંની ખીંદડી તે બાંધતો; કાંઈ સાધુ પુરૂષે કાંઈ ગરીબ કુટુંબની બાળ આપી હોય તો તેને મોકલવાનાં કરિયાણાંની ખીંદડીઓ બાંધતો, કાંઈ કાંઈ વાર તો પોતાનાં ઓળખીતાં કુટુંબમાં ઊકરારને રમવાનાં રમકડાં અથવા ખીજું કંઈ મોકલવાનું હોય તેનાં પડીકાં બાંધતો. એક પાઠશાળાના અધ્યાપકને તેણે કાચળો ભરીને પુસ્તક અને બદન તથા પાઠશૂન શીવડાવવાનાં કપડાંનાં યાન મોકલી આપ્યાં હતાં; વળી શિયાળામાં ભણવા આવતા વિદ્યાર્થીઓને માટે પરચુરણ સામાન પણ તે મોકલી આપતો.

ડીકન મોઝિલ્ઝ આન્ટ પણ બોસ્ટનનો એવોજ કહેલમંદ નિવડેલો વેપારી હતો. તેનો પરોપકાર એ શહેરના ગરીબ માણસોને

એક આશિર્વાદરૂપે હતો. જે કે તેનો વેપારધંધો મોટા પાયાપર ચાલતો હતો અને તેમાં તેનો લગભગ બધો વખત રોકાતો હતો તોપણ તે વખતમાં ચાલતાં પરોપકારનાં બધાં કામમાં ભાગ લેવાને તેને અવકાશ મળતો. ગરીબ અને કમનસીબ લોકોની સ્થિતિ સુધારવાના દરેક કામમાં તે ઉત્સાહથી ભાગ લેતો. તે પણ ગરીબ લોકોને આપવાનો સરસામાન પોતાના ઘરમાં ભરી રાખતો. તે પોતાને હાથે તેમને કરિયાણાં આપતો, કપડાં માપી આપતો, અને તેના પરોપકારી દાનથી સેંકડો કુટુંબ સુખી થતાં. તેનો પરોપકાર તેને શતેક મળવાનું એક સાધન થઈ પડ્યું, કારણ કે તેથી લોકોમાં તેની પ્રતિષ્ઠા અને છતબાર વધ્યાં; અને લોકો તેના જેવા પરોપકારી ગૃહસ્થપર આદરના રાખી તેનું બહુ ઇચ્છવા લાગ્યા.

જે જે માણસને મોટામાં મોટી ફતેહ મળી છે તે તે માણસનું જીવનચરિત્ર આપણે તપાસી જોઈશું તો તેનામાં આ ગુણ હોવાનું આપણને માત્રગ પડશે, આ ગુણની ધર્મપુસ્તકમાં તારીફ કરેલી છે અને તેનું ખાસ ફળ જણાવેલું છે. “તને જે નફો પહેલવહેલો મળે તે તથા તારી મિલકત પ્રભુને અપણુ કરજે. એમ કરવાથી તારી ખજીમાં પુષ્કળ પાક થશે અને તારા યંત્રમાંથી નવો દારૂ નિકળશે.” “ઉદાર માણસને પુષ્કળ ધન મળશે. જે બીજાને પાણી પાશે તેને પોતાને પણ પાણી પીવાનું મળશે.” “બીજાને આપો એટલે તમને પણ મળશે; જે માપથી તમે માપી આપશો તેજ માપથી તમને લોક માપી આપશે.” “જે કૃપણતાથી વાવે છે તેને પાક પણ કૃપણતાથી મળશે. જે ઉદારતાથી વાવે છે તેને પાક પણ ઉદારતાથી આપવામાં આવશે.” અમે એમ કહીએ છીએ કે આ ઇશ્વરી વચન લાક્ષણિક રીતે તેમ શબ્દાર્થ પ્રમાણે ખરાં પડે છે. જે માણસોને

ખરેખરી ફતેહ મળેલી છે તેમનાં ચરિત્ર તપાસી જોવાથી આ વચનો ખરા છે એમ ચોક્કસ પુરાવો મળી આવે છે. એમોસ લૉરેન્સના સંબંધમાં તે આખેદ્દમ ખરાં પડ્યાં છે. પોતાના પુત્રને લખેલા એક પત્રમાં તેણે એકજ ફકરામાં આ બધાનો સાર નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે:—“હું આશા રાખું છું કે એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે તારા પૈસાનો કંઈ ભાગ ખરચવામાં મારી પેઠે તને પણ આનંદ મળશે. તારૂં ખર્ચ મધ્યમસર રાખી તું ચલાવી શકીશ. હું આશા રાખું છું કે ખર્ચ ધોરણ અને માર્ગ પકડી જે પૈસો તારી આસપાસના માણસોને સુખી કરવા બચાવી શકાય તે તારી જાતના ખર્ચમાં તું ખર્ચી નાખીશ નહીં. આ બાબતમાં શી રીતે વર્તવું જોઈએ એ સંબંધે ધૈર્ય આપણને કદી બૂલ થાય નહીં એવું ધોરણ બતાવેલું છે. આપણી પહેલી ફરજ આપણા કુટુંબીઓ તરફ છે. પછી સગાં તરફ, મિત્રો તરફ, પાડોશીઓ તરફ, [પાડોશી શબ્દના બહોળા અર્થમાં આખી માણસ જાતનો સમાવે થાય.] આપણા રાજ્યની રૈયત તરફ, આપણા દેશ તરફ અને પછી દુનિયાના બીજા દેશો તરફ, એ પ્રમાણે અનુક્રમે છે.”

અતિશય પ્રમાણિક માણસ પરોપકારી ન થઈ શકે. તે જના-સમૂહથી એટલો બધો અજાગો રહે કે પોતાના કામમાંજ ગરક થઈ રહે. આ પ્રમાણે થવાથી તેના લક્ષણમાં અને તેને મળવાની ફતેહમાં ન્યૂનતા રહેશે. આવો માણસ પોતાની સાચવટના દાખલાથી અને પોતાના બાંડોળથી જનસમૂહને ફાયદો કરે છે તોપણ તેની સાચવટ માટે તેનું સ્વાર્થપણું ગણતરીમાં લેતાં જનસમૂહને તેના બાંડોળનો થોડો ફાયદો મળે છે. કોઈ લાયક જીવાનને તે કામમાં મદદ કરતો નથી. કંઈ પણ પરોપકારનું કામ ઉભું થયું હોય તેમાં તે ભોગ

લેતો નથી. કામ ચલાઉ મદદ આપીને પણ કાંઈ લાયક પાડોશીનું દુઃખ ઓછું કરવાનું તેને મન થતું નથી. પોતાને જે કામ કરવાની જરૂર ન હોય તે કામ કાંઈ જરૂરવાળા લાયક અને ઉત્સાહી જુવાનને તે સોંપી દેતો નથી. જુવાન માણસ જ્ઞાન મેળવવાની ઉત્સુકતા રાખતો હોય અને પોતાના પ્રયત્નથી તેનાથી તે મેળવી શકાય એમ ન હોય છતાં તેને પોતાનાથી ખતી મદદ તે કરતો નથી. પોતાના દરરોજના કામમાં નિરંતર ગરક થઈ રહેવું એ સિવાય ખીજા કશામાં તેને રસ પડતો નથી, તેથી તે ધણોખરો એકલોજ રહે છે; અને જો કે તે પ્રમાણિક, હોશિયાર અને ઇતિવાર રાખવા લાયક હોવાનું બધા કબુલ કરે છે તોપણ તેને ‘વિચિત્ર,’ ‘ઔર તરફનો,’ ‘મમતા વગરનો’ ‘એકલપેટો,’ વગેરે વિશેષણો લોકો આપે છે. આપરથી એ તો ખુલ્લું છે કે લોકોને તે ધણા કામનો નથી. માણસ ગમે તેવો પ્રમાણિક હોય તોપણ પોતાના સ્વાર્થ સિવાય ખીજા કશાપર લક્ષ આપતો ન હોય તો તે કંઈ બહુ ઉપયોગનો નથી, જો દુનિયાના અડધા લોક તેના જેવા હોય તો બાકીના અડધા લોક અજ્ઞાનમાં ગોથા ખાય અથવા બૂખે મરે.

ધણા જણ કમાય છે તેટલું ખાય છે અને તેથી કરીને પરોપકાર કરવાનું તેમને સાધન રહેતું નથી. તેમની પેદાશ ગમે તેટલી મોટી હોય તોપણ તે તેમના લબકામાં અને ઠાઠમાડમાં પૂરી થાય છે. આવી રીતે પોતાની જાત પાછળથી બધું ખર્ચી દેવું એ સાઈ નથી. ‘મેમન’ નામના પુસ્તકનો વિદ્વાન કર્તા હેરીસ આવા માણસ વિશે કહે છે કે “ધણા નોકર ચાકર રાખવામાં, લોકોને પોતાનો લબકો બતાવવામાં, છાકરાંને સારે ઠેકાણે પાડવામાં અને મોજમજામાં તેની બધી આવક પૂરી થાય છે. તે મનમાં ફિકરના ઉદ્વેગથી મુઝાય છે,

અને બીજાઓને આપાદ જોઇ મનમાં ઇર્ષ્યા બળ્યા કરે છે. પરા-પકારના કામમાં તેનાથી એક પૈસા છુટતો નથી. તે એમ ધારે છે કે એમાં પૈસા આપીશ તો પછી હું શું કરીશ. તેની આસપાસ પરા-પકાર કરવાનાં નવાં નવાં કામ આવે છે, પણ તેનાથી તેમાં કંઈ મદદ થતી નથી; કારણ કે જંગલની રેતીની પેઠે તે પૈસાથી વર-સાદ પોતાની જાતમાં સોષી લે છે અને તેમ છતાં વધારેને માટે વાંછના રાખે છે. એ તો કમાય છે અને ખાય છે, એવું જ માણસોને વિષે કહેવાય છે તે આવા નહીં તો કેવા હોય ?” એવા જીવતરથી શું વળ્યું ? એવા સ્વાર્થીને કોઈ માન આપતું નથી અને એવા એક-લપેટાને ખરી ફતેહ મળતી નથી.

આવો અમિષ્ટ માણસ કદાચ એવી દલીલ બાવશે કે “ધરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે અને ઉપાખ્યાને આટો જોઇએ એ તે કંઈ રીત છે ?” આ દલીલ બીજા રૂપમાં માત્ર તેનો લોભ બતાવે છે, એવો માણસ ધરનાં છોકરાંપરજ સ્વાર્થી રીતે વલ્લ આપે છે. જે માણસો કુપણનાના દોષમાંથી પોતાનો બચાવ કરવા આ કહેવત આગળ ધરે છે તે બધા આવાજ હોય છે આ કહેવતનો લાભ કંઈ પરા-પકાર કરવાને તેમને કરેલી અરજનો તેઓ નાનો વાસે છે. ખરા ઉદાર મનના માણસ આથી જુદીજ તરેહના હોય છે. આવા એક જણને કોઈએ પૂછ્યું કે “ધંધામાંથી નિકળી વાનપ્રસ્થ થઇ શકે એટલા પૈસા તમે હજી નથી કમાયા ?” તેણે જવાબ દીધો “ના રે સાહેબ ! મારા કુટુંબના દરેક માણસને પ્રશ્નોત્તર પોતાનું એક એક પાતું આપી શકું એટલા પૈસા પણ મારો પાસે નથી.” વળી તેને પ્રશ્ન કરનારે પૂછ્યું, “તમારું કુટુંબ કેટલું મોટું છે ?” તે માણસે જવાબ દીધો, “નવ અમજનું છે.” દુનિયામાં પરાપકારી અને

સ્વામી માણસ બચ્ચે શો તકાવત છે તે આ એ એક ખીબથી વિરૂદ્ધ દષ્ટાન્તોપરથી જણાય છે, “ જાત, એ દરરોજ સ્વાદીષ્ટ ખોરાક ખાતા અને ભાજકાદાર કપડાં પહેરતા ડાઘજી જેવી છે. પરો-પકાર, એ દરવાજો પડી રહેતા અને એંડું જુડું ખાઈને રહેતા લેઝરસ જેવો છે.”

થણા જુવાન માણસો એવો નિશ્ચય કરી શરૂઆત કરે છે કે ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે ખૂબ પૈસાદાર થઈ કામ ધંધામાંથી નિકળી વાનખરથ થઈ જવું. આ નિશ્ચય જો બહાર પાડેલો હોતો નથી તો તેમના મનમાં ગુસ્સો હોય છે. તે એવો ખ્યાલ રાખે છે કે સૌથી સરસ ફતેહમંદ જીંદગી આમાં સમાયેલી છે; પણ આ તેમનો ભ્રમ છે. પરોપકાર કરવાની આ દુનિયામાં તેમની ફરજ છે, છતાં તે વાત તેમણે ગણતરીમાં લીધી હોતી નથી, તેથી પૈસા કમાવાની તેમની ધારણા પૂરી પડે તોપણ તેમની ફતેહ ભ્રમિષ્ટ અને ખોટી છે. ન્યૂ થીર્ડને એક દલાલ આવી તરફનો માણસ હતો. પોતાની આસપાસ કેટલા બધા દુઃખી, કમનસીબ અને કંગાલ માણસો છે તેનો વિચાર ન કરતાં ચાળીસ વર્ષે પૈસો કમાઈ રહેવાનો નિશ્ચય કરી તેણે પોતાનું બધું ધ્યાન તેમાં પરોવ્યું. પૈસા કમાવામાં તે ફતેહમંદ નિવળ્યો; પછી શહેરને છેલ્લી સલામ કરીને હઠસન નદીપરના પોતાના મામકાના બંગલામાં રહેવા ગયો. ત્યાર પછી થું બન્યું તે તેના પોતાના શબ્દોમાં જણાવીએ છીએ. તે કહે છે કે “ શરૂઆતમાં તો આ જીંદગીથી હું મોહિત થઈ ગયો. તે નવી હતી અને મને સુખ-મય લાગતી હતી. હું દરરોજ ગાડી ભડકા દરવા જતો, આવતી જતી આગગાડીઓ જોતો અને મારા પાડોશીઓને નોતરી આવકાર આપતો. મારા બંગલામાં હું ફરતો અને તેમાં કેમ સુધારો કરવો તેની

એક વર્ષ ચાલે તેટલી યોજનાઓ કરી એક મંદિનામાં હું કંટાળી ગયો, હું બીતોનો દરેક ભાગ અને રસ્તાનો દરેક ખાંચો જાણ્યો. વાંચતો વાંચતો હું ઉંઘી જતો અને મારા ધરની તસ્વીરો જોઈ જોઈ મને કંટાળો આવવા લાગ્યો. મારા ધરમાં ગ્વાસની રોશનાઈ નહોતી અથવા પાણીનો નળ લીધેલો નહોતો, વર્તમાનપત્ર મને રાત્રે મળતું અથવા બીજો દહાડે મળતું. બધારે ખરાબ વાત તો એ હતી કે મારા વગર દુનિયા ચાલ્યાં કરતી, અને મને ‘ધરડો ઠચ્ચર’ કહેતી. બજાર-ભાવ વિષે મારી કોઈ સલાહ પૂછતું નહીં, અને હું મારી મેજે સલાહ આપતો તે કોઈ માન્ય કરતું નહીં. હું પાછો મારા ધંધામાં પડ્યો છું અને ધંધો કરતાંજ મરી જવાનો મેં વિચાર કર્યો છે.” જો આ માણસે શરૂઆતથી પરાંપકારનો વિચાર કર્યો હોત તો ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે કામકાજમાંથી નિકળી જઈ વાનપ્રસ્થ થતો એવકુશી ભરેલો વિચાર તેણે કર્યો ન હોત. પોતાને માટે અને બીજાઓને માટે જે કામ તે કરત તેથી તેની આખી જાંદગી તેને જરા પણ લાંબી લાગત નહીં, વળી ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે પૈસાદાર થઈ જવું અને બાકીની જાંદગી આજસમાં કાઢવી એજ જાંદગીનું સાર્થક છે એમ ધારવાની શાક નહીં કરવા જેવી બૂલ તે કરત નહીં. જો આવી જાંદગીને નિષ્ફળ ન ગણવામાં આવે તો પછી કહેવું જોઈએ કે દુનિયામાં નિષ્ફળ જાંદગી એજ નહીં. પોતાની યોજનામાં પરાંપકારને દાખલ કર્યા વગર કોઈ માણસને ખરેખરી ફતેહ મળે નહીં એમ અમે કહીએ છીએ, તેનું આ એક સરસ દર્શાવત છે. એક વખત એક પૈસાદાર ગૃહસ્થને ત્યાં અમે મુલાકાતે ગયા હતા. અમે તેને ત્યાં બેઠા હતા એવામાં કોઈ પરાંપકારના કામની ટીપ લઈને એક માણસ તેની પાસે બરાવવા આવ્યો. તે માણસ ટીપ લઈને ગયો ત્યાર પછી તે

ગૃહસ્થે બરેલી ઉદાર રકમ માટે અમે તેની તારીફ કરી. તેને તેણે જવાબ આપ્યો કે “ જો માત્ર વ્યાવહારિક નીતિની ખાતર હું આ પ્રમાણે કરતો હોત તોપણ, ગાંડાની ધરપીતાલમાં મારે જવું પડે નહીં તેટલા માટે એક હાથે જે કમાઉં તે બીજે હાથે આપી દેત.” પછી તેણે બીજી ધણી વાતો કરી આ વાતનો ખુલાસો કર્યો; અને છેવટે કહ્યું કે “ મારા ઝોળખીતામાંના કેટલાક પૈસાના એવા લોભી થઇ ગયા હતા કે ગરીબ માણસો તેમની આગળ દયા ઉપજે એવા વચન કહે તથા પોતાનું દુઃખ જણાવે તોપણ તેમનીપર કંઈ અસર થાય નહીં. આખરે આપણે તંગીમાં આવી પડીશું એવા વિચારમાં તે ગાંડા થઇ ગયા. સારા લક્ષણને માટે પરોપકાર જરૂરનો છે એટલું જ નહીં, પણ તંદુરસ્ત મગજ અને અંતઃકરણને માટે પણ જરૂરનો છે.”

પરોપકારને માટે અમે આ પ્રમાણે બોલીએ છીએ તેથી વાંચનારે એમ ધારવું નહીં કે પૈસા આપવામાંજ પરોપકાર રહેલો છે. અમે ફરીથી કહીએ છીએ કે અમે કહીએ છીએ તેવાં માયાળુ, ઉદાર અને પરગણુ કામ કરવાને અંતઃકરણની સ્થિતિ પ્રેરણા કરે છે. એવું અંતઃકરણ દરેક ધંધામાં હોઇ શકે અને હોય છે પણ ખરૂં, વિલિ-યમ કેરીના સંબંધમાં તે પોતાના સોગતી અને મિત્રો પ્રત્યે અને પોતાના જેવા ગરીબ માણસો પ્રત્યે નાનપણમાં જણાયું હતું; મોટપણમાં પૂર્વ તરફ ધર્મોપદેશકનું કામ તેણે કર્યું તેમાં જણાયું હતું. અલ્પખર્ચે કામપણુ પ્રકારની પરગણુ મહેનત કરવામાં તે કયાશ રાખતો નહીં. એ વાત ધણી જાણવા જેવી છે કે તે એક ગરીબ મોચીનો છોકરો હતો, અને પરદેશમાં ધર્મોપદેશક તરીકે જે બે માણસો તેનું યુજનન ચલાવતા તે પણ બાસ્માવસ્થામાં ધણી ગરીબ

હતા. તેમણે એક સુધાર અને બીજો વણકર હતો. એ ત્રણે જણ ગરીબાઈના ઉમદા ગુણમાં હિચરી મોઢા થયા હતા. એ જણના પૈસા અને ત્રીજાની મહેનત એ પ્રમાણે પંત્યાળું કરી તેમણે સીરામપોરમાં ખાઠશાળા સ્થાપન કરી, સોળ ધર્માપદેશકનાં સ્થળ સ્થાપન કર્યાં, સોળ ભાષામાં આઈબલનું ભાષાન્તર કર્યું અને બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનમાં નીતિ સંબંધી ધણી સુધારણા કરી. આ ગુણની સાથે ફેરીમાં અજીવ્ય શરત્વ હતું, તેથી તે ઠોઠપણ મુસ્કેલીથી પાછો હતો નહીં અને ગમે તેવી મુસ્કેલીમાંથી પોતાનો રસ્તો કરતો. આ ગુણનો એક દાખલો તેના છેક બાળપણમાં બનેલો જણવામાં આવ્યો છે. તે ઝાડ-પરથી પડી ગયો અને તેના એક પગ ભાંગ્યો. ફેટલાંક અઠવાડિયાં પહેલું કામ તેણે એ કર્યું કે એ ઝાડપર ફરીથી ચઢ્યો અને જે જગાએથી પડ્યો હતો ત્યાં જઈ બેઠો. આ પ્રમાણે તેણે સાબિત કરી આપ્યું કે ઝાડપર ચઢી શકે એટલી તેનામાં તાકાદ છે, આવી હિમ્મત અને પરાપકાર વૃદ્ધિને લીધે આખી દુનિયામાં ખ્રિસ્તિ ધર્મનો સોંપી સરસ ઉપદેશક તે નિવડ્યો.

જ્યોર્જ ફટીવન્સને પોતાના જાત ભાઈએનો બોલો દરેક રીતે આજો કરવાની તત્પરતા બતાવી આ ગુણ જણાવ્યો છે. ફેરોની પેઠે તે પણ પરાપકારી હતો અને તેની સાથે હિમ્મતવાળો હતો. એક દિવસ તે ધરમાં બેઠો હતો એવામાં તેણે યુમ સાંભળી કે ખાણમાં આગ થઈ છે. તે એકદમ ભ્રમો થયો, ખાણ તરફ દોડી ગયો, અને જોકે બીજા પોતાનો જીવ બચાવવાને નાસભાગ કરતા હતા તોપણ તે જ્યાં આગ સળગતી હતી તે ભાગમાં ઉતર્યો અને આગ ઝોલવી નાખવામાં ફેટેહ પામ્યો. આ વખતે મરતા બચવાનો તેને થોડોજ સંભવ હતો તોપણ ખાણમાંનાં

ધણી માણસની જીંદગી બચાવવાની પરોપકારી ભાગણીને લીધે, પોતાની જીંદગી બચાવવાની વાત તે જૂલી ગયો. પછીથી તેણે ખાણ સળગી ઉઠે નહીં એવો સુરક્ષિત દીવો બનાવ્યો, પણ તે અજમાવી જોવાને ખાણમાં ઉતરવાની ખાણ ખોદનાર પૈકી કોઈની હિંમત ચાલી નહીં. તેઓ એમ ધારતા હતા કે દીવો નીચે પહોંચશે કે તરત બડકો થઈ અધું સળગી ઉઠશે. છેવટે બીજાઓની જીંદગી બચાવવાને ઉત્સુક એવો આ વીરપુરુષ પોતાની જીંદગીને જોખમે, દીવો લઈ ખાણમાં ઉતર્યો, અને તેની અજમાશ કરી. પોતાની જાતને જૂલી જનાર આવા વીર પુરુષનાં બધાં વખાણ કરે છે અને તે ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે.

રેવરન્ડ જૉન ન્યુટનના નીચેના બોલ, અમે અત્રે જે કહ્યું છે તેને ટેકા આપે છે. એ બોલ, ઉતારી લઈ આ પ્રકરણ અમે સમાપ્ત કરીશું:- “ આ દુનિયામાં હું બે ઢગલા જોઉં છું-એક સુખનો ઢગલો અને બીજો દુઃખનો ઢગલો. હવે આ બીજા ઢગલામાંથી જરા પણ ભાગ લઈને પહેલા ઢગલામાં હું ઉમેરું તો મેં જીવ મેળવી એમ હું માણું છું. ઉદાહરણ તરીકે ઘેર જતાં મને માલમ પડે કે કોઈ છોકરાએ એક પૈસો પાડી નાખ્યો છે ત્યારે તેને બીજો પૈસો આપી તેના આસુ હું બંધ કરું તો મને લાગે છે કે મેં કંઈ કયું છે. આથી મોટાં કામ કરવાનાં મળે તો હું ખરેખર ખુશી થાઉં; પણ આવાં નાનાં નાનાં કામ કરવાનું હું કદી જૂલીશ નહીં. ”

પ્રકરણ ૧૭ મું.

ધંધામાં ધર્મ.

ધર્મ અને નીતિ એ બન્નમાં તફાવત છે. ધર્મ વગર નીતિ હોય શકે, પણ નીતિ વગર ધર્મ હોય શકે નહીં. નીતિને સંસારિક અને દૃશ્ય વાતો સાથે સંબંધ છે, અને ધર્મને તેમની સાથે સંબંધ છે ખરો, પણ તે ઉપરાંત અદૃશ્ય અને અનાદિ વસ્તુઓ સાથે પણ સંબંધ છે. કદાચ આ છેલ્લા કારણને લીધે કેટલાક માણસ ધંધામાં નીતિનો ખુશીની સાથે અંગીકાર કરે છે, પણ ધર્મને તેમાંથી બાતલ રાખે છે. ધંધામાં નીતિની આવશ્યકતા તેઓ કબુલ કરે છે, પણ ધર્મને વિષે એમ કહે છે કે ધંધામાં તેની કંઈ જરૂર નથી, ધર્મ તો દેવ-જમાં, ઘેર એકાન્તમાં, અને પ્રાર્થનાસમાજમાં રાખવો વાજબી છે, એમ તેઓ કહે છે. તેઓ વળી કહે છે કે, “ ધર્મને તો તેને યોગ્ય સ્થાને રહેવા દો. ” અને આ પ્રમાણે ધર્મને રાખી, તેઓ પોતાના ખેત-રમાં, દુકાને, અથવા આશીસે જાય છે. અને સંસારિક ધોરણે પોતાનું કામ કરી સંસારિક કામકાજમાંથી ઇશ્વરને બાતલ રાખે છે. આવો વિચાર જીવાન માણસોમાં ધણે જાગે જણાય છે. જેઓ જનચુના હોય છે, તેઓ પણ દુનિયાદારીની આમંત્રિતમાં આવો બૂલ ભરેલો વિચાર રાખે છે, જે જે આવો વિચાર રાખે છે તે તે જળ અને ભ્રમમાં ફસાયલા હોય છે.

માણસની ઇચ્છા હોય તોપણ ધંધામાંથી ધર્મને તે બાતલ કરી શકતો નથી. ધંધામાં પહેલાં ધર્મ હતો તેના કરતાં હાલ વધારે છે, એમ છતાં તેને તેમાંથી બાતલ ગણવાને કેટલાક માણસો હાલ પ્રયત્ન કરે છે. ધર્મને બાતલ કરવાને આટલો બધો પ્રયત્ન છતાં પણ

ધંધામાં હજી વખત જતાં વધારે ધર્મ દાખલ થશે; તેનું કારણ એ છે કે ઇશ્વરની મરજી પ્રમાણે જેઓ ચાલે છે તેમને આ દુનિયામાં સૌથી મોટામાં મોટી ફતેહ આપવામાં અને હવે પછીની દુનિયામાં ધણામાં ધણી કીર્તિ આપવામાં, આ દુનિયામાં તેમણે કરેલાં કામ-કાજનો ઇશ્વર ઉપયોગ કરે છે. તેની યોજનામાં અવશ્ય કરીને બંને દુનિયાનો સમાસ થાય છે. કહ્યું છે કે, “ તમે પહેલાં ઇશ્વરનું પ્રભુત્વ, અને ન્યાયીપણું શોધો તો આ બધી ચીજો તમને મળી આવશે. ” કહ્યું ચીજો ? “ આપણે શું ખાઈશું, શું પીશું, અને શું પહેરીશું ” એ વગેરે આ દુનિયાની આવશ્યક ચીજો. ખ્રિસ્તિ ધર્મનો ફેલાવો કરવાને દેશોદેશ પાકરીઓ મોકલવાની જોડવણી થયેલી છે, એ હાલના વખતમાં વ્યવહારિક ધર્મ ફેટલો બધો વધ્યો છે તેનું એક સાઈ દર્શાવ છે. તેનો ઉદ્દેશ દુનિયાનો મોક્ષ કરવાનો છે એમ છતાં તેમાં કળા, શાસ્ત્ર, વિદ્યા, વેપાર, ચતુરાઈ, શોધ, નવી શોધ, મહેનત, બંડોળ—જે બધાંથી દુનિયાનાં કામકાજ ચાલે છે તે—ધાર્મિક ઉદ્દેશ પાર પાડવાને કામે લગાડવામાં આવે છે. આ કારણ પાર પાડવાને જે અસંખ્ય ઉપાયો યોજવામાં આવેલા છે તેમાંનો એક, એ અને પુરોષોને ધર્મોપદેશક અને શિક્ષક તરીકે કામે લગાડવાનો છે, લાખો માણસોને ધર્મ પુસ્તકોની જરૂર છે. તે પૂરાં પાડવાને મંડળીઓ સ્થાપવી જોઈએ, અને વિદ્વાનો, લેખકો, ગ્રંથપ્રકાશકો, કામળો બનાવનારા, ચામડાં બનાવનારા, ખીર્ચા બનાવનારા, કાતરનારા, પુસ્તકો બાંધનારા અને વેચનારા, કારકુનો, મહેતા, ચાકરો, સુથારો, અને ગાડાંવાળા વગેરે રાખવા જોઈએ; વળી ધર્મોપદેશકો. અને તેમનો સરસામાન દૂર દેશોમાં લઈ જવાને વેપારીઓએ વહાણ અને ખલાસી પૂરા પાડવા જોઈએ. તે દેશોમાં અજ્ઞાન લોકોને કેળવવા અને સુધરેલા દેશના ધંધા વગેરે

તેમને શીખવવા શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સ્થાપવી જોઈએ. ધર્મનું આ મોટામાં મોટું અને ઉંચામાં ઉંચું કાર્ય કરવાને કળા-કૌશલ્ય, બનાવટ અને વેપારની મદદ જોઈએ, ધંધામાં ધર્મની જરૂર ન હોવાને બદલે ઉલટું આ પરથી એમ જણાય છે કે ધર્મથી ધંધો ઉત્પન્ન થાય છે અને ધર્મરત્ન આજા પ્રમાણે ચાલે છે. તે આજા એવી છે કે, “ધંધામાં આળસ કરવું નહીં; ઉત્સાહ રાખી ધર્મરત્નની સેવા કરતાં કામ કરવું.” તારા હાથને જે કામ કરવાનું મળે તે તારાથી થઈ શકે તેટલું સાઈ કરજે.” સંસારી ધંધાને પોતાની ચાકરીમાં લીધા વગર ધર્મ પોતાનું દિવ્ય કામ કરી શકે નહીં. માણસ ધંધામાંથી ધર્મ બાતલ કરી શકે નહીં એમ અમે કહીએ છીએ તેનો અર્થ એ છે. કાંઈ જુવાન માણસ કહેશે કે “ધણીમાં ધણો દુરાચારી વેપારી મેં જોયો છે તે મંદીરમાં જનાર હતો. એના ધર્મથી એના ધંધાને એણે એળ દગાડી છે.” આ પ્રમાણે કહેવું ખરાબર નથી. તેણે જે એળ દગાડી તે તેના ધર્મથી નહીં, પણ તેના ઢાંગથી. તેનામાં ધર્મ નહોતો માટે તે લોકોને ઠગતો હતો. અને ખરા બક્તિભાવ રાખવા કહીએ છીએ; કંઈ જૂદો બક્તિભાવ રાખવા કહેના નથી; ધંધામાં ખરા બક્તિભાવ વગર ખીજું કંઈ રાખવાનું નથી. મંદીરમાં જનાર લોકોમાં ધણા નીચ સ્વભાવના હોય છે, પણ તેથી કરીને ખરા બક્તિભાવની કિમ્મત ઓછી થતી નથી. એવા માણસોથી ધર્મની કિમ્મત કરવાની નથી; એવા લોકો ઢાંગી હોય છે તેથી ઢાંગની કિમ્મત કરવાની હોય તો તેમનો વિચાર કરવો જોઈએ. ધર્મની નકલ કરવાને તેમણે તજવીજ કરી, પણ એવી બેડાળ નકલ બનાવી કે તેમનું ખોટાપણું એકદમ પકડાઈ ગયું. ધર્મની નકલ થાય છે એટલાપરથી વાંચનારે ધર્મને ધિક્કારી કાઢવો ન જોઈએ. તમને ખોટી હુન્ડી મળી

હોય એટલાપરથી ખરી હુન્દી તમે કંઈ નાખી દેશો નહીં. નકલ થાય છે એ દેખાડે છે કે ખરું અસલ પણ હોય છે. એજ પ્રમાણે નકલી ધર્મ બતાવી આપે છે કે ખરો ધર્મ હોય છે; તેટલા માટે ખરા ધર્મને તજી દેવાને બદલે વધારે બાવથી ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

પણ હવે ધંધામાં ધર્મનું એક ખરેખરું દૃષ્ટાન્ત લઈએ. વેપારના ધંધામાંથી, ખરાબર ધર્મના ધોરણ પ્રમાણે ચાલતી એક પેઢીનું દૃષ્ટાન્ત લઈએ. સેમ્યુઅલ બ્રુન્જેટ પોતાની પેઢીમાં નીતિના નિયમ સખ રીતે પાળતો, એટલુંજ નહીં પણ ધર્મ પણ પાળતો. તે પોતાનો ધર્મ પોતાના ધંધામાં બતાવતો; અને તે પ્રમાણે કરી તેને જાગૃત અને અનુભવસિદ્ધ રાખતો, પોતાના નોકરોને પણ જીવ છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી તેમની સાથે તે વર્તતો. તેની પેઢીના મકાનમાં એક મોટો ઓરડો પ્રાર્થના મંદીર તરીકે અલગ રાખ્યો હતો, અને ત્યાં ' શેઠ અને નોકર ' બધા સવારે અને સાંજે પ્રાર્થના કરવા બેગા થતા. આ ઉદાહરણ અમે આપ્યું છે તેનું કારણ કે ધંધામાં ધર્મ રાખ્યાનું તે મોટામાં મોટું ઉદાહરણ છે; અને ધંધામાં ધર્મ રાખવા સામે જે જે વાધા બતાવી શકાય તે તે તેમાં આપણી નજર તજે આવી જાય છે. ત્યાં કેવી રીતે પ્રાર્થના ચાલતી એ વિષે એક મુલાકાત લેવા જનાર-રેવરન્ડ વિલિયમ આર્થર-નીએ પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:-

બ્રુન્જેટને કબરસ્તાનમાં પહોંચ્યાડ્યા પછી બીજે દહાડે સવારે સાડાસાત વાગતા પહેલાં હું તેની દુકાને ગયો હતો. બધી શાખાઓમાં કામ ધમધાકાર ચાલતું હતું, અને ગાડામાં માલ ભરાતો હતો. સાડાસાત પૂરા થયા એટલે ઘંટ વાગ્યો તેથી હું પ્રાર્થના મંદીરમાં ગયો; થોડા વખતમાં બધા નોકરો પોતાનાં કામ કરવાનાં કપડાંમાં

ત્યાં આવી બેઠા. મને લાગે છે કે લગભગ એંશી જણ ત્યાં બેઠા થયા હશે, મરહુમ માલિકના એક છોકરાએ મુખ્યસ્થાન લીધું, અને ફેલેચર ફ્રેંચ “ ફેમીલી ડિવેશન ” નામની પ્રાર્થનાપોથી લઈ તેમણી તે દિવસને માટે નક્કી કરેલો ધર્મ પુસ્તકનો ભાગ વાંચ્યો અને જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેનો અર્થ સમજાવતો ગયો; અને પોતાના વિચાર જણાવતો ગયો. જે ભાગ વાંચવામાં આવ્યો, તે જેમાં ઝિન્ડેરીફેડની દીકરીઓની ઇચ્છાની નોંધ કરવામાં આવી છે તે હતો. તેણે જે વિચાર જણાવ્યા, તે આગળથી મનન કરી નક્કી કરી રાખેલા હતા, અને આગલે દિવસે જે બીના બની હતી તેના સંબંધમાં-એટલે કે, મરી ગયેલાની યાદગીરી રાખી તેના નામને માન આપવા સંબંધી હતા. તે જીવાન વેપારોના મનપર સારી અસર થયેલી હતી. અને જે સંબંધે તે બોલતો હતો તે બીના તાજી બનેલી હોવાથી તેણે પછી ધણાજ અસરકારક શબ્દોમાં ટુંકું વ્યાખ્યાન આપ્યું; પછી તેણે એક ભજન કાઢી બતાવ્યું. એટલે બધાએ ખરા અંતઃકરણથી તે ગાયું; ત્યારબાદ તેણે એક જણને તેના નામથી બોલાવી પ્રાર્થના કરવા કહ્યું. બધા ઘુંટણીએ પડ્યા, અને તે મણસે ગંભીરતાથી અને ખરા દીલથી બધાને માટે પ્રાર્થના કરી. તેણે ઇશ્વર પાસે માગ્યું કે, બજેટ શેઠનું કુટુંબ સુખી થાઓ, અને તેનો ધંધો ખરાબર ચાલી તેના કુટુંબની આબાદી થાઓ. જ્યારે તે બોલી રહ્યો ત્યારે તેના જીવાન શેઠે પણ એજ પ્રાર્થના કરી સમાપ્તિ કરી. આ પ્રમાણે શેઠ અને નોકરોએ એકઠા થઈ બધાંના સામાન્ય પિતા, પરમ દયાળુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી. આ પ્રાર્થના કરવામાં આશ્ચર્ય અડધો કલાક ગયો હતો. ”

કોઈ કહેશે કે, “ વળી દુકાનમાં પ્રાર્થના મંદીર શું ? નોકરોને

તેમનું કામ ઊડાવીને પ્રાર્થના માટે બેઠા કરવા એ શું ? આતો બહુ વિચિત્ર કહેવાય.” વારૂં, વિચિત્ર કહો તોપણ તેમ કરવામાં વાંધા બરેલું શું છે ? પ્રાર્થનાથી શું નોકર લોકો આગસુ અને ખીન-બરેસાદાર થાય છે ? પ્રાર્થનાથી શું તેઓમાં બેદીલી અને અસંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે ? પ્રાર્થનાથી ધંધાની આબાદી, બ્યવસ્થા, ઉત્સાહ, અને ફતેહમાં કંઈ હરકત આવે છે ? દરેક માણસ જાણે છે કે એમાંનું કંઈ થતું નથી, પણ ઉલટા તેથી ફાયદા થાય છે. એ કારખાનામાં વીસ વર્ષથી નોકરી કરનાર એક જાણુને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે એથી શા ફાયદો છે ? તેણે જવાબ દીધો. “ એથી શા ફાયદો છે ? તમારી મેજેજ જીવોને ! આટલા એક સંપ, ઉલોમ, અને ફતેહથી ઇંગ્લાંડમાં ખીજી કોઈ કારખાનું ચાલતું નથી.” ખીજ એક નોકરને પૂછવામાં આવ્યું હતું કે, બજાજેટને ફતેહ મળી છે તેનું રહસ્ય શું છે ? તેણે જવાબ દીધો કે, “ તેનો ખરો ધર્મ.” ઉપર જણાવેલો મુલાકાત લેનાર કહે છે કે, “ જોનારના મનપરથી એવી અસર થાય છે કે આ કારખાનું માત્ર અમારે પોતાને ખાતર ચલાવવામાં આવતું નથી. પણ ખીજઓના બક્ષાને ખાતર પણ ચલાવવામાં આવે છે; અને ફતેહ મળે એટલા માટે હમેશા ધન્યરથી ડરીને ચાલવામાં આવે છે.” આમાં વાંધો કાઢો શકાય એવું શું છે ?

વકીલાતના ધંધામાં ધર્મનું ઉદાહરણ લઈએ. વકીલના ધંધામાં ફિલાડેલ્ફિયાનો આલ્ફ્રેડ ચોન્સી નામનો પ્રખ્યાત વકીલ તેના ધર્મને માટે જાણીતો થયો હતો તેથી કરીને તેની વકીલ તરીકેની લાયકાત શું ઓછી થઈ હતી ? ખરેખરા ધર્મી માણસ પ્રમાણે તે વકીલાત કરતો હતો, તેથી શું લોકો તેની પર ઇતિવાર રાખતા નહોતા ? તેના વિષે કાકતર ઓડોમને કહ્યું છે કે, “ જરીબ, લાયાર, અને

દુઃખી માણસને માટે તે વકીલાત કરવાને હમેશા તત્પર હતો; તેમનું દુઃખ ઓછું કરવાને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે ગંઠના પૈસા ખર્ચતો, પોતાનો વખત ગાળતો અને લક્ષ આપીને પોતાનાથી બનતું કરતો. ગરીબ અને લાચારનું રક્ષણ કરવું, અને અજ્ઞાનને જ્ઞાન આપવું, એનાથી ઉત્તમ શું છે? તેના ધર્મોષ્ટ વલણની લોકોને એટલી બધી માહિતી હતી, કે તેને ત્યાં જેટલા જણ સલાહ પૂછવાને જતા તેટલા બીજા કોઈને ત્યાં જતા નહીં. પ્રખ્યાત રાજપુરો, જુવાન વકીલો, ગુચવણ બરેલો પ્રશ્ન હોય ત્યારે ન્યાયાધીશો, પૈસો શામાં રોકવો એ વિષે સલાહ મેળવવા ઇચ્છનાર પૈસાદાર લોકો, આદ્યમાં આવી પડેલા વેપારીઓ, સગીરને માટે શું કરવું, એ વિષે ગુચવણમાં આવી પડેલા વાલી, પોતાનાં છોકરાં માટે સલાહ લેવા ઇચ્છનાર રાખનાર માઆપ, પોતાની મિલકત હસ્તક કરવાને ધારણા રાખતી વિધવાઓ, અને એવા બીજા અનેક જાતના અરજદારો, તેને ત્યાં વારંવાર સલાહ પૂછવા આવતા. જોયે કશું છે તે જ પ્રમાણે વૉન્સી પોતાને માટે બોલી શકે કે “ કાને માફ બોલવું સાંભળ્યું ત્યારે મને આશ્ચિય દીધી, અને આખે મને જોયો ત્યારે મારી સાક્ષી પૂરી; કારણ કે, ગરીબ, લાચાર, અને બાપ વગરના માણસોને રડતા સાંભળી મેં તેમને દુઃખમાંથી છોડાવ્યા હતા. મરવાને તૈયાર થયેલા માણસની મને આશ્ચિય લાગી; વિલાપ કરતી વિધવાને મેં હસતી કરી હતી; હું ન્યાયથી ચાલતો અને મારી વિવેકશુદ્ધિ મને શોભા આપે એવી હતી. હું અધિજાને અંખોની ગરજ સારતો, અને લંગડાને પમની ગરજ સારતો; ગરીબનો હું માઆપ હતો; જે કારણ મને સમજતું નહીં, તે હું શોધી કાઢતો, પાપીનાં હું ડાચાં ભાગી નાખતો અને તેના દાંત મૂળમાંથી હું ખેંચી કાઢતો. ” આપણા કબરસ્તાનમાં

હમરો મૃત્યુ લેખો છે, પણ ઉપરના વાક્યો કોતરી રાખવાને યોન્સીની કમર કરતાં કાંઈ વધારે લાયક નથી. ” વાંચનાર ! વકીલાતમાં ધર્મ પ્રમાણે ચાલવા વિષે હવે તમે શું કહો છો ? આપણા દેશમાં વકીલાત કરનાર વર્ગમાં એ ધર્મ હાખત કરવાથી અજાણ નેટલો ફાયદો શું નહીં થાય ? “ વકીલો ! * * * તમે તો ઉચ્ચકાય નહીં, એટલો બોલો લોકોને શીર નાખો છો, અને તમે પોતે તો તે બોલને એક આંગળી સરખી પણ અડકાડતા નથી. ” આ ખામી દૂર કરવાને યોન્સીના જેવો ધર્મ રાખવો એજ ઉપાય છે.

રાજકીય બાબતોમાં ધર્મ રાખીને ચાલવા વિષે ખરેખર કાંઈ વાંધો નહીં કાઢે, રાજકીય બાબતોમાં તો ધર્મની ધણી જરૂર છે; અને એવી બાબતોમાં ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારમાં વિદ્યર્થેશર્સનું દષ્ટાન્ત ધણું જાણીતું છે. કંઈ પણ ચોકસ ધારણા રાખ્યા વગર બાળપણ ઉદ્ધવાદમાં તેણે ગાળ્યું હતું; જુવાનીનાં કેટલાંક વર્ષે ગયાં ત્યાં સુધી તો તેનામાં ધર્મનું નામ પણ નહોતું. અને કંઈ જાણવા જોત લોકોપયોગી કામ પણ તેણે કર્યું નહોતું. જ્યારે તેનામાં ધર્મ પેઠો ત્યારે તેનું મન જગૃત થયું, અને જુદીજ તરેહનો જુસ્સો તેનામાં આવ્યો. પાર્લામેન્ટમાં પોતાની જગોનું રાજીનામું આપી તેણે એમ કહ્યું નહીં કે “ રાજકીય બાબતો એવી ખરાબ છે કે ધર્મી માણસે તેમાં ભાગ લેવો ન જોઈએ. ” એથી ઉલટું. ઉમદા કામ કરવાને પ્રવૃત્ત થઈ તેણે જણાવ્યું કે, “ હમરના સેવક તરીકેજ એટલિટનનાં રાજકીય કામકાજમાં ભાગ લેઈ શકાય છે. ” ધર્મી થયા પછી તેને પહેલવહેલું જણાયું કે મારા દેશની સ્થિતિ સારી કરી શકું, એવી શક્તિ મારામાં છે. તેણે બે બાબતો પોતાના હાથમાં લઈ તેમાં ચિત્ત પરાવ્યું; ગુલામગીરીનો સિવાજ અંધ પાડવાની, અને

સંસારિક સુધારો કરવાની, તેના ધર્મીભાવને લીધેજ આ બન્નેમાં તે પ્રયત્ન કરી શક્યો. જો વિલ્પર્સર્સેર્સ ધર્મી બટ થયો ન હોત તો તે થોડા મિત્રો શિવાય બીજાને જાણીતો થયો હોત, એ શક્યરેલું છે. મીયર્સ કહે છે કે, “વિલ્પર્સર્સેર્સે” જે મોટા પ્રશ્ન પોતાના હાથમાં લીધા હતા, તેનું વિવેચન કરવામાં તેણે જેટલી ખર્ચરદારી બતાવી, તેથી કોઈ રીતે ઓછી સ્વધર્મ, અને તેનું રહસ્ય સમજવામાં બતાવી નહોતી.” એતો ખુલ્લું છે કે, તેના ધર્મને લીધે તેના રાજકીય કામમાં કંઈ ખામી આવી નહોતી. ઉલટું આ નવું સાધન દાખલ થવાથી તે વધારે ઉપયોગી અને વજનદાર થઈ શક્યો હતો. ઇંગ્લાંડના અને હિંદુસ્તાનના રાજપુરૂષો ધર્મની લાગણી રાખે, અને તેની દોરતણી પ્રમાણે ચાલે, તો બન્ને દેશોનું હિત સચવાય, અને અન્યો અન્ય પ્રીતિ વધે, એમાં કંઈ શક નથી.

અમે એમ કહ્યું છે કે. વિલ્પર્સર્સેર્સેર્સ ધર્મી થયો તે પહેલાં તેને ખર્ચર નહોતી કે મારામાં આટલી માનસિક શક્તિ છે અને મારાથી આટલું કામ થઈ શકે એમ છે. ખર્ચર આત્મજ્ઞાન મેળવવાનું મૂળ કારણ ધર્મ છે, અને ધર્મને લીધેજ જાત સુધારણા થઈ શકે છે. જોન બનિઅન અજ્ઞાન, નાસ્તિક, અને હંતકો કંસારો હતો ત્યારે શું તેને ખર્ચર હતી કે હું મોટો ઇશ્વરભક્ત થઈ શકું એવી મારામાં શક્તિ છે? આવો માણસ આટલો બધો પ્રખ્યાત, અને ભુદિશાળી થશે, એમ બીજા કોઈ માણસના સ્વપ્નામાંએ હતું? ધર્મ વગર બીજા કશાથી આવા થઈ શકાતું નથી. બધા દુરાચારી માણસો ધર્મથી સુધર્યા છે અને ડાહ્યા તથા ઉપયોગી શહેરી બન્યા છે. ધર્મથી માણસનાં આચરણમાં અદ્ભુત ફેર પડી જાય છે.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે, તે પરથી જણાશે કે ધર્મ, દરેક માણસને નીચે પ્રમાણેનાં વાજાંબી કામ કરવાને ફરમાવે છે:— તેણે પોતાનાથી બની શકે તેટલી ઉન્નતિ મેળવવી, પોતાની તકો સુધારવી, અને તેનો સારો ઉપયોગ કરવો, તેણે ઉપયોગી, પ્રમાણિક, નિમકહલાલ, અને તત્પર રહેવું જોઈએ; પોતાની બુદ્ધિ થોડી હોય કે વધારે હોય, તોપણ તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ તેણે કરવો જોઈએ; તેણે વખત કે પૈસા ગુમાવવો નહિ; સુખ કે મઝા મેળવવાના ઉદ્દેશથી કામ કરવું નહીં, પણ પોતાની ફરજ જાણીને કરવું જોઈએ. આયરૂદ્ધાર દુકાનો અને કચેરીઓમાં જે હસમોને નોકરીએ રાખવામાં આવે છે તેમનામાં આવા ગુણ જોવામાં આવે છે. દુનિયાદારીના કહાપણની સંજગી વાજાંબી ધારણાઓ રાખી ધર્મ ચાલે છે અને વિશેષમાં અમરપણાથી ઉત્પન્ન થતા ઉચ્ચ ઉદ્દેશનો તેમાં વધારો કરે છે. ખર્ચ જોતાં આપણે એમ કહી શકીએ કે, જીંદગીનું સાફ-ટથ કરો, એટલુંજ ધર્મ આપણી પાસે માગે છે. જે જીવાન પુરુષ ભારેમાં ભારે ફતેહ મેળવી શકતો નથી તેણે પોતાનો પૂરો ધર્મ ખજાણો હોતો નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે જીવાન પુરુષ કોઈ પ્રમાણિક ધંધો કરતો હોય અને તેમાંથી પોતાની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છતો હોય તેને ધર્મ સમાન કોઈ મિત્ર નથી.

ચળી ધર્મ આપણને છેતરપંડી કે ઠગ્યાજી કરવા દેતો નથી. માણસે એક બીજાને ઠગી, ઇશ્વરને ઠગવો નહીં, એવું તે ફરમાન કરે છે. ધર્મ આપણી મનોવૃત્તિઓને વશ રાખે છે, આપણને નમ્ર રાખે છે. તવંગરને ગરીબ પર જીલ્લમ કરવા દેતો નથી, અથવા ગરીબ અને તવંગરને લૂટી લેવા દેતો નથી; તે પૈસાદારને નીતિમાન થતાં

શીખવે છે; આપણી સાથે બીજા કેમ વર્તે તો આપણને ગમે. તે પ્રમાણે તેમની સાથે આપણને તે વર્તાવે છે.

પ્રોવિડન્સ આર. આઇનો સેમ્યુઅલ સ્લેટર ધણો તવંગર હતો. તેના કેટલાક મિત્રોએ તેને કહ્યું કે તમારે આટલી બધી દોલત છે ત્યારે મોટી હવેલી બંધાવી તેમાં રહો, અને ગાડી ઘોડા રાખી તમારી દોલતને જાજે એવી સાહેબીમાં રહે તો ઠીક. તે કેવો સદ્-ધર્મ પ્રમાણે ચાલનાર પુરૂષ હતો, એ તેનો જવાબ બતાવી આપે છે. “ભાઈઓ, હું કશું કઈ છું કે મારે હાથ છે તેથી વધારે બધું મકાન, વધારે સારો સરસામાન, અને વધારે નોકર ચાકરો રાખી શકું એટલો મારી પાસે પૈસો છે. હું ઘોડાગાડી રાખી શકું, અને બજારોમાં ચોધરી કે રાવતને દોડારી શકું તેમ છે; પણ એવો બજારો હું રાખતો નથી, તેથી એમ સમજશો નહીં કે હું કપણ છું. હું ધારું છું કે, બિવિખનો વિચાર કરીને ચાલવાની ફરજ નો દાખલો ખાસ કરીને મારાં છોકરાંને આપવાની મારી ફરજ છે. તેવા હું સાદાપથી રહું છું. દુનિયામાં હિડાઉપણું ધણું ચાલે છે. તમે મને કહો છો તેવા બજારોમાં રહેવું, એ પૈસાદાર હોવાનું નિશ્ચાન ગણાતું હોય, અને તેથી કરીને હું તેવો બજારો રાખું, તો પૈસાદાર હોય નહીં એવા લોકો પણ, પૈસાદાર ગણાવાને એવો બજારો રાખે. તમે જણો છો કે મારે છ છોકરા છે; તે મોટા થાય અને કુટુંબ કબીલાવાળા થાય, ત્યારે તે પણ તેમના આપ જોવા ઠાકમાં રહેવાનું ચકાય; મારે મારે તો મારાં છોકરાંને સારો દાખલો આપવો છે.”

વળી એક બીજા પ્રકારના કામમાં ધર્મનું બીજું એક ઉદાહરણ લખ્યું. ડૉક્ટર વાનકોર્ન કહે છે કે એક જુવાન માણસ પ્રથમ

મારા પંથમાં હતો તે પાઞ્જીથી એક નાસ્તિક વેપારીને ત્યાં નોકર રહ્યો. વેપારીને થોડા વખતમાં માલમ પડી આવ્યું કે, આ નોકર ધણો ધમાનદાર છે. તેથી તેની પર તે ધણો ભરેસો કરવા લાગ્યો. છેવટે તેણે તેને પોતાની દુકાનમાં વડો મુનીમ બનાવ્યો. વડા મુનીમને રવિનારને દિવસે પણ થોડો વખત દુકાનપર જવું પડતું. તે જુવાન માણસથી આ થઈ શકે તેમ નહોતું. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે રવિવારને તહેવાર તરીકે પાળવો જોઈએ, અને તે ખ્રિસ્તી હતો, તેથી રવિવારને દિવસે દુકાનપર જવાની તેણે ચોખ્ખી ના પાડી. શેઠે કહ્યું “તમે રવિવારે દુકાને ન જઈ શકો, ત્યારે તો તમને કાઢીને મારે કાઢ એવો આદમી રાખવો જોઈએ કે જે રવિવારે પણ દુકાને જાય.” તે જુવાને જવાબ દીધો, “બહુ સાઈં સાહેબ!” એ પ્રમાણે કહી દુકાન સાથેનો પોતાનો સંબંધ તોડી નાખવાની તે તૈયારી કરવા લાગ્યો. પગાર વજરેનો હિસાબ કરી પગાર ચૂકવી લેવા તે શેઠ પાસે ગયો, ત્યાંયે શેઠે કહ્યું “હું તો તમારું પારખું જોતો હતો, હું તમને નોકરીમાંથી કાઢવા ખુશી નથી. હું તમને રવિવારને દિવસે દુકાનપર આવવાની ફરજમાંથી મુક્ત કરું છું.” આ વેપારી નાસ્તિક હતો, તો પણ તેને એટલી વાત જણાઈ હતી કે, ધર્મવાળો માણસ ભરેસો કરતા યોગ્ય હોય છે. રવિવારને દિવસે કામ કરે, એવા નોકર કરતાં ધર્મવાળો નોકર વધારે કિંમતી છે; એમ ગણી તેણે તેને નોકરીમાં જરી રાખ્યો. કામધંધામાં વળી ધર્મ શા, એવું કહેનાર લોકોને આ વાતથી ધણો ખોશ મળવા જેવું છે.

ફિલાડેલ્ફિયામાં એક જુવાન માણસને પચીસે ડૉલરનો પગાર મળતો. પણ જે કામપર તે નોકરી કરતો તે કામ નીતિવિરુદ્ધ હતું. આ માણસે ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો ત્યારે તેની પવિત્ર સ્ત્રીને તેણે

કહ્યું કે, “ મારે આ ધર્મ છોડી દેવો જોઈએ, અથવા મારી નોકરી છોડી દેવી જોઈએ. ” સ્ત્રીએ તરત જવાબ આપ્યો. “ ત્યારે તો નોકરીજ છોડી દોને. ” શોકાતુર ચહેરે તે જુવાન માણસે પૂછ્યું, “ પણ નોકરી છોડી દઉં તો આપણો નિભાવ શી રીતે થશે ? ” સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો. “ એની તો પરમાત્મા સૌ જોઈવળ્યું કરશે, આપણે શી શીકર છે ? ” તેણે પોતાની નોકરી છોડી દીધી અને પાંચ માસ ખીનચાકરી બેસી રહ્યો. એક દિવસ સવારે એક ગૃહસ્થ તેને ત્યાં આવ્યો અને પહેલાં જેવુંજ કામ કરવાને વર્ષ દહાડે ચાર હજાર ડોલરને પગારે તેને ચાકરી આપવા કહ્યું. જરા પણ વિચાર્યા ક્યાં વગર તેણે જવાબ દીધો “ એ કામ મારાથી થઈ શકશે નહીં. ” તે ગૃહસ્થ બોલ્યો, “ ચારને બદલે પાંચ હજાર ડોલર પગાર આપીશ. ” જુવાન માણસે દંઢતાથી જવાબ દીધો. “ અરે બાઈ, કરોડો રૂપિયાનો પગાર આપો તો પણ એ કામ હવે હું કરવાનો નથી. ” થોડા વખતમાં આ ઉમદા જુવાનને પોતાનું ગુજરાન ચાલો શકે એવી ચાકરી મળી આવી. તેને ચાર હજાર કે પાંચ હજાર ડોલરનો પગાર નહોતો મળતો, પણ તેથી ઘણો થોડો મળતો; પણ થોડો પગાર મળતો છતાં, તેનું અંતઃકરણ નિર્ભજ રહેતું તેથી ખરાબ કામ કરી વધારે પગાર લેવાના કરતાં તેને વધારે સુખ મળતું. ધર્મ, માત્ર નહારા કામની આડે આવે છે, અને સારાં કામમાં તો તે મદદ કરે છે. નહારાં કામ કરનારમાં તેમના અંતઃકરણની ઉત્તિ કરનાર ધર્મે દાખલ થાય તો તેમનાં નહારાં કામ તેમને ગમે નહીં; અને આખરે દુનિયામાંથી ધણું પાપ ઝોણું થાય.

ધર્મથી માણસ કેવો ભરોસા લાયક રીતે કામ કરનાર બને છે. તેનો પોલ એક સારો દાખલો છે. તે વિદ્વાન હતો અને છતાંય

બોલી શકતો. તેણે ખ્રિસ્તિ ધર્મ અંગીકાર કર્યો તે પહેલાં તે બુદ્ધિ-
જ્ઞાણી અને વજનદાર હતો. તેનામાં દહતા હતી, અને ' જે ધારે તે
કરે ' એવી તેની શાખ હતી. ધર્મથી તેના આ બધા ગુણ ખીલ્યા,
અને ધર્મદૂતોમાં તે સર્વોપરી થયો. તેણે ખેતી કરી હોત, વેપાર કર્યો
હોત, કારીગરનું કામ કર્યું હોત અથવા તે રાજપુરુષ થયો હોત, તો
પણ બધામાં તે ફતેહમંદ નિવડત. જે ધંધો તેણે કર્યો હોત, તેમાં
તે અગ્રેસર ગણાત. અને સાચવટ તથા પ્રમાણિકપણને માટે બધે
જાણીતો થાત. અમે તે ધંધામાં ફતેહમંદ નિવડે એવા તેનામાં સ્વા-
ભાવિક ગુણ હતા. ધર્મથી તેના આ ગુણો દબાયા નહીં, પણ ઉચટા
ખીલ્યા અને વૃદ્ધિ પામ્યા. જે માણસમાં કામ કરવાના કંઈ પણ
ગુણ હોય નહીં, તેને ધર્મ, કામકાજમાં ફતેહમંદ કરી શકે નહીં,
પણ જે માણસમાં જીવિકા, બુદ્ધિ અને કામ કરવાનું સામર્થ્ય હોય,
તેને તેથી ઘણી મદદ થાય, અને આખરે તે નામ કાઢી ગયા વગર
રહે નહીં.

અમે એમ કહેવા નથી માગતા કે, ધર્મવાળા માણસને કદી
આફત આવે નહીં. સૌથી સારા માણસને પણ કાંઈ વખત કમનસીબ
થેરી લે છે પણ આફતનો શો ઉપયોગ કરવો, એ ધર્મી માણસજ
જાણે છે. પોતાના ધોરણને આગ આવવા બીધા વગર તે આફતમાંથી
નિકળી જશે. નેપોલિયન રુશિયામાં હતો ત્યારે તેને માથે આફત
આવી હતી. તેને ત્યાંથી પાછા હઠવું પડ્યું ત્યારે લશ્કરના પાછલા
ભાગપર માર્શલને નામનો અમલદાર હતો. દુશ્મનોએ પૂંઠ છોડી
નહીં અને ઘણા ઘણા સંકટ ભોગવવાં પડ્યાં, તેથી તેનું લશ્કર
આખરે તોફાન કરી સામું થયું, અને રુશિયાની સરહદે નિમન નહી
આગળ તેને છોડીને ચાલ્યું ગયું. મહા મુશિમતે તેણે ત્રીસ જણને

પાછા બોલાવ્યા, અને તેમની મદદથી થોડી વખત દુશ્મનને દૂરને દૂર રાખી શક્યો. આ બહાદુર માણસો પણ આખરે મરાયા, અને નિમનનો પૂલ ઓળંગ્યો ત્યારે માર્શલનેની સાથે કાંઈ રહ્યું નહોતું, તેણે એકલે તે ઓળંગી રૂશિયાની હદ છોડી. ત્યાંથી આગળ જતાં પહેલ વહેલું જે ગામ આવ્યું, ત્યાં ખોરાક અને આરામ લેવા તે રોકાયો; ત્યાં આગળ એક લશ્કરી પડેરવેશવાળો અમલદાર તેણે ઢીઠો, પણ તે તેને ઓળખી શક્યો નહીં. અમલદારે તેને પૂછ્યું, “ તમે કાણ છો ? ” તેણે જવાબ દીધો, “ ક્રાન્સના લશ્કરની પુઠના ભાગનો અમલદાર માર્શલ ને હું છું. દુશ્મનપર છેલ્લી બંદુક મેં ફાડી છે, આપણા હથિયાર બાકી રહ્યાં હતાં, તે મેં નિમન નદીમાં નાખી દીધાં છે; અને જંગલમાં એકસો ચાલતો ચાલતો હું અહીં આવી પહોંચ્યો છું. ” એજ પ્રમાણે ખરો ધર્મી માણસ આદત આવી પડે ત્યારે પોતાના ધર્મી ધોરણને ચુસ્ત રીતે આખર લગી વળગી રહે છે, તે પોતાનું સર્વસ્વ તથા દે છે, પણ કાંઈ લાલચથી આડે રસ્તે દોરવાતો નથી. તે પોતાનો પૈસો, વૈભવ વગેરે બધું જવા દે છે, પણ ધર્મ સાચવી આખરે જરા પણ ડાઘ વગર આદતમાંથી બહાર નિકળે છે.

છેલ્લી પણ સૌથી વધારે અગત્યની વાત એ છે કે, દરેક માણસે પોતાના કામમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. ફરજ જ્યાં ૧૨માવે ત્યાં તેણે જવું જોઈએ. ચોક્કસ કરવાને તેના શેઠે તેને બેસાડ્યો હોય તો રોમના પેરેગીર જેવો તે ખડો ને ખડોજ દેખાય છે. જવાળા મુખી પર્વત ફાટવાથી પોખી શહેરનો નાશ થયા પછી એક હજાર વર્ષ એ શહેરમાં અસ્તી ખડેર ખોદી કાઢવામાં આવ્યાં હતાં ત્યારે લોકો જે સ્થિતિમાં બળતા લાવાથી ઢાકા મયા હતા તે સ્થિતિમાં

માલમ પડી આવ્યા હતા. ફેટલાક જણ પોતાનો જીવ બચાવવા ઊઝા ભોયરામાં પેસી ગયા હતા, ત્યાંથી માલમ પડ્યા હતા, ફેટલાક રસ્તામાં ચાલતા હશે તેવામાં ત્યાં ને ત્યાં દુખાઇ ગયેલા માલમ પડ્યા હતા; ફેટલાક જણ ગભરાટમાં પોતાનો જીવ બચાવવા મેડીએ ચઢી ગયેલા માલમ પડ્યા હતા, પણ ઉપર જણાવેલો પેરેગીર તો શહેરને દરવાજે ઉભેલો માલમ પડ્યો હતો. તેના હાડપિંજરના હાથમાં તેડી તમવાર પકડેલી કાયમ રહી હતી; તેનો આખો દેખાવ નિમકહલાલ, અને વિશ્વાસુ નોકર જેવો હતો. પર્વતમાંથી બળતો પદાર્થ નિકળ્યો તેથી આખું શહેર બળી આખ થઇ ગયું, અને દટાઉ ગયું, પણ એ તો પોતાની જગોએથી જરા પણ ડગ્યો નહોતો. જે જગોએ તેને પોતાની ફરજ બજાવવા મોકલેલો હતો, તે જગોએ એક હજાર વર્ષ પછી પણ તે માલમ પડ્યા હતા. કેવો નિમકહલાલ પેરેગીર ! ધર્મી પુરૂષ એવો નિમકહલાલ રહે છે. તેને માથે ગમે તેવી આફત આવી પડે, ગમે તેવા દુઃખ આવી પડે, અને ગમે તેવી તેવી ક્ષતિય હોય તોપણ આખર લગી તે પોતાની ફરજને ચૂસ્ત રીતે વળગી રહે છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

ધર્મ પુસ્તક.

ઉદ્યોગ, ખંત, અવલોકન, સાચવટ વગેરે આ દુનિયામાં ફતેહ મેળવવાને આવશ્યક ગુણોનું વિવેચન પાછલાં પ્રકરણોમાં અમે કર્યું છે. હવે આ પ્રકરણમાં જીવાન માણસને ધર્મપુસ્તક વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ. માત્ર પૈસા એકઠા કરવામાં ગુંથાઇ રહેલો કાષ

અવિચારી માણસ પૂછશે કે બ્યવહાર કુશળતાની વાતમાં ધર્મ પુસ્તક નું શું કામ છે ? કામધંધામાં ધર્મપુસ્તક જોઇએ એ વાત એવા માણસને હસવા સરખી લાગે છે; પણ કામધંધામાં ધર્મપુસ્તકની બહુ જરૂર છે; ત્યાજ એનો ખપ પડે છે. તે વિના પૂરેપૂરી ફતેહ મળી શકે જ નહીં. જે જે માણસો કામધંધામાં ફતેહમંદ નીવડ્યા છે તે બધા ધર્મ પુસ્તકોમાં કહેલા સત્ય સિદ્ધાન્તોને અનુસરીને પોતાના પ્રયત્નમાં સફળ થયા છે. જે મહા પુરુષોનાં દ્રષ્ટાન્તો અમે પાછલાં પ્રકરણોમાં આપ્યાં છે તે આ સિદ્ધાન્તનેજ અનુસર્યાં છે. એ સિદ્ધાન્તોને અમે અનુસરીએ છીએ એમ તેમણે કહ્યું હોય કે ન કહ્યું હોય પણ તેમનાં આચરણ તરફ નજર કરીશું તો એ સિદ્ધાન્તોના ધોરણપરજ થયેલાં માલમ પડશે. એ સિદ્ધાન્તો સદ્ધર્મ તથા સુનીતિનાં છે. દુનિયામાં જુદા જુદા ધર્મ ચાલે છે અને જે તે ધર્મનાં પુસ્તક પણ જુદાં જુદાં છે. પરંતુ એ સર્વમાં સમાઇ રહેલાં મોટાં તત્ત્વો એનાં એજ છે અને તેથીજ બધા સારા તથા મોટા માણસોનાં ધોરણ તથા આચરણ સરખાં હોય છે.

આ સૃષ્ટિનો કર્તા અને નિયંતા એક ઇશ્વર છે. તેની આગળ મનુષ્યને પોતાનાં કર્મની જવાબદારી આપવી પડે છે. એ જવાબદારી પાર ઉતારવા સારૂ મનુષ્યે ઇશ્વરપર શ્રદ્ધા રાખી તેની બકિત કરવી જોઇએ, તેને પ્રિય હોય એવાજ કાર્ય કરવાં જોઇએ, સત્ય, ન્યાય, પ્રમાણિકપણું અને સદાચાર પાળવાં જોઇએ, દુર્ગુણથી દૂર રહેવું જોઇએ, મનુષ્યજાતિ પર પ્રેમ રાખી સર્વની ઉન્નતિ માટે પ્રયાસ કરવો જોઇએ અને આખરે પોતાના આત્માનું કલ્યાણ થાય એવે માર્ગે જવું જોઇએ. આ સિદ્ધાન્તો દુનિયાના બધા ધર્મમાં સામાન્ય છે અને બધા ધર્મ પુસ્તકોમાં તેનો જોષ કરેલો છે. એ સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ચાલ્યા વિના દુનિયાના

કાંઈ કાર્યમાં ફતેહ મળતી નથી અને સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ચાલ્યાથીજ જીવ જીવ મનુષ્યો પંથની ભિન્નતા છતાં સરખી રીતે ફતેહ પામે છે. એ સિદ્ધાન્તો મનમાં ઠસી આચરણુ તે પ્રમાણે દૃઢ થાય તે સાથે ધર્મ પ્રસ્તકો વાંચવાની જરૂર છે. વેપારમાં કે બીજા કાંઈ કામમાં ફતેહ પામેલા મનુષ્યોને પૃછીએ કે જીંદગાનીમાં કયું ધોરણ પાળવાથી તમે ફતેહ પામ્યા તો જવાબમાં તેઓ જે ધોરણ બતાવશે તે આ સિદ્ધાન્તો ને અનુસરતુજ માલમ પડશે. સદ્ધર્મ અને સુનીતિના સિદ્ધાન્તોથી ઉગ્રતા ચાલી કાંઈ આખરે ફતેહમંદ થયા એમ માલમ પડશે નહીં. વ્યવહારમાં કપટથીજ જીતાય અને સાચુ જોડ્યાથી ફાવીએ નહીં એવા જે વચનો સાધારણુ રીતે કહેવામાં આવે છે તે અલખત આ રીતે ખોટાજ ઠરશે. અને આ પુસ્તકમાં જે જોષ કર્યો છે તેનો સાર એજ છે. એ વચનો જીવાન માણસે કદી કબુલ કરવા નહીં. નિષ્કલંક લક્ષણુ અને ઉદાર કૃતિ જેમને પ્રિય હોય તેમણે આવા આવા વચન તુરંત મણી દૂરજ કરવાં.

કદી એમ કહેવામાં આવશે કે, માણસ કયા સિદ્ધાન્તો માને છે તેની કામકાજમાં અને વ્યવહારમાં શી દરકાર છે ? જેને ધંધો કરતાં આવડતો હોય તેને ફતેહ શા માટે ન મળે ? પણ આ બૂલ છે એમ કહેનારા પણ મનમાંથી એમ માનતા નથી. જેમને સદ્ગુણ પ્રિય હોય એવાનો લોકો ભરોસો કરે છે. દુર્ગુણમાં કંઈ ખોટું નથી એમ માનનારનો કાંઈને વિશ્વાસ પડતો નથી. જે વેપારી કે કારીગર નીતિમાન હોય તેની સાથે કામ પાડવાનું સૌ પસંદ કરે છે. જે પ્રમાણિક અને સાચુ જોલનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય તેની સાથે વધારે હોય છે. અને તેને લોકો સહેલાઈથી અને ખુશીથી માલ કે નાણાં ધીરે છે.

આ પુસ્તકનાં પાછલાં પ્રકરણોમાં કહ્યું છે કે એકાગ્રતા, સંપૂ.

જુતા, ઉદ્યોગ, ખંત, પ્રમાણિકપણું વગેરે ગુણોથીજ ફતેહ મળે છે; અને વિચાર કરી જોઇશું તો માલમ પડશે કે સદ્ધર્મ અને સુનીતિના નિયમો પાળ્યાથીજ આ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે અને જળવાય છે. ધાર્મિક અને નીતિમાનનું ચિત્ત હમેશ દ્રઢ અને સ્વસ્થ રહી શકે છે, ધર્મ-હીન અને અનીતિમાનનું ચિત્ત હમેશ વ્યાકુળ, અસ્વસ્થ અને અનિ-યમિત રહે છે; અને ઉપર કહેલા ગુણો તેનામાં સ્થાપિત થઈ શકતા નથી તેથી એવા માણસો અંત સુધી ફતેહમંદ થતા નથી.

ધંધામાં અને વ્યવહારમાં પડતા ધર્મ સિદ્ધાન્તો માણસના મનમાંથી ખસી જાય છે અને તેથી તે યાદ દેવડાવવાને તથા નુકસાનથી કે ગુચવણથી મન અસ્વસ્થ હોય ત્યારે શાન્તિ મેળવવાને માટે ધર્મ-પુસ્તકના અધ્યયનની જરૂર છે; તે માટે ગમે તે કાંઈ સારૂ ધર્મ પુસ્તક હમેશ પાસે રાખી તે વાંચતા રહેવું એ આવશ્યક છે. ધર્મ પુસ્તકના અધ્યયનથી જ્ઞાન વધે છે, નીતિ દૃઢ થાય છે, માનસિક શક્તિ ખીસે છે, કર્તવ્યમાં ચિત્ત ઠસે છે અને એ રીતે વ્યવહારમાં તથા પરમાર્થમાં બંનેમાં લાભ મળે છે. ધર્મપુસ્તક હમેશ પાસે રાખ્યાથી જ્યારે ખપ પડે ત્યારે તેનો ઉપદેશ લઈ શકાય છે અને વિહ્વલ થયેલા ચિત્તને શાન્તિ તથા સંતોષ મળી શકે છે. દરેક માણસે પોતાને જે પસંદ હોય તે ધર્મપુસ્તક વાંચવાનો હમેશ મહાવરો રાખવો જોઈએ. દરરોજ નિયમિત રીતે તથા એકાગ્ર ચિત્તે ધર્મપુસ્તક વાંચવાથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે, નીતિમાન થવાય છે અને સંસારમાં પોતાનું કર્તવ્ય શું છે તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. ધર્મપુસ્તકના અભ્યાસથી આપણા મનમાં ઇશ્વર ભક્તિનો પ્રવેશ થાય છે અને આપણી રહેણીકરણી સુધરે છે. કહ્યું છે કે “ધર્મવર-નો ભય એ સુનીતિનું મૂળ છે અને ધર્મવરની ભક્તિ એ કલ્યાણનો ભાગ છે.”

